

HELYTÖRTÉNET ÉS HELYI KÖZÖSSÉG

A HAMVAS BÉLA PEST MEGYEI KÖNYVTÁR
I. HELYTÖRTÉNETI KONFERENCIÁJÁNAK ELŐADÁSAIBÓL

Felelős szerkesztő:

Varga Zoltán

Felelős kiadó:

Dr. Tóth Máté, a Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár igazgatója

Kiadja:

Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár
2000 Szentendre, Pátriárka u. 7.

Tördelés:

Nagy Réka

A borítón Pásztor Balázs fotója látható

ISBN 963-978-7521-95-9

HELYTÖRTÉNET ÉS HELYI KÖZÖSSÉG

A HAMVAS BÉLA PEST MEGYEI KÖNYVTÁR
I. HELYTÖRTÉNETI KONFERENCIÁJÁNAK ELŐADÁSAIBÓL

Szentendre, 2024

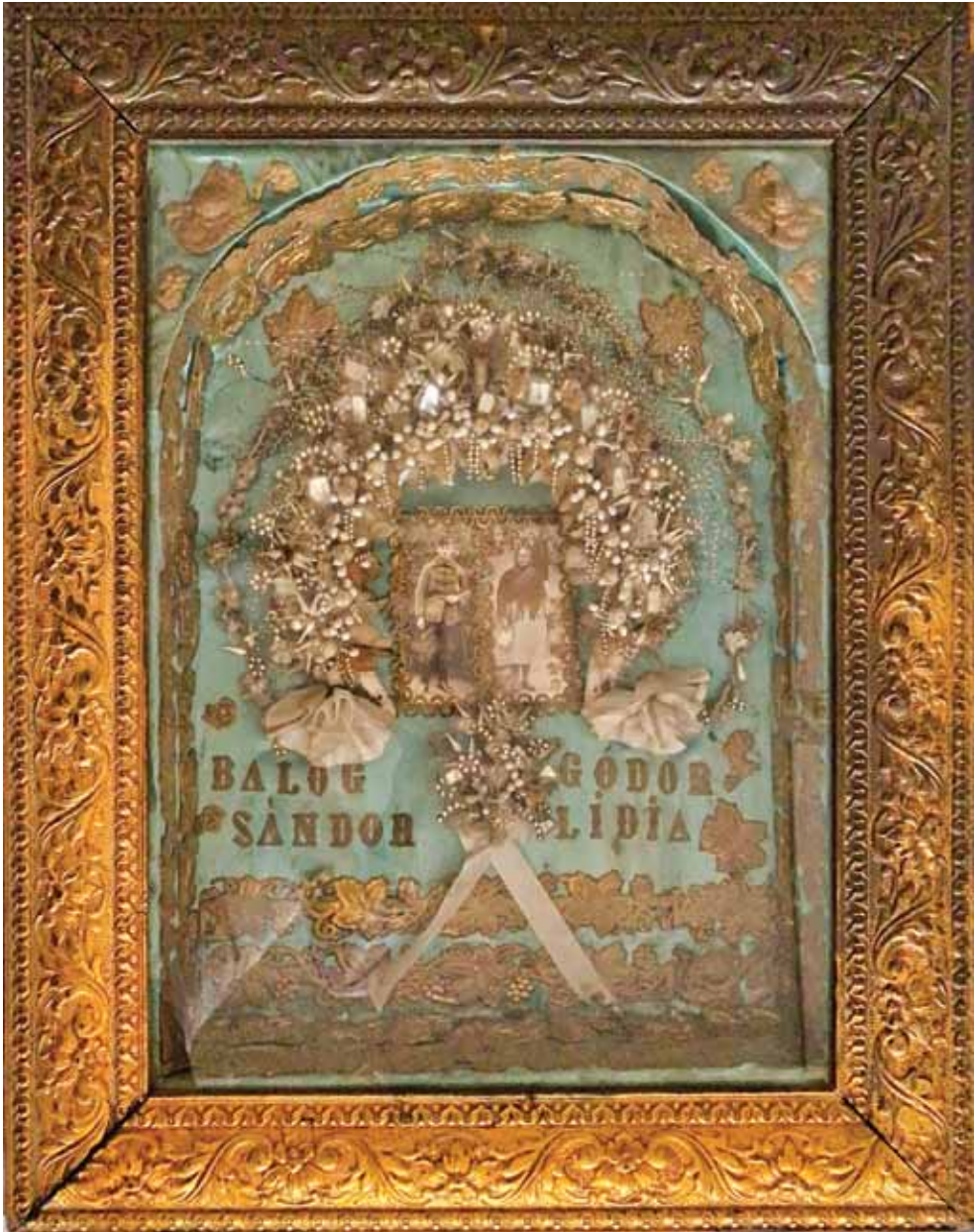
BEVEZETŐ

Köszöntjük az olvasót! A Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár kettős céllal hirdette meg 2023 tavaszán az első Helytörténet és helyi közösség konferenciát. Először is szeretnénk volna, hogy a megyei könyvtár felületein is megjelenjenek Pest megye településeinek helytörténetével foglalkozó kutatók, fórumot teremtünk a tudományos és ismeretterjesztő igényű előadásoknak és publikációknak. Másrészt hozzá kívántunk járulni ahhoz, hogy egy ilyen szakmai program keretében Pest megye helytörténetével foglalkozó kutatók megismerjék egymást, megosszák egymással a tapasztalataikat, hosszú távon pedig közös projekteket kezdeményezzenek.

Szeretnénk hagyományt teremteni ezzel a konferenciával. Szeretnénk a következő években is meghirdetni ezt a programot, hogy az egyszeri találkozásból hosszabb távú kapcsolatok, kutatói együttműködések fakadjanak. Szeretnénk, hogy ennek a megyei könyvtár legyen a tere, amelynek a küldetéséből fakad a múlt emlékeinek megőrzése, a helyi identitás erősítése és a közösségépítés. Hiszünk abban, hogy a közkönyvtár az inspiráció tere, ahol a múlt értékeiből építkezve, a helyi identitás erősítésével teremtünk erős közösségeket, tesszük szerethetőbbé környezetünket, és tartalmasabbá életünket.

A konferencia kezdeményezője Varga Zoltán maglódi helytörténész volt. A megyei könyvtárban megláttuk a kezdeményezés fontosságát és igyekeztünk olyan témákat javasolni a konferenciára való jelentkezéshez, ami a kutatók lehető legszélesebb spektrumát megszólítja. Az volt a szándékunk, hogy a társadalomtudományok lehető legtöbb területéről, a helyi közösségek életében jelentőséggel bíró eseményekkel, személyekkel, intézményekkel kapcsolatos kutatások megjelenhessenek. Az elektronikus tanulmánykötetben a konferencián elhangzott előadásokból készített tanulmányok olvashatók: apró mozaikok, töredékek a településeink életéből, amelyeknek az ismerete még otthonosabbá teszi a helyet, ahol élünk.

Dr. Tóth Máté
igazgató
Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár

1. ábra: Balogh Sándor és Gódor Lídia házasságkötésének emlékére bekeretezett menyasszonyi koszorú és vőlegénybokréta, 1935
Forrás: a szerző tulajdona és fotója

A FÓTI LAKODALMI SZOKÁSOK KUTATÁSA

A fóti lakodalmi szokásokról átfogó, tudományos jellegű kutatás eddig nem készült. Ezt a hiányt szerettem volna pótolni 2019-ben, amikor elkezdtem feldolgozni a hagyományos paraszti esküvők világát. Tanulmányomban a fóti lakodalmi szokásokkal kapcsolatos kutatási módszereket szeretném bemutatni, illetve azt az utat felvázolni, hogyan kezdtem el a bizottság tagjainak segítségével feltérképezni ezt az izgalmas témát, hogyan jutottam el az ötleteimtől azok megvalósításáig.

A KUTATÁS KEZDETEI

Elsőként a meglévő tárgyműanyag felmérését végeztem el a helytörténeti gyűjteményben, amelyben a korábban ajándékozás útján bekerült lakodalmi szokásokhoz kapcsolódó darabokat vizsgáltam meg. Meghatároztam a gyöngyös koszorúk, esküvői fényképek korát, állapotát, illetve időrendbe helyeztem őket. Nyolc különböző állapotú és korú menyasszonyi fejdísz, fényképekből pedig alig néhány darab állt rendelkezésre. A felmérést követően rögtön éreztem, hogy ez a mennyiség nem elegendő, csupán kiindulópontja lehet a kutatásomnak, így a településen elkezdtük felvenni a kapcsolatot a potenciális adatközlőkkel.

ADATKÖZLŐK FELKUTATÁSA

A Települési Értéktár Bizottság kiterjedt kapcsolatrendszerének köszönhetően felkerestem régi fóti családok tagjait azzal a kéréssel, hogy még meséljenek a régi fóti paraszti lakodalmi szokásokról. A bizalom rögtön megvolt az adatközlők részéről, hiszen magam is régi fóti család tagja vagyok. A helyi könyvtárban található szakirodalmat átolvastam, és ezek alapján összeállítottam egy kérdéssort a kutatáshoz. Az alábbi kérdésekre kerestem választ:

1. Sok volt az összeházasítás Fóton? Sok volt a kényszerházasság? Gyakori volt Fóton a kommandálás? Ennek oka?
2. Hogyan zajlott az ismerkedés, udvarlás?

¹ Balogh Dávid művészettörténész-muzeológus, a fóti Németh Kálmán Emlékház vezetője, a Fóti Települési Értéktár Bizottság tagjaként is elkötelezett mind a helytörténet, mind a település kulturális életének fejlődése iránt.

3. Hogyan zajlott egy hagyományos fóti lakodalom időrendben? Milyen mozzanatai voltak?
4. Kik lehettek/voltak általában a vőfélyek?
5. A vőfélyek száma mennyi volt?
6. Vőfélyversek eredete?
7. Milyen kellékeik voltak?
8. A menyasszony kikérése hogyan zajlott?
9. A férfiak és a nők a násznépeikkel külön vonultak a templomi szertartásra?
10. A felekezetek között volt különbség a paraszti lakodalmakban?
11. Milyen zene volt? Kik zenéltek?
12. Milyen mulatságok voltak az esküvőn?
13. A koszorú levétel hogyan zajlott, illetve a menyasszonytánc?
14. Milyen szokások, játékok voltak az esküvői párral, násznéppel a lakodalomban?
15. Milyen ételeket ettek az esküvőn, milyen desszerteket?
16. A fóti örömrétesnek miért volt ez a neve?
17. Meddig volt szokás lakodalmakon az örömrétes?
18. Miért vitte a vőlegény a lányos házhoz a rétest?
19. Réteses tálat külön készítettek a házasulandók nevével? Mikor használták?
20. A kalács, sütemény kínálása a bábésmészakodóknak, pusztán udvariasság volt?
21. Mikor került le a gyöngyös koszorú a menyasszony fejéről?
22. Másnap az istentiszteleten/misén mindenki részt vett (a násznép is)?
23. Miket adtak nászajándékként?
24. Utána mi lett a koszorúval?
25. Volt olyan is, hogy eltemették a menyasszonnyal? Mikor? Ha valaki fiatalon halt meg, és éppen esküvő előtt állt, vagy idős korában is eltemették vele?
26. Hol készültek a gyöngyös koszorúk? Fóton is készültek?
27. Milyen részei voltak a koszorúnak?
28. A koszorú díszítéseinek volt szimbolikus jelentése: rezgők, tükrök a rontás ellen, rozmarin a hűség, tisztaság jele, más virágoknak volt mögöttes tartalmuk?
29. Hol keretezték be őket és az esküvő után mennyi idő telt el?
30. Régebben feketében esküdtek a menyasszonyok, ez vajon miért lehetett?
31. Korábban a gyöngyös koszorúkat színes virágokkal és gyöngyökkel díszítették, ez utána megváltozott és fehér, ezüstös színű lett? Mi lehetett az oka ennek (polgárosodás)?
32. Miért tartották az esküvőket őszelel és télen?
33. Van olyan koszorú, amelynek a neve paradicsomos. Miért? Honnan származik az elnevezés?
34. A násznép kezében gyakran látható csoportképeken almába szúrt rozmarin. Ennek mi volt a szimbolikus jelentése?
35. Gyöngyös koszorúk voltak a környező településeken is, illetve miben különböztek a fótitól?
36. Az esküvői ruhának mi lett a sorsa az esküvőt követően? Hordták még?
37. Hol és kik készítették a menyasszonyi ruhákat?
38. Meddig esküdtek gyöngyös koszorúban a menyasszonyok Fóton? Miért hagyták el ezt a szokást?

39. A menyasszony viselete milyen darabokból állt?
40. Vőlegény viselete? A paraszti ruhát felváltotta az öltöny? Miért?
41. Mi volt általában a hozomány? Földeket is adtak a módosabbak?
42. A stafírungot mibe tették? Jellemző volt Fóton a tulipános láda?
43. Mennyien voltak általában a vendégek az esküvőkön?
44. Ki fényképezett az esküvőn?
45. Kényelmesek voltak a koszorúk?
46. Ki tette fel a koszorút és ki vette le általában?
47. Hova érkezett a menyasszony az esküvő után a vőlegénnyel? Kivel ment egyik házból a másikba?
48. Mikor vitték el a menyasszonykelengyét?
49. Hol lakott az ifjú pár?
50. Volt-e jegygyűrű, a házasság után hordtak karikagyűrűt?

Az adatközlők kiválasztásánál fontos szerepet játszott, hogy különböző felekezethez tartozzanak, hiszen az esetleges szokásbeli különbségek ezáltal könnyebben regisztrálhatók voltak. Összesen hat interjút készítettem különböző korú adatközlőkkel, akiknek még hagyományos fóti esküvőjük volt az 1940-es évek végén, tehát az utolsó generáció, amelynek a tagjai még tudtak mesélni ezekről a paraszti lakodalmakról. Ezekről az interjúkról hangfelvételt is készítettem, hogy megmaradjanak az utókor számára.

Az általános kérdések csupán útmutatásként szolgáltak. Előrevetítették, hogy mi az, amit mindenkitől meg szeretnék kérdezni annak érdekében, hogy össze tudjam állítani időrendben a fóti lakodalmi szokásokat. Természetesen az interjúk során felvetődtek más kérdések is, kedves történetek (például a családomról).

ESKÜVŐI FÉNYKÉPEK ÉS KERETEZETT KOSZORÚK FELKUTATÁSA

Szintén a Fóti Települési Értéktár Bizottság kiterjedt ismeretségi körének volt köszönhető, hogy egyik háztól a másikig jutottam: az adatközlők már tovább ajánlottak olyan személyeknek, akiknek még lehetnek régi fényképei, viseletei és esküvői koszorúi. Emellett a helyi újságban és a bizottság által indított *Értékőrzők* című, negyedévenként megjelenő hírlevelében is többször felhívást intéztem a lakossághoz. Tapasztalatom szerint azonban Fóton a személyes megkeresésekkel jobb eredmények érhetők el, mint a felhívásokkal. A kitaró munkának köszönhetően egyre több és több gyöngyös koszorú, fénykép és esküvői tárgy, dokumentum került elő. A kutatás kezdetén még alig volt néhány koszorúról tudomásom, azonban 2019 végén már negyven darabot tartottam nyilván. Legalább százötven esküvői felvételt másoltam le, amelyek segítségével könnyedén nyomon lehet követni a viseletek változásait.

2. ábra: Tóth János és Forgács Lídia esküvői képe, 1940
Forrás: a szerző tulajdona

A FÓTI LAKODALMAS KIÁLLÍTÁS GONDOLATA

A kutatás megkezdését követően néhány hónappal később fogalmazódott meg bennem a gondolat, hogy kellene egy időszaki kiállítást rendezni a fóti lakodalmas szokásokból, hiszen ezt a páratlan anyagot mindenképpen szerettem volna megosztani a lakossággal. A helytörténeti gyűjteményen belül külön egységként létrehoztuk a gyöngyös koszorúk gyűjteményét, amely azóta is folyamatosan újabb darabokkal gyarapszik. Az interjúk és szakirodalom feldolgozását követően kidolgoztam a kurátori koncepciót. A kiállítás megnyitójának az időpontját a Házasság hetére időzítettem, hiszen ez az ünnepi hét méltó lehetőséget ad a házaspároknak elmélyülni saját kapcsolatukban. A kiállítás témája pedig segíti a házasfeleket közös útjuk, szerelmük folytatásában.

A KURÁTORI KONCEPCIÓRÓL

A kiállítás kurátoraként feladatomban, hogy a beérkező tárgye gyűjtést egy vezérfonálra felfűzve a lehető leglogikusabb módon tudjam bemutatni, átadni. A tárgyi anyag önmagában kevés, hiszen azokat valamilyen módon meg kell szólaltatni a régmúlt történeteinek segítségével. Emellett persze szükségünk volt egy hangzatos, figyelemfelkeltő címre, egy alcímre és egy korszakhatár kijelölésére is. A főcím „*Bíborba, bársonyba, gyöngyös koszorúba*” szinte adta magát, hiszen ez a népszerű népdal egyik sora jól illeszkedik Fót múltjához (gondoljunk csak a Bársonyfót elnevezésre, a fóti legendákra, illetve a Fóton oly jellegzetes gyöngyös koszorúra).²

Az alcím úgynevezett magyarázó cím, amelynek segítségével konkretizálódik, miről is szolt ez a kiállítás. A korszakhatárt a helytörténeti gyűjteményben lévő legkorábbi (1883) és a legkésőbbi (1950) koszorú jelölte ki. Nyilvánvalóan a kiállítás többi anyaga is e két évszám közé szerveződött. Ez a korszakhatár a klasszikus fóti lakodalmi szokások időszaka is, hiszen az 1950-es évektől a parasztság visszaszorításával, „kivetkőzésével”, illetve a polgárosodással kezdtek a lakodalmas hagyományok feloldódni, átalakulni.³

² Fót nevének eredetéről több legenda is létezik: Salamon király László és Géza herceg elleni csatájára 1074-ben Mogyoród–Fót–Csömör környékén került sor. A legenda szerint a csata hevében elszakadt László herceg nadrágja, amelyet a fóti menyecskék bársonyfóttal varrtak meg. A népköltészetben sokszor szerepel a Bársonyfót elevezés egy régi ismeretlen eredetű mondóka alapján: „Selyempalota, Bársonyfót, gidres-gödrös Mogyoród”. A hagyomány a történelmi eseményt az évszázadok során mondákkal társította: László a Somlyóról letekintve egy foltszerűen megbúvó kicsiny települést látott, s megkérdezte a körülötte lévőktől: Mi az a folt ott?

³ Balogh Dávid: „Bíborba, bársonyba, gyöngyös koszorúba” – Lakodalmi szokások Fóton (1883–1950) kiállítás összefoglalója. *Értéktörzök*, 2020. 1. szám, 2.

Bármely kiállítás koncepcióját mindig a felkutatott tárgyi anyag alakítja, formálja; sosincs kőbe vésvé, inkább a főbb irányvonalakat jelöli ki. A kutatás során olykor a hagyatékok újra egyesültek: több gyöngyös koszorút fényképekkel, más tárgyakkal tudtam összekapcsolni, s a rokonságok, jó szomszédságok, barátságok révén több esküvői fénykép is fellehető volt egy helyen.

A kiállítás koncepciója a fóti lakodalmi szokások részletes ismertetése olyan látványelemek beiktatásával, amelyekre a látogatók is felfigyeltek. Ennek köszönhetően felütésszerűen a bejáratától balra, állványrendszerre helyezett gyöngyös koszorúkat láthattunk. Ezek a tárgyi emlékek a kiállítás legszebb és legfontosabb darabjai. Összesen harminc menyasszonyi koszorút helyeztem el a kiállítóterben, amelyek segítségével az időrendben bemutatott koszorúk változásait is nyomon követhettük. Az első koszorúk még színes virágokból és gyöngyökből készültek, majd ezek fokozatosan, a polgárság hatására váltak teljesen fehérre.

3. ábra: A fóti lakodalmi kiállítás
Forrás: a szerző felvétele

Öt paravánon elevenedett meg a lakodalmi szokások története, dokumentumokkal, fényképekkel, hangulatos leírásokkal színesítve. Mivel Fót régebben földműves falu volt, ezért főként paraszti lakodalmakat tartottak. Az első paravánon a gyöngyös koszorúk részeivel, illetve a fóti esküvői viseletek változásaival ismerkedhettek meg a látogatók néhány szemléltető ábra és leírás segítségével. A következő három paravánon a hagyományos paraszti lakodalmak egymást követő eseményeinek ismertetése állt a középpontban, amelyeket az adatközlők segítségével, interjúk alapján rekonstruáltam, kezdve az ismerkedéssel, a párválasztással, a kommandálással, az udvarlással, az eljegyzéssel és a várt estén keresztül a lakodalom különböző eseményein át, egészen annak végéig. A hangulat fokozására a sokszor elhangzott vőfélyversek is bekerültek a fényképek és leíró szövegek közé. Segítségükkel megelevenedett az egykori fóti lakodalmak világa. Közel százötven kép szerepelt ezen a kiállításon, amelyeken főként esküvői párok, lakodalmi csoportképek voltak láthatók.

A kiállítás egyik kuriózuma az a Néprajzi Múzeumban található fényképsorozat volt, amelyet Gönyei Sándor Fóton készített 1922-ban. A felvételeket először láthatta a nagyközönség egy kiállítás keretein belül. A sorozat különlegessége, hogy a házasulandó feleken kívül még a táncolást, a mulatozást is megörökítette a fotográfus.

Az ötödik paravánon a polgári és a főúri családok esküvői szokásairól láthattunk egy gazdag fényképválogatást. A kiállításon helyet kapott egy polgári család menyasszonyának mirtuszkoszorúja is, hogy még teljesebb képet adjunk ennek a korszaknak a lakodalmi szokásairól.⁴ Az ötödik egység további érdekessége, hogy képpárok mutatták be (didaktikus módon), mit vett át a parasztság a polgárság esküvői viseletéből, szokásaiból (például a fátylat, az esküvői csokrot, a fehér ruhát, a fehér koszorút). Ezt a folyamatot folklorizációnak nevezzük. A főúri, vagyis a Károlyi grófok esküvői közül hármat emeltem ki a tárgyalt időszakból: gróf Semsey Andor és gróf Károlyi Klára esküvőjét (1925), gróf Károlyi István és herceg Windischgraetz Mária Magdolna esküvőjét (1930), illetve Jankovich Dénes és gróf Károlyi Fruzsina esküvőjét (1935), ezekhez hangulatkelő leírások is kapcsolódtak.

A történeti áttekintés mellé egy hagyományos terített, lakodalmi asztalt helyeztem el, amelyen paraszti étkezés, evőeszközök, poharak, boros üvegek, demizsonok, rozmaringos almák segítettek felidézni az egykori lakodalmak világát. További hangulatkelő elemként szolgált két tulipános láda a menyasszony kelengyével, valamint a gazdag virágdíszítéssel ellátott tányérok sora is.

A kiállítótér másik oldalán, a lakodalmi asztalt követően folytatódott a gyöngyös koszorúk időrendben történő bemutatása egészen 1950-ig. Az életnagyságú, népviseletekbe öltöztetett múzeumi bábuk a tárlat kuriózumai voltak. Két házaspárt sikerült beöltöztetni hagyományos fóti viseletbe: egy fekete ruhás menyasszonyt színes koszorúval, hozzá a vőlegényt ünnepi, zsinóros

⁴ Balogh Dávid: „Biborba, bársonyba, gyöngyös koszorúba” – Lakodalmi szokások Fóton (1883–1950) kiállítás. *Fóti Hírnök*, 2020. március, 17.

posztókabátban, illetve egy fehér ruhás menyasszonyt fehér koszorúval, hozzá a vőlegényt két-soros gombolású kabátban. A kiállítótér adottságait felhasználva az egyik házaspárt násznépükkel együtt úgy helyeztem el, mintha éppen a templomajtóból léptek volna ki, és egy csoportkép elkészülését várják. Ez az életkép egyben a tárlat záróakkordja volt.

A KIÁLLÍTÁSTÓL A KIADVÁNY MEGJELENÉSÉIG

4. ábra: A lakodalmi könyv borítója
Forrás: a kiadó engedélyével

A fóti lakodalmi kiállítás megnyitója az első mérföldköve volt a kutatásnak, hiszen ekkor mutathattam be az első eredményeket a témával kapcsolatban. A megnyitón több százan vettek részt, a látogatók száma pedig meghaladta az 1500 főt. A rengeteg pozitív visszajelzés megerősített abban, hogy ezt a páratlan néprajzi gyűjtést könyv formában is meg kellene jelentetni. Így a következő két évben a Települési Értéktár Bizottság tagjaival azon munkálkodtunk, hogy ez az elhatározás megvalósuljon.

A kéziratot a kiállítás utáni hónapokban összeállítottam, szerkesztettem, majd társ-szerzőmmel, Szűcs Máriával többször átnéztük, ellenőriztük. Ekkor pontosítottam a helyi anyakönyvek segítségével az esküvők dátumait. Ezután következett a várakozás időszaka, hiszen a kiadáshoz kedvező pályázati lehetőségre volt szükségünk. A fóti lakosok pénzbeli adományainak köszönhetően azonban elkezdődhetek az előkészítő munkálatok: a rosszabb állapotban lévő felvételek digitális restaurálása, a kiadvány arculatának kialakítása, tördelése, nyomdai előkészítése. A Fóti Hagyományokért

Alapítvány 2021-ben az Agrárminisztérium és a Hungarikum Bizottság által meghirdetett Hungarikum pályázaton a fóti lakodalmi kiadvány elkészítésére egy nagyobb összeget nyert.

A pandémia ugyan a kutatási lehetőségeket, illetve a személyes találkozásokat is korlátozta, de alakult egy *Fót anno* nevű facebookcsoport, ahova sokan feltöltötték fényképeiket, amelyeknek a tulajdonosait egyesével felkerestem és elkértem a fotókat azzal a céllal, hogy jó minőségben lemásolhassam azokat. Összességében a kiállítás óta eltelt közel két év a kiadvány elkészülésének a hasznára vált, hiszen a folyamatosan bővülő kép- és információs anyag tovább gazdagította az addigi tudásunkat a lakodalmi szokásokról.

A könyv struktúrája tulajdonképpen megegyezett a kiállítás felépítésével. A kiadvány szerkesztése szintén izgalmas feladat volt számomra, hiszen úgy kellett ültetni a kiállítás logikai felépítését könyvalakba, hogy annak hangsúlyai ne tolódjának el. A kiadvány két fő részből tevődik össze: 1. a fóti lakodalmakat bemutató írásokból; 2. a katalógusból.

Az első rész a fóti lakodalmakat bemutató hat fejezetből tevődik össze. A könyvnek ez a fele alapvetően szövegcentrikus, de mindenképpen szerettem volna a vizualitásra is nagy hangsúlyt fektetni, így például a parasztlakodalmak minden mozzanatát igyekeztem fényképekkel illusztrálni. Az első fejezet a település társadalmi körképét mutatja be a tárgyalt időszakban. A helyi esküvői viseletekről szól a következő fejezet, majd a fóti gyöngyös koszorúkról. Külön fejezetet szenteltem három társadalmi réteg, a parasztság, a polgárság és főurak (a gróf Károlyi család) esküvői szokásainak.

A katalógus rész lelkét a szebbnél szebb esküvői fényképek, a gyöngyös koszorúk reprodukciói adják. A könyv második felében tehát a vizualitásra, az esztétikai szépségre helyeződik a hangsúly. Ez a rész színben is élesen elkülönül a másiktól, hiszen a kékes-szürkés árnyalatú szöveges részt felváltja a sárgás-barnás szépiá színvilág. A második rész három egységből áll: 1. a „Régi fóti esküvők világa” című fejezet időrendben tartalmazza a fóti esküvőkről készült felvételeket 1916–1956 között; 2. ezután következnek a fóti gyöngyös koszorúk reprodukciói; végül a lakodalmak kiállítás belső tereiről készített felvételek állítanak méltó emléket a tárlatnak.

A kötet különlegessége (tartalmán és esztétikai élményén túl) az a két, bensőséges hangvételi ajánlás, amelyet dr. Filus Erika néprajzkutató, a kiadvány lektora és dr. Fogarasi Klára fotótörténész, néprajzkutató írt. Fót város lakossága példaértékű összefogásának köszönhetően valósulhatott meg ez a hiánypótló könyv. A fótiak emlékeinek, fényképeinek, dokumentumainak segítségével egy eddig kevésbé ismert világot tárhattunk fel, melyet nagy örömmel osztottunk meg minden érdeklődővel. A tanulmányokat olvasva, az esküvői fényképeket megtekintve elmerülhetünk a fóti lakodalmak világában, megismerhetjük szüleink, nagyszüleink párválasztási szokásait, illetve az egyik legfontosabb életeseeményüket, a házasságkötést.

A könyvbemutatóra szintén a Házasság hete nyitóeseményén került sor, 2022 februárjában, amelyet óriási érdeklődés övezett. A lakodalmas kötetéről pedig *Fóti esküvői emlékek* címmel készült könyvajánló a Néprajzi Múzeum *Etnofotó* című blogoldalán, amelyet Farkas Zsuzsa fotótörténész-művészettörténész írt, aki elismerően nyilatkozott a kiadvány érdemeiről, illetve a fotográfiai, néprajzi értékeiről.

A fóti lakodalmas kutatás koronája tehát a kiállítás volt, a koronán lévő ékkő pedig ez az egyedi arculattal rendelkező kiadvány.⁵

A FÓTI LAKODALMAS GYŰJTÉS A KÖZGYŰJTEMÉNYEK FÓKUSZÁBAN

Érdemes megemlíteni a kiállítás hozadékaként az országos múzeumok, közgyűjtemények érdeklődését is a fóti lakodalmas gyűjtéssel kapcsolatban. A kiállítás után dr. Fogarasi Klára fotótörténész, néprajzkutató felajánlotta, hogy az általa Kecskeméten, a Magyar Fotográfiai Múzeumában rendezett „*Örök emlékül*” című kiállításon szívesen fogadna néhány fóti fényképet és egy gyöngös koszorút is. Nagy örömmel tettem eleget a felkérésnek, hiszen Fót néprajzi értékeit szélesebb körben is megismerhetik az érdeklődők. Az „*Örök emlékül*” című kiállítás azt a kérdéskört járta körbe, hogy a különböző társadalmi rétegek anyagi és ízlésvilágukhoz mérten, hogyan őrizték és becsülték meg a családjukról készült fotográfiákat, hogyan díszítették, „öltöztették fel” őket a legváltozatosabb anyagokból álló keretekkel (fa, fém, textil, üveg, gyöngy). A kiállításon kiemelt helyre került a fóti anyag köztük az egyik gyöngös koszorú is.

A Ferenczy Múzeumi Centrum munkatársai Sz. Tóth Judit néprajzkutató vezetésével interjút készítettek velem a Fóti Tájház tisztaszobájában a fóti lakodalmi szokásokról, családi vonatkozású esküvői felvételeimről, amelyeket Nádás Péter Kossuth-díjas író készített 1961-ben. Sz. Tóth Judit két fóti vonatkozású felvételt is közölt a Ferenczy Múzeumi Centrum 2021-es évkönyvében *Az ünnepi szokás tárgyai I.* című tanulmányában.

A közgyűjteményekkel kapcsolatos megkeresések legújabb folyamatban lévő projektje a Magyar Nemzeti Múzeum által rendezett nagyszabású kiállításon szereplő fóti emlékek bemutatkozása. A *Magyar Menyasszony* című kiállítás kurátorával, dr. Simonovics Ildikóval történt egyeztetések révén több fóti gyöngös koszorú is szerepel ezen a reprezentatív tárlaton, a mely 2023 decemberétől 2024 augusztusáig látogatható.

⁵ Balogh Dávid: „Bíborba, bársonyba, gyöngyös koszorúba” könyvbemutató a fóti lakodalmi szokásokról. In: Windhager Károly (főszerk.): *Értéktárolók*, IV. évfolyam, 2022. 1. szám, 2.

5. ábra: Fóti koszorú és fényképek az „Örök emlékül” című kiállításon, 2021

Forrás: a szerző felvétele

A FÓTI GYÖNGYÖS KOSZORÚ GYŰJTEMÉNY

A fóti menyasszonyok fejdíszei, vagyis a gyöngyös koszorúk több helyen is készültek. Leggyakrabban a Garay téri piacon, egy koszorúkészítő üzletben, özv. Gyárfás Gézáne koszorú- és fátolkészítőnél.⁶ Ide jártak a környező településekről (Mogyoródról, Dunakesziről, Rákospalotáról) koszorúkat és vőlegénybokrétákat vásárolni. A megrendelők a településen jellegzetes díszítettségű koszorúkat rendeltek, így a fótiak főként gyöngyöket kértek koszorúikra.

Fóton többen is foglalkoztak koszorú- és bokrétakötéssel: özv. Balogh Pálné, született Molnár Júlia 1890-től készítette ezeket a szépséges esküvői rekvizitumokat, egészen az 1920-as évekig. Az egyszerűbb koszorúkat, bokrétákat, csokrokat a későbbi időszakban, 1947–1955 között Schumeth Lajosné, született Zolesz Klára kötötte.

6. ábra: Telek Antalné: Özv. Balogh Pálné koszorúkészítés közben, 1922

Forrás: a szerző gyűjtése

Az esküvő után a menyasszonyi koszorút a vőlegény bokrétájával és az esküvői párról készült képpel együtt egy üvegajtójú kis szekrénybe helyezték. Általában színes selyemmel, esetleg papírral bélelték ki. A korai keretezett koszorúkhöz még nem tettek fényképeket, hiszen a fotográfia csak az 1910-1920-as években terjedt el a főtí parasztság körében. Előfordult olyan is, hogy a menyasszony és a vőlegény ünnepi viseletben látható, nem esküvői párként. A koszorú alá a menyasszony és a vőlegény neve vagy monogramja került fel díszes betűkkel, illetve házasságuk időpontja is, de utóbbi olykor el is maradhatott.⁷ A selyemanyagot anyagokkal, házasságot jelképező kezekkel, virágokkal, *Emlék* felirattal, a korai koszorúkat pedig nemzeti színű szalagokkal, masnikkal díszítették. Anyagi helyzetől függően a kereteket különböző orozatokkal, ezüst és arany festékekkel gazdagították. Fóton a menyasszonyi koszorúkat asztalosok keretezték és üvegezték, akik általában a koporsókat is készítették. Közülük Simon László volt a legismertebb.

⁶ Az 1919-ben alapított üzlet Budapesten a VII. kerületben, a Murányi utca 12. szám alatt volt megtalálható, a Garay utca 45. sz. sarokházban.

⁷ A kutatás során Fóton fellelt gyöngyös koszorúk megfigyeléséből levont következtetéseim.

7. ábra: Cselőtei Jánosné, született Hódi Julianna, tisztaszoba részlet fényképekkel és gyöngyös koszorúkkal, magántulajdon, 1943
 Forrás: a szerző gyűjtése

A berámázott gyöngyös koszorúkat a tisztaszoba ékességeként az ágy fölé – esetleg a két utcai ablak közötti falra, a sublót fölé – helyezték, és évtizedekig nagy becsben őrizték. Abban az esetben került át másik helyre, ha valamilyen szentkép volt a tulajdonosok birtokában. Egy 1943-as tisztaszobáról készült felvételen (7. ábra) a családi fényképek mellett még a szülők bekeretezett koszorúja is látszik. A koszorú az egész házasság alatt a falon maradt, viszont ha meghalt a feleség, sok esetben a menyasszonyi koszorúban temették el, szemfödélként a hímzett, selyemrojtos nagykendőt használva.⁸

A fóti gyöngyös koszorúkat 2019 óta gyűjti a Települési Értéktár Bizottság. Egyre több menyasszonyi fejdísz került elő padlásokról, régi házakból, amelyeket a tulajdonosok felajánlottak a helytörténeti gyűjtemény számára. Az évek során háromszorosára nőtt a koszorúk száma, így ma már 32 darabból áll ez az egyedülálló kollekción. Külön öröm számomra, hogy négy koszorúval a családom is hozzájárult a gyűjteményhez.

⁷ A kutatás során Fóton fellelt gyöngyös koszorúk megfigyeléséből levont következtetésem.

⁸ Balogh Dávid: A parasztság lakodalmi szokásai Fóton. In: Balogh Dávid-Szűcs Mária: „Biborba, bársonyba, gyöngyös koszorúba” – lakodalmi szokások Fóton (1883-1950). Budapest, Fóti Hagyományokért Alapítvány, 2022. 39.

A kutatás harmadik mérföldköve egy lakodalmas szoba berendezése volt a Fóti Tájházban. Ez a fantasztikus gyűjtemény méltó helyére került 2022 szeptemberében. A Fóti Tájház berendezésére készült koncepció kialakításakor fontos szempont volt, hogy a fóti lakodalmi szokásoknak és a változatos díszítésű, különleges menyasszonyi koszorúknak külön helyiséget szeretnénk biztosítani.⁹ Így a gazdaházban lévő első termet úgynevezett lakodalmas szobának rendeztük be. A koszorúk egy külön megvilágított állványrendszeren időrendben egymás után sorakoznak, így jól megfigyelhető, hogyan változott a díszítésük az évtizedek folyamán. A koszorúk érdekessége azonban, hogy bár összhatásukat tekintve egységesek, hiszen hasonló alapanyagokból készültek, még sincs két egyforma köztük. A fejdíszeken kívül egy esküvői pár fóti népviseletben, terített asztal, tulipános láda a menyasszony kelengyéjével, régi fényképek, réteses tányérok idézik fel az egykori lakodalmak hangulatát. A Fóti Tájházban lévő lakodalmas szoba egyedülálló az országban.

A fentiekben igyekeztem időrendben összefoglalni a fóti lakodalmas kutatás legfőbb állomásait, mérföldköveit, illetve azt az utat, hogyan jutottam el az ötletektől azok megvalósításáig. Természetesen egy kutatást sosem lehet teljesen lezártnak tekinteni, még mindig folyamatosan kerülnek elő újabb fényképek, koszorúk, dokumentumok, amelyek segítenek tovább árnyalni jelenlegi tudásunkat.

8. ábra: Lakodalmas szoba a Fóti Tájházban
Forrás: a szerző felvétele

⁹ Balogh Dávid: A fóti gyöngyös koszorú gyűjtemény. *Fóti Hírnök*, 2023 február. 25.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

Balogh Dávid: „Bíborba, bársonyba, gyöngyös koszorúba” – Lakodalmi szokások Fóton (1883–1950) kiállítás összegzése. *Értéktörzök*, II. évfolyam, 2020. 1. szám, 2–3.

Balogh Dávid: „Bíborba, bársonyba, gyöngyös koszorúba” – Lakodalmi szokások Fóton (1883–1950) kiállítás. *Fóti Hírnök*, Fót Város Önkormányzatának havilapja, 2020 március, 16–17.

Balogh Dávid: A parasztság lakodalmi szokásai Fóton. In Balogh Dávid – Szűcs Mária: „*Bíborba, bársonyba, gyöngyös koszorúba*” – *Lakodalmi szokások Fóton (1883–1950)*. Budapest, Fóti Hagyományokért Alapítvány, 2022. 21–41.

Balogh Dávid: „Bíborba, bársonyba, gyöngyös koszorúba” könyvbemutató a fóti lakodalmi szokásokról. *Értéktörzök*, 2022. 1. szám, 2.

Balogh Dávid: A fóti gyöngyös koszorú gyűjtemény. *Fóti Hírnök*, Fót Város Önkormányzatának havilapja, 2023 február. 25.

MENDE ÉS TELEPÜLÉSRESZEI – A HELYNEVEK EREDETE ÉS JELENTÉSEI

A mai Mende három településrésze, Apáti/Szentistván, Bille és Mende az oklevelek tanúsága szerint egykoron önálló és lakott volt (1. térkép). Apáti *villa*-ként (majorság, falu), Bille olykor mindenfajta formamegjelölés nélkül, de a leginkább ismert minősítése, hogy a birtokosai nemesek voltak,² Mende pedig az 1300-as években származási helyként, majd *possessio* (birtok, falu, falubirtok) vagy *pagus* (falu) megjelöléssel. A *villa Apátinak* – részben vagy egészében – jogutódja Szentistván; a jogutódlásról azonban nem maradtak fenn iratok, csak közvetett bizonyítékok támasztják alá az állítást. Nevezett települések státuszában egészen a török időkig lényegi változás nem történt. A hódoltság 1600-as éveiben azonban valamennyiük elnéptelenedett, visszatelepítésüket fáradtságos munka és kedvezmények nyújtása segítette elő. Ekkortól már jól kivehető minőségi változás következett be: Bille és Szentistván – hiába települtek oda lakosok – *praedium* (puszta) lett, Mende viszont *possessio*, illetve *pagus* státuszt vett fel.

1. térkép:

A Pest vármegyei Mende és környéke a XIV. században
Forrás: Engel-térkép³

¹ Balogh Gábor (1951), PhD. Jelenlegi tevékenysége: helytörténész, kutató. 2013-tól nyugdíjas, előző munkahelye: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Szociológia Intézet, egyetemi docens. Számos könyv és tanulmány szerzője. Helytörténettel foglalkozó füzetei: *Mende – Emlékek és Hagyományok*. Mende Község Önkormányzata, 2022; *Mende története dokumentumokban: Apáti – Mende*. Mende Község Önkormányzata, 2022; *Mendei kisokos I. Mende község településrészei és közterületei*. Mende Község Önkormányzata, 2023.

² Vö. billei nemesek – *nobiles de Byllye* – kifejezést 1306-ból.

³ Engel Pál: *Magyarország a középkor végén*. Digitális térkép és adatbázis. Budapest, Térinfo Bt. CD-ROM. 2001.

A HELYNEVEK ELŐZMÉNYEI, JELENTÉSEI ÉS ÉRTELMEZÉSEI

Okkal vetődik fel a kérdés: honnan (hogyan) kapták a településrészek a nevüket, és mit jelentenek az elnevezések. A tanulmányban az említett helységnevek előfordulási változatainak írott nyelvi sajátosságait és jelentésbeli alakulását igyekszem bemutatni és értelmezni. Az előzmények vizsgálata során mindenképp a Magyar Királyságban előforduló jellemzőket tekintem mérvadónak.

AZ APÁTI – SZENTISTVÁN PUSZTA (PUSZTASZENTISTVÁN) HELYNÉV

Mende helytörténetében sajátos helyet foglal el Pusztaszentistván, amely közigazgatási és törvényhatósági szempontból csak a községekről szóló, illetve a törvényhatósági besorolást tartalmazó törvények megszületését követően, vagyis: a 19. század közepétől került Mendéhez. Egyházigazgatási szempontból viszont csak az 1890-es évek második felében történt változás, és lett Mende filia része; addig Tápiósülyhöz tartozott.

AZ APÁTI HELYNÉV EREDETE ÉS JELENTÉSE

A mai Mende egyik legősibb ismert településrészének számított – részben vagy egészében – Apáti. A helynév első ránézésre egyházi jellegű, és birtokosáról szállt a területre. A különböző időpontokban kiállított oklevélrészletekből hasonló következtetésekre jutunk.

Az Apáti helynév kialakulása három fázisban ment végbe. Először 1252-ben IV. Béla Oszláron földet juttat Oltumanusnak (DL 363), melynek határjárása során érik el az adományozott föld nyugati felét, ahol a pannonhalmi apátság „névtelen” földje terül el. Egy 1274-ben kelt oklevél már nemcsak a helyet, hanem a helység jellegét is megadja – Apátifalu, más szóval: lakott terület. A latin kifejezés azonban sokkal többet árul el: *terra Apati uocata* (Apáti nevű föld) illetve *uilla apati antedicta* (az előbb említett Apátifalu – DL 40120). Tehát a föld és a falu egymást kiegészítő és magyarázó jelentést vesz fel!

A harmadik fázisban Apáti cserebirtokként jelenik meg (DF 206118). A szövegben a helységnevű birtokos esetben áll, vagyis a pannonhalmi apátság és Pendyth úrnő között létrejövő csereügylet a falubirtokra(!) vagy egyszerűbben a birtokra vonatkozik, mert – miként az oklevélben olvasható – az biztosítja az úrnő megélhetését, létfenntartását. A határjárás azonban valószínűsíti, hogy *uilla Apati* (Apátifalu) szintén az úrnő birtokába került.

A jelzett oklevelek egyértelműen megkülönböztetik az apátot, mint a monostor (apátság) vezetőjét és Apátit, mint földterületet vagy faluhelyet. Az Apáti elnevezés a birtokosáról, az apát(ság)ról

eredeztethető. Ennek bizonyítéka a kettős birtokos eset, a „*possessio monastery sui Apaty uocata*” kifejezés, magyarul szó szerinti fordításban: ‘monostorának (apátságának) az Apátinak a nevezett birtoka’... Az Apáti név eredetével kapcsolatban további megerősítést tartalmaz az 1283 körül keletkezett oklevél (DL 4243), amely Apáti földjét szintén határszomszédként említi. Az eredeti latin szöveg birtokviszonyt fejez ki (*terra Apaty* – ‘Apátinak a földje’), de jelen esetben a terület birtokosának a megnevezése nélkül.

APÁTI TOVÁBBI SORSA

Az 1306. évi birtokcsere után az Apáti helynév 20 év múlva újra előfordul. Az 1326. október 8-án – más adatok szerint október 26-án – keltezett, DL 28575 jelzetű oklevél magyar nyelvű regesztája⁴ kérdőjellel tartalmazza Apáthynak, mint szerzett birtoknak a nevét, mert az eredeti osztálylevél szövegében a vonatkozó helyet kivakarták, esetleg kikopott(?). Viszont az oklevél hátoldalán (külzetén) a kb. egykorú tartalmi kivonatban jól olvasható a helynév. Következésképpen okkal vélelmezhető, hogy az olvashatatlan helyen eredetileg Apáthi helynév szerepelt. Azonban a kétely nem oszlatható el teljesen, mert a regeszta Apáthit szerzett, az oklevél hátoldalán levő kivonat pedig örökölt birtokként (*possessio hereditariaként*) tünteti fel.

Az Apáti nevet említő következő adat a török hódoltság korából származik. A török defterek szerint két, egymással határos Apáti létezett: Alsó-Apáti és Felső-Apáti. Közülük csak Felső-Apáti lakott, Alsó-Apáti lakatlan birtok volt. A két helyről az utolsó adatokat 1590-ben jegyezték fel. A 17. századból nem maradt fenn róluk egyetlen adat sem, az iratok még a nevüket sem említik többé. Alsó- és Felső-Apáti minden bizonnyal Szentistván puszta és a környező helységek olvasztották magukba. Erre utalnak a Bosnyák család oklevelei, akik királyi adományozás útján váltak 1627-től ennek és a környező földterületeknek a birtokosaivá.

A SZENTISTVÁN HELYNÉV EREDETE ÉS JELENTÉSE

Apátihoz szorosan kapcsolódik Pusztaszentistván (eredetileg Szentistván puszta: *praedium Szent-Istvány*) neve, amely templomos helyre és patrocíniumra vall: Szent István a keresztény egyház első vértanúja volt, róla nevezték el István királyt. Nem egyértelmű, hogy a helység neve az első keresztény vértanúra vagy az első magyar királyra utal-e. Ha a katolikus vonatkozásokat tekintjük mérvadónak, négy tényezőt mindenképpen számításba kell venni:

1. a katolikus egyház és az oklevelek Szent István királyt szinte minden alkalommal a „király” szó beiktatásával különböztetik meg a vértanútól;

⁴ Vö. Kristó Gyula et al. (szerk.): *Anjoukori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore Andegavensium illustrata*. X. kötet. Budapest–Szeged, k. n., 2000. 427. (A továbbiakban: AOKI.)

2. a Szentistván helynév a török hódoltság előtt keletkezett (valószínűleg az 1300-as évek második felében vagy az 1400-as években), mert a török defterek 1559-ben és 1562-ben már ezen a néven írták össze;⁵
3. az 1700-as évekig a katolikus egyházban Szent István király tisztelete nem terjedt el olyan mértékben, mint napjainkban gondolnánk;
4. ha a pápának és a váci püspöknek az 1700-as években kiadott mendei kisbúcsúra vonatkozó kultikus engedélyeit vesszük alapul, akkor a vértanúra kell gondolnunk.⁶

Mindezen érvek és tényezők arra engednek következtetni, hogy a Szentistván pusztája helynév még a török hódoltság (1542) előtt keletkezett, és a névadás az első keresztény vértanúhoz kötődhet. Csak közvetett bizonyítéknak tekinthetők, de a helynév keletkezésével kapcsolatban az alábbi négy érv szintén megfontolandó:

1. az elhunyt Gych-i István nejének, Pendyth asszonynak Gyczen (Gicen) levő birtokán létezett egy Szent István-templom, amelynek fenntartására a pannonhalmi apátsággal kötött csereegyezményben (1306) kitértek, és a hozzá tartozó elkülönített földterületet továbbra is meghagyták a mindenkori plébánosnak;
2. a megállapodásból kitűnik, hogy Apáti az úrnő életvitelszerű fenntartását biztosította, ezért vélhetően a Szent István iránti tiszteletet magával hozta és ápolta, aminek nyomai évszázadokon keresztül fellelhetőek voltak (még a 18-19. században is láthatók maradtak az egykori templom romjai);⁷
3. Szentistvánt erről a templomról nevezhették el, és földje talán ennek a templomnak a fenntartására szolgálhatott.
4. Szentistván északi részén fekvő, napjainkban Oszlára átnyúló hegyet István-hegynek nevezték, illetve nevezik.

A fentiekre tekintettel biztos állítható, hogy a település neve *patrocíniumi* (templomi védőszent nevét viselő) helynév. Az egykori dokumentumokból kitűnik még, hogy a *helynév*⁸ személynévi rész (szentnévi lexémája) a latin szövegekben mindig magyarul, a hely jellege pedig latinul íródott.

⁵ Vö. Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok*. Pest Megye Múltjából 6. Budapest, Pest Megyei Levéltár, 1985. 520.: „Szentistván pusztája, ráják nélkül...« Haszonélvezője Ferhád Valkóvár tímár-birtokos. [...] »Szentistván pusztája, ráják nélkül, Gyömrő falu közelében...« Szultáni hász-birtok.”

⁶ A falu 1720-as években történt újjratelepítése és a mendei második templom átadása (1736) után a kisbúcsú napját közel egy évszázadon keresztül december 26-án, a protomártír emléknapján ülte meg a helyi katolikus egyház.

⁷ Vö. Borosy András: *Pest–Pilis–Solt vármegye 1728. évi regnicoláris összeírása. II. kötet*. Pest Megye Múltjából 8. Budapest, Pest Megyei Levéltár, 1997. 1154.; *Súly possessio* megjegyzés rovatában *Szentistvánról az 1728. évi országos összeírás szöveges része* a következőképpen fogalmaz: „területén templom romjai vannak.” Chobot nem szól a szentistváni templomról, hanem a templomromokat Oszlaron tünteti fel. Chobot Ferenc: *A váci egyházmegye történeti névtára. I. Az intézmények története*. Vác, Pestvidéki Nyomda, 1915. 269. Vö. Tari Edit: *Pest megye középkori templomai*. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2000. 140. Tari szerint Pusztaszentistván temploma Szent István titulust viselte.

⁸ Vö. Mező András: *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Budapest, Magyar Egház-történeti Enciklopédia Munkaközösség, 1996. 92–94.

A BILLE HELYNÉV

Mende másik településrésze egykor nyugatról volt határos a faluval. Az oklevelek Bille néven említik.

A BILLE SZÓ EREDETE

A *bille* szó eredetére és jelentésére számos változat született. Az egyik legrégebb az 1200-as évek elejéről származik, és Anonymus nevéhez fűződik. Éppen ezért a helynév eredetének és jelentésének a megállapításához idézzük fel Anonymus *Gesta Hungarorum* című műve 57. fejezetének vonatkozó sorait:⁹

Latinul	Magyarul
Nam de terra Bular uenerunt quidam nobilissimi domini cum magna multitudine Hismahelitarum, quorum nomina fuerunt Billa et Bocsu, quibus dux per diuersa loca Hungarorum condonauit terras et insuper castrum, quod dicitur Pest, in perpetuum concessit. Bylla uero et frater eius Bocsu, a quorum progenie Ethey descendit, inito consilio de populo secum ducto duas partes ad seruicium predicti castrī concesserunt, terciam uero partem suis posteris dimiserunt.	Ugyanis Bulárföldről nagyon sok izmaelitával jöttek némely fölötté nemes urak: Billa meg Baks. A vezér Magyarország különböző vidékein földet adományozott nekik, s még azonfelül a várat is, melyet Pestnek hívnak, örökre nekik engedte. Billa pedig és a testvére, Baks, kiknek sarjadékából származik Etej, tanácsot tartván, a magukkal hozott népből kétharmadot a nevezett vár szolgálatára átengedtek, egyharmadot meg utódaiknak hagytak.

Az idézet a nyelvi-névtani értelmezés szempontjából két lényeges tényezőre hívja fel a figyelmet: *a)* a szöveg ugyanabban a bekezdésben a Billa/Bylla személynévét kétféle változatban hozza, *b)* nevezettek Bulárföldről kerültek a környékre. Ezzel mintegy sugallja, honnan származhat a név, milyen nyelvcsoporthoz kell keresni a jelentését.

A 10. században Bulárföld az ogur vagy a szláv nyelvcsoporthoz tartozó volgai Bulgáriát/Bolgárországot jelentette. A Bulár az uralkodó felfogás szerint néprévét takar: Belar (< belar < bulgar).¹⁰ A *bolgár* szó eredeti jelentése 'keverék', vagyis keveréknépről van szó. A Billa/Bylla viszont nem valószínű, hogy a 'keverék' perszonifikált alakja lenne. Inkább az ogur nyelvek közé tartozó és már kihalt bolgár-törökből vagy az óbolgár бѣль (= бѣль, бѣлий – ejtsd: bjel, bjelij) szóból vezethető le,¹¹ melynek változatai mindegyik szláv nyelvben megtalálhatók, és 'fehér'-et vagy 'bokros terület'-et, 'növényzet'-et jelentenek.

⁹ Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Ford. Pais Dezső. Budapest, Magyar Helikon, 1977. A latin szöveg forrása Szentpétery Imre: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae Gestarum*. [A magyarok cselekedeteinek írói az Árpád-házi fejedelmek és királyok idején.] I-II. kötet. Ford. Pais Dezső. Budapest, Nap Kiadó, 1937.

¹⁰ Györfly György: *Anonymus – Rejtély, avagy történeti forrás? Válogatott tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 74.

¹¹ H. Tóth Imre (szerk.): *Szótár-index – Az óbolgár nyelv XI–XII. századi orosz másolatú emlékeihez. I. kötet*. Szeged, 1989.

A színelmélet szerint a fehér szó *politikai értelemben* veendő, és a vezető néphez, előkelő réteghez tartozást, a 'fénylő', 'fenséges' jelleget fejezi ki. Anonymus *Gesta Hungarorum*a minden bizonnyal ezt a felfogást erősíti. Billa/Bylla ugyanis a *nobilissimi domini*, az igen nemes urak közül való; de a szerző azt nem állítja, hogy ő lett volna az izmaelita tömeg kizárólagos vezetője.

A Billa szó eredetével kapcsolatban tehát megfontolandó és meggondolandó, hogy az *a)* szláv környezetben keletkezett-e, illetve *b)* az adott nép, népcsoport *fehér* vagy vezető jellegére utalt-e.¹² A név szláv eredetét ugyanakkor árnyalja, hogy Billa izmaelita tömeggel érkezett, és ennek egyik nemes uraként gyakorolta a hatalmat. Az izmaelita sokaság felett azonban csak úgy gyakorolhatta a hatalmat, ha ő szintén izmaelita volt. Következésképpen a neve arab vagy bolgár-török eredetű is lehetett, miként a testvére, *Bocsu* török eredetű nevet viselt.

A BILLE HELYNÉV ÉS VÁLTOZATAI AZ OKLEVELEKBEN

A néveredettel és jelentésével kapcsolatban kérdésként merülhet fel, hogy a helynévre is átvihetők-e az előbbi megállapítások, illetve egyedi helynévről van-e szó, vagy további változatai is léteztek.

Az áttekinthetőség érdekében szedjük időrendbe Bille helynévnek és változatainak első oklevélbeli előfordulásait! A legelső oklevelek 1000-tól kezdődően tartalmaznak Billa helynevet vagy ennek az adott nyelvi környezetben használt változatát.¹³

A legkorábbi Bille–Billa–Béla, továbbá a Bel(l)ye–Bilie–Bille helynévváltozatok között *a)* szoros összefüggés áll fenn. Az első helynevek *b)* szláv nyelvű, valamint *c)* délszláv területen keletkeztek. A délszláv terület ebben a korban *d)* óbolgár fennhatóság alatt állt. Az iratokból kitűnik továbbá, hogy *e)* nem egy esetben párhuzamos helynévadás történt, például ami horvátul Bilje, az magyarul Belye/Bellye. De a többi változat is ugyanarra a szótőre vezethető vissza, következésképpen okkal feltételezhetjük, hogy etimológiai szempontból azonos vagy hasonló település- és birtoknevekkel állunk szemben.

¹¹ H. Tóth Imre (szerk.): *Szótár-index – Az óbolgár nyelv XI–XII. századi orosz másolatú emlékeihez. I. kötet.* Szeged, 1989.

¹² Vö. fehér horvátok, fehér bolgárok, fehér magyarok stb., illetve ezek antipólusai a vörös horvátok, a fekete bolgárok, a fekete magyarok stb. Lásd a vonatkozó szócikkeket Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.

¹³ Évszám: 1000, helynév: Billa/Bille – jelzet: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae.* [Horvátország, Dalmácia és Szlavónia királyságának okmánytára.] CVII. Izdaje Ivan Kukuljevič Sakcinski et al. Zagreb 1874–1990.; 1187/1272 Bille – Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. kötet. Doboka, erdélyi Fehér, Esztergom, Fejér, Fogaras, Gömör és Győr megye.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987. 229.; 1208 Bille – DL 50; 1231/1232 Billa/Béla/Billa – DF 206916; 1310 Bille – DL 50645; 1324 Belye/Bilje – DL 94064 stb.

A PEST VÁRMEGYEI BILLE ELŐFORDULÁSA A XIV–XV. SZÁZADBAN

A szoros összefüggés elmondható a Pest vármegyei Bille nevével kapcsolatban is – annak ellenére, hogy a helynév az oklevelekben kilencféle írásmóddal fordul elő. A vizsgált oklevelek közül a legtöbbet a budai káptalan állította ki. Az 1. táblázat szerint azonban sem az elrendelő személye, sem pedig a kibocsátó/kiállító azonossága nem zárja ki a különböző változatokat (írásmódokat).

1. táblázat: A Pest vármegyei Bille és változatainak első előfordulásai az oklevelekben

Helynév	Keltezés	Oklevéljelzet	Kibocsátó
Belye	1351. I. 9. 1401. I. 28.	DF 251722 DL 50577	Jászói konvent Budai káptalan
Bilie	1373. VIII. 18.	DL 75374	Budai káptalan
BILLE	1426. VII. 30. 1428. VI. 2.	DL 80060 (?)	Váci káptalan Budai káptalan
Billye	1428. VI. 2. 1428. VI. 26.	(?) (?)	Budai káptalan Budai káptalan
Bilye	1356. X. 13. 1428. VI. 2.	DL 4629 (?)	Visegrád Budai káptalan
Bylle	1306. II. 26. 1318.	DF 207118 DL 40381	Győri káptalan Budai káptalan
Byllie	1330. VI. 18. 1361. I. 13.	DL 56719 DL 41466	Felhévízi konvent Váci káptalan
Byllye	1355. XI. 30.	DL 4562	Csázmai prépost
Bylye	1420. VIII. 31./ IX. 28. 1422. XI. 9.	DL 70826 DF 265850/265851	Budai káptalan Perényi Péter országbíró

Megjegyzés: (?) – az oklevéljelzet nem megállapítható.
Forrás: saját szerkesztés

Az egyes változatokat vizsgálva kijelenthetjük, hogy a mai helyesírással kizárólag a váci káptalan 1426. július 30-án kelt DL 80060 jelzetű, valamint a budai káptalan 1428. június 2-án kelt (jelzet nélküli?) oklevele tartalmazza a helység nevét. Ugyanakkor az is kitűnik, hogy mindkét káptalan több változatban rögzíti. A helynév sokféle írásmódja miatt mégsem vetődik fel identifikációs probléma, mert az egyes oklevelek tartalmi részei kizárják ennek lehetőségét.

A BILLE SZÓ JELENTÉSE

A sokféle írásos alakja ellenére a Bille jelentése változatlanoknak tűnik: a szóetimológia leginkább fizikai tulajdonságot (személyi vagy földrajzi jellemzőt), a 'fehér' ('fejér', 'szőke'), illetve a 'bokros hely',

‘növényzet’ jelentést tulajdonítja neki. A másodlagos szóetimológia viszont személynévi eredetűnek tartja, és Pais Dezső felfogását követve az arab *billah* méltóságnévvél hozza összefüggésbe, pontosabban: a jelentését abból származtatja. A szó jelentésének megállapításakor azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy mindegyik irat, oklevél latin nyelven készült, és legyen ez a *O.* verzió.

O. Ha a latint tekintjük kiindulópontnak, akkor mindenképpen figyelembe kell venni annak nyelvi szabályait. A Billa szónak¹⁴ Bille helynévvé változásakor a ragozás során számunkra kétféle alakja lehet érdekes: a „Milyen nevű helység?” kérdés mellett a „hol” kérdőszó és a rájuk adandó válasz, vagyis: a hely, helység alanyesete (*nominativus loci*) és helyhatározó esete (*locativus*).

A nyelvtani szabályok alapján a Billa és Bille alanyesete Billa, illetve Bille, a *locativus*uk viszont mindkét írásmódban megegyezik: írásmód és kiejtés szerint is Bille. A Pest vármegyei Billével kapcsolatban ugyancsak feltűnik, hogy valamennyi változatának a szóvéghangzója -e, illetve az oklevelekben az adott Bille-változat ragozatlan. A helynévnek a latin nyelvben nincs ragozott formája! (A magyarban viszont a helynév ragozható, vö. Billén, Billét stb.)

Minthogy az írásmód nem visz közelebb a szó jelentéséhez, közelítsük meg más szempontból a kérdést.

1. Az egyik felfogás szerint Bille *sémi* eredetű szó, vélhetően az arab *billah* szóból származik, jelentése: ‘Isten kegyelméből fejedelem’; a billah több arab fejedelem, illetve kalifa melléneve volt.¹⁵

A sémi nyelvűség mellett érvelők és Anonymus nézetét támaszthatja alá Mende neve és első ismert lakói (Samel de Mende: Mende-i Samel, illetve Samuel de Mende: Mende-i Sámuel), akiknél a keresztnév bibliai vonatkozása, a Samuel jelentése: ‘Isten meghallgatott’.

2. A másik felfogás tagadja a sémi eredetet, következésképpen a ‘fejedelem’ jelentést. Ugyanis a Mendén végzett régészeti ásatások sertécsontleletei vallási szempontból kizárják, hogy muzulmán lakosság telepedett volna le, és élt volna évszázadokon keresztül a mai Mende egykori területén. Helyette – mint több oklevélben olvasható – a fehérét jelentő белѣ [bjelüj], *bijel*, *bjeli* stb. szláv szóval rokonítja. E felfogás szerint a bille szó *a)* a белѣ melléknév semleges nemű vagy többes számú alakja. De az sem zárható ki, hogy *b)* a fehér magyarokról vagy fehérnek tartott személyről kapta a nevét, szemben a sötétebb bőrű úzokkal (vö. Oszlár), illetve a fekete magyarokkal, akik a honfoglalás körüli időben és azt követően a királyság déli részén és Erdélyben telepedtek le.

A bille szó ‘fehér’ jelentése mellett két további érv hozható fel: *a)* emberemlékezet óta Fehér-hegynék hívják a vasúttól délre eső terület egyik dombját, amely – ha a Gazdák erdeje felől közelítjük meg a Dolinát

¹⁴ Hasonló hangzású latin szó a nőnemű *bella*, amely magyarul ‘szép’-et jelent. Vö. még a Bila (Kandra Kabos: *A Váradi Regestrum*. Budapest, Szent István Társulat, 1898. 360.) és a Béla személyneveket, valamint ezek jelentésbeli változatait (Pallas III. kötet 1893. 18. Béla címszó).

¹⁵ Vö. Györffy György: *Anonimus – Rejtély, avagy történeti forrás? Válogatott tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 49–50.: *Bulár*, *Billa* szócikk.

(a Bajcsy-Zsilinszky utcát) – fehérségével igen szembetűnő jelenség. A „hegyet” a legkorábbi térképek is jelölik. A másik a színelméletből veszi a mintát b): Mende határos településének a neve Úri, amelyet az ‘úr’ szóból származtatnak.¹⁶ A helynévadáskor ‘urak’ a nemesek és a fehér, előkelő magyarok voltak.

3. További értelmezési lehetőség – bár ez kevésbé tűnik megalapozottnak –, hogy a Bille-mál kifejezés rövidült Billére, ahol a mál szó domboldalra, hegyoldalra, illetve szőlőre utal,¹⁷ azaz: Bille déli vagy nyugati fekvésű völgyes lejtőire, illetve szőlőire.

Az egykori okleveleket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Bille Apátitól északra került el, és az 1300-as években Dusnokkal alkotott határszomszédságot (vö. DL 75374); a helység nagy részét az északon elterülő kelet–nyugati irányú 190-200 méter fölötti dombok (helyi szóhasználattal: Várhegy, Haraszt-hegy) déli fekvésű lejtős területe (domboldala) foglalta el. A két billei ‘hegy’ déli és nyugati lejtői alkalmasak lehetnek szőlőtermesztésre, bortermelésre. Következésképpen Bille neve a *fehér* szőlőivel függhet össze. A billei szőlőtermesztést a török defterek is megerősítik.

4. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a bilje, bélye eredhet a ‘füves, bokros hely’-et jelentő szláv szóból is.¹⁸ Minthogy Bille helynév először horvát-dalmát környezetben fordult elő, horvát eredetet is érdemes fontolóra venni: a *bilje* horvát jelentése: ‘növény(zet)’, ‘növények’, a *bijel* pedig ‘fehér’-et jelent. Ennek a billei párhuzamaként említhető Kásavölgy, amelyet az ott termő kásavirágról neveztek el, valamint a Billei pallag területrészt, amelynek nevében a pallag szót a pihentetett, műveletlen területre használták.

5. Végül, de nem utolsó sorban bonyolítja a helyzetet a Mende névvel összefüggésbe hozható Finta keresztnév (személynév), ugyanis Byllye-i [Bille-i] Fynta az 1355. november 30-án kelt DL 4562 jelzetű oklevélben örökösként jelent meg. Az oklevelek tanúsága szerint az 1300-as években Mendén és Billén többen viseltek Finta nevet (Phynta, Fynta, Fyntha). Nem kizárt a feltételezés, hogy közöttük a névrokonságon kívül más jellegű kapcsolat is fennállhatott.

Ezt a feltételezést erősíti az oklevél hagyatékolója, Petrus mester, aki az erdélyi vajda bírójaként és protonotáriusaként a fia váratlanul bekövetkezett halála után végrendelkezett, és a kedvezményezettek között több billeit, köztük Byllye-i Fyntát is rokonának nevezte.

¹⁶ Vö. Harasztiné Antalicz Piroska (szerk.): *Szülőfalunk Úri, 1252–2009. Úri község életének vázlatos története: a kezdeti időktől napjainkig*. Úri, Úri Község Önkormányzata, 2009. 15.

¹⁷ Reszegi Katalin: *Hegynevek a középkori Magyarországon*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011. 104–109.

¹⁸ Vö. Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László: *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I*. Acta Historica, Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, XLIV. 1973. 77.: *Billa* szócikk.

MENDE HELYNÉV NYELVI ÉS NÉVTANI MEGKÖZELÍTÉSE

A mai Mende harmadik, a középkort túlélő településrésze Mende helység.

MENDE TÓT NYELVI MEGKÖZELÍTÉSE

A helységnév az általános felfogás szerint az ószláv nyelvben előforduló *měden*-ből származhat, amely *medne*-vé alakult, de követte a magyar nyelvi sajátosságokat, esetünkben a *-dn-* hangzók felcserélését. A helyzetet azonban bonyolítják és egyúttal megvilágítják a hasonló hangzású tót változatok, valamint a Meden személynév 1291-ből (DL 58429).

MENDE NEM AZONOS MEDNE-VEL

A Mende szó eredetének feltáráshoz vegyük először az elterjedtebb olvasatokat, mindenekelőtt a 'méz'-et jelentő *med* (ószlávul: *medъ*) szótövet. A *med*-ből képzett Medne (Trencsén vármegye) helységnév előzményei igen változatosak. Az oklevelekben Medne – tótul: Medné – előfordulásai: Meczne, Mezna, Mezne és Medzne,¹⁹ szemben a Pest vármegyei Mendével, melynek tót neve Menda formában honosodott meg.

A MENDE HELYNÉV OLVASATAI DÉLSZLÁV TERÜLETEN

Mende helynév Mednéből történő származtatásnak két további „bökkenője” van. Mindenekelőtt az, hogy egyik-másik ószláv nyelv, különösen a déli nyelvjáráások az *ę* betűt *en*-nek vagy *em*-nek ejtették.²⁰ Következésképpen a méz szó kiejtés szerinti változata Tótországbán (Szlavóniában, Bács vármegyében, a Macsói bánságban stb.) nem egyszerűen *med*, hanem *męd*, azaz: *męd* is lehetett, amely -e véghangzóval egészült ki.

A másik: Mende helynév délszláv néveredetének lehetőségét nyomatékossítja, hogy az 1400-as évek elején létezett egy Mende nevű település Bács vármegyében (vö. 2. térkép), amelynek Dénes nevű lakója királyi emberként több személy birtokba iktatásán vett részt.²¹ A falubirtok évszázadokon

2. térkép: A Bács vármegyei Mende a Duna mellett

Forrás: Engel 2001.

¹⁹ Vö. Mályusz Elemér – Borsa Iván: *Zsigmondkori oklevéltár. III. kötet. (1411–1412.)* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993. (280), (2474), (3055), illetve MNL OL DL 72883, DF 285558, DF 285677 jelzetű okleveleit.

²⁰ Vö. Derksen, Rick: *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon.* [Szláv eredetű szókincs etimológiai szótára.] Leiden–Boston, Brill, 2008. 307. Balczyk Emil – Hollós Attila: *Ószláv nyelv.* Budapest, Tan-könyvkiadó, 1987.

²¹ Bács vármegye Mende-i vezetéknévű birtokosai 1449-ben: Márton, György. Vö. Grosschmid Gábor (szerk.): *Bács-Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat évkönyve.* Zombor, Bittermann Nándor Könyv- és Könyomdája, 1887. 147, 173., továbbá Dudás Gyula (szerk.): *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája. I. kötet.* Kiadta Bács-Bodrogh vármegye közönsége, Zombor, Bittermann Nándor és Fia, 1896. 189. Mende helynévre vö. még Grosschmid Gábor: *Bácsvármegye Zsigmond király alatt.* In uő. (szerk.): *Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat évkönyve 1890-ik évre.* Zombor, Bittermann Nándor Könyv- és Könyomda, 1890. 113–137.

keresztül fennmaradt. Egyes adatok 1431-32-ben már Mendei uradalomról²² szólnak. Az 1441-ben,²³ 1444-ben és 1449-ben kelt oklevelekben, majd az 1522-ben készült tizedlajstromban a helynév szintén megtalálható. A török időkben is létezett Mende nevű helység (Gorna Mende: Felső-Mende; Dolna Mende: Alsó-Mende), amely a bácsi nahijébe tartozott.²⁴

A PEST VÁRMEGYEI MENDE HELYNÉV EREDETE ÉS ELSŐ BIRTOKOSAI

Mind a bácskai, mind a Pest vármegyei Mende helységnév a latin nyelvű oklevelekben az 1400-as évek elején gyakorta előfordul. Viszont korábbi oklevelekben is megtalálhatók. A legkorábbi 1324-es keltezésű és származási helyet jelöl. Minthogy földrajzi fekvését nem lehet beazonosítani, nem zárhatjuk ki, hogy az nem a Pest vármegyei falunkra vonatkozik. De a fordítottja is igaz lehet. Sőt, okkal vetődik fel, hogy vajon a két különböző vármegyében fekvő helység nem képezte-e ugyanannak az uradalomnak a részeit, illetve ugyanannak a családnak a birtokait?

A MENDE SZÓ EREDETE

1. Oklevelek bizonyítják, hogy a Pest vármegyei Mende helység környéke (Bille, Apáti/Pusztaszentistván) a honfoglalás utáni évszázadokban lakott hely volt. Figyelemre méltó továbbá a helység fekvése és nagysága: a legrégebb adatok szerint az említett két falubirtok között helyezkedett el, és mindkettőnél kisebb földterülettel rendelkezett, a birtok alakja pedig harci fegyver (nyíl vagy lándzsa) hegyére emlékeztetett. Ugyancsak számításba veendő az első ismert földbirtokosainak, a Nyárasapáti családnak a származása: minden bizonnyal kun származású családról van szó. Következésképpen nem kizárt, hogy a Mende helységnév kun, pontosabban ótörök (kipcsák/kun/, baskír vagy tatár) eredetű szóból származik,²⁵ amely a fajtája szerint a köznévi kategóriájába sorolható.

²² Dudás Gyula (szerk.): *Bács-Bodrogh vármegye egyetlen monográfiája. I. kötet*. Kiadta Bács-Bodrogh vár-megye közönsége, Zombor, Bittermann Nándor és Fia, 1896. 237., valamint Engel Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis*. Budapest, Térinfo Bt. CD-ROM. 2001.

²³ Az 1441. XII. 12-én kelt DL 74493 oklevélben Mende birtok helyett Mene birtok olvasható. Az 1449-ben kelt DL 29488 jelzetű hiányos/töredékes oklevélben Petrus de Mende a bácskai Kereki birtokrészért folytatott perben Oszvald fiának, Mártonnak a testvére. 1208 Bille – DL 50; 1231/1232 Billa/Béla/Billa – DF 206916; 1310 Bille – DL 50645; 1324 Belye/Bilje – DL 94064 stb.

²⁴ Káldy-Nagy Gyula: *A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben*. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2008. 537, 625.

²⁵ Clauson szerint ótörök nyelven a munduz > mündüz 'árvízi patak'-ot jelent. Clauson, Gerard: *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. [A XIII. század előtti török nyelv etimológiai szótára.] Oxford, Oxford University Press, 1972. Baski szerint a baskír *mende* jelentése 'szolga' (pap, szerzetes minőségben, vö. Isten szolgálja). Baski Imre: A kazak *madijar* nemzetségnév és a magyar népnév állítólagos közös eredetéről. *Nyelvtudományi Közlemények*, 2010–2011. 107. Létezik olyan irat is, amely szerint a türk/ótörök-tatár eredetű *mende* szó jelentése: 'lándzsa', 'kopja' [vö. Nagy Géza: Árpád-kori személynéveink (Második és befejező közlemény). *Turul*, 1891. 116.]. Sőt, az egyik délszláv népi hiedelem (pl. a vendek) szerint *minde* az 'eltávozott lelkek szelleme'. Vö. még Mende török kori neve Mindél!

²⁶ Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. kötet*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997. 120.

2. Az FNESZ²⁶ más irányban „tapogat”: feltételesen fogalmaz és személynévből származtatja az eredetét. A jelentését azonban nem adja meg. Viszont hivatkozik a *Régi lengyel személynevek szótárának* (SISNO²⁷) *M(i)enda* névcikkére, amely az 1440-es évekből egy Mende vezetéknevet és több hasonló személynevet (Menda, Myenda, Mendicz, Menden) tartalmaz. Ezekből az adatokból arra következtethetnénk, hogy *a*) a Mende helységnév eredetileg pusztaszemélynév volt, és *b*) a birtokosáról szállt a birtokra.

2. táblázat: Mende identifikáló oklevéljegyzéke

Személynév/helynév	Jellemző kifejezés	Évszám/irodalom
Menda	puella Menda (Menda női szolga, „cseléd”)	1141–1162 [FCD ²⁸ II. 93]
Mendus	Mendus seruus manumittendus (Mendus felszabadítandó szolga)	1146 [ÁÚO ²⁹ I. (24)], DF 206 814
Mendalus	Perut Mendalus Jupan (Perut Mendalus zsupán)	1186 [ÁÚO VI. (105)]
Menda	comes Finta filius Sam[u]el[is] nobilis de Menda (Sám[u]el fia Finta ispán, Menda-i nemes)	1321 [AOKI VI. (286)], DL 104 836, DL 95 274
Mende	Phynta filius Samuelis fidelis noster de Mende (Sámuel fia Phynta Mende-i hívünk)	1324 [AOKI VIII. (380, 437)], DL 61 173, DL 73 080
Menda	comes Fyntha de Menda (Menda-i Fyntha ispán) comes Fyntha dictus Paruus filius	1330 [AOKI XIV. (226)] DF 271 947
Menda	Daniel de Menda (Menda-i Dániel fia, Kisnek mondott Fyntha ispán)	1330 [FCD VIII/3. (CCIII)], DF 254 600, DF 254 601

A személynévi származtatást illetően további érdekességre is felfigyelhetünk: a Menda, Myenda név nőnemű végződésére a szláv környezetben. Azt gondolhatnánk, hogy valójában női névvel van dolgunk, ugyanis az 1141–1161 között kelt oklevél adatai szerint a pannonthalmi apátság egyik női szolgálója szintén Menda nevet viselt, amelynek férfi változata, Mendus ugyancsak előfordult (vö. 2. táblázat). Az FNESZ-ben hivatkozott eredeti névcikk Menda/Myenda nevű személyei foglalkozásukból ítélve

²⁷ Taszycki, Witold: *Słownik staropolskich nazw osobowych. T. 3. (Kl–M)*. [Régi lengyel személynevek szótára. III. kötet.] Wrocław etc., Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1971–1973.

²⁸ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. [Magyarország egyházi és polgári okmánytára.] Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. kötet. Buda, 1829–1844.

²⁹ Wenzel Gusztáv: *Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I–XII. kötet*. Pest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya/Bizottsága, 1860–1928.

viszont férfiak (carnifex: mészáros, hóhér; civis: polgár; presbyter: pap; capellanus: káplán; scabinus: tanácsos; iuratus: esküdt).³⁰ Az ellentmondás csak úgy oldható fel, ha a Menda idegen eredetű szó rövidült változata, családnév vagy férfi keresztnév (például Emmanuel vagy Menyhért) beceneve. Az említett foglalkozásokat folytatók Menda, Myenda nevei – nőnemű végződésük ellenére – családnévre utalnak.

3. Releváns eshetőségként veendő számításba, hogy a mende szó német közvetítéssel került a magyarba. A helynév germán (teuton) eredetének opciója mind a délszláv, mind a magyar területen élő germán származású bánok (például a Marótiak rokonai köre, Gutkeled nemzetség leszármazottai), valamint birtokosok (a gombai Nempze család stb.) esetében indokoltan merül fel. Ha a mende germán eredetű köznévi, akkor a mend- szótő jelentése a vízzel (víznév, vö. Mindel), esetleg a halommal, a hegygel (vö. Minden) függhet össze. Sőt, a mende szó például a hozzátartozók között fel nem osztott birtokra is utalhat (vö. Allmende közbirtok – kiemelés B. G.).³¹

HELYNÉVÁLTÓZATOK

1. A lentebb (a 3. pontban) jelzett oklevelek szövegeinek egybevetése nyomán megállapítható, hogy az 1321-ben, az 1324-ben és az 1329–1330-ban kelt okiratok egyik alanya – a név írásos változatai ellenére – ugyanaz a személy. Nevezett apjának a neve szintén eltérő írásmóddal fordul elő (Samel, Samuel), de okkal következtethetünk ugyanannak a személynek a kétféle írásmódjára. Tehát az apai és a saját név azonossága – a körülményekre tekintettel – kétségtelen, és bizonyíték arra, hogy a származási hely sem jelölhet más helységet, magyarul: mindegyik alkalommal ugyanarról a helyről van szó – bár az egyik esetben Menda, a másik esetben Mende helységnév szerepel (vö. 2. táblázat). Következésképpen Mende és Menda származási helyként ugyanarra helységre utal.

2. Ha Menda és Mende ugyanazt a helységet jelöli, felvetődik a kérdés: hogyan alakulhatott egy -a (nőnemű) végződésű szó -e végződésűvé. A szövegekből kiderül, hogy eleinte a kétféle hangvégződésű helység párhuzamosan fordul elő. Sőt, Mendét tótul napjainkban is így hívják: Menda.³² Tehát a szláv elnevezés megtartotta ősi formáját. Erre a sajátosságra kétféle magyarázat lehetséges: a) az egyik a Billa~Bille esetében már vázolt megoldás, vagyis a párhuzamos névadás, illetve a helynév idegen eredete. A helynéváltózat másik lehetséges magyarázata szerint b) a kézírás (és kiejtés) a és e betűjének a hasonlósága okozhatott még írásbeli eltérést. Ezt a verziót az okleveleket kibocsátó/kiállító intézmények megerősíthetik vagy cáfolhatják.

³⁰ Vö. az FNE SZ-nek a SISNO szövegrészére hivatkozó részét! A SISNO utalása pedig: PdLw IV. (266): Niklos Mende; PdLw IV. (773): Menden von Sokolnik ~ Sokolnik fia Menden. PdLw – Czołowski, Alexander – Jaworski, Franciszek: *Księga ławnicza miejska 1441–1448. IV.* [Helyi esküdtek könyve.] Lwów, W. A. Szykowski, 1921.

³¹ Vö. Niemeyer, Manfred: *Deutsches Ortsnamenbuch.* [Német helységnévtár.] Berlin–Boston, Walter de Gruyter, 2012. Megfontolandó tényező a Gutkeled nemzetségbe tartozó Maróti macsói bánnak és körének megjelenése a környéken, nevezetesen a szomszédos Püspöki falu birtokosaként.

³² Hajdú-Moharos József: *Magyar településtár.* Budapest, Kárpát-Pannon Kiadó, 2000. 407.

3. A kiállító intézményeket figyelembe véve a következőket állapíthatjuk meg: a Menda nevet tartalmazó DL 104836 jelzetű oklevelet 1321-ben a nyitrai káptalan, a DF 271947 jelzetűt 1330-ban a pozsonyi káptalan, a DF 254600 jelzetűt 1329-ben, illetve DF 254601 jelzetűt 1329-ben és 1330-ban szintén a pozsonyi káptalan állította ki. Ugyanakkor a pozsonyi káptalan 1324-ben a DL 61173 és a DL 73080 jelzetű oklevelekben következetesen Mende helységnevet írt. A Menda és a Mende helység-név váltakozása ugyanannál a káptalannál önmagában két külön helységre engedne következtetni, ha nem ugyanarról a személyi körről lenne szó. Ennek ellenére bizton kijelenthető, hogy mind a helység-név, mind a személyi kör kölcsönösen támogatja egymást, következésképpen az említett oklevelekben ugyanarról a helységről, nevezetesen a Pest vármegyeiként azonosítható Mendéről van szó.

A MENDÉK BIRTOKOSAI

1. A birtokosok oldaláról közelítve felvetődik a kérdés, hogy ugyanaz a család vagy ugyanazok a személyek birtokolták-e a két Mendét? Sajnos az 1300-as évekre vonatkozóan nem rendelkezünk elegendő adattal. Ennek ellenére megkockáztatható, hogy esetükben két különböző családról beszéljünk. Mindenekelőtt azért, mert a Pest vármegyei *de Mende* (Mende-i), valamint a *de Byllye* (Bille-i) család tagjainak keresztnévei megegyeznek (vö. 1.2.4. alfejezet 5. pontját), és az 1300-as évek után megszűnnek. (Ez a mendei család Pozsony vármegyébe települ át.) A Bács vármegyei *de Mende* (Mende-i) család tagjai még több évszázadon keresztül helyben vagy a Bácskában maradnak, és egyik meghatározó ősük Oszvald, amelyet a viselője minden bizonnyal a Karintiában, Stájerországban és a vend vidéken népszerű szent után kapott. Ilyen keresztnévű személy a Pest vármegyei Mendén ismeretlen.

Az 1400-as években már kizárható, hogy a helységek közös birtokigazgatás alá estek volna. Ugyanis a Pest vármegyei Mende 1411-től (de már előtte is) a kun származású Nyárasapáti családnak és tagjainak a birtokát képezte, és a fennmaradt oklevelek tanúsága szerint Délvidéken semmiféle Mende nevű birtokkal nem rendelkeztek. A másik helységet viszont az 1400-as évek első felében Mende-i névvel beazonosított nemesek birtokolták, név szerint Dénes és Oszvald. A közöttük fennálló közeli rokoni kapcsolatot kizárja az 1411-ben kelt osztálylevél (DL 70787), amelyben örökösként mindenképpen szóba kellett volna hozni a Bácskában élő Mende-i családot. Tehát joggal vélelmezhető, hogy két különböző birtokos családról van szó, amelyek nem álltak egymással ugyanazon birtok után vagyoni jogi következményekkel járó hozzátartozói-rokoni viszonyban.

2. Az 1411-ben kelt DL 70787 jelzetű oklevél a származás alátámasztására is tartalmaz adatokat. Az egyik „mellékszereplő”, a Solumucha-i Kapitány (*Capitan dictus de Solumucha*) címet/nevet viselő személy Jakab, akinek a feleségét Nyárasapáti Klárának (*Clara ... de Naraasapath*) hívták. Klára asszony a latin szöveg szerint nemesi származású (*nobilis domina*), és Nyárasapáti Sebestyén

lánya (*filia Sebastiani de Naraasapath*), illetve Katalinnak és Jakab fia Andrásnak volt az édesanyja. A családfát illetően az oklevélből több nem állapítható meg. Viszont az osztálylevélből feltételezhető, hogy Mendét – részben vagy egészében – női ágon a Nyárasapáti család birtokolta. A többi női felmenő leánykori nevére vonatkozóan azonban nem rendelkezünk információkkal.

3. A bácskai Mendével kapcsolatban kijelenthető, hogy a délvidékiek Bács vármegye nemesei közé tartoztak, és a környezetükben igyekeztek a birtokaikat gyarapítani. Vagyonuk megőrzése érdekében számos alkalommal pereskedtek. Az egyik legnagyobb birtokgyarapító és -védelmező *Petrus de Mende* (Mende-i Péter) volt, aki 1449-ben a helységtől távolabb fekvő Kerekiben szerezte vissza az elbirtokolt javát (DL 29488). Mindez azt bizonyítja, hogy a két Mende és birtokosai az 1400-as években egymástól független életet éltek.

ZÁRÓ GONDOLATOK

A tárgyalás során valamennyi releváns szempontot vizsgálat alá vontunk. Jóllehet több érv szól amellett, hogy a Pest vármegyei Bille, valamint Mende helynevet személynévből eredeztessük, mégis azon a véleményen vagyok, hogy a helynév mögött eredetileg személynévvé váló foglalkozást jelentő szó vagy más köznévről rejtőzhet. Az említetteken kívül az sem zárható ki, hogy a helynév német közvetítéssel került a magyarba, illetve délszláv környezetbe. Az Apáti/Szentistván helynév eredete egyértelműnek tűnik: mindkettő egyházi eredetű, Apáti a birtokosáról, az apátról, Szentistván pedig a templomáról kapta a nevét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Pallas nagy lexikona*. III. kötet. Békalencse–Burgonyavész. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. 1893. Online: <https://mek.oszk.hu/00000/00060/>
- Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Ford. Pais Dezső. Budapest, Magyar Helikon, 1977.
- Baleczky Emil – Hollós Attila: *Ószláv nyelv*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1987.
- Baski Imre: A kazak *madjjar* nemzetségén és a magyar népnév állítólagos közös eredetéről. *Nyelvtudományi Közlemények*, 2010–2011. 95–130.
- Borosy András: *Pest–Pilis–Solt vármegye 1728. évi regnicoláris összeírása. II. kötet*. Pest Megye múltjából 8. Budapest, Pest Megyei Levéltár, 1997.
- Chobot Ferenc: *A váci egyházmegye történeti névtára. I. Az intézmények története. II. A papság éleadatai*. Vác, Pestvidéki Nyomda, 1915–1917.
- Clauson, Gerard: *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. [A XIII. század előtti török nyelv etimológiai szótára.] Oxford, Oxford University Press, 1972.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. [Horvátország, Dalmácia és Szlavónia királyságának okmánytára.] I–XVIII. kötet. Izdaje Ivan Kukuljevi; Sakcinski et al. Zagreb 1874–1990. Online: <https://archive.org>
- Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. [Magyarország egyházi és polgári okmánytára.] Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. kötet. Buda, 1829–1844.
- Derksen, Rick: *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. [Szláv eredetű szókincs etimológiai szótára.] Leiden–Boston, Brill, 2008.
- Dudás Gyula (szerk.): *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája. I–II. kötet*. Kiadta Bács-Bodrogh vármegye közönsége, Zombor, Bittermann Nándor és Fia, 1896.
- Engel Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis*. Budapest, Térinfo Bt. CD-ROM. 2001. Online: <https://tti.abtk.hu>
- Grosschmid Gábor (szerk.): *Bács-Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat évkönyve*. Zombor, Bittermann Nándor Könyv- és Könyvnyomdája, 1887.
- Grosschmid Gábor: Bácsvármegye Zsigmond király alatt. In uő. (szerk.): *Bács-Bodrogh vár-megyei Történelmi Társulat évkönyve 1890-ik évre*. Zombor, Bittermann Nándor Könyv- és Könyvnyomda, 1890. 113–137.
- Györfly György: Jegyzetek Anonymus tulajdonveveit. *Magyar Nyelv*, 1951. 46–50.
- Györfly György: *Anonymus – Rejtély, avagy történeti forrás? Válogatott tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. kötet*. Budapest, 1963–1998.
- H. Tóth Imre (szerk.): Szótár-index – *Az óbolgár nyelv XI–XII. századi orosz másolatú emlékeihez. I. kötet. Словарь-индекс русской редакции древнеболгарского языка конца XI – начала XII в. I. том*. Szeged, [JATE Press], 1989.
- Hajdú-Moharós József: *Magyar településtár*. Budapest, Kárpát-Pannon Kiadó, 2000.
- Harasztiné Antalicz Piroska (szerk.): *Szülőfalunk Úri, 1252–2009. Úri község életének vázlatos története: a kezdeti időktől napjainkig*. Úri, Úri Község Önkormányzata, 2009.
- Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok*. Pest Megye Múltjából 6. Budapest, Pest Megyei Levéltár, 1985.
- Káldy-Nagy Gyula: *A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben*. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2008.
- Kandra Kabos: *A Várad Regestrum*. Budapest, Szent István Társulat, 1898.
- Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. kötet*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997.
- Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.
- Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László: *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II.*, Acta Historica, Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, XLIV. 1973; XLVIII. 1977.
- Kristó Gyula et al. (szerk.): *Anjoukori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore Andegavensium illustrata*. I–XL. kötet. Budapest–Szeged, k. n., 1990–2022.
- Mályusz Elemér – Borsa Iván: *Zsigmondkori oklevéltár. III. kötet. (1411–1412.)* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993.
- Mező András: *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1996.
- Nagy Géza: Árpád-kori személyneveink (Második és befejező közlemény). *Turul*, 1891. 112–130.
- Niemeyer, Manfred: *Deutsches Ortsnamenbuch*. [Német helységnevtár.] Berlin–Boston, Walter de Gruyter, 2012.
- Reszegi Katalin: *Hegyevek a középkori Magyarországon*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.
- Szentpétery Imre: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae Gestarum*. [A magyarok cselekedeteinek írói az Árpád-házi fejedelmek és királyok idején.] I–II. kötet. Ford. Pais Dezső. Budapest, Nap Kiadó, 1937.
- Tari Edit: *Pest megye középkori templomai*. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2000.
- Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. I–XII. kötet. Pest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya/Bizottsága, 1860–1928.

AJÁNLOTT IRODALOM

- Bakács István: *Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002–1437.* Pest megye múltjából 5. Budapest, Pest megyei Levéltár, 1982.
- Bartal Antal: *A magyarországi latinság szótára.* Budapest, Franklin Társulat, 1901.
- Bártfai Szabó László: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig.* Budapest, szerzői kiadás, 1938.
- Borovszky Samu (főszerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Bács-Bodrog vármegye. I–II. kötet.* Budapest, Országos Monográfia Társaság, é. n.
- Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I–III. kötet.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1897.
- Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. V. kötet.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1913.
- Detschev, Dimiter: *Die thrakischen Sprachreste.* [A trák nyelvmaradványok.] Wien, Österreichischer Akademie der Wissenschaften, 1957.
- Erdélyi László (szerk.): *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. I. A pannonhalmi főapátság története 1. A megalapítás és terjeszkedés kora, 996–1243.* Budapest, Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend, 1902.
- Fehértói Katalin: *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969.
- Fekete Nagy Antal: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. IV. Trencsén vármegye.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1941.
- Györkösy Alajos: *Latin–magyar kéziszótár.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014.
- Iványi István: *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára. I–V. kötet.* Szabadka, Szabados Sándor Könyvnyomdája, 1889–1907.
- Lipszky János: *Repertorium locorum obiectorumque in XII. tabulis Mappae Regnorum Hungariae, Slavoniae et Croatiae, et confiniorum militarium magni item principatus Transylvaniae occurrentium. Pars prima continens regna Hungariae, Croatiae, et Slavoniae cum confiniis militaribus.* [Helységek és létesítmények adataira. Magyarország, Szlavónia és Horvátország, valamint a katonai határvonalak, továbbá az Erdélyi Nagyfejedelemség XII térképtáblázon. Első rész. Magyarország, Horvátország és Szlavónia a katonai határokkal.] Buda, typis Regiae Universitatis Pestanae, 1808.
- Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. VII. kötet.* Pest, Ráth Mór, 1860.
- Nagy, Ludovico [Lajos]: *Notitiae politico-geographico-statisticae inclity regni Hungariae, Partiumque eidem adnexarum.* [A nemes Magyar Királyság és a csatolt részeinek politikai-földrajzi-statisztikai adataira.] I. kötet. Buda, Landerer, 1828.
- Pechány Adolf: *Tót és magyar szótár., Magyar és tót szótár.* Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet, 1906.
- Slíz Mariann: *Szentkultusz és személynévadás Magyarországon.* Budapest, Szent István Társulat, 2021.
- Sörös Pongrácz (szerk.): *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. II. A pannonhalmi főapátság története 2. A pápák és zsinatok reformáló törekvései, 1243–1404.* Budapest, Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend, 1903.
- Tringli István: *Hatalmaskodások a középkori Magyarországon.* Budapest, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2022.
- Vályi András: *Magyar országnak leírása. I–III. kötet.* Buda, 1799.

OKLEVÉLJELZETEK

- DF – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
 DF 206118, DF 206814, DF 206916, DF 207118, DF 251722, DF 254600, DF 254601, DF 265850, DF 265851, DF 271947, DF 285558, DF 285677. Online: www.hungaricana.hu
- DL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár
 DL 50, DL 363, DL 4243, DL 4562, DL 4629, DL 12595, DL 28575, DL 29488, DL 40120, DL 40381, DL 41466, DL 50577, DL 50645, DL 56719, DL 58429, DL 61173, DL 70787, DL 70826, DL 72883, DL 73080, DL 74493, DL 75374, DL 80060, DL 94064, DL 95274, DL 104836.
 Online: www.hungaricana.hu

BE CZ VIKTÓRIA ILDIKÓ¹

CSENDES FÜSTÖLGÉS A „SZIVARRÓL”²

A LAKIHEGYI RÁDIÓÁLLOMÁS ÉS KÖRNYÉKE A KÉT VILÁGHÁBORÚ
KÖZÖTTI KÖZVÉLEKEDÉSBEN

A maga korában korántsem „csendes füstölgésnek” volt mondható a lakihegyi adótorony működése. A ma már ipartörténeti emlékeknek számító rádiótorony ugyan nem hazai találmány, de akkori teljesítményével és méreteivel beírta magát az ipari csodák sorába, ezért számos külföldi vendég megfordult a „magyar Eiffel-torony” lábainál.

Az 1928-ban épült kisadó után öt évvel készült el a szivar alakú nagyadó, amely hamarosan a Magyar Rádió emblémájává vált, az 1937-es párizsi világkiállításon Aba-Novák Vilmos festőművész által megálmodott plakát hirdette, hogy a „világ legmagasabb antennája” sugározza a „magyar rádiózás hatalmas múltját”.³ A második világháború alatt az adót tartóköteleinél fogva fölrobbantották, de sikerült újraépíteni, így a solti adó megépüléséig, 1977-ig még hosszan szolgálhatta a rádióhallgatókat.

A lakihegyi adó története nem pusztán ipari remek mivolta miatt érdemes említésre, hanem mert rajta keresztül képet kaphatunk az akkoriban még újdonságnak számító rádiózás múltjáról. Ráadásul a toronynál megforduló számos turistacsoport föllendítette a környék vendéglátását és turizmusát egyaránt. A torony és a Duna-part között elhelyezkedő Varsányi halászcserda vendéghelye arról tanúskodik, hogy egy-egy rádiólátogatás alkalmával ide tértek be a megfáradt vendégek egy jó halászlére vagy túrós csuszára. A 15 éven keresztül íródott könyvecskében a messze földről (Németországból, Olaszországból, Angliából, sőt még a távoli Japánból és Ausztráliából is) érkező látogatók mellett olyan illusztris vendégek hagyták benne a kézjegyüket, mint Kozma Miklós⁴ vagy éppen

¹ Becz Viktória Ildikó a Postamúzeum könyvtárosa, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola PhD-hallgatója.

² A tanulmány kézírata megegyezik a szerzőnek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Művelődéstörténeti Tanszékének és a Természettudományi Kar Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszékének *Dimenziók VII. – A múlt (vissz)hangjai* című, 2123. május 18–19-i interdiszciplináris szimpóziumán is elhangzott előadása nyomán 2024 májusára tervezett konferenciakötetbe leadott kéziratával. Vö. <https://www.btk.elte.hu/content/dimenziok-vii-a-mult-vissz-hangjai.e.5836>. A tanulmány címéül felhasználott cikk a Magyar Rádió hetilapjában jelent meg, és a lakihegyi adó rövid történetét ismertette. Bővebben lásd Sándor Ferenc: Tények és remények. Csendes füstölgés a „szivarról” *Rádió- és Televízióújság*, 1994. január 17. 42.

³ A magyar rádió jelképe a párizsi világkiállításon. *Rádióélet*, 1937. június 11. 13.

⁴ Kozma Miklós (1884–1941) magyar politikus, rövid ideig honvédelmi, illetve belügyminiszter, a Magyar Távírtai Iroda elnöke. A hírközlés kulcsintézménye az MTI, illetve az alá tartozó Magyar Rádió volt, amely médiabirodalmat Kozma igazgatta. Bővebben lásd még Feitl István – Ignác Károly (szerk.): *Régi és új világ határán. 1945 történetei. Tanulmányok*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2018. 157–158.

⁵ Somogyváry Gyula (1895–1953) író, újságíró (írói neve: Gyula diák), országgyűlési képviselő. Szigetszentmiklóson a Duna-parton áll mind a mai napig a villája.

Somogyváry Gyula (Gyula diák).⁵ Itt érdemes a vendégkört szemügyre venni: vajon kik, mely társadalmi csoportba tartozók fordultak meg a csárdában, mit írtak a jó „Varsányi bácsi” főztjéről, hogyan vélekedtek a környékről az itt mulató társaságok. Ezzel kapcsolatban nem csupán a vendégkönyv, hanem jó néhány korabeli lapban megjelenő cikk is segítségünkre lesz. Vizsgált időszakunkat méltán nevezhetjük a magyar rádió hőskorának.

Kevesebb mint tíz esztendő leforgása alatt a 250 W-os csepeli stúdiótól (ami valójában egy rozant bútorszállító kocsi volt) eljutunk a 120 kW-os lakihegyi adótoronyig,⁶ amelynek a hullámai segítségével „Európa legészakibb csucsat is elhagytuk”.⁷

A Millenárison 1928-ban megrendezett kerékpár-világversenyt is az akkor még kisebb teljesítményű lakihegyi adóról sugározták. „Valami ünnepélyes érzés vett erőt a hallgatón, mely abból a tudatból származott, hogy az átvitelt a világ minden részén figyelik, ahová csak a Lakihegyről kiinduló rezgések eljutottak. A nagyobb sportesemények átvitele, melyekben a nemzeti becsületről is van szó, feltétlenül igen érdeklő és érdekelni fogja a rádióengedélyesek többségét. E sorok írójának alkalm volt már sok idegen adó sportriportját meghallgatni, de mennyire más a kiváltott érzés, ha az ember magyarul hallhat egy olyan sporteseményről, amelyben magyarok küldenek a magyar színekért.”⁸

Kozma Miklós egyik beszéde jól tükrözte, mit vártak a rádiótól a Horthy-korszakban: „A magyar kultúra fegyvertára erős fegyverrel szaporodott. Ez a fegyver a most meginduló broadcasting, amelynek jelentőségét ismertetni nem szükséges. Mindenki tudja mit jelent, különösen Magyarország mai helyzetében az, hogy a hullámokon keresztül minden határon túl eljut a magyar szó. Én a magam és az igazgatóság nevében kijelentem, hogy minden üzleti szempontot háttérbe szorítva, tisztán csak a magyar kultúra szempontját szem előtt tartva, fogjuk ezt a fegyvert kezelni.”⁹ Trianont követően Magyarország sokáig elzárkózott a külpolitikai kapcsolatokról, a nyitás lehetőségét kulturális téren gondolták biztosítani.

Klebelsberg Kuno, aki közel tíz esztendőn keresztül töltötte be a vallás- és közoktatásügyi miniszeri posztot, úgy vélte, hogy az ország számára szükséges a „neonacionalizmus”, amelynek fő motívuma a kultúra támogatása, előmozdítása a szellemi fölény megteremtése.¹⁰ A rádió minden tekintetben megfelelt ezeknek az elvárásoknak. Az információk rögzítésével, továbbításával és a kultúra terjesztésével széles tömegek kaphattak tájékoztatást. A műsorok és a rádióban elhangzott beszédek által formálhatóbbá vált a közízlés, de a politikai befolyásolás is új színteret nyert.

⁶ Tertinszky Edit: A Magyar Rádió hőskora (1925–1932). In Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században. III. kötet. Kultúra, művészet, sport és szórakozás*. Szekszárd, Babits Kiadó, 2000. 354–361.

⁷ Molnár J[ános]: Mit mondanak Róla külföldön? *Magyar Rádió Ujság*, 1928. október 27. 13.

⁸ K. [Kemény István?]: Két nevezetes helyszíni átvitelről. *Magyar Rádió Ujság*, 1928. augusztus 25. 8.

⁹ Tertinszky 2000. 354.

¹⁰ Glatz Ferenc: Trianon és a magyar történettudomány (1976–1978). In Zeidler Miklós (szerk.): *Trianon*. Budapest, Osiris Kiadó, 2008. 826–827.

Külföldön az új kommunikációs eszközben rejlő lehetőségeket ismerte föl Joseph Goebbels náci propagandaminiszter, aki célul tűzte ki, hogy széles néprétegek számára elérhetővé váljon az ún. *Volksempfänger*, vagyis a néprádió. Bár az olcsó készülék révén a hallgatóság száma megnőtt, mégsem érte el a kívánt mértéket, ezért nyilvános, közös rádiózásokat szerveztek, ahol kötelező jelleggel együtt hallgatták a Führer beszédeit.¹¹

Magyarországon először 1939-ben hirdették meg a néprádiókat, amelyeket a nagy népszerűség miatt hamar elkapkodtak,¹² de összességében a háború utolsó éveiben sem érte el a rádió előfizetőinek száma az egymillió főt, vagy legalábbis akörül mozgott. A falvakban továbbra is detektoros készülékekkel próbáltak tájékozódni.¹³ A rádiózás korszakunkban mindvégig a középrétegek szórakozása maradt.¹⁴

Mégis, a korabeli rádiós lapokat (így például a *Rádióéletet* és *Magyar Rádió Ujságot*) nézegetve igen pozitív kép bontakozik ki a rádió hatásairól. Ugyanakkor az említett lapoktól kritikusabb hangnemet használt a kormánytól független sajtó: jóval árnyaltabban mutatták be a rádió nyújtotta lehetőségeket. Például Lakihegyről érkező üzemzavarokról panaszkodott több hallgató, akik azért nehezteltek, mert műsor közben megállt a közvetítés. A zavarok túlnyomó részéért a postát tették felelőssé, hiszen az ő kezében volt részben Lakihegy üzemeltetése.¹⁵

A Nemzeti Sport egyenesen ellenezte a nagyadó létét. Fölösleges, a külföld felé mutatott „pávászkodásnak” vélte. Szerinte a megoldás sok kisebb adó fölállításában rejlik, amivel magyarországi falvakba és tanyákra is eljutna a rádió hulláma.¹⁶ Igaz, a cikk írásakor még nem helyezték üzembe a nagyadót.

A Szigetszentmiklós és Csepel határán álló „szivar” tornyot végül 1933-ban indították el. Az ünnepi beszédet az akkori miniszterelnök, Gömbös Gyula mondta föl a rádió stúdiójában. Ő volt az első magyar politikus, aki a mikrofon mögül hallatta hangját, mert tisztában volt annak identitásformáló szerepével.¹⁷ Az állomás egyik fő feladatául valóban a hazai kultúra külföldi propagálását tűzték ki célul. A revízió szolgálatát jól mutatja a *Rádióélet* több cikke, amelyek közül az egyikben a toronyról úgy vélekedtek, mint „felhőket áttörő reménység, melyet bizalmunk épít az egek felé a szebb és jobb magyar jövőért”.¹⁸

¹¹ Funk-Korrespondenz: A „néprádió születése”. [Lapszemle] *JelKép*, 1983/3. 173–174.

¹² Ma kerül forgalomba a néprádió. *Magyar Élet*, 1939. október 4. 8.

¹³ Gergely Ferenc: Szól a rádió... szól a rádió... (1944 – 1956. október 23.) *Valóság*, 2016. július. 60–61.

¹⁴ Kósa László: A polgári társadalom korának művelődése II. (1920–1948) In Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 500.

¹⁵ Rengeteg üzemzavarról panaszkodnak a hallgatók. *Magyarország*, 1935. február 10. 11.

¹⁶ Sajtó tudósítónktól: Nem kell a nagyadó! *Nemzeti Sport*, 1931. március 3. 12.

¹⁷ A kormányfő beszédét az adótorony 1933. december 9-ei átadásáról lásd: *Filmhíradók online*, 1933. december, Magyar világhíradó 511.: Gömbös Gyula avatta fel az új lakihegyi rádiónagyadóállomást. Online: <https://filmhivadokonline.hu/watch.php?id=843>.

¹⁸ Karikás Gyula: Az új lakihegyi antenna bokrétaünnep. *Rádióélet*, 1933. november 17. 6.

A CSEPELI SZIKRATÁVÍRÓTÓL A LAKIHEGYI RÁDIÓADÓKIG A HEGY, AMELY MÉG CSAK NEM IS DOMB

Az I. világháború idején a központi hatalmakat teljesen elszigetelték déli szövetségeseiktől, a bolgároktól és törököktől. Megoldást kellett találni a kapcsolattartásra, ebben segített a vezeték nélküli távíró, amelynek berendezését Berlinből hozták Magyarországra.

A szikratávíró a magyar kormány megbízásából Follért Károly, a posta- és távírda vezérigazgatója, Kolossváry Endre főigazgató és Hollós József tanácsos vezetésével épült fel. Az állomás felállítására a Csepel-szigetet jelölték ki, majd Csepel községtől bérbe vettek mintegy 60 katasztrális holdnyi területet, ahol 1914. július 28-án megkezdték az építést. A 120 méter magas Rendal rendszerű tornyot november 1-jén helyezték üzembe, amellyel immáron biztosították a katonai-diplomáciai levelezést a szövetségesek között.

Hamar fölmerült, hogy ne csupán távírójeleket küldjenek az éterbe, hanem emberi hangokat, sőt zenét továbbítsanak szórakoztatás és tájékoztatás céljából. Puskás Tivadar már 1893-ban foglalkozott ezzel a gondolattal, amikor feltalálta a telefonhírmondót. Eleinte gazdasági híreket hallhattak az előfizetők, majd idővel megindultak a zenés közvetítések a hangversenytermekből, az operaházból. Így akár otthonról, a karosszékből hallgathatta a hírmondó használója Verdi darabjait.

Az első műsorszóró állomások Amerikában indultak hódító útjukra, ahol óriási propaganda vette kezdetét a rádióhírmondó mellett. A Westinghouse társaság fölismerte a rádió nyújtotta reklám lehetőségeit és New York legforgalmasabb utcáin hangszórókon közvetítette Carpentier és Dempsey ökölvívó mérkőzését. Nem telt el sok idő, a *broadcast* átszelte az Atlanti-óceánt, s hamar követőkre talált Európában.

Magyarországon 1923-ban a Telefunken cég tette alkalmassá a csepeli 5 W-os lámpaadót a rádióüzemre, így a 250 W-os, úgynevezett Huth-adó már közzgazdasági híreket tudósított Csepelről.¹⁹ A Posta Műszaki Igazgatóság és Postakísérleti Állomás különösen fontosnak tartotta a rádióügy fejlesztését, ezért mérnököket küldött külföldi tanulmányutakra.

1924. március 15-én került sor az első kísérleti műsor közvetítésére, amelyet a csepeli rádióállomásból sugároztak: gróf Apponyi Albert²⁰ intézett beszédet a „mélyen tisztelt láthatatlan közönséghez”²¹ a Városház utcából. Még ugyanebben az évben a Fővárosi Állatkertből közvetítettek

¹⁹ Karikás Gyula: Az új lakihegyi antenna bokrétaünnepe. *Rádióélet*, 1933. november 17. 6.

²⁰ Sugár Gusztáv: *A magyar rádiózás története a felszabadulásig*. Budapest, Posta Rádió- és Televízió Műszaki Igazgatóság, 1985. 33–37.; 59–60

²¹ Mátyics Béla: Adatok a Jászberény-Jászágói rádióállomás történetéhez. 300. In Pethő László (szerk.): *Jászszági Évkönyv 2013*. Jászberény, Jászszági Évkönyv Alapítvány, 2013. 300–305.

rádióhangversenyt, és az itt felállított hangszórókon a nagyközönség készülék nélkül is élvezhette az adást. A bemutató helyszínéül azért választották az állatkertet, mert már akkoriban is jelentős közösségi tének számított rendszeresen megrendezett hangversenyeivel.²²

A rádió gyors fejlődése nem csupán technikai, hanem jogi kérdéseket is fölvetett. 1922-ben határoztak arról, hogy a vezeték nélküli távközlés az állam fenntartott joga legyen, tehát ettől kezdve a berendezések létesítéséhez és üzemben tartásához engedélyhez kellett folyamodni. A két évvel későbbi rádiórendeletben kikötötték, hogy a vevőkészülékeket a tulajdonosaik kötelesek bejelenteni, mert a kísérleti adások sűrűsödésével a rádióalközök is kedvet kaptak ahhoz, hogy előfizetés nélkül vadásszanak az éterben.²³ A vevőkészülékek előfizetési díját a készülék nagyságától függetlenül 2 pengő 40 fillérben állapították meg,²⁴ ez egy átlagos munkás egynapi bérének felelt meg.

A rádiókoncessziót a Telefon Hírmondó Rt. kapta meg, de az üzemeltetésről, a stúdiók építéséről és az alkalmazottak fönntartásának egy részéről az állam, míg másokról a magánvállalatok gondoskodtak. A műszaki berendezések üzemben tartása és kivitelezése a Posta feladata volt. Minden más, így a műsor rész ellátásához szükséges stúdiók építése és berendezése, valamint a műsorral kapcsolatos költség a magánvállalkozások kezében összpontosult. A stúdiókban munkálkodó rendezők, beszélők és a közreműködő személyzete mind a Magyar Telefon Hírmondó és Rádió Részvénytársaság magántisztviselőjeként kereste a kenyerét. A műszaki helyiségekben, adóállomásokon dolgozó mérnökök és egyéb alkalmazottak a Postához tartoztak, vagyis állami alkalmazottak voltak. A műsorszórást az állam ellenőrizte, az előfizetőket is a Posta tartotta nyilván. Az ebből származó bevételek fölött ő rendelkezett, s a bevétel felét a magánvállalatok számára kiutalta. Később ez az arány módosult: immáron a jövedelmek 80 százaléka a Postáé lett.²⁵

A magyar rádiószolgálat ünnepélyes megnyitására 1925. december 1-jén került sor a Telefon Hírmondó Rt. stúdiójában, ahol több miniszter is beszédet tartott. Kozma Miklós miniszteri tanácsos, aki a Magyar Távirati Iroda igazgatói posztját is betöltötte, úgy vélte, hogy „elszakított véreink ezrei várják ma este a magyar szót a rádió utján”.²⁶

²² Budapest Zoo: Szól a rádió! *Zoobudapest.com*, 2015. december 15. Az Országos Gyermekegészségügyi Társaság által a belföldi szegény beteg gyermekek nyaraltatása érdekében 1924. június 18–19-én megrendezett nagyszabású díszünnepélyen többek között gyermekszépségversenyre, „boxverseny”-re lehetett nevezni. Mesékkel és szimfonikus hangversenyekkel szórakoztatták a kicsiket és nagyokat, este nyolckor pedig fölcsendült a rádió hangja. Vö. Rádióhangverseny az Állatkertben. *Világ*, 1924. június 13. 9.

²³ A rádió kalózok megrendszabályozása. *Magyar Rádió Ujság*, 1926. január 2. 7.

²⁴ Répászky Gáborné iratanyaga. Rádiókészülék üzemeltetési engedély. 1934. D29 6.15, a Postamúzeum okmánytára.

²⁵ Vö. Farkas Jenő: Az első kísérletek a megindulásig (1903–1925) In K. Halász Gyula (szerk.): *A 10 éves Magyar Rádió. 1925–1935*. Budapest, Magyar Királyi Posta – Magyar Telefon Hírmondó és Rádió Rt. 7–50. Reprint kiadását lásd Furkó Zoltán (szerk.): *A 10 éves Magyar Rádió. 1925–1935. / A csepeli rádió-állomás 10 éves története. 1914–1924*. Budapest, Ajtósi Dürer Kiadó, 1995.

²⁶ A magyar rádiószolgálat ünnepélyes megnyitása *Új Barázda*, 1925. december 2. 3.

Hamar kiderült, hogy a 250 W-os Huth-adó nem sokáig tudja a különféle igényeket kielégíteni, a hallgatóság sürgette a rendszeres műsor megindítását. 1926-ban Csepelen fölállították a 2 kW-os adót, de az előfizetők gyors szaporodásával ez az adó sem tudott lépést tartani.

Az új műsorszóró állomás helyét nagy körültekintéssel határozták meg. Erről Erről Fuchs Emil és Magyarai Endre így írt a *Magyar Postában*: „Az építkezés első feladata volt a felállítás helyének kiszemelése. A szakemberek nagy alaposággal vették szemügyre Budapest környékét, s végül is a ráckevei koronauradalomhoz tartozó Lakihegyet szemelték ki Csepel-szigeten. A megfelelőnek talált mintegy 20 kataszteri holdnyi terület – fele rossz lucerna, másik fele akácos – kiválasztásának fő szempontjai ezek voltak: környező terep teljesen sík (a névben szereplő hegy megjelölés afféle alföldi túlzás, mert az egyetlen, közelben lévő bucka is alig több néhány méternél), energianyelő tereprészek a közelben nincsenek, a szükséges elektromos energia odavitele a Fővárosi Elektromos Művek telepéről könnyűszerrel lehetséges, könnyen megközelíthető, mert a Budapest–Ráckeve műút közvetlen közelében terül el, melyen állandó autóbushálózati közlekedés van.”²⁷

A tényleges építkezésekre 1927. szeptember 27-én került sor két postamérnök, Fuchs Emil műépítész és Magyarai Endre gépészmérnök vezetésével. Nem lehetett egyszerű a rádióadókat építő munkások élete, ugyanis a rohamosan épülő tornyokon éjt nappallá téve dolgoztak, akár -20 fokos hidegben is. Az adóberendezéshez szükséges alkatrészeket Berlinből hozták, az építés folyamatait a Telefunken cég főszerelője felügyelte.

A felépült tornyok (2 torony) tömege egyenként elérte a 460 mázsát, ezeket három irányba négy-négy acélkötéllal horgonyozták a földbe. A külvilág felé való kapcsolatot az a két hatalmas kábel biztosította, amelyek közül az egyik a nyers energiát, a másik a zenét vezette.

1928. április 7-én reggel hét órakor, a rádióhallgatók nagy örömeire, megszólalt az új adó. Érdeklődők százai hívták fel a stúdiót azzal, hogy mi lehetett az oka a szokatlanul erős adásnak.²⁸ A reggeli adás egyenesen „felcsiklandozta” álmából a poros, szundikáló kristálydetektorokat. „A Kerpely–Temesvári–Polgár trió volt az első, melynek művészi játékát közvetítette Lakihegy. A trió oly erővel rezgettette meg a bekapcsolt fejhallgatók membránjait, hogy egy helyen egy későn ébredő rövid hullámu old-mann-t felébresztették álmából, más helyen a takarító szobalány ejtette ki a portörölőseprűt meglepetésében, mikor a trió rázendített. Az adás igen tiszta volt, ami pedig a hangerősséget illeti, eláruljuk, hogy az adás, mely erősségével feltűnt, csak fél energiával történt.”²⁹

²⁷ Fuchs Emil – Magyarai Endre: A lakihegyi új 20 Kw-os hírszóró rádióállomás vázlatos leírása. *Magyar Posta*, 1928. október. 1–13.

²⁸ Lapok a rádiózás történetéből. Új adó, új otthon. *Rádió és Televízió Újság*, 1993. október 18. 42. [In K. Halász Gyula (szerk.): *A 10 éves Magyar Rádió. 1925–1935*. Budapest, Magyar Királyi Posta – Magyar Telefon Hirmondó és Rádió Rt. 7–50. Reprint kiadásban Furkó Zoltán (szerk.): *A 10 éves Magyar Rádió. 1925–1935. / A csepeli rádió-állomás 10 éves története. 1914–1924*. Budapest, Ajtósi Dürer Kiadó, 1995.]; vö. Rimóty Mihály et al. (szerk.): *Postamérnöki szolgálat 50 éve. 1887–1937*. Távközlési Könyvkiadó, Budapest, 1990. 164–167.]

Egészen április végéig kísérleteztek próbaadásokkal, s fölkérték a rádióhallgatóságot, hogy az esetleges hibákat jelentsék. Később a posta elhatározta, hogy ettől kezdve folyamatosan működtetni fogja az adóállomást, amelyet a *Pesti Napló* egyenesen Európa legmodernebb rádióállomásának nevezett.³⁰

Néhány lap tréfálkozva jegyezte meg, hogy Lakihegyen hiába keressük a magas hegyeket, helyette két tornyot találunk komoly műszaki és lakóépületekkel, amelyek mind a rádiószolgálatot látják el. A *Nemzeti Ujság* tudósítója így írt erről: „Lakihegynek annyi köze van a hegyhez, mint mondjuk Hunyadi Jánosnak a keserűvízhez. Csepel szigetén *lankás síkságon* husz percig is rohan az autó és nyeli a poros kilométereket, amikor végre feltűnik az új nagy rádió-adóállomás vöröstéglás épülete – és hegyet még nem látunk.” Azonban nem felejtette el a cikk írója röviden bemutatni az adó köré épült létesítményeket sem.³¹

Maga az adóhoz tartozó épület 15 kataszter holdnyi telek közepén terült el, kettős T alakban. Annak érdekében, hogy az adó mindig napra készen álljon, az üzemeltetéséért felelős dolgozók a családjukkal egyetemben szolgálati lakást kaptak, amely az adóépület déli részén helyezkedett el, tőle északra pedig garázsok épültek. A nyerstégla homlokzatos épületet közönséges falazótéglából emelték föl, fapárkánnyal díszítették, és a korban bevett manzárdtetővel, valamint az besztpalával fedték le. Magyar Endre postamérnök ugyancsak felmagasztalta az újonnan épített komplexumot, amikor a következőket mondta: „Nem rideg kőhalmaz, nem közönséges műhely, nem hivatal, hanem csodás szentélye az Energiának!”³²

Az egyemeletes lakóépület egy kétszobás, három kétszobás és négy egyszobás lakást foglalt magába, amelyeket két fölépcsőn közelíthettek meg. Az épülethez két vendégszoba is tartozott. A lakásokat hajópadlóval fedték le, azonban a korban még luxusnak számító mellékhelyiséget, valamint a konyha padlózatát mozaikcsempével rakták le.

Mind a lakó-, mind pedig a műszaki épületek számára külön csatornát és emésztőgödöröt építettek, így a vízellátás is biztosítva volt. Központi melegvízes fűtést azonban csak a garázsban és az adóépületben üzemeltettek, a lakásokban kályhák melegítették a szobákat. Az állomás telkén, végig a vele szomszédos országúttól a lakóházig és a garázsig kiépített makadám kocsiút vezetett. Mivel az élelmezés nehézkesnek bizonyult, hiszen semmilyen bolt nem állt a lakók és a dolgozók rendelkezésére, ezért az építetők konyhakert és gyümölcsös megvalósításáról is gondoskodtak.

²⁹ Lakihegy megszólalt. *Magyar Rádió Ujság*, 1928. április 21. 10.

³⁰ Saját tudósítónktól: Vasárnap délután 3 órakor megszólal a 20/60 kilowattos új magyar rádióadó. A „Lakihegy” Európa legmodernebb rádióállomása. *Pesti Napló*, 1928. április 29. 16. Kiemelések az eredetiben.

³¹ A Nemzeti Ujság tudósítójától: A levegő szárnyain... *Nemzeti Ujság*, 1928. április 29. 47.

³² Magyar Endre: Lakihegy. *Magyar Rádió Ujság*, 1928. október 27. 21.

Ez utóbbi a pormentesítés szempontjából is hasznos volt: az erős szél így nem tudta a földekről egykönnyen behordani a légtérben kavargó homokot. A homok lekötését szolgálta az adóépület köré épített két vízmedence is. A lakóépület mellé tyúk- és disznóólakat is terveztek, így sarkallva önellátásra az itt dolgozókat.³³

Lakihegyen ettől fogva nagy mennyiségű hangfrekvenciás mérést végeztek a mérnökök. Javították az adó modulációját és az antenna sugárzási diagramját, s lassan úgy vélekedtek, ideje felállítani egy gigászibb rádióadót, amely még messzebb viszi el a magyar szót az éterben.³⁴

Jó hatásfokú, önsugárzó és félhullámhosszú antennatornyok első ízben az Egyesült Államokban épültek. A Blaw-Knox cég volt az első, amely kidolgozta a jellegzetes rombusz alakú, statikailag kedvező, egyenszilárdságú szerkezetnek bizonyult tornyot. Az újfajta antenna rövidesen Európában is megjelent, s elsőként a Bécs melletti Bisambergben magasodott a föld fölé egy „szivar”. Az ausztriai torony megépülését követően 1933 júliusában Magyarországon is nekiláttak a „cigar-shape” antenna felállításának.

A Magyar Királyi Posta és a Magyar Rádió Rt. közös beruházásaként a Standard Villamossági Rt.-től 120 kW-os középhullámú, műsorszóró nagyadót rendeltek. A MÁVAG szerelői Massányi Károly mérnök irányítása mellett építették fel a tornyot.³⁵

A torony méreteivel kapcsolatban legendák maradtak fent az utókorra, ugyanis 314 méteres magasságával megelőzte Európa legmagasabb épületét a 300 méteres Eiffel-tornyot. A legenda szerint a franciák semmiféleképpen nem szerették volna, ha az „Öreg Hölgyet” magasságban felülmúlják. Éppen ezért a lakihegyi szivar 284 méteres nagyságával alatta maradt, ám 30 méter magas kitolható hangolócsöve által mégis megelőzte az ikonikus alkotást.³⁶ A történetet talán a trianoni békeszerződés fájdalmas emlékei röppentették szárnyra, a kortársak ugyanis úgy vélték, a franciáknak jelentős részük volt a megkötésében.

A 480 ezer kilogrammos óriáson négy hónapon keresztül dolgoztak a munkások, akik barakkokban kaptak szállást, hogy a munkát minél előbb befejezzék. Családtagjaikat is csak kéthetente láthatták. Az időjárás viszontagságain kívül az itt dolgozóknak szembe kellett nézniük az éktelen magassággal, ahová az építőanyagot felvonó motorral szállították fel.³⁷

³³ Fuchs–Magyarí 1928. 3–6.

³⁴ Erdőss Gyula: A rádió 35 éve. In Rimóty et al. 149–188.

³⁵ Balás B. Dénes: A lakihegyi 314 méteres „szivar” antenna történetéből. *Rádió Múzeum*: <http://www.radio-muzeum.hu/info/lantenna.htm>.

³⁶ Szűcs Gábor: Lakihegyen lakli torony. *Szabad Föld*, 2007. november 23. 38.

³⁷ Karikás 1933. 5–6.

Az egyetlen, külföldről (Amerikából) érkezett alkatrész, az a pogácsa formájú porcelán, amelyen a karcsú torony áll. Az acélkonstrukciót nyolc drótkötél feszíti ki, ilyen karvastagságú acélfonatokat Magyarországon addig még nem alkottak.

Az eredeti tervek alapján a nagyközönség számára liftet is szereltek volna a toronyba, ám ettől a későbbiekben elálltak a tervezők, hiányát pedig több fotós és riporter fölemlegette, akiknek meredek acéllétrán kellett felmászniuk.³⁸ Az egyik újságíró riporter 150 méter magasságból készített interjút a tornyot festők művezetőjével, Mészáros Jánossal, aki elmesélte, hogy olykor viharos időben is dolgozniuk kellett. Előfordult, hogy a pallón dolgozó munkásokat négyen sem tudták behúzni, s néhány órába telt míg kellemetlen, függő helyzetükből sikerült őket kiszabadítani.³⁹

Az adó ünnepélyes felavatására 1933. december 2-án került sor, de már ezt megelőzően is indítottak kísérleti adásokat, ahol a lelkes közönség nem győzött betelni a „gyönyörű, kristálytisztá” adóállomás új hangjával.⁴⁰ A korabeli reklámok között gyakran feltűnt rombusz alakja, mert idővel az önsugárzó Blaw-Knox szivarantenna a jelerőség szinonimája lett. A kortársak beszámolóí alapján a torony közelében olyan erős volt a sugárzás, hogy a közeli káposztaföldeken termő növényekből is tisztán hallani lehetett a rádióadást.

Az 1930-as években Európa-szerte több ilyen tornyot is emeltek, de egyik magassága sem érte el a lakihegyiét. Ausztria és Magyarország után Bulgária, az Egyesült Királyság és a Szovjetunió büszkélkedhetett hasonló rendszerű építményekkel, ám egyedül a lakihegyi adó maradt fenn az utókor számára. A legtöbb tornyot vagy ledöntötték, vagy kisebbre szabták.

A magyarországi adót kétszer is megkísértette a megsemmisülés veszélye. Először 1944-ben, amikor német katonák a tartóköteleit felrobbantották, majd az 1980-as évek elején. A solti adótorony megépülésével a nagy múlttal rendelkező lakihegyi „testvér” híradástechnikailag háttérbe kényszerült, s fölmerült, hogy lebontják. Azonban a közvélemény nyomására és az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség, valamint a Postamúzeum munkatársainak közbenjárására sikerült megmenteni az építményt.⁴¹ 1985. augusztus 21-én megszületett a várva várt műemlékvédelmi minősítés: „A fentiek szerint határoztunk, mivel az 1933-ban elkészült antennatorony a magyar ipar, a magyar mérnöki munka kiemelkedő teljesítménye, építésének idején világszínvonalú alkotás – a világon a második Blaw-Konx típusú antifading antenna, Európa legmagasabb építménye volt. Így a lakihegyi 314 méteres antennatorony hazánk történeti múltjának – a magyar rádiózásnak

³⁸ S. F.: Európa legmagasabb tornya épül Lakihegyen. Az antennatorony 14 méterrel magasabb lesz az Eiffel-torohnál. *Az Est*, 1933. szeptember 2. 11.

³⁹ Huberman János: Festik a lakihegyi antennatornyot. Riport 150 méter magasságból *Rádióélet*, 1934. augusztus 3. 11.

⁴⁰ k. H. Gy.: December 2-án helyezik üzembe az új lakihegyi adóállomást. *Rádióélet*, 1933. november 10. 4.

⁴¹ Bányai Jenő: A megmentett lakihegyi. *Csongrád Megyei Hírlap*, 1983. december 9. 4

és mérnöki technikának – jellegzetes, pótolhatatlan olyan emléke, amely az ország gazdasági-társadalmi és kulturális fejlődésének tárgyi bizonyítékául szolgál, és ipartörténeti szempontból kiemelkedő jelentőségű.”⁴²

Az adót 2006-ban felújították, és ismét üzembe helyezték. Immár ipari rádiójeleket sugároz, amelyeket a hazai és környező országok elektromos művei használnak többek között a közvilágítás le- és felkapcsolására.⁴³

1. ábra: Panoráma a lakihegyi szivarantennára, 1937

Forrás: Révay Péter / Fortepan (online: fortepan.hu/hu/photos/?q=Révay%20Péter,%20Lakihegy)

⁴² Gábor Zsolt: *A Postamúzeum eredményei a műszaki örökség megőrzése terén. Az ICOMOS 50 éve és az Ipari Örökségek Éve ünnepi konferencia.* Budapest, 2015. október 15. 19. dia.

⁴³ Pethő Tibor: Toronymagasan. *Magyar Nemzet*, 2014. november 29. 31.

2. ábra: A lakihegyi adótorony makettja a Budapesti Nemzetközi Vásáron 1939-ben
Forrás: Chuckyeager Fortepan (online: fortepan.hu/hu/photos/?q=Chuckyeager,%20Budapesti%20Nemzetközi%20Vásár)

LAKIHEGY – RÁDIÓ ÉS TURIZMUS TALÁLKOZÁSA A HÍRES VARSÁNYI-CSÁRDA

Lakihegyet az 1930-as években több rohamosan növekvő település ölelte körül. Szigetszentmiklós, Csepel és Halásztelek között 1941-ben aszfaltút könnyítette meg a közlekedést, 1930-ban pedig autóbuszjárat indult a szentmiklói községházától Csepelig.⁴⁴ Szükség is volt megfelelő utak kiépítésére, hiszen a két világháború között népszerűvé váló weekendezés új lehetőségeket nyitott az addig Csipkerózsika-álmukat alvó településeknek.

A Trianon következtében elveszett jelentős fürdők, turistaövezetek helyett a belföldi turizmus kiépítésére törekedtek, új helyszíneket kellett a nagyközönségnek bemutatni, megismertetni az ott rejlő lehetőségeket. A magyar turizmus megszervezése félig egyesületi, félig állami kézben zajlott, mivel a hazai turizmusfejlesztésnek jelentős volt a tőkeigénye, és a társadalmi szereplők állandó forráshiánnyal küszködtek. Szükséges volt egy olyan intézmény létrehozása, amely kifejezetten a turizmus fejlesztését tartotta szem előtt. 1929-ben megalakult az Országos Magyar Weekend Egyesület, amely 1936-tól Országos Magyar Vendégforgalmi Szövetségként folytatta működését. A kortársak hamar fölismerték a turizmusban megbúvó lehetőségeket, a szórakoztatásra szánt gazdasági tevékenység mellett nemzetépítő célokra, a természeti és a paraszti kultúra megismertetésére és megőrzésére, valamint társadalompolitikai célokra is fölhasználták.⁴⁵

Nekiláttak az ország föltérképezésének, a látnivalókkal és pihenési lehetőségekkel kecsegtető községeket fölkarolták. Az új lehetőségekkel pedig segítették a falusi lakosságot, kiemelték a falusi nyaralás közművelődési hatásait. Az oda érkező nyaralók „civilizáló” hatással voltak a falvakra, de ez a jelenség fordítva is meghatározónak bizonyult.⁴⁶

A korszak egyik napilapja a *8 Órai Ujság* úgynevezett *weekend-cséndzsre* biztatta a vidéki és fővárosi lakosságot. Úgy vélték, hogy a „lakóhelycserével” megismerhetik egymás életmódját, ezzel javíthatnak a városi és vidéki lakosság között fennálló előítéleteken.⁴⁷ Ugyanebben a lapban a Pest környéki és a Duna-menti települések népszerűsítéséért szálltak síkra, mert bár ezeken a településeken „remek homokpart, nagyszerű vízviszonyok, hajóházak, modern csónakgarázsok, ízletes olcsó konyha” áll a látogatók rendelkezésére, „csak egy valami hiányzik: a közlekedési lehetőségek fokozása”. Amin a friss, fürge, gyors vízi járművek vízre állítását és a vízi úton való fővárosi összeköttetést értették.⁴⁸

⁴⁴ Simon Albert: *Szigetszentmiklós története a kezdetektől 1945-ig*. Szigetszentmiklós, Szigetszentmiklós Város Önkormányzata, 2013. 149.

⁴⁵ Ablonczy Balázs: NYOMBiztosítás. *Letűnt magyarok. Kisebbség- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 2011. 206–208.

⁴⁶ Lásd részletesebben Godány Nikolett: A szervezett falusi turizmus megjelenése a két világháború között In Balogh Pál Géza – Buza Andrea – Keszi Tamás (szerk.): *Az Intercisa Múzeum Évkönyve IV*. Dunaújváros, Intercisa Múzeum, 2020. 44–64.

⁴⁷ k. m.: „Cséndzs”-weekend avagy kinek van igaza? *8 Órai Ujság*, 1934. július 6. 11.

⁴⁸ A cikk név szerint Rácalmást, Dömsödöt, Csepelt, Soroksárt, Dunaharaszit és Szigetszentmiklóst emelte ki. Keltsük életre a holt Dunaágot! *8 Órai Ujság*, 1934. július 6. 11.

Ezek a kívánalmak egybeváltak a weekendmozgalom céljaival és sokszor hangoztatott előnyeivel. Napilapok sokasága közölte azon községek nevét, amelyek alkalmasak lehetnek a hétvégi pihenésre. Nem felejtették el közölni a település nevét, a napi ellátásért kért összeget, a fővárostól való távolságot. Ezek között a települések között többször találkozhatunk Dunaharaszti és Szigetszentmiklós nevével. Az érdeklődők felvehették a kapcsolatot a helyi OMWE információt szolgáltató képviselőjével is.

A legfőbb mozgatóerőnek bizonyult, hogy: a „Fővárosi ember itt a közvetlen közelben nagyobb, megerőltető és költséges utazás nélkül juthat el kiszemelt nyaralóhelyére”⁴⁹ és a természetben, az egyszerű, stresszmentes környezetben az aktív sportolás – például evezés, úszás, túrázás – vagy kertészkedés hatására test és a lélek egyaránt felüdül.”⁵⁰

A Csepel-szigeten elterülő Lakihegy, Szigetszentmiklós és Csepel Duna-parti sétányaival, homokos partjával nemcsak a vízitúrák szerelmeseit vonzhatta, hanem a fürdőzőket is. Igaz, eleinte kellett egy kis reklámpropaganda, hogy a fővárosi evezősök és kirándulók megismerjék a szigeten rejülő lehetőségeket. Az *Est* tudósítója éppen ezért adta közre a szigetszentmiklói evezősök levelét, amelyben arra buzdították a pesti sportársakat, hogy jöjjenek el a szigetre, leginkább egy kétnapos szigetkerülő túrára, mert a vadregényes holtág biztosan elragadtatja őket.⁵¹

Duna-parti fürdőzést és üdülést propagáló lapokból nem volt hiány. Az *Ujság* hasábjain a Magyar Munkások Turista Egyesülete egész napos kirándulást szervezett Szigetszentmiklósról, ahol egy jó bográcsgulyás mellett fürdőztek a folyóparton. Csupán az útiköltséget kellett kifizetniük, azaz a szigetre érkező HÉV költségét, mindössze 1.20 pengőt.⁵² Az OMWE céljai között is szerepelt a munkások belföldi turizmusba való bekapcsolása, ennek első szárnypróbálgatásaira a munkás egyesületek által szervezett kirándulásokon került sor.⁵³

A harmincas évek derekára új látványossággal bővült a Csepel-sziget, ez nem volt más, mint a lakihegyi adótorony, amelynek szivar formáját már messziről fölismerhették a szigetre látogatók, hiszen egyfajta útjelzőként magasodott a települések fölött. A torony a környék valódi sztárja lett. Több alkalommal látogatták meg külföldi delegációk is, amelyek a tudósítások szerint csodájára jártak az új antennának.

⁴⁹ Nyaraljunk Pesmegyében. Megmondjuk: hol, mennyiért kapható ellátás. 8 *Órai Ujság*, 1934. június 22. 13.

⁵⁰ A vikendről lásd részletesebben Szécsi Noémi – Géra Eleonóra: *A modern budapesti úrinő. Életmódtörténet (1914–1939)* Budapest, Európa Könyvkiadó, 2017. 392–396.

⁵¹ Az *Est* tudósítójától: A csepeli csónaktúra örömei. *Az Est*, 1931. május 17. 15.

⁵² Turistaság. *Az Ujság*, 1931. augusztus 8. 11.

⁵³ Godány 2020. 47–48.

Ám nem csupán a külföldi vendégekkel ismertették meg a rádiózás tudományát, hiszen turistacsoportok részére valóságos „rádiós tanulmányutat” szerveztek 5 pengő ellenében. Az árban pedig benne foglaltatott a Budapestről induló, oda-vissza közlekedő motorcsónak és az „ősregi Varsányi-féle halászcárdában” elfogyasztott étel is: kívánság szerint halászlét vagy rántott halat szolgáltak fel „korlátolt mennyiségű borral”. Zakariás János rádiótechnikai főmérnök szakértői kalauzolása után az éhes látogatók alig várták, hogy a csárda udvarán egy kis cigányzene mellett elfogyaszthassák a halászelevet.⁵⁴

A nagy múlttal rendelkező baloldali politikai napilap, a *Népszava* szintén kirándulásra ösztökélte olvasóit, de itt a Duna-part mint természeti látványosság szerepelt, az adótorony látogatásáról és a csárdában való étkezésről szó sem esett. A csepeli Természetbarátok Turistaegyesülete különböző közlekedési eszközöket ajánlott a Duna-part elérésére, igaz, jóval szerényebben a *Magyarságban* említett utazási módnál: autóbusz, HÉV-et, villamost.⁵⁵ Viszont még kiépítet-

3. ábra: A lakihegyi Varsányi csárda és vendégei az 1930-40-es évek környékén

Forrás: Szabó Józsefné Turi Éva (szerk.): *Szentmiklósi képeskönyv*. Szigetszentmiklós, Szabó József magánkiadása, 2014.

len poros utakról számoltak be a kalandozó kedvű „gyógyszerész-turisták”, akik nagy „küzdelmek” árán jutottak el a Varsányi csárdába. Az oda vezető utat igazi vadnyugatnak írta le dr. Putnoky, ahonnan a homokdűnék, a kóbor kutyák és a marcona emberek sem hiányozhattak: „Balról a *lakihegyi* antennák szöktek az égnek, jobbról, a Dunaág felől, friss szél fújt és felborzolta a folyam sár-ga hátát. Az úton és a csárda környékén kendermagos tyúkok kapirgáltak békésen. Végtelen csend terült el a szigeten (...). A csárda ivójából vídám zaj szűrődött ki, majd egy harsány nevetés.” Egy darabig autóval

mentek ugyan, de hamar ráeszméltek, hogy a műút csupán Csepelig viszi őket. Egy „csepelszéli bennszülöttől” érdeklődtek a csárda felől, aki másfél óras gyaloglásra buzdította a sétálástól merően elzárkózó pesti turistákat. A végül mégiscsak a négykerekű mellett döntő gyógyszerészeknek

⁵⁴ Lásd például Motorcsónak-kirándulás Lakihegyre. *Magyarság*, 1933. május 21. 6. Vö. Kitünően sikerült a Magyarság motorcsónakkirándulása Lakihegyre. *Magyarság*, 1933. június 4. 17.

⁵⁵ A Természetbarátok Turistaegyesülete csepeli csoportja vasárnapi „monstre Duna-kirándulást rendez a lakihegyi Dunaparton”. *Népszava*, 1931. augusztus 15. 22. Vö. 1930. július 12. 11.; 1931. július 4. 17.

a hazaút sem sikerült zökkenőmentesre. „A lakihegyi kocsmáros – aki arról nevezetes, hogy a vendégei által megrendelt csirkepaprikáshoz való szárnyasokat *puskával lövi le* a mezőn, egyszerű elintézés okából – azt tanácsolta, hogy menjünk át *kompon* Budafokra.” A komp aztán mégsem vitte át őket, így egyikük Miklóstra autózott, a többiek a csárdánál várakozva hívtak mentésül egy taxit. A városhatáron túli kaland azonban életre szóló élmény lett a sok bosszúság ellenére is.⁵⁶

4. ábra: A lakihegyi Varsányi csárda és vendégei az 1930-40-es évek környékén

Forrás: Szabó Józsefné Túri Éva (szerk.): *Szentmiklósi képeskönyv*. Szigetszentmiklós, Szabó József magánkiadása, 2014.

A korabeli lapok cikkein kívül izgalmas kordokumentuma a környéknek a fentebb már említett Varsányi halászcserda vendégkönyve, amelyben a hazai vendégeken kívül számos külföldi hagyta kézjegyet, és dicsérte a vendéglátás jó főztjét. A vendégkönyv 1934 és 1949 között íródott,⁵⁷ a bejegyzések pedig mozgalmas és színes vendéglátásról tanúskodnak. Némelyek olykor versbe szedve mondták el véleményüket az ételekről: „Rántott süllőt egyél óh vándor / S utána, jó teper-tős túrós csuszát / Ha emlékezni kívánsz e helyre / Egy egész hosszú élten át / S ha emlékezni akarsz akkor is / Ha már takar a sírbolt / Néhány meszelyinyi rizlingi borral / Jó sűrűn meglocsold!” De akadtak szabadabb szájúak is: „S ha még egy halászlét is bezabálsz, / Akkor direkt a mennyországba szállsz! Már szállok!”⁵⁸

A csárda hírnevét öregbítette a szomszédságában álló rádió-adótorony, amely nem csupán hazai turistákat csalogatott Lakihegyre, hanem a világ számos pontjáról érkeztek ide vendégek. Stern Steffi Tokióból tért haza rövid látogatásra, és bár Japánban bőven akadt hal, mégis a következőket írta a vendégkönyvbe: „Van sok hal, meg jó hal is a Felkelő Nap országában, de »Halpaprikás« az csak a Laki-Csárdában kapható!! Tapasztalatból mondom!”⁵⁹

Egy olasz vendég a halászlévet dicséri, angol és német látogatók a hideg sört és a finom túrós csuszát. A vendégkönyv lapjain gyakorta találkozunk nagyobb társaságokkal, egyletekkel is. A Szigetszentmiklósi Evezős Egylet, a Fenyő Társaság, a Ferencvárosi Frontharcosok vagy éppen mérnök- és gyógyszerésztársaságok rendszeresen megfordultak Varsányi Andrásnál.

⁵⁶ Putnoky: Így lettünk gyógyszerész-turisták! *Gyógyszerési Szemle*, 1941. november 22. 490.; 491. (Kiemelések az eredetiben.)

⁵⁷ A csárda későbbi sorsáról még nem sikerült adatokat találni.

⁵⁸ A lakihegyi halászcserda vendégkönyve, 1934–1949. 27. Az eredeti dokumentum a Magyar Műszaki Múzeumban található, átirata pedig a Postamúzeumban.

⁵⁹ Uo. 6.

Előfordult, hogy tanfolyamokat szerveztek az öreg csárdában, mint például a VII. Országos Tűzoltótiszti Tanfolyamot.⁶⁰

Kisebb társaságokat, baráti köröket is a visszatérő látogatók között találunk. „Voltunk már néhány-szor itt, de szeretnénk még jó néhány-szor itt lenni – jó halpaprikásra, rántott süllőre, harcsára, csu-kára no meg a kiválóan finom túrós csuszára s a kedves Varsányi bácsi jó borára”⁶¹ – olvashatjuk a bejegyzést.

Törzsvendégnek számított Somogyváry Gyula, művésznevén: Gyula diák, író, újságíró és országgyűlési képviselő, de a Horthy-kori elit több tagja is bejegyezte nevét a vendégekönyvbe: például Kozma Miklós, vitéz Tárnok István, dr. Horváth Zoltán és dr. Bródy Ernő országgyűlési képviselő. A politikai elit mellett jelentős a katonai vendégeskedés: Csemeczky főhadnagy és Csepreghy Károly hadnagy például a bakatársasággal versben fejezte ki elégedettségét a jó vendéglátással kapcsolatban: „Minden kocsma irigységtől sárga, mert Varsányi a legjobb csárda, nem is akad messze földön párja. Budapestről az utászok felkeresték máma, vigasságtól hangos most a Varsányi bá háza, nincsen több rím, hát alászolgája.”⁶²

Képviseltette magát a művészetet néhány akkori sztárja is: Fedák Sári színésznő kisebb baráti társasággal érkezett a csárdába, s a következőket írták be az emlékkönyvbe, enyhe malíciával: „Ha jó lesz a halászlé akkor nem bánjuk meg, hogy itt voltunk.”⁶³ Horváth István szoboröntő mester kollégáival látogatta meg a csárdát, míg egy festőművész, akinek a nevét sajnos nem lehetett kibetűzni, a következő humoros közlést hagyta ránk: „Vadat sajnos nem találtam, hát bánatomban bepíáltam.” Írása mellé vadászt és egy kutyát is rajzolt.⁶⁴ Zilahy Lajos író és publicista, Gömbös Gyula közeli barátja csupán a kézjegyet hagyta a könyvben. Ugyanígy tett a pezsgőgyáros, a ma is ismert Törley család egynéhány tagja is, Antal és Dezső.⁶⁵

Az egyik társaság bejegyzése jól tükrözi, mely tényezők hatottak kedvezően a térségre: „Láttunk autó utat és antennát az tény. De csodák csodája láttunk még más is. Petróleumlámpa fényt. A halászlé, túrós csusza meg a bor nagyon jó, de csak a Varsányi csárdájában kapható.”⁶⁶ Autós érkezésről tanúskodik vitéz Bihary István és feleségének, valamint közös barátjuknak,

⁶⁰ Uo. 74.

⁶¹ Uo. 10.

⁶² Uo. 35. A főhadnagy és a hadnagy neve alatt látható aláírások sajnos olvashatatlanok.

⁶³ Uo. 12.

⁶⁴ Uo. 63.; 71.

⁶⁵ Uo. 16.; 55.

⁶⁶ Uo. 40.

Pluhár Sándornak az ittas vezetést elkerülendő tréfálkozó írása: „A jó halászlé és csusza után jól bepíáltunk és ezért ihletünk nincs. Az autót toljuk hazáig.”⁶⁷

A csárdabeli életet a közelgő háború jócskán megtépázta, és az azt követő évtizedek pedig végleg megpecsételték sorsát. A vendégkönyvben olvasható írások kitűnően érzékeltetik az aktuális politikai és háborús helyzetet. A legelső ilyen kordokumentum 1940-ből való, amikor még hazánk nem lépett be a háborúba, de a helyzet már egyre kilátástalanabb: a rajz egy repülőgépet ábrázol, amely halbombával támad. Az egyik, feltehetően törzsvendég pedig ígéretet tett: „Ha a fronttól megjövök, Varsányihoz kijövök.”⁶⁸ Mások pedig örömmel jegyezték föl 1940. augusztus 30-án, hogy Erdély visszatért. Az 1943-ból fennmaradt följegyzésekből már kiolvashatóak a háborús élelmiszer-korlátozások. Nem csoda, hiszen Magyarországon 1939-ben elrendelték a hústalan napokat. 1940-ben még csak a cukorjegyet vezették be, de egy évvel később a jegyrendszer tovább bővült, és immáron a kenyeret, a lisztet, a burgonyát és a zsírt is jegyre lehetett venni. Ezek a változások drámaian hatottak a vendéglátóiparra és a háztartásokra egyaránt.⁶⁹ Ehhez képest mindössze a túros csuszt hiányolta vitéz nemes Hadusfalvy: „A Varsányi csárdában a békebeli »igazán pompás« halászlé mellett elfelejti az ember, hogy a háború negyedik éve végéhez közeledik. Csak a túros csusza hiányzott.”⁷⁰ A zsír hiányáról tanúskodik viszont a következő följegyzés: „Az Úrnak 1943. évi augusztus 21-dik napján itt jártunk, halászlévet ettünk, de kirántott halat nem kaptunk, mert nem hoztunk zsírt.”⁷¹ Megváltozott a csárda vendégeköre is, a külföldi látogatók eltűntek a feljegyzésekből, helyettük megjelentek a háborúval szorosan összefüggő társaságok, mint például a 217. Vöröskereszt Hadikórház dolgozói.⁷²

A lakihegyi adótorony fölrobbantása és a környéken eluralkodó háborús viszonyok miatt három évig nem fogadott vendégeket a csárda. 1944 tavaszán készült följegyzés még a rozoga pódiumról és az újjáépült antennákról tudósít, ám írója nem is sejtette, hogy hamarosan búcsút inthet a tornyoknak és a csárdának is. 1944 novemberében mind az I. számú, mind pedig a 314 m magas tornyot is a levegőbe röptették.⁷³

A háborút követően az első látogatók a postások voltak, akik utalást tettek az újjáépült adótoronyra, amely az anyagihiány ellenére szédítő gyorsasággal épült föl: „Magasabb a hangulat itt, mint

⁶⁷ Uo. 87.

⁶⁸ Uo. 75.

⁶⁹ Fehér Béla – Szécsi Noémi: *Hamis gulyás. Hadikönyha a 20. századi Magyarországon*. Budapest, Helikon Kiadó, 2015. 84–85.

⁷⁰ A lakihegyi halászcserda vendégkönyve, 1934–1949. 92.

⁷¹ Uo. 93.

⁷² Uo. 92.

⁷³ Becz Sándor: *A Posta rádió- és televízióműszaki szolgálat 25 éve. 1945–1970*. Budapest, Közlekedési Dokumentációs Vállalat, 1970. 16.

az adó tornya. Mulatunk és örvendezünk, még sincsen tivornya. Örülünk, hogy újjáépült országunknak hangja. Örömeinket általa az egész világ hallja. Magyar postás kultúránknak támasza és őre. Építsük hát országunkat, postások előre.”⁷⁴

Baráti társaságok helyett már inkább egyletek és a munkahelyi kirándulások alkalmával ide szervezett csoportok látogatták a csárdát. Többek között itt jártak a Weiss Manfréd Művek munkatársai: a vendéglátóhelyet tűzték ki szabadegyetemi előadás színhelyéül, de ide látogatott el 1948-ban a Fővárosi Népművelési Központ is. A polgári réteg helyett pedig megjelentek az ipartanodák inasai és a munkások.

Az új korszak nyitányát és a csárda végnapjait szimbolizálja az utolsó bejegyzés: „Légy résen!”⁷⁵ Ez a cserkészek jelmondata volt ugyan, mégis, jól kifejezte azt az eljövendő korszakot, amelyben a lakihegyi csárda sorsa megpecsételődött.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

Ablonczy Balázs: *NYOMBiztosítás. Letűnt magyarok. Kisebbség- és művelődéstörténeti tanulmányok.* Pozsony, Kalligram Kiadó, 2011.

A magyar rádió jelképe a párizsi világkiállításon. *Rádióélet*, 1937. június 11. 13.

A magyar rádiószolgálat ünnepélyes megnyitása *Új Barázda*, 1925. december 2. 3.

A Nemzeti Ujság tudósítójától: A levegő szárnyain... *Nemzeti Ujság*, 1928. április 29. 47.

A rádió kalózok megrendszabályozása. *Magyar Rádió Ujság*, 1926. január 2. 7.

Az Est tudósítójától: A csepeli csónaktúra örömei. *Az Est*, 1931. május 17. 15.

Balás B. Dénes: A lakihegyi 314 méteres „szivar” antenna történetéből. *Rádió Múzeum*: <http://www.radio-muzeum.hu/info/lantenna.htm>

Bátyai Jenő: A megmentett lakihegyi. *Csongrád Megyei Hírlap*, 1983. december 9. 4.

Becz Sándor: *A Posta rádió- és televízióműszaki szolgálat 25 éve. 1945–1970.* Budapest, Közlekedési Dokumentációs Vállalat, 1970.

Budapest Zoo: Szól a rádió! *Zoobudapest.com*, 2015. december 15. Online: <https://zoobudapest.com/rolunk/hirek/szol-a-radio>

Erdőss Gyula: A rádió 35 éve. In Rimóczy Mihály et al. (szerk.): *Postamérnöki szolgálat 50 éve. 1887–1937.* Távközlési Könyvkiadó, Budapest, 1990.

Farkas Jenő: Az első kísérletek a megindulásig (1903–1925) In K. Halász Gyula (szerk.): *A 10 éves Magyar Rádió. 1925–1935.* Budapest, Magyar Királyi Posta – Magyar Telefon Hirmondó és Rádió Rt. 7–50. Reprint kiadásban Furkó Zoltán (szerk.): *A 10 éves Magyar Rádió. 1925–1935. / A csepeli rádió-állomás 10 éves története. 1914–1924.* Budapest, Ajtósi Dürer Kiadó, 1995.

Fehér Béla – Szécsi Noémi: *Hamis gulyás. Hadikönyha a 20. századi Magyarországon.* Budapest, Helikon Kiadó, 2015.

Feitl István – Ignác Károly (szerk.): *Régi és új világ határán. 1945 történetei. Tanulmányok.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2018.

Funk-Korrespondenz: A „néprádió születése” [Lapszemle] *Jelkép*, 1983/3. 173–174.

Fuchs Emil – Magyar Endre: A lakihegyi új 20 Kw-os hírszóró rádió állomás vázlatos leírása. *Magyar Posta*, 1928. október. 1–13.

Gábor Zsolt: A Postamúzeum eredményei a műszaki örökség megőrzése terén. Az ICOMOS 50 éve és az Ipari Örökségek Éve

⁷⁴ A lakihegyi halászcárda vendégekönyve, 1934–1949. 98.

⁷⁵ A Lakihegyi halászcárda vendégekönyve 1934-1949. 108.

- ünnepi konferencia. Budapest, 2015. október 15. Online: https://infota.org/wp-content/uploads/2015/11/3_4_gabor_zsolt_a_szigetszentmiklos-lakihegyi_adotorony_pusztulasa_es_megmenekitese.pdf
- Gergely Ferenc: Szól a rádió... szól a rádió... (1944 – 1956. október 23.) *Valóság*, 2016. július. 59–73.
- Glatz Ferenc: Trianon és a magyar történettudomány (1976–1978) In Zeidler Miklós (szerk.): *Trianon*. Budapest, Osiris Kiadó, 2008. 818–827.
- Godány Nikoletta: A szervezett falusi turizmus megjelenése a két világháború között In Balogh Pál Géza – Buza Andrea – Keszi Tamás (szerk.): *Az Intercisa Múzeum Évkönyve IV*. Dunaújváros, Intercisa Múzeum, 2020. 44–64.
- Huberman János: Festik a lakihegyi antennatornyot. Riport 150 méter magasságból *Rádióélet*, 1934. augusztus 3. 10–11.
- K. [Kemény István?]: Két nevezetes helyszíni átvitelről. *Magyar Rádió Újság*, 1928. augusztus 25. 8–9.
- k. H. Gy.: December 2-án helyezik üzembe az új lakihegyi adóállomást. *Rádióélet*, 1933. november 10. 3–4.
- k. m.: „Csézdns”-weekend avagy kinek van igaza? *8 Órai Újság*, 1934. július 6. 11.
- Karikás Gyula: Az új lakihegyi antenna bokrétaünnep. *Rádióélet*, 1933. november 17. 5–6.
- Keltsük életre a holt Dunaágot! *8 Órai Újság*, 1934. július 6. 11.
- Kitűnően sikerült a Magyarország motorcsónakkirándulása Lakihegyre. *Magyarság*, 1933. június 4. 17.
- Kósa László: A polgári társadalom korának művelődése II. (1920–1948) In Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 491–530.
- Lakihegy megszólalt. *Magyar Rádió Újság*, 1928. április 21. 10.
- Lapok a rádiózás történetéből. Új adó, új otthon. *Rádió és Televízió Újság*, 1993. október 18. 42. [In K. Halász Gyula (szerk.): *A 10 éves Magyar Rádió. 1925–1935*. Budapest, Magyar Királyi Posta – Magyar Telefon Hirmondó és Rádió Rt. 7–50. Reprint kiadásban Furkó Zoltán (szerk.): *A 10 éves Magyar Rádió. 1925–1935. / A csepeli rádió-állomás 10 éves története. 1914–1924*. Budapest, Ajtósi Dürer Kiadó, 1995.]
- Ma kerül forgalomba a néprádió. *Magyar Élet*, 1939. október 4. 8.
- Magyari Endre: Lakihegy. *Magyar Rádió Újság*, 1928. október 27. 21.
- Mátics Béla: Adatok a Jászberény-Jászágói rádióállomás történetéhez. In Pethő László (szerk.): *Jászágói Évkönyv 2013*. Jászberény, Jászágói Évkönyv Alapítvány, 2013. 300–305.
- Molnár [János]: Mit mondanak Róla külföldön? *Magyar Rádió Újság*, 1928. október 27. 13.
- Motorcsónak-kirándulás Lakihegyre. *Magyarság*, 1933. május 21. 6.
- Nyaraljunk Pesmegyében. Megmondjuk: hol, mennyiért kapható ellátás. *8 Órai Újság*, 1934. június 22. 13.
- Pethő Tibor: Toronymagasan. *Magyar Nemzet*, 2014. november 29. 31.
- Putnok: Így lettünk gyógyszerész-turisták! *Gyógyszerési Szemle*, 1941. november 22. 489–491.
- Rádióhangverseny az Állatkertben. *Világ*, 1924. június 13. 9.
- Rengeteg üzemzavarról panaszkodnak a hallgatók. *Magyarország*, 1935. február 10. 11.
- Rimóty Mihály et al. (szerk.): *Postamérnöki szolgálat 50 éve. 1887–1937*. Távközlési Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- S. F.: Európa legmagasabb tornya épül Lakihegyen. Az antennatorony 14 méterrel magasabb lesz az Eiffel-toronymnál. *Az Est*, 1933. szeptember 2. 11.
- Saját tudósítónktól: Vasárnap délután 3 óraker megszólal a 20/60 kilowattos új magyar rádióadó. A „Lakihegy” Európa legmodernebb rádióállomása. *Pesti Napló*, 1928. április 29. 16.
- Saját tudósítónktól: Nem kell a nagyadó! *Nemzeti Sport*, 1931. március 3. 12.
- Sándor Ferenc: Tények és remények. Csendes füstölgés a „szivarról”. *Rádió- és Televízióújság*, 1994. január 17. 42.
- Simon Albert: *Szigetszentmiklós története a kezdetektől 1945-ig*. Szigetszentmiklós, Szigetszentmiklós Város Önkormányzata, 2013.
- Sugár Gusztáv: *A magyar rádiózás története a felszabadulásig*. Budapest, Posta Rádió- és Televízió Műszaki Igazgatóság, 1985.
- Szabó Józsefné Türi Éva (szerk.): *Szentmiklósi képeskönyv*. Szigetszentmiklós, Szabó József magánkiadása, 2014.
- Szécsi Noémi – Géra Eleonóra: *A modern budapesti úrinő. Életmódtörténet (1914–1939)* Budapest, Európa Könyvkiadó, 2017.
- Szücs Gábor: Lakihegyen lakli torony. *Szabad Föld*, 2007. november 23. 38.
- Tertinszky Edit: A Magyar Rádió hőskora (1925–1932). In Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században. III. kötet. Kultúra, művészet, sport és szórakozás*. Szekszárd, Babits Kiadó, 2000. 354–361. Online: <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/497.html>
- Turistaság. *Az Újság*, 1931. augusztus 8. 11.

1. ábra: A pátyi református templom
Forrás: Páty Faluközösségért Alapítvány gyűjteménye

A PÁTYI REFORMÁTUS TEMPLOM ÉPÍTÉSÉNEK TÖRTÉNETE

BEVEZETÉS

Ha az utazó Pátyhoz közeledik, már messziről jól láthatja az impozáns, több mint 40 méter magas református templom tornyát. A késő barokk stílusú, hatalmas hófehér épület piros cserepeivel, sötét színű, rézborításos tűhegyes tornyával szinte vonzza a látogató tekintetét. A messziről fürkészők még a színes számlapú toronyóra mutatóállását is önkéntelenül megpróbálják kitalálni. A völgyhajlatban elterülő faluközpont templomának monumentális látványa mindenkor lenyűgöző. A hatalmas épületet körbesétálva, időnként megállva, az épületrészeket szemlélve és végül a nyitott ajtón bekukkantva a hatalmas boltíves terem láttán azt mondhatja a szemlélődő: „...hát, kérem, ezek az építők már akkor is tudtak!” De nézzük, hogy mikor és hogyan építették fel a Pátyi Református Egyházközség templomát!

A KÖZÉPKORI FALU

Az ősidők óta lakott Páty település nyomai, topográfiai leletei már több száz éve ismertek voltak. Páty (Paagh) dokumentumokban írott nyomai 1286-utáni időszaktól találhatóak.² Az Árpád-korbeli virágzó falu és környéke mezőgazdaságból és állattenyésztésből élt. Az utóbbi idők kutatásai alapján felmerült továbbá, hogy a királyi udvar számára „nyergesek” tartásával³ vagy nyeregartók gyártásával is foglalkoztak.

A Mohács utáni időszak és a török dúlás Pátyot sem kímélte. A török valószínűleg itt is pusztított, de a lakosság egy része elmenekült a környező erdőbe, ahol évekig bujdosott. Viszont az 1500-as évek végétől a török adózási dokumentumok vallanak arról, hogy Páty község a török időkben

¹ Czéntár László a Pátyi Vagyongkezelő Nonprofit Kft. nyugalmazott ügyvezető igazgatója, a Páty Faluközösségért Alapítvány elnökhelyettese, a Községi Értéktár vezetője, helytörténeti kutatóként havi rovatíró a *Pátyi Kurír*-ban (Páty Község Önkormányzatának kiadványában). Külön köszönet Vizi István lelkésznek a tanulmány szakmai lektorálásáért!

² Szentpétery Imre: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. kötet, 2–3. füzet, 1272–1290.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 366.

³ A középkori lovászok (*agazo*) feladatát másik magyar nevük, a nyergestartó magyarázza meg: „idomított”, tehát nyerges lovakat kellett gondozniuk és uruk rendelkezésére bocsátaniuk (F. Romhányi Beatrix pontositása).

⁴ Káldy-Nagy Gyula: *A Budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok.* Budapest, Pest Megyei Levéltár, 1985. 482.

is lakott volt: az 1546./1559./1562. évi defterekben (török adólajstrom) a falu adóztathatatlan; 1580-ban 6 adóztatható családot számoltak a dikajegyzékben (adóalap); 1590-ben 19 adóztatható portával (rájával) összesen 31 fővel szerepel.⁴

A történelemből ismert, hogy 1598-ban Pálffy Miklós esztergomi főkapitány Buda felszabadítását tervezi. Ennek érdekében rendszeresen pusztítja Buda vidékét, szűkebb és tágabb környékét, hogy ezzel is nehezítse a várórség élelmezését. Az 1598 évi budai ostrom leírása november 3-áról azt közli, hogy Buda alatt 16 mérföldes körzetben a falvakból az összes parasztot kiköltöztette. Ennek az intézkedésnek a nyomán a magyarság ősi lakhelyei elnéptelenedtek, sokáig puszták maradtak, és csak jóval később telepítették be azokat idegenekkel. Így lettek sváb falvak a környékünkön Budakeszi, Budaörs, Zsámbék stb.

A HÓDOLTSÁG KORA

A 17. századi dokumentumok arról tanúskodnak,⁵ hogy a hajdani Pilisi járás öt településének (Szentendre, Sződ, Tarcsa, Tótfalu, Páty) számos lakosa átvészelte e kemény időket, ami őseink hallatlan szívósságát bizonyítja. De azt is tudjuk, hogy Páty területe valószínűleg teljesen lakatlan lehetett legalább 45-50 éven át – valószínűleg nem úgy a környező erdőségek, bűvőhelyek.

Az említett defterek után néhány évtizeddel, de még a török hódoltság idején már megjelennek a régi-új magyar földesurak vámszedői is, és megkezdődnek az ő részükről is az összeírások. Ekkor az alábbi adatokat rögzítik Pátyról: 1639-ben 7 porta volt a vármegyei összeírásban; 1647-ben 5 és fél porta; 1661-ben is 5 és fél porta; 1668-ban 3 és fél porta; 1683-ban 2 porta. A török hódoltság végére a falu elnéptelenedett: 1689-ben már csak ½ portát jegyeznek a vármegyei összeírásokról; 1691-ben szintén ½ portát; 1695-ben ¾ portát.

A török kiűzése utáni idők egyháztörténeti dokumentumai⁶ és különösen a későbbi „tanúkihalgatások” azonban igazolják,⁷ hogy a lakosok egy része a hódoltságot túlélte. 1701-ben 5 adóköteles jobbágyot írnak össze, összesen 150-200 lélekszámmal; 1715-ben 31-et; 1720-ban 88 adóköteles háztartást jegyeznek fel; 1728-ban 62-t (de a bírót, az iparosokat, a taksásokat nem említik); 1760-ban 207 adóköteles gazdaság szerepel a feljegyzésekben; 1774-ben 1764 fő, amelynek 2,9%-a katolikus, 97,1%-a protestáns; 1778-ban pedig 1573 fő református, 51 katolikus, és néhány zsidó élt a faluban.

⁴ Káldy-Nagy Gyula: *A Budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok*. Budapest, Pest Megyei Levéltár, 1985. 482.

⁵ Káldy-Nagy 1985. 482.

⁶ A templomfoglaláshoz lásd Borosy András – Kisfaludy Katalin – Szabó Attila: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái, 1712–1740. Új sorozat III. 1721–1725*. Budapest, Pest Megyei Levéltár, 1992. 1423. ügyszám

⁷ Borosy András – Szabó Attila: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Igazságszolgáltatási iratok III. 1721–1740*. Budapest, Pest Megyei Levéltár, 2000. 249.

A KÁLVINISTA GYŰLEKEZET LÉTREJÖTTE

Hogy az „új hit” miért és hogyan tudott ilyen hamar és ennyire erőteljesen gyökeret eresztetni a településen, még ma is olyan kérdés, amelyet nehezen tudunk megválaszolni. Mint ahogy rejtély a faluközösség léte és túlélése is a török időkben. Annál is inkább, mert a török adószedők, összeírók jó néhány évtizeden keresztül adóztathatatlanak írák Páty pusztát, de az új hitet valló közösség 1668-ban már létezett. Bizonyíték erre az a kehely, amelynek a felirata a következő: „*Csinaltattak ez kelyhet Isten tisztességere patyi eclesiaban levő patronvsok anno christi 1668*”. Egyes adatok szerint a kehely Komáromban készítették.

1. táblázat: A pátyi református lelkészek névsora

	Lelkészek	Szolgálati idő
1.	Kereszturi V. Mihály	1626–1628
2.	Muraszombati Bersocius Márk*	1628–1640
3.	Budai Csaplár Dániel	1640–1654
4.	Ungváry Gergely	1654–1658
5.	Marosi Mihály	1658–1665
6.	Gyömrei Ábrahám	1665–1675
7.	Váti Gergely	1675–1687
8.	Patai Gergely	1687–1688
9.	Ölvödi József	1688–1691
10.	Papi János	1691–1693
11.	Szokolai Mihály	1693–1694
12.	Vecsei Mátyás	1694–1698
13.	Neszmélyi János	1698–1699
14.	Kállai János	1699–1710
15.	Pátyi Áldott István	1710–1721
16.	Rádotzi Gergely**	1721–1737
17.	Dötzi Gergely	1737–1753
18.	Szőnyi Balog István***	1753–1781
19.	Kehi Mihály	1781–1789
20.	Litterati Sámuel	1789–1814
21.	Marton Lajos	1814–1815
22.	Győri József	1815–1864 (47 év)
23.	Szabó Lajos	1864–1916 (54 év)
24.	Somogyi Kálmán	1917–1921
25.	Kálmán János****	1921–1953
26.	Bakonyi László	1953–1992 (39 év)
27.	Vizi István	1992–

Megjegyzések: * Püspöki szenátor, egyházkerületi tanácsbíró; ** tanácsbíró; *** 1781-től szenátor; **** 1926-ban egyházmegyei tanácsbíró

Forrás: Parókia Portál (online: <https://honlap.parokia.hu/lap/paty/cikk/mutat/1640-1753/>)

2. ábra: Az 1668-os „komáromi” kehely
Forrás: a szerző fotója

3. ábra: Részlet az egyházközség anyakönyvéből
Forrás: a szerző fotója

A krónikák szerint egyébként már 1604-ben voltak protestáns igehirdetések. A szájhagyomány szerint az első gyülekezet a mai templom közelében, két szemben álló, egymással összenéző ház udvarán, egy díófa alatt találkoztak rendszeresen. Feljegyezték azonban, hogy sajnos nem egy esetben a kálvinista lakosok véres bántalmazásban részesültek, illetve a biai, a pátyi, gyúrói, kajászószentpéteri prédikátorokat erőszakkal elkergették.⁸

Az új hitű gyülekezet valószínűleg már a hódoltság idején is nagy lélekszámú és jelentős lehetett, mert Muraszombati Márk pátyi lelkész 1632-ben egyházkerületi tanácsbírói tisztséget is betöltött a püspök mellett.

Az egyházközség anyakönyvei a gyülekezet féltve őrzött kincsei. Az 1734-től írt anyakönyvi adatok 1626-tól tartják nyilván a kálvinista pátyiak prédikátorait. Páty falut a bevándorlások, betelepülések sem kerülték el: az 1740-es évekig 15 családot regisztráltak mint külhoni, idegen országbeli betelepülőt.

AZ ÉPÍTÉSI ELŐZMÉNYEK

Egy 1721-es összeírás a falu templomát úgy említi, hogy az középkori eredetű sövénytemplom, és 300 személy már nehezen fért be.⁹

4. ábra: Részlet Mikovinyi Sámuel rézmetszetű térképéből, Pilisi járás, 1737

Forrás: Magyar Elektronikus Könyvtár (online: https://mek.oszk.hu/06400/06422/html/top_megye/megye12.htm)

⁸ Ágensí levéltár: *Collectione agentiales variae 1718–1829*. (4–29. és pótkötet) 74.

⁹ Forrás: Pécsi Tudományegyetem KlimoTheca Digitális Adatállomány.

Ismert tény az is, hogy egy 1723. április 30-án Laxenburgban kelt mandátum szerint a helvét és ágostai hitvallásúak ügyében bizonyos Pezmen János tiltakozott, mert Páty helvét hitvallású lakosai erőszakkal elfoglalták a templomot, amelyet a katolikusok addig békességgel használtak.¹⁰ 1747-ben Dötzi Gergely pátyi és Újvári Gábor bicskei prédikátor panaszos levelei miatt a szuperintendens (ellenőr/főellenőr vagy felügyelő,) tanácskozást tartott, mitévők legyenek a prédikátorok a katolikus vizitációkor.¹¹ Feljegyezték továbbá, hogy amikor 1753 augusztus végén a pátyi prédikátor elhalálozott, Szőnyi Balog István, külső akadémiákra készülő ifjút rendelték a helyébe.¹² Az egyházi dokumentumok ekkor említik először a református iskola rektorát is.

Egy 1762-ben készült jelentés szerint a falu temploma már akkor régi volt. A kőből és téglából épült oratórium négy kőoszloppal és festett táblás mennyezettel rendelkezett.¹³ 1775-ben az épületet végleg veszélyessé nyilvánították, így a hívek már nem látogathatták tovább. A leromláshoz nagymértékben hozzájárulhatott, egy évekkel azelőtti „földesúri ostrom” is, ugyanis Páty egyik birtokosa, a telki skót bencés apátság instruktora erőszakkal vissza akarta szereztetni az épületet, sőt a híveket is az ellenreformáció szerint visszatéríteni a katolicizmus irányába. Valóságos ostrommal, katonaság segítségével vette be a pátyi kálvinista templomot.¹⁴

AZ ENGEDÉLY ÉS AZ ÉPÍTKEZÉS

A török kiűzése után Páty rohamos fejlődésnek indult. 1698-ban 34, 1720-ban 88 adóköteles háztartást írtak össze e helységben. Lakosai az összeírás szerint mind magyarok voltak, a reformátusok lélekszáma pedig már meghaladta az 1300 főt.¹⁵

1775. március 18-án a falu református lakosai beadványt intéznek az uralkodóhoz, hogy engedélyezze romladozó templomuk és tornyának kőből való felépítését és kibővítését. Ismert továbbá az a Pest vármegyei vizsgálati jelentés is, amelyet 1775. május 22-én adtak ki Páty kérésére az épület vonatkozásában. Végül is az 1775. november 20-án kelt királyi rendelet a többségben lévő reformátusoknak ítélte a régi katolikus templom omladozó épületét.¹⁶ Az uralkodói rendelet hatására a katolikusok átengedték a falu központjában álló épületet, vagyis a patak menti kisfalu ősi templomát – de a rendelet kikötötte, hogy az ajtó felett lévő gótikus Mária-szoborfejnek a helyén

¹⁰ Zsilinszky Mihály (szerk.): *A magyarhoni protestáns egyház története a művelt közönség számára*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1907. 376.

¹¹ Uo.

¹² Dunamelléki Református Egyházkerület protocolluma, 1731–1760, 1a 2. kötet, 863. (A jegyzőkönyv latin nyelvű, helyenként magyar.)

¹³ Hady Antal: *A Pátyi Református Egyház története*. Páty, [k. n.], 2008. 13.

¹⁴ Zsilinszky Mihály 1907. 376.

¹⁵ PML IV. 23-a. CP II. 1–229. Pest-Pilis-Solt vármegye adószedőjének iratai. Adószedői összeírások. Közterhekkel kapcsolatos összeírások, CP II. 1–50. 56.

¹⁶ Ágensz levéltár: *Collectione agentiales variae 1718–1829*. (4–29. és pótkötet) 152.

kell maradnia. A reformátusok pedig nem tapasztottak, nem javítottak: ahogy elmúlt a tél, tavasszal új templom építéséről döntöttek. 1776. március 19-i keltezésű az a Mária Terézia osztrák császárnő és magyar királynő kancelláriájához címzett beadvány, amely engedélyt kér a romladozó templom és tornyának kőből való felépítésére és kibővítésére, no meg toronyóra beszerelésére is. Több mint egy évet kellett várni a kancellária válaszára, amely először fa épületről szólt. A pátyiak azonban már korábban birtokában voltak egy bizonyos Hacker Ferenc komáromi ácsmester bizonyítványának, miszerint a „fatemplom többre jön, mint a kő”. A hívők fatemplomot nem szerettek volna, a „nyakas pátyiak” a döntést tehát nem hagyták annyiban. Latin nyelvű beadványukkal 1776. május 19-én felutaztak Bécsbe, és hosszas instanciázás során bemutatták azt a kalapnyi Mária Terézia-aranyat, amelyet a nagy munkára szánva a pátyi jobbágyok keserves verejtékkel kuporgattak össze, és kiverekedtek a rendkívüli engedélyt a kő templomra.¹⁷ Az 1777. május 22-én kiadott *intimatum* (engedély) értelmében a pátyiaknak a templomépítés megengedtetik.

A munka lassan, de megkezdődött. Az engedély birtokában először is tervet kellett készíttetni. Három is készült, amelyek közül a Hacker komáromi ácsmester és tervező által aláírt munka azonosítható a leginkább a mai épülettel. Valószínűleg az építkezés megkezdése előtt terelték el az Iskola utcai (Sírkert utca) patakot a mai Kossuth Lajos utcai házak kertjei alá. Majd lebontották a régi, düledező templomépületet, a Máriát ábrázoló gótikus szoborfejet pedig átadták a katolikusoknak. Feljegyezték, hogy az alapozáskor 1000 kéve venyigét és 50 szekér oltatlan meszet használtak fel. Ennek oka az az egyenletes süllyedés, amelyet a lápos, mocsaras terület okozott.¹⁸

A következő években további két beadvánnyal ostromolták a pátyiak a Helytartótanácsot az épület kivitelezésével kapcsolatban. 1779-ben újra engedélyt kérnek arra, hogy templomukat tágabba és kőből építhessék fel. 1780. február 8-án bizonyos Schlachta János pesti ügyvéd levelet ír az ágenshez. Mellékeli a Helytartótanács rendeletét a pátyi templombővítésre vonatkozólag és a vármegye véleményezését.¹⁹

Egy újonnan kiadott uralkodói rendelet következtében a munka 1781 után nagyobb lendületet kapott. II. József egyik első, legfontosabb intézkedése ugyanis a türelmi rendelet meghozatala volt: az unitáriusok, reformátusok, evangélikusok és ortodoxok számára szabadabb vallásgyakorlást engedélyezett az addiginál. Ahol minimum 100 nem katolikus család élt, ott azok saját költségükön fenntarthatták helyi gyülekezeteiket, sőt – torony és harang nélkül, nem közútról nyíló bejárással – templomokat is építhettek.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Hady 2008. 17.

¹⁹ Ágens levéltár: *Collectione agentiales variae 1718–1829*. (4–29. és pótkötet) 153.

A magyar protestáns templomépítészeti fő jellemvonása az egyszerűség, s ezért kívül-belül kevés díszítményt használ. Pátyon a falak és az oldalként 4-4 támpillér építéséhez legalább 3000 szeker követ építettek be.²⁰ Sajnos Szőnyi Balog István nem érte meg a több évig tartó építkezés befejezését: a lelkész 1781-ben meghalt. Kehi Mihály prédikátor követte őt a gyülekezet élén.

A főépület építése 1783-ban fejeződött be, azt azonban már nem tudjuk pontosan, hogy a torony munkálataival mikor végeztek. Az épület főbejárata egy udvarra és kertre nézett, ahol még egy másik kisebb épület is állt (kb. a mostani I. és II. világháborús emlékmű helyén), hiszen be kellett tartani az uralkodói rendelet minden passzusát. Ahogy azonban teltek az évek, úgy enyhültek a különböző felekezetek szakrális épületeire vonatkozó kötöttségek. Az uralkodó 1786-tól már engedélyezte tornyok építését és harang használatát is. 1788-tól pedig szabad volt már az utcára nyitni a templom ajtaját is.

A templom végül a torony befejezésével nyerte el mai formáját, fertályt is ütő toronyórával és a betlehemi csillagot jelképező díszrel a kupoláján. A tető és a torony is zsindelyezett volt, vörösrre festve. Utóbbi csak 1802-ben, a tetőt ért villámcsapás után kapott rézborítást. (1837-ben további helyszükségek miatt a templom keleti felében emeletes karzat épült.) A tornyot 1884-ben újjátették fel, de egy vihar 1889-ben megbontotta, ezt helyreállították.

A TEMPLOMÉPÜLET

Az épület főbb adatai: hossza 16 öl, azaz 30,24 m; szélessége 7 öl, azaz 13,23 m; a belső boltozat magassága 6,5 öl, 12,28 m, a torony teljes magassága a tetején lévő csillagig 43 m; a toronyba 74 lépcsőfokon lehet feljutni.

Részletek a templom építészeti leírásából: „A templomnak három bejárata van. Egy fő-, egy oldal- és egy hátsó bejárat. Ahogy belépünk a templomba, egy rövid folyosón áthaladva tárul eléink a belső tér. A terem téglalap alapú, két oldalán húzódik a festett, fenyőfából készült padsor. A presbiterek a jobb oldalon foglaltak helyet. Ezek a padok az asztalhoz képest keresztben, a szószékkal viszont szemben állnak.

A templom hátsó részében a bejárat előtt egy kétemeletes karzat húzódik, mely puha mészköből készült. Négy tartóoszlopa van. Az oszlopok jellemző vonása az enthazisz, lábukat szépen tagolt, fejezetük egyszerű, az abakusz felett a szíma vonalai ismerhetők fel.

²⁰ Hady 2008. 17.

Az árkádsor mögötti baloldalon találunk egy feljárót az emeletre. Anyagát tekintve szintén mészkőből készült, formája csigavonal. Az első szinten már egyszerűbb, ácsolt padsort látunk, amelyek kovácsoltvas szögekkel és vasalásokkal készültek. Ez a karzat szolgált ülőhelyül a fiúknak. Erről a szintről ácsolt padláslépcsőn lehet feljutni a második emeletre, ahol még mindig csak a fiúk foglalhattak helyet.

A mennyezetet három dongaboltozat tagolja. A nyomás levezetésére nyolc támpillért alkalmaztak, amelyek belülről is szép látványt nyújtanak. Párkányzatuk igen tagolt, itt is a szíma jellemző vonásait fedezhetjük fel. A fényt számarhátíves, négy soros kazettás ablakokon keresztül kapja a terem. Az épület két oldalán megosztva három-három, a nyugati oldalon egy és a keleti oldalon is egy ilyen ablakkal.

A főbejárattól balra szintén csigalépcső vezet fel az emeletre, ahol az orgona áll. Sípjai ötvöztött fémből és fából készültek. Az orgona mellett ácsolt padokat találhatunk. Ezen a karzaton ültek a lányok, asszonyok. Itt nem találunk több emeletet, mivel egy kazettás álmennyezet választja el a toronybelső terét és a karzatot. A toronyban felfelé haladva zsalugáterezett kerek kis ablak mellett haladunk el. Ha még feljebb megyünk az ácsolt padláslépcsőn, megtalálhatjuk a harangokat és felettük az órát. Ezen a szinten a négy világtáj irányában négy ablak található. A pontos időt egy nagyobb és két kisebb bronzharang üti, amelyek már automatikusan működnek.

A toronysapka több ível domborított és homorított zsindeyes tetőszerkezet. 1802-ben egy vilámcsapás következtében rézborítást kapott a kupola, melynek tetején a sokágú csillag is jelzi a vallási hovatartozást.²¹

AZ ORGONA

Az orgonát Szalay Gyula székesfehérvári orgonaépítő készítette 1894-ben. Eredetileg két manuális, pedálos, 10 regiszteres hangszer volt. A II. világháború után újra kellett építeni, pneumatikus orgonára modernizálták. 1947-ben szólalt meg újra. 1990 elejére viszont már újra felújításra szorult. Helyét addig is egy szintetizátor vette át. 2000-ben kezdődött az orgona átépítése. Albert Miklós győri orgonaépítő tervei és kivitelezése alapján egy 14 regiszteres korszerű hangszer született.

A TEMPLOM BERENDEZÉSE

A templom padlózatát hatszögletű kőlapokkal fedték le. A szószék a hozzávezető falépcsővel rokokó stílusú, színes festése népi jellegű. A Mózes-szék stílusa és festése hasonló.

²¹ Kecskés Diána pátyi lakos szakiskolai dolgozatából. Kézirat, 1999.

A vörös márvány úrasztala és a keresztelőkút a 19. században készült. Az előbb készítési évszámát ismerjük: 1864, ugyanis a peremén körben olvasható felirat: *„Csináltotta Pap István egyháza iránti szeretetének zálogául 1864”*.

A szószék lépcsője mellett vörös márványtáblán aranybetűs latin felirat olvasható, amely magyarul így szól: *„E templomot a szent Istennek II. József Római Császár Őfelsége kegyes hozzájárulásából a Pátyi Helvét vallású Eklézsia építette az alapjától a tetejéig az Úr 1783. esztendejében. Lelkipásztor Kehi Mihály, Iskola rektor Balog János. Elöljárók Szabó János, Fekete Pál, Muzsik György, Szabó György, Kerék Pál”*.

HARANGOK

Korábban két harangot jegyeztek, egy 1760-ast és egy 1784-est, utóbbi már az új toronyba készült. Sajnos mindkét harangot az I. világháború során beszolgáltatták.

Ma három harang lakik a toronyban. A legkisebb harangot (kb. 120 kg) Bika Sámuel és felesége, Lányi Anna ajándékozta a Pátyi Református Egyháznak 1934-ben. A középső, 250 kg-os harang a legrégebbi, 1897-ben, a honfoglalás ezeréves ünnepére, a gyülekezet adakozásából került a toronyba. A legnagyobb, 450 kg-os harangot szintén a gyülekezet adományából öntötték 1922-ben.

TEMPLOMKERT

A templomhoz tartozó kiskertet egy 1889-ben készült kovácsoltvas kerítéssel vették körbe. A templomkertben 1928. június 26-án szobrot lepleztek le az I. világháború 114. halottjának emlékére. A templomkert előtt 1934. május 28-án avatták fel az országzászlót, amelyen azóta, mind a mai napig félárbcra van eresztve a magyar lobogó.

A FELÚJÍTÁSOK

A templomépület általános renoválása 2000-ben kezdődött meg. A gyülekezet ekkortól minden évben újabb és újabb sikeres felújítást mondhatott magáénak. Az elmúlt időszakban azonban már nemcsak felújítások történtek, hanem nagyarányú modernizálások is. A gyülekezet még 2018-ban 30 millió forint pályázati támogatásban részesült a templombelső terének talajcseréjére, új padlóburkolat és padlófűtés kiépítésére. A megújult pátyi református templomban a gyülekezet hálaadó istentisztelete 2021. október 10-én volt.

5. ábra: A Pátyi Református Egyházközség bélyegzője
 Forrás: Pátyi Református Gyülekezet (online: patyireformatus.gportal.hu/gindex.php?pg=15424967)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ágensí levéltár: *Collectiones agentiales variae, 1718–1829.* (4–29. és pótkötet)
- Borosy András – Szabó Attila: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Igazságszolgáltatási iratok III. 1721–1740.* Budapest, Pest Megyei Levéltár, 2000.
- Borosy András – Kisfaludy Katalin – Szabó Attila: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái, 1712–1740. Új sorozat III. 1721–1725.* Budapest, Pest Megyei Levéltár, 1992.
- Hady Antal: *A Pátyi Református Egyház története.* Páty, [k. n.], 2008.
- Káldy-Nagy Gyula: *A Budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok.* Budapest, Pest Megyei Levéltár, 1985.
- Szentpétery Imre: *Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. kötet, 2–3. füzet, 1272–1290.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961.
- Zsilinszky Mihály (szerk.): *A magyarhoni protestáns egyház története a művelt közönség számára.* Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1907.

AJÁNLOTT IRODALOM

- Czentár László: *A pátyi kastély és lakóinak története.* Páty, Páty Faluközösségért Alapítvány, 2022.
- Czentár László et al. (szerk.): *Üdvözljük Pátyon! Német–magyar nyelvű turisztikai kiadvány.* Páty, Páty Faluközösségért Alapítvány, 2016.
- Szabó Andrásné (szerk.): *Páty. Fejezetek a község történetéből. 2.* Páty, Páty Faluközösségért Alapítvány, 2009.
- Wiedermann Gábor. *Nekem szülőfalum Páty. A múlt, a jelen és a jövő a településről megjelent írások tükrében.* Páty, magánkiadás, 2002, 2008.

MONORIERDŐ TEMPLOMOS HELYEI

BEVEZETÉS

A Kedves Olvasó jól látja a címet: a Pest vármegyei Monorierdőnek annak ellenére is több templomos helye van, hogy egy kistelepülésről van szó. Közülük ma két templomot, pontosabban egy templomot és egy kápolnát csodálhatunk meg, azonban a többes szám inkább arra vonatkozik, hogy hajdan e településnek, vagyis a középkori elődjeként ismert Újfalunak volt egy temploma (első említését 1465-ből ismerjük), amely évszázadokig fennállt.

A 20. században az elpusztult romtemplom helyett az itt élők egy újabb templomot szerettek volna felépíteni, ám előbb a II. világháború, majd az 1956-os forradalom utóhatásai akadályozták ezt meg. Végül 1988-ban és 2019-ben jött létre az a két istenháza, amely ma is a település lakóinak lelki felépülését szolgálja. Ebben a dolgozatban szeretnék kitérni a középkori településre és azon belül is a templom történetére, ide illesztve az eredményre nem vezető zsákutcákat is. Majd szeretném megemlíteni azt a katolikus templomot, amely a két világháború között épült volna fel. Utána arról az evangélikus templomról ejtek néhány szót, amelyet 1957 nyarán kezdtek el építeni, de csak az alapozásig jutottak, mára pedig a telek teljesen elgazosodott. Az utóbb említett két modernkori eseményekhez inkább csak egy-egy megjegyzést fűzhetek, hiszen az egyikről alig van információm.² A másikról pedig azért nem szeretnék hosszan írni, mert azt megtette már Lénárt Tibor lelkipásztor (aki a kezdettől figyelte és támogatta az építkezést, és erről egy saját könyvet is megjelentetett).³ Monorierdőnek tehát valóban több templomos helye volt és van mind a mai napig. Különlegességét talán ezek a tények erősítik, és vonzóbbá tehetik a turistáknak és az ottlakóknak egyaránt.

¹ Csóka Géza a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának közművelődési munkatársa, a Monorierdői Oláh István Népfőiskola társalapítója. Helytörténeti kötete *Régi Újfalu – Monorierdő településelődjének emlékei a források bűvöletében* címen jelent meg saját kiadásában 2016-ban.

² Bár a Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár helytörténeti konferenciáján, Szentendrén megtartott előadásom után jelentkezett nálam az építész, de az azóta küldött levelemre sajnos egyelőre nem válaszolt.

³ Lénárt Tibor: *Együtt növekedvén. Egy templomépítés szubjektív története*. Demecser, Titus Hitéleti Alapítvány, 2019.

AZ ELSŐ TEMPLOM, AMELY MÁR NEM LÉTEZIK

Monorierdő nevezetű település a 20. század eleje óta létezik. Előtte Monor egyik pusztája volt, ám amikor még virágzott itt az élet, tehát a középkorban és az oszmán hódítás időszakában, még Újfalunak hívták. Legelső okleveles említése (DL 2232) 1324. március 23-i dátumot tár elénk, ám abban teljesen biztosak vagyunk, hogy előtte is kellett itt egy településnek feküdnie. Erre bizonyíték a neve és az, hogy a környező településeken mongol hódítás nyomait láthatjuk, tehát feltételezhetjük, hogy a település 1241–42 pusztításai után valóban újraterüel, és ekkor kaphatta az Újfalu nevet.

A 14. században két templommal kapcsolatos említés is történik, ám azok egyike sem bizonyítható, illetve köthető Újfaluhoz. Az egyiket az 1332-es pápai tizedjegyzékekben találjuk, ahol a váci püspökség szolnoki főesperességénél megemlítenek egy novai (újfalui) Pál plébánost, akinek a jövedelme egy márka volt.⁴ Az ugyanis, hogy a *nova* jelentése 'új', nem bizonyítja azt, hogy feltétlenül az általunk is ismert Újfaluhoz lehetne kapcsolni. Már csak azért sem, mert már ebben az évszázadban is több Újfalu létezett (például Berettyó-Újfalu). Egyébként a pápai tizedjegyzék összesen 56 templomos helyet feltételez a mostani Pest vármegye területére nézve. A másik ilyen jellegű említés (DL 41916) 1373. augusztus 13-ról maradt fenn, ahol egy határleírásban/birtokleírásban olyan szavakat olvashatunk, mint Pyls [Pilis], Felreth [Felrét?], illetve Felseuchun-tanyar [Felsőkun-tanya?] és azt is, hogy a Budára vezető útig ér az említett templom kegyúri joga.⁵ Sajnos nem sikerült beazonosítani sem Felreth-et, sem Felseuchun-tanyart, így nem tudjuk bizonyítani, hogy Újfalu (esetleg Monor, vagy inkább Pilis?) templomát, illetve kegyúri jogát említette-e ez a közel 700 éves oklevél.⁶

Lassan átlépjük a 1300-as éveket, és 1401-ben (átiratában, 1405-ben) újra olvashatunk egy Újfaluvall kapcsolatos oklevelet (DL 8650), ám ott még mindig nem a saját, hanem a szomszédos Monor templomának nevet tudjuk meg, azt Boldog Györgyről nevezték el. Ezt az információt azért tartom fontosnak leírni és megemlíteni, mert a középkorban Újfalu sokkal jelentősebb terület volt, mint Monor, ugyanis saját vámmal rendelkezett, mégis először Monorról tudunk meg részletesebb információkat. A történelem folyamán pedig Monor sokszor felülkerekedik Újfalun: a török idők után a pusztájává válik, és tagosítják, aminek eredményeként csupán 2006-ban válnak el majd az útjaik, de akkor már Monorierdő név alatt ismerjük a települést.

Ne szaladjunk azonban ennyire előre! 1465. április 9-én hosszabb vita kerekedik Újfalu életében is. A perlekedő felek egyik részéről olvashatjuk Saswary (alsóábrányi) István nevet, a másik oldalról pedig magát az egri káptalan. Ország h Mihály nádor egyik rendeletére hivatkozva a budai káptalan

⁴ Bakács István: *Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002–1437*. Pest megye múltjából 5. Budapest, Pest Megyei Levéltár, 1982. 150.

⁵ Vitálsiné Zilahy Lidia: Újfaluról. *Monor és Vidéke*, 2000. május 17. 6–7. Vö. Bakács 1982. 250.

⁶ Érdemes a középkori Magyarország topográfiai adattárát böngészni a pontosabb beazonosítás érdekében. Vö. Timár Péter: *Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára I–VI*. Szerzői kiadás, Szeged, 2019.

kijelenti, hogy zálog címen lefoglalta az egri káptalan Pest vármegyei birtokaiból Saswary István részére Wyfalu [Újfalu] *possessio* 23 jobbágytelkét, egy *deserta* (elhagyott, parlagon hagyott) telket, egy torony nélküli elhagyott templomot és 3 hold erdőt.⁷ Azt, hogy ez bizonyosan az általunk is bemutatásra szánt Újfalut és annak első templomi említését takarja, bizonyítja, hogy a szöveg Monor és Sygher [a ma már teljesen elpusztult Zsiger] területével és templomával is foglalkozik.

Ez az első templomemléítés pedig több adalékkal szolgál számunkra. Azt ugyan sajnos nem lehet megállapítani, hogy miért lett elhagyott ez a templom, viszont azt tudjuk, hogy kőből épült. Azt is olvashatjuk, hogy torony nélküli, ez pedig nagyjából ki is jelöli számunkra a keletkezésének idejét. Valószínűleg késő Árpád- vagy Anjou-kori lehetett. Egyébként a templomépítés nagy „robbanása” az országban a 13. századra tehető, noha előtte és utána is építettek templomot. Az újfalui templom építése valamikor erre az időszakra tehető, bár ahogy más esetben, itt sincs egyértelmű bizonyíték, csak következtethetünk rá. Szerkezeti szempontból szentélyre és hajóra tagolódott (sekrestye nem lehetett benne a kezdeti időkben). Nagy valószínűség szerint díszítetlen volt. Bejárata a déli hajóról nyílhatott, esetleg a nyugatiról, mint Pusztavacs esetében, vagy ritkább esetben az északi oldalról, mint ahogy azt a mai napig láthatjuk Ócsán. Az alaprajzáról nem tudhatunk bizonyosat. Kétfélet is ismerünk a környékről. A csévharaszi templomrom eredetileg román kori lehetett, ezen belül centrális és félköríves szentélyzáródású. Súlysápon pedig gótikus, poligonális szentélyzáródású templom alap volt. Anyagát tekintve teljesen kizárható a favázás szerkezetet, ellenben a helyi talajban is megtalálható réti mészkő vagy darázs-kő ideális lehetett a templomépítéshez. Téglapadlója valószínűleg nem volt, bár a szomszédos Csévharasztan ez is előfordult. Azt is érdemes megemlíteni, hogy a Pest megyei templomok körülbelül 60 százaléka ÉK–DNY-i tájolású volt, így talán ilyen lehetett Újfalué is. Tájolása egyébként lehetett napéjegyenlőségi, napfordulói, védőszent napján keleti, védőszent napján nyugati és nem orientált. Ismerünk olyan eseteket is, mikor a birtoklási mód is befolyásolta a templomok tájolási szokásait, példaként a Cegléd és Nagykőrös környéki templomokat érdemes megemlíteni.⁸ A pereskedés végül megoldódott: a Borsod vármegyei települések maradtak Saswary István kezén, míg az egri káptalan innentől kezdve egészen 1932-ig birtokolta Újfalut, és mellette Monort, illetve Zsigert is. Nem véletlenül találkozunk e három településsel egyszerre 1478-ban, amikor az innen befolyt jövedelmekről esett szó, mint ahogyan 1480-ban, sőt, az 1494–95-ös Ernusztféle számadáskönyvben is előfordulnak számszerűsítve, vagyis pontosan 54 forint adót szedtek be innen.⁹

⁷ Sugár István: *Borsodí oklevelek a Heves Megyei Levéltárban, 1245–1521-ig*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1980. 41.

⁸ Vö. Tari Edit: *Pest megye középkori templomai*. Studia Comitatus 27., Szentendre, Pest Megyei Múzeumok igazgatósága, 2000. 45–51., 97–100.

⁹ Neumann Tibor: *Registrum Proventuum Regni Hungariae – A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495)*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2019. 372.

Mohácsig (1526. augusztus 29.) már nem találkozunk a településsel, sem a templomával, azonban két évvel később megjelenik az első olyan térkép, amely a Magyar Királyságot ábrázolja. Készítője Lázár deák volt, és a művét 1528-ban adta ki, Ingolstadtban. A térképen jelöli Újfalut, mégpedig Wyfalu nével. Ahol egy tornyos, kupolával ellátott, kerek ablakú építményt, feltehetőleg templomot láthatunk. A települések nem feltétlenül templommal voltak azonosítva, mint azt látni véljük Úllóvel kapcsolatban, így nem jelenthetjük ki egyértelműen, hogy a falu templomát látjuk. Ha azonban a kép valódi épületet/templomot jelenít meg, akkor elmondható, hogy nem sokkal az 1465-ös pusztulófélben lévő leírás után egészen jól „összekapta” magát a település és az esetleges temploma. Torony nélküliből tornyos lett, és a szűken vett környékről csupán ezt az egyet jelentette meg a térkép.

1. ábra: Lázár deák térképének részlete középen Újfaluvál, Ingolstadt, 1528
 Forrás: HUNL_OL_VAML_T_541, online: ishm.elte.hu/hun/dolgozo/jesus/tt/lazar.htm

De valóban így nézhetett ki a templom? Pontosan nem tudhatjuk, azonban két megállapítást tehetünk. Az egyik, hogy sematikus képeket láthatunk a településekhez rendelve, viszont, ha jól megnézzük a térképeket, két egyforma építményt nem fogunk találni. Továbbá Szolnok rajzával kapcsolatosan egy régészeti tanulmány szerint valóban lehetett alapja a rajznak és sok hasonlóságot fedeztek fel a rajz és a régészeti lelőhely kirajzolódása között.¹⁰ Az 1566-ban kiadott Mathias Zündt-féle térképen már merőben más épületet/épületeket láthatunk az Wyfalu elnevezés felett, templomot azonban sajnos nem ábrázoltak, vagy az nem felismerhető.

¹⁰ Kertész Róbert – Szőke Balázs: Szolnok elveszett gótikus plébániatemploma. *Archaeologia – Altum Castrum Online*, Mátyás Király Múzeum, Visegrád, 2016. Online: <https://archeologia.hu/content/archeologia/421/szolnok-templom2.pdf>.

Újabb évek telnek el: 1546-ot írunk, mikor is a Budai szandzsákban összeírás történik. Újfalunak ekkor adót fizet a papja után, tehát a hitélet továbbra is folyt. Azt is tudjuk, hogy ez a pap nőtlen, azonban az újabb oszmán adóösszeírásban (1559) olvashatunk egy Borbás (a szövegben egyébként áthúzva) Gergel(y) nevű nő papról. Ez azt bizonyítja, hogy a reformáció valóban gyorsan terjedt ezeken a vidékeken.¹¹ 1570-ben az egri káptalan Szent János könyvéből kiderül, hogy szerepel benne Újfalunak, mégpedig azon mód, hogy szó esik a szent György ünnepi fizetéséről.¹² A korszakban többször megfigyelhető, hogy a település egyszer-kétszer elnéptelenedik, de utána újra magára talál. Tudjuk, hogy 1622-ben lakatlanként tartják számon a települést, azonban pont 30 évvel később (1652. március 13.) már név szerint is ismerünk egy papot, akit Emericus Jakabfalvinnak hívtak, és református pap volt.¹³ De ki is volt ez a Jakabfalvi Imre? Annyit sikerült megtudni róla, hogy a jelenlegi Bács-Kiskun vármegyéhez tartozó Szeremle első prédikátora lehetett.¹⁴ Tevékenysége 1629 és 1632 között volt kimutatható. Ugyanebben az időben 1629-ben és 1631-ben Kaláz [Budakalász?] lelkipásztorként tartották nyilván.¹⁵ Hogy Újfalunak hol szolgálhatott, azt nem tudjuk, de azt igen, hogy Virágh Mihály dunamelléki superintendens 1773. május 26-i levelében megemlíti Jakabfalvi Imre nevét. 1680-ban is volt papja Újfalunak, de a nevét sajnos nem őrizte meg semmi az utókornak. Érdekesség gyanánt megemlítem, hogy ugyanebben az időben élt egy református prédikátor Jakabfalvi névvel, csak ő Máté volt. 1626 és 1628 között Földvár templomában hirdette az igét. Az Újfalunak határos Zsigeren Laurentius Szokolai hirdette az igét, 1628 és 1629-ben már Ócsán. Rokona (feltehetőleg a testvére) Martinus a nem messze fekvő Tápiószelén szolgált 1629-ben, 1631-ben Nagykátán, egy évvel később pedig Tápióságán. Létezett még egy Szokolai István is, aki Gombán és Szabadszálláson, egy Szokolai János pedig Kerepesen folytatta a tevékenységét. Szokolai György Csabát is ismerünk, sőt, a fent említett Szokolai János Tinnyén is szolgált. Az 1674-ben Zsigeren szolgáló Búcsi István a pozsonyi véstörvényeseken (1674) megidéztek, 22 évvel előtte pedig Szentmártonkátán szolgált. S pont ugyanabból az időből tudjuk, hogy 1652-ben Zsigeren ekkor Johannes Szentkirály prédikált. A kálvinista Zsiger, Gomba és Pécel mellett, katolikus volt Úri és Üllő, míg a többi településen nagy valószínűség szerint szintén reformált papokat kell feltételeznünk.

A faluban a tizedet árendálták és a kettős adózás sem maradt el, ami ennek a vidéknek és ennek a korszaknak a sajátossága volt. Nem sokkal később Újfalunak már mint elhagyott hely szerepel a felsorolásokban (1661). Nagy Simon (sigrai) és Kovács Mihály (szentmártonkátai) a következőket

¹¹ Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Pest Megye Múltjából 3. Budapest, Pest Megyei Levéltár, 1977. 165., Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai*. Pest megye múltjából 6. Budapest, Pest Megyei Levéltár, 1985. 662–664.

¹² Kovács Béla (szerk.): *Az egri káptalan Szent János könyve*. Az egri egyházmegye történetének forrásai 9. Eger, Heves Megyei Levéltár, 2005. 20.

¹³ Vítalinsné Zilahy Lidia – Dobos György (szerk.): *Monori krónika, 1398–1998*. Monor, Kalangya Kkt. – Monor Helytörténeti Kör, 1998.

¹⁴ Balogh Lajos: *A szeremlei református egyház története lelkipásztorai életének és munkájának tükrében*. Online: <http://szeremle.bajai.net/index.php/kozsegunk/hit-vallas>.

¹⁵ Földváry László: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez I–II*. Budapest, Werbőczy Könyvnyomda Rt., 1898. 127., 139., 147.

mondta ezzel kapcsolatban: „Azon falu annyira elpusztult, hogy három vagy négy szegény marhátnal sellyér ember nyomorgott ott az elmúlt télen, de úgy hallották, hogy azok is csak az kikeletet várják, s mihelt kinyílik az üdő, elmennek onnét, mert semmi vetések sincsen azon falu határában. Ott vannak-e most, nem tudják bizonyosan. Ezen falu portájának defalcátióját is a nemes vármegye judiciumjára halasztottuk. Facta in comitatu relatione: ad praetactam possessionem Uyfalu nulla porta limitatur.”¹⁶ 1678-ban az újfalusiak Kassára mentek a paphoz és a földesurukhoz, amikor is vitás és halaszthatatlan ügyüket akarták megoldani. A folyamatos háborús időszak miatt egyre északabbra kellett hátrálnia a magyar főpapi és világi klérusnak, s igyekeztek onnan ellátni a munkájukat, már amennyire ez kivitelezhető volt. Az 1686-os évnél Borzsák Endre néprajzkutató csupán annyit írt, hogy elpusztult Aranyos-Újfalu.¹⁷ A regnicoláris összeírás idején (1728) csak annyit említenek, hogy volt templomromja, azonban halászóvíze és vízimalma nem. Szakály Ferenc egy Újfaluhoz kapcsolt szövegben ír egy halastóról és egy Simon-foka zárdáról, amit eddig nem sikerült beazonosítani. Az is elképzelhető, hogy egy másik hasonló nevű településhez tartozott. Újfalu a visszahódító háború alatt végleg elpusztult.

Habár Újfaluval kapcsolatban még rengeteg információ előkerül az évszázadok alatt, azonban a templomával kapcsolatos újabb feljegyzésre egészen a 19. század végéig várni kellett, ekkor írja meg ugyanis Borovszky Samu a Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei monográfiájában, hogy még láthatóak a zárdá és a templom maradványai, azonban a kövek nagy részét a monoriak már beépítették a házaikba.¹⁸ Nem sokkal később Dercsényi Dezső is megemlékezik a faluról és a templomáról, aki tudta, az utóbbi az országút mentén feküdt, az akkor még létező Kucsera-tanyán. Egy kisebb dombon találta meg a templom alapfalát és a körülötte elterülő temető maradványait.¹⁹ A templomot állítólag aquincumi (vagy inkább kőbányai) kövekből építették fel.

1932-ben az egri káptalan felparcelláztatta a középkori Újfalutól 1–2 km távolságra lévő földeket, aminek eredményeképpen létrejöhetett a ma is ismert Monorierdő. Ezen esemény után 32 évvel egy ásatás során Horváth Béla régész megállapítja: „A település helyétől ÉNy-ra, 150 m-re egy kis dombon szétdúlt falmaradványokra és sírokra bukkantak, melyek a település templomával és temetőjével lehetnek azonosak.”²⁰ Kiegészítésképpen fontos itt megjegyezni, hogy a 17. sz. postavillanyoszlop mögötti terület, a 4-es főút 39,6–39,8 km-es szakaszától D-i irányban 110–135 m távolságra található ez a terület. E sorok írója még maga is látta Cegléden a leleteket, amelyek a 2000-es évek elején Nagykőrösre, illetve Gödöllőre kerültek. A fenti megállapításokat megerősítette a Nemzeti Élelmiszerlánc-biztonsági Hivatal monorierdői intézetének vezetője,

¹⁶ Csóka Géza: *Régi Újfalu – Monorierdő településselődjének emlékei a források bűvöletében*. Monorierdő, szerzői kiadás, 2016. 100–101.

¹⁷ Borzsák Endre: *Juhászok, betyárok, garabonciások... Válogatás a 100 éve született monori néprajzkutató írásaiból, gyűjtéseiből, megmaradt kézírataiból*. Monor, Borzsák Endre Hagyományörző Egyesület Monorért Baráti Kör, 2009. 151.

¹⁸ Dr. Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai*. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. Budapest, 1896. 97.

¹⁹ Dercsényi Dezső: *Pest megye műemlékei I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958. 497.

Srágliné Mikola Krisztina: mivel erősen foszforos az itt található talaj, mindenhol szinte kétszeres értéket tartalmaz, ami azt feltételezi, hogy csontokat kell(ett) tartalmaznia az itt elterülő földnek. Erre a vizsgálatra személyes terepbejárás során került sor még 2013. szeptember 16-án Tóth Gáborral és a Monorierdői Oláh István Népfőiskola (továbbiakban: MOIN) – e sorok írója mellett – társalapítójával, Zlinszki Zsolttal.

Egy, a Soltész Péter monori lokálpatrióta gyűjteményében található kőmoszárrol kiderült, hogy a középkori templomból származhatott, s ezen kívül is sok kis minden előkerült a talajból még évtizedekkel később is. Mindezek nagy begyűjtője az említett Soltész Péter. Legújabbán Batizi Zoltán szakdolgozatában („A Tápió felső folyásának településtörténete”) olvasható (1424 és az utolsó pont), hogy Újfalu középkori temploma a 77439 számon közhiteles nyilvántartásban van, és ide jelöli a nyilvántartás Horváth Béla 1964-es ásátását is.²¹

2. ábra: Kőmoszár Újfalu templomából
Forrás: Soltész Péter gyűjteménye, foto: Zlinszki Zsolt

3–4. ábra: Újfalu nyomai, emberi maradványok, 1972
Forrás: Fortepan.hu / Péterffy István

²⁰ Horváth Béla régészeti jelentése. In Sz. Burger Alice (szerk.): *Az 1964. év régészeti kutatásai*. Régészeti Füzetek 18. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Múzeum, 1965. 75., valamint Fekete János: *Megszólal a sírvilág. Monori Krónika*, 68.

A MÁSODIK TEMPLOM, AMELY CSAK TERVKÉNT LÉTEZETT

Monorierdő kialakulásáról már volt szó e munka keretein belül. Az 1930-as években viszont nemcsak a település arculatát próbálták véglegesíteni, hanem más tervek is voltak kilátásban. Kevesen tudják például, hogy maga Hajós Alfréd tervezte azt a strandot, amely egyébként 1937 és 1987 között üzemelt. Másik példaként a templomtervezeteket érdemes megemlíteni.

Több olyan térképet, plakátot ismerünk, amely megmutatja Monorierdő kialakulásának történetét, azonban ez a település a középkori Újfalutól jóval arrébb, keleti irányban jött létre, s mivel itt nem volt templom, ezért döntés született arról, hogy érdemes lenne egyet építeni. De honnan is tudunk ezekről? Monorierdő első periodikája, az *Erdőnyaralói Hírek* 1934 decemberétől 1936 decemberéig jelent meg, és célul tűzte ki, hogy népszerűsítse ezt a felparcellázott területet, ahol vidéki környezetben, de a Fővárostól mégsem oly távol élhetnének az emberek. A munka egyértelműen propaganda célzatú volt, ám innen értesülünk először arról a tervről, hogy a hívek számára érdemes lenne katolikus templomot építeni. Az 1936. évi július–augusztusi *Erdőnyaralói Hírek* 2. oldalán olvashatjuk az előkészítő bizottság felhívását, amely közli, hogy az Egri Főkáptalan Monori Erdőnyaralóján megfelelő telket adományoz templom és lelkészlak számára. Már itt leszögezik, hogy előbb kápolnát lenne érdemes építeni, és majd, ha gyarapodik a létszám, és kívánatosnak tartják, akkor akár nagyobb templomról is szó lehet. 1936. szeptember 6-án, vasárnap 11 órakor a parcellázási irodában ülést tartanak, amelyre a katolikus vallású telektulajdonosokat is meghívják, hogy megalakítsák a templomépítő bizottságot.

5. ábra: A katolikus kápolna és a templom terve, *Erdőnyaralói Hírek*, 1936. november
Forrás: a Monorierdői Oláh István Népfőiskola gyűjteménye, 2017

Nagy szerencsével sikerült rátalálni arra az eredeti jegyzőkönyvre, amely a kápolnaépítő bizottság munkáját mutatja be.²² A dokumentum a monori katolikus templom padlásáról került elő

²¹ Mindezekről Rácz Tibor Ákos adott számomra szóbeli tájékoztatást, aki legújabbán 2010–2014 között volt itt terepbejáráson és ásatáson. Újfaluhoz az alábbi lelőhelyazonosítók tartoznak: <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/77439>; <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/75727>; <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/86777>.

²² Az 1936. szeptember 6-i keltezésű eredeti dokumentum a Monorierdői Oláh István Népfőiskola tulajdonában van.

Soltész Péter monori lokálpatrióta segítségével, aki megmentette a kidobástól. Az akkori pap a galambbőrülékes papírost nem tartotta volna meg, de Soltész Péter helyesen gondolta, hogy érdemes lenne megtartani az utókornak. Ez alapján pedig egészen pontosan tudjuk rekonstruálni, hogy mi is hangzott el Monori erdőn (sic!) az első bizottsági ülésen. A helyi világi urak mellett egyházi vezetők is jelen voltak, sőt a 6 oldalas jegyzőkönyv hátoldalán a monori plébániahivatal pecsétje mellett dr. Sandula Imre apátplébános és egyben elnök aláírása is látható. A nevek között feltűnik Scherzinger Emil neve, aki sok telek birtokosa, de mellette dr. Szmertnik Andor királyi járásbíró, dr. Komjáthy Kázmér főképtalani ügyész, akinek a fia egyébként az *Erdőnyaralói Hírek* szerkesztője, és helyi lakosok (feleségeikkel) is helyet kaptak, összesen 26 nevet olvashatunk.

Az alábbiakban röviden összefoglalom a jegyzőkönyv tartalmát. A formális köszöntés után Sandula Imre kifejti, hogy nagy fába vágják a fejszéjüket, és kérdésként felmerül, milyen módon szeretnék a szükséges anyagiakat előteremteni. Érzékelhető a pénztelenség problematikája, így az újságban meghirdetett templom helyett elsősorban kápolnát lenne érdemes felállítani, ami majd része lehetne később a nagyobb templomnak. A pénz előteremtésére több ötlet is született: lehetne bált tartani; Scherzinger Emil gyűjtést javasolna a Credo Egyesületben P. Böle atya útján; illetve érdemes lenne bekapcsolódni a Foederatio Americana gyűjtésébe; ahogy a katolikus kereskedők Összetartás Egyesületéhez is lehetne csatlakozni; esetleg gyűjtőíveket és sorsjegyeket is ki lehetne bocsátani (előbbi Agárdon sikeres volt). Domokos Imréné szerint pedig népművelési előadásokat kellene tartani, amelynek meglenne a pozitív hozadéka minden téren. Mindegyik érvre elhangzott pró és kontra hozzászólás, ám azt is megtudjuk, hogy ekkor közel 200 katolikus család van a parcellavevők között, akiknek szükségük lenne a templomra, s akár pénzt is áldoznának rá. A jegyzőkönyv tudósít a templom helyéről folyó vitáról is, mert bár a kijelölés megtörtént, telek van a templomhoz, azonban az átrásnál több kérdés is felmerült. Végül Sandula Imre kimondja, hogy hivatalosan is megalakult a kápolnaépítő bizottság, kijelölte a bizottsági tagokat, és áldást kért a további munkájukra. Az ülés berekesztése után a következő összejevetelt Budapestre terveztek. Mindezt Doromy Miklós jegyzőkönyvvezető gépelte le.

Az *Erdőnyaralói Hírek* következő száma megemlékezik arról, hogy létrejött a Monori Erdőnyaraló kápolnaépítő bizottsága: remek összefoglalót olvashatunk az eredeti dokumentumról, ahol azt is megemlítik, hogy a szükséges téglamennyiséget is felajánlja a parcellázási iroda.²³ Az építésre körülbelül 6-8000 pengőt irányoztak elő. Az 1936. novemberi²⁴ szám már arról tudósít, hogy vannak tervrajzok is a templomra (címloldalon) és a kápolnára egyaránt. A fiatal Literáty-Káldy Gyula építész terveit fogadták el, illetve mutatták be elsőként, amelyet a későbbiekben kívántak majd elbírálni. A modern stílusú templomnak először a szentélye épült volna meg, amely később

²³ Komjáthy Kázmér: Megalakult a monori erdőnyaraló kápolnaépítő bizottsága. *Erdőnyaralói Hírek. Az egri főképtalan monori erdőnyaraló parcellázásának hivatalos lapja*, 1936. szeptember-október. 1-2.

²⁴ *Erdőnyaralói Hírek*, 1936. november. 1-2.

J e g y z ő k ö n y v

felvételűt Monori erdőn, 1936. szeptember 6-án.

Jelen voltak:

Dr. Bandula Imre apátplébános,	Böszhy László,
Főtiszt. Sebestyén Sándor,	Gyertyánffy Zsigmond,
Dr. Samertnik Andor kir. járásbíró,	Gilvölgyi Ferenc,
Dr. Komjáthy Kázmér főkép alatti ügyész,	Helbig Jenő,
Dr. Szabó Gyula kir. járásbíró,	Dr. Gerey Gyula,
Maros Jenő,	Dr. Major István,
Scherzinger Emil,	Szollár Oskár,
Zetl Béla,	Farkas Richard,
Baranyai Ferenc,	Boross László,
	Boronhy Miklós.
Baranyai Terézasszony,	Gilvölgyi Terézasszony,
Boross Lászlóné,	Gyertyánffy Zsigmondasszony,
Barta Kriszta,	Szollár Oskárné.
Domokos Imréné.	

Dr. Komjáthy Kázmér főkép alatti ügyész ur Udvari a megjelenteket, elsősorban főtisztelendő és nagyszámú dr. Bandula Imre apátplébános, főtisztelendő Sebestyén Sándor és dr. Samertnik Andor kir. járásbíró urakat, mint Monori község katolikus társadalmának egyházi a világi vezetőit. Előadja, hogy az Úrszűzvetel célja az, hogy a monori erdőn letelepedő családok lelki életének ápolása céljából a telepén Istennek hájlókat építsenek s hogy ehhez a szükséges anyagi eszközöket megszerezésük. Javasolja, hogy a bizottság elnökségül dr. Bandula Imre apátplébános és dr. Samertnik Andor kir. járásbíró urakat válassza meg a bizottság, mely a jelenlevő tagokból álljon. Szükség azonban más tagok bevonásával felelőssé lehetős legyen.

Dr. Bandula Imre apátplébános ur kéri a megjelenteket és a bizottság nehézségeit a hasonlattal méltatja, hogy "az a fa, amelybe a fejszénket belevágjuk, nagyon kemény fa lesz", mert mindenki tudja, hogy mennyire nehéz egy ilyen nagy anyagi áldozatot követelő templom felállítás. Felteszi a kérdést, hogy a bizottság milyen reményt fűz az akció sikeréhez, mert a templom helye meg van ugyan, de az építkezés megkezdéséhez, - amihez az egyházi hatóságok engedélye kell, - a szükséges pénzüsségnek rendelkezésre kell állni. Javasolja, hogy a bizottság első célkitűzése az legyen, hogy egyelőre olyan kápolna létesítsenek, amely később a templom szentélyeként megmaradhatna. Ha meg-

6. ábra: A kápolnaépítő bizottság eredeti jegyzőkönyvének 1. oldala, 1936. szeptember 6.
Forrás: MOIN-gyűjtemény

a nagy fehér, tornyos templom részét képezte volna. A szentélyből kialakított kápolna mérete 9x7, míg a kész templomé (a főhajóé) 17x20x11 méter lett volna. A következő oldalon még alaprajzot is láthatunk, továbbá kiderül, hogy egy 22 méter magas torony épülne hozzá, amelyre egy 4 méter magas kereszt lenne felhelyezve, s ezzel összesen 26 méter magasságba nyúlna az impozáns templom. Ebből is látszik, hogy mertek hinni és nagyot álmodni. A legutolsó lapszám-ban már arról számoltak be, hogy elfogadták a Monori Erdőnyaraló templomépítkezési terveit.²⁵ Mindenkinek tetszettek a tervek: a telektulajdonosoknak, Sebestyén Sándor főtisztelendő úrnak, valamint Hanauer Árpád István váci püspöknek egyaránt. E számban olvashatunk arról is, hogy az év december 14-én újra ülésezett a bizottság. Sandula Imre elsőrendű szükségletnek mondta, hogy megépüljön a kápolna, a váci püspök engedélyt is adott az építésre. Literáty-Káldy Gyula tervezőhöz is intéztek pár kérdést, s olyan apró információkkal lettünk ezáltal gazdagabbak, amelyek jobban bemutatják a leendő templom méreteit. Vagyis a műkőből épült oltártól nem messze 48 ülőhelyet alakítanának ki, s a hívők feje fölött 9 méterrel magasodna a templom teteje. Ezek után a telektulajdonosokat kérték meg, hogy tegyék meg – részletekben is fizethető – felajánlásukat. A csekklapokat a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületénél az erre a célra létrehozott folyószámlára lehetett befizetni. Néhány percen belül 500 pengőt sikerült felajánlani, és ígéretet tettek arra, hogy az *Erdőnyaralói Hírek* következő lapszámaiban közzé fogják tenni az adományosok nevét. Sajnos azonban a lap többé már nem jelent meg. A tervekben sem lett semmi: a gazdasági világválság, a közeledő világháború réme végképp szertefoszlatta a templom megépülésére vonatkozó reményeket. Az 1926-ban²⁶ felépült Klebelsberg-iskola²⁷ udvarán 1942 nyarán országzászlót avattak fel, amely a világháborút túlélte, de a kommunista rezsimet már nem (lerombolták, majd elhordták).²⁸ Monorierdő első és ráadásul mindmáig fennmaradt építészeti emléke a Piufisich-kúria, amely évtizedekig postaként, majd könyvtárként működött, ma pedig üresen áll.²⁹

A HARMADIK TEMPLOM, AMELYNEK AZ ALAPJA MA IS MEGVAN

A II. világháború után minden megváltozott. A nagyvilág mellett Monorierdő életében is változások történtek, és épp ennek hatására nem valósult meg a templom felépülése. Szentjóby Szabó Zoltán református lelkipásztor visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a Monorierdőn élők a Monor-Újtelephez tartozó templomba jártak át imádkozni. A szórvány lélekszáma 1951-ben 364 fő volt, s ebből 93 fő tartozott az Alsó-tanyához, tehát Monorierdőhöz, amely még ekkor

²⁵ *Erdőnyaralói Hírek*, 1936. december. 1.

²⁶ Pálné Gelniczky Mária – Timkó József (szerk.): *A Fekete István Általános Iskola jubileumi évkönyve*. Monorierdő, Fekete István Általános Iskola, 2006. 14.

²⁷ Klebelsberg Kuno nemcsak a tanyasi iskolák megteremtésén fáradozott, hanem a vidéki templomok építését is szorgalmazta.

²⁸ Bővebben a témáról Zlinszki Zsolt kutatásait összefoglaló tanulmányaiban olvashatunk, egyelőre még csak kéziratban.

²⁹ 2023-ban felújításáról és későbbi szerepéről egyáltalán nem kaptunk tájékoztatást az önkormányzattól.

7. ábra: Az abbahagyott evangélikus templom a dokumentumalbumban, 1957
 Forrás: MOIN-gyűjtemény, 2018

is nagyrészt tanyák sokaságából állt. Havonként maga Szentjóby Szabó és Fónyad Dezső – utóbbi egyébként két helytörténeti művet is írt Monorral kapcsolatosan – váltásban hirdették az igét, és oktatták a gyülekezetet.³⁰ Az idős helyiek elmondása szerint a Rákosi-korszakban még titokban tartottak istentiszteleteket, s ezt úgy oldották meg, hogy mindig máshoz, tehát házhoz mentek imádkozni. (A MOIN ezzel kapcsolatos gyűjtését két DVD-n is megjelentette, amelyeket a helyi és környező könyvtárakban helyezett el olvasás és egyéb irányú kutatás céljából.) A fordulat 1956-ban, éppen a forradalom idején következett be a falu életében. Ekkor ugyanis Molnár Rudolf monori evangélikus lelkész a fejébe vette, hogy bizony templomot fog építeni Monorierdőn. Értelemszerűen evangélikus templomként lett volna felszentelve, ha ismét bele nem szól a politika az eseményekbe. 1957 augusztusában egy hat képből álló album született meg, ahol az alábbi neveket olvashatjuk: Molnár Rudolf monori evangélikus lelkész, a kezdeményező; Csetneki Mihály, a telekadományozó; Csetneki Mihály és Petővári Károly egy másik képen a templom alapjának kiásását végzik.³¹ Sajnos azonban ez a templomterv sem valósult meg. Molnár Rudolf Finnországba ment, a kezdeményezés pedig (minden téren) abbamaradt. Talán azért sem valósulhatott meg, mert nem kaphatott elég nagy támogatást, lévén a településen igen kevés az evangélikus gyülekezethez tartozók száma. Ők főként Pilisre, Albertirsára, Monorra vagy épp Péteribe jártak templomba. A telek azonban, amelyen a templom felépült volna, mind a mai napig elhagyatottan, gazosan áll a Beton út és a Hajnal utca sarkán.

³⁰ Szentjóby Szabó Andor: *Egy új egyházközség születése. Monor-Újtelep (Szentjóby Szabó Zoltán református lelképásztor emlékezetére)*. Budapest, [Albertirsai Önkormányzat], 2005. 49–51.

³¹ Az album korábban Csetneki Mihály unokája, a Monorierdőn évtizedekig tanító Blaskó Mihályné Jávorszki Katalin, birtokában volt. Édesanyja, Jávorszki Pálné (Csetneki Mihály lánya) 2013-ban adta oda Kati néninek a családban öröklődő albumot. Tőle helytörténeti gyűjtés céljából Nagy Lászlóné Vertényi Éva (MOIN-tag) vette át, és őrzi mind a mai napig.

A NEGYEDIK TEMPLOM, AMELY INKÁBB KÁPOLNA

A Kádár-korszak végén sikerült végre egy templomot, vagyis inkább katolikus kápolnát felállítani, amelyet 1988-ban Marosi Izidor püspök szentelt fel. Az építész, Vér László gyakran maga is csatlakozott a munkások táborához, ugyanis akadt olyan időszak, amikor nem volt annyi segédmunkás, hogy minden a megfelelő ütemben haladjon. Szóbeli közlése alapján a mai napig látható ablakokat is ő maga helyezte be. Ez a kápolna tehát már 3,5 évtizede szolgál három különböző gyülekezetet, amelyek szerencsére jól meg is fértek egymás mellett az idők folyamán. Manapság leginkább a katolikusok használják, az evangélikusok száma ugyanis annyira csekély, hogy Sánta József mostani lelkész ritkán szólítja meg őket, azt is leginkább Pilisen teszi meg.

8. ábra: A Munkás Szent József kápolna, 1988
Forrás: kapolnak.hu/hu/pest-megyei-kapolnak/monorierdo-kapolna

AZ ÖTÖDIK TEMPLOM, AMELYET VÉGRE MEGÉRDEMELT A KÖZÖSSÉG.

A 21. század első évtizedéig kellett várni, mire Monorierdőnek újra egy nagy temploma lett. Ennek a történetét, szubjektív értelemben is, Lénárt Tibor lekipásztor írta meg és adta ki 2019-ben, vagyis abban az évben, amikor hivatalosan is átadták a felszentelt templomot.³³ A könyv kis példányszámban jelent meg, így érdemes e dolgozat keretein belül is néhány szót ejteni a református templom történetéről. Már 2011 őszén volt hálaadó istentisztelet a templomnak szánt telken, amely a Makkos emlékpark északkeleti csücskénél helyezkedik el (a Szabadság és az Akácfa utca sarkán), közvetlenül az Ecsedi család telke mellett. Nem sokkal később az Újszászi Református Egyházközség templompadokat ajánlott fel. 2013-ban az eredeti telek területe bővült, és 2014. január utolsó napján ki kellett választani azt a templomtervet, amely alapján később felépülhetett az Isten háza. Végül a „Jó pásztor” jellegű tervet fogadták el, amelyet Czégány Sándor építész készített. A gyülekezet még 2014-ben koncertsorozatot szervezett az építkezés támogatására. 2015-ben az állami támogatás mellett Czégány Sándor engedélyt kapott a terv megvalósításához, és október 9-én letették az alapkövet (az eseményen e sorok írója is jelen volt). November 24-én indult meg az építkezés, amelynek első szakasza 2016-ban készült el. A hívek a Dunakeszi Református Egyházközségtől is kaptak adományt. 2018-ban a torony építésén dolgoztak, közben adománygyűjtést szerveztek a harangra. A 140 kg-os harangot Gombos Miklós harangöntő mester készítette el. 2019. június 1-jén négy év megfeszített munka után ünnepi istentisztelet keretében megtörtént a templomszentelés. A gyülekezet honlapján is bőszéggel tájékozódhatunk ezekről az eseményekről.³⁴ Erről a gyönyörű új templomról, főleg építészeti szempontból, Ordasi Zsuzsanna művéből tájékozódhatunk.³⁵ A könyvet pedig azért is külön öröm kézbe vennie egy monorierdőinek, mert a borítón épp a temploma köszön vissza rá.

A református templom több szempontból is különleges. Különleges azért, mert a középkori Újfalu templomából megmaradt egy darab kő(töredék,) amely a Monori Újtelepi református templomból került át ide, mégpedig a gyülekezeti terem padlójába úgy, hogy az jól láthatóan elkülönül a többitől. Ez egyfajta folytonosságot mutat a régmúlt és a modern idők között, s ami biztos, az pedig az egyház. A másik különlegessége ennek a templomnak az, hogy Lénárt Tibor, bár nem tősgyökeresként, de mindig szívügyének tekintette a helyi kultúra ápolását, sőt ennek szinte egyedülként ő szokott helyet adni, hol a gyülekezeti teremben, hol magában a templom szakrális terében. Ezt nagyon jól tudja e sorok írója is, hiszen évek óta e templom falai között tartják meg a helytörténeti előadásait a MOIN keretein belül. A templom így még nagyobb komplexitást mutat, hiszen amellet, hogy a hívők imára járnak ide, emellet kulturális előadásokat is hallgathatnak,

³³ Lénárt Tibor: *Együtt növekedvén. Egy templomépítés szubjektív története*. Demecser, Titus Hitéleti Alapítvány, 2019.

³⁴ Lásd: <https://monorierdo-reformatus.hu/templom/>.

³⁵ Szilágyi Sára: Helvécia és Monorierdő református temploma. In Ordasi Zsuzsanna (szerk.): *Református templomok, 2010–2020*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2021. 29–44.

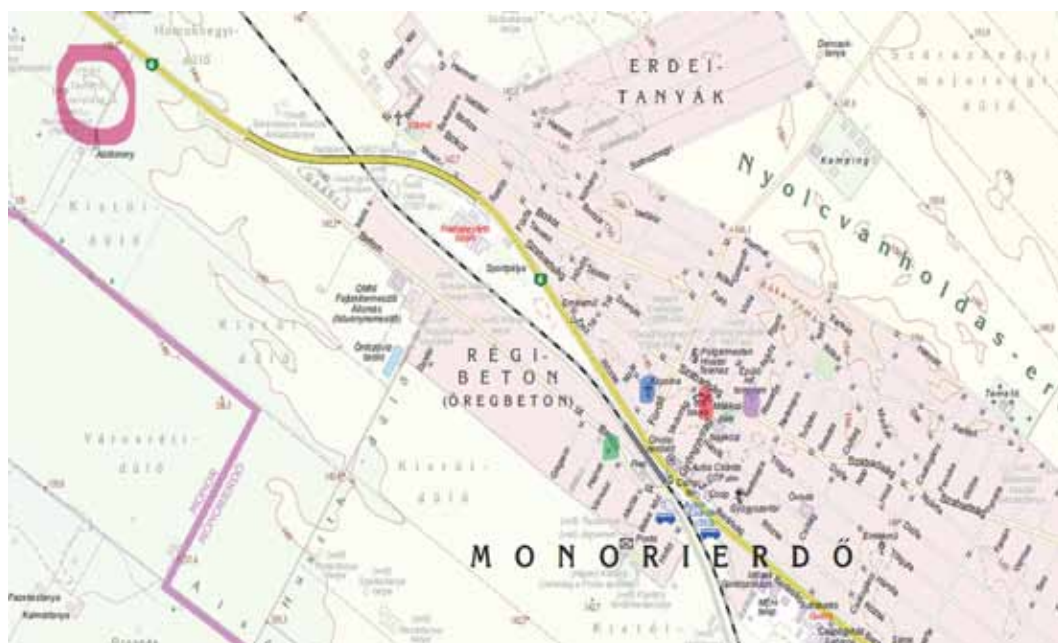
ami azért is fontos, mert erre nem igazán volt máshol lehetőség az elmúlt évtizedekben, „köszönhetően” a politikának vagy éppen az érdektelenségnek (modern világunkban egyre gyakoribb a betelepülések következtében a gyökértelessé válás). A hit megőrzése mellett talán az egyik legfontosabb feladata lehet ennek a templomnak e negatív tendenciák megfordítása – ahogyan ezt tette évszázadokig Újfalú temploma is, túlélve „török-tatárt”.

9. ábra: A református templom
Forrás: monorierdo-reformatus.hu

10. ábra: A református templom gyülekezeti terme az Újfalú templomból származó darabbal, 2018
Forrás: Zlinszki Zsolt felvétele, MOIN-gyűjtemény

11. ábra: Monorierdő térképe a jelzett templomos helyekkel
Forrás: Nagy László szerkesztése

Monorierdő történetében tehát öt jól elkülöníthető templomos helyet találunk. A középkorban évszázadokig fennmaradt Újfalu templomának még a nyoma is teljesen eltűnt mára, ám a régészek és a helyi lokálpatrióták által ismerünk legalább két olyan maradványt, amely a régi templomból származik. Az új település, Monorierdő megérdemelt volna egy impozáns templomot, de előbb a világháború, majd az 1956-os forradalom utóhatásai miatt ez sokáig nem valósulhatott meg. Végül 1988-ban és 2019-ben egy katolikus kápolna és egy református templom is felépülhetett, amelyek tökéletesen kielégítik a hívek sokaságát. Ha egyszer Monorierdő felé jár a Kedves Olvasó, érdemes mindegyiket felkeresnie egy ima erejéig.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bakács István: *Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002–1437.* Pest megye múltjából 5. Budapest, Pest Megyei Levéltár, 1982.
- Balogh Lajos: A szeremlei református egyház története lelkipásztorai életének és munkájának tükrében. Online: <http://szeremle.bajai.net/index.php/kozsegunk/hit-vallas>
- Bártfai Szabó László: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig.* Budapest, szerzői kiadás, 1938.
- Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I–II.* Budapest, Országos Monografia Társaság, 1896.
- Borzák Endre: *Juhászok, betyárok, garabonciások... Válogatás a 100 éve született monori néprajzkutató írásaiból, gyűjtéseiből, megmaradt kézírataiból.* Monor, Borzák Endre Hagyományörző Egyesület Monorért Baráti Kör, 2009.
- Csóka Géza: *Régi Újfalú – Monorierdő településselődjének emlékei a források bővületében.* Monorierdő, szerzői kiadás, 2016.
- Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemlékei I–II.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958.
- Fekete János: Megszólal a sírvilág. *Monori Krónika*, 68.
- Földváry László: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez I–II.* Budapest, Werbőczy Könyvnyomda Rt., 1898.
- Horváth Béla régészeti jelentése. In Sz. Burger Alice (szerk.): *Az 1964. év régészeti kutatásai.* Régészeti Füzetek 18. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum – Történeti Múzeum, 1965.
- Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása.* Pest Megye Múltjából 3. Budapest, Pest Megyei Levéltár, 1977.
- Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai.* Pest megye múltjából 6. Budapest, Pest Megyei Levéltár, 1985.
- Kertész Róbert – Szőke Balázs: Szolnok elveszett gótikus plébániatemploma. *Archaeologia – Altum Castrum Online.* Mátyás Király Múzeum, Visegrád, 2016. Online: <https://archeologia.hu/content/archeologia/421/szolnok-templom2.pdf>
- Komjáthy Kázmér: Megalakult a monori erdőnyaraló kápolnaépítő bizottsága. *Erdőnyaralói Hírek. Az egri főkáptalan monori erdőnyaraló parcellázásának hivatalos lapja*, 1936. szeptember–október. 1–2.
- Kovács Béla (szerk.): *Az egri káptalan Szent János könyve.* Az egri egyházmegye történetének forrásai 9. Eger, Heves Megyei Levéltár, 2005.
- Lénárt Tibor: *Együtt növekedvén. Egy templomépítés subjektív története.* Demecser, Titus Hitéleti Alapítvány, 2019.
- Neumann Tibor: *Registrum Proventuum Regni Hungariae – A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495).* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2019.
- Pálné Gelniczky Mária – Timkó József (szerk.): *A Fekete István Általános Iskola jubileumi évkönyve.* Monorierdő, Fekete István Általános Iskola, 2006.
- Sugár István: *Borsodi oklevelek a Heves Megyei Levéltárban, 1245–1521-ig.* Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1980.
- Szentjóbgy Szabó Andor: *Egy új egyházköztség születése. Monor-Újtelep (Szentjóbgy Szabó Zoltán református lelkipásztor emlékezetére).* Budapest, [Albertirsai Önkormányzat], 2005.
- Szilágyi Sára: Helvécia és Monorierdő református temploma. In Ordasi Zsuzsanna (szerk.): *Református templomok, 2010–2020.* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2021. 29–44.

Tari Edit: *Pest megye középkori templomai*. Studia Comitatus 27., Szentendre, Pest Megyei Múzeumok igazgatósága, 2000.
Tímár Péter: *Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára I–VI*. Szeged, szerzői kiadás, 2019.
Vítálsné Zilahy Lídia: Újfaluról. *Monor és Vidéke*, 2000. május 17. 6–7.
Vítálsné Zilahy Lídia – Dobos György (szerk.): *Monori krónika, 1398–1998*. Monor, Kalangya Kkt. – Monor Helytörténeti Kör, 1998.

ONLINE FORRÁSOK

Monorierdő Református Gyülekezet honlapja: <https://monorierdo-reformatus.hu/templom/>

Munkás Szent József kápolna, Monorierdő: <https://miserend.hu/templom/4385>

Régészeti adatbázis: <http://archeodatabase.hnm.hu>

MOÓR ANNA, A „VARÁZS LEÁNY” 250 ÉVES

1. ábra: Bartha László (1955): Rehákne Moór Anna portréja (másolat Donát János 1815-ben készült festményéről, olaj, vászon)

Forrás: Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet

BEVEZETŐ

Kétszázötven éve született Moór Anna, a magyar színház-művészet kiemelkedő alakja, az első állandó magyar színház-társulat, a Kelemen László-féle Magyar Játzó Színi Társulat (1790–1796, Pest-Buda) alapító tagja, primadonnája, Shakespeare Júliájának első magyar alakítója, a társulat feloszlásáig annak legnépszerűbb színésznője, a magyar színháztörténet legelső csillaga.

Moór Anna szinte a semmiből jött, és vált az ünnepeelt magyar színésznővé. Ő nyitotta meg a rajta kívül Kántorné, Déryné, Laborfalvi Róza alkotta sort, bátor úttörőként, aki magyarul szólalva meg a színpadon elbűvölte mind a földszint, mind a páholyok nézőit, akik II. József, a kalapos király halála utáni szabadabb levegőn magyar magukra találva mohón itták az addig háttérbe szorított anyanyelv szavait, és nem tudtak betelni velük.

Az évforduló kapcsán emlékévet hirdettünk Pilisvörösváron, ahol életének utolsó másfél évtizedét töltötte, és ahol porhüvelye nyugszik. Ennek keretében került sor sírjának felújítására a vörösvári temetőben. A továbbiakban emlékünnepe, kiállítás és egy róla szóló könyv kiadása hívatott tisztelegni előtte.

¹ Fogarasy Attila nyugdíjas tanár, helytörténész. Legfontosabb pilisvörösvári publikációja: Gróf beodrai Karátszonyi Jenő. In *Életsorsok. Magyar máltai lovagok voltak*. Budapest, Magyar Máltai Lovagok Szövetsége, 2019. 205–216. Az általa írt, szerkesztett stb. kiadványokat lásd fogarasy.hu/konyvek.htm.

KERESSÜK MOÓR ANNÁT

Máig sem tudjuk biztosan, hogy az első ünnepeelt magyar színésznő mikor és hol született. Születése évét hol 1773-ban, hol 1774-ben jelölik meg a források, helyének pedig Alsóőrt vagy Felsőőrt. De az sincs kizárva, hogy Fejér vármegyében vagy akár Pesten látta meg a napvilágot. Emberi és színészi nagyságára, a magyar kultúrában betöltött szerepére nézve természetesen ennek nincs jelentősége, de azért járjuk körbe az információkat!

A lexikonok többsége 1773-at adja meg Moór Anna születési évének. A szakirodalmi munkákban, újságcikkekben viszont gyakran 1774 a dátum. A Kelemen-féle színtársulat első előadásának századik évfordulójára a *Vasárnapi Ujság*ban megjelent vezércikkben is 1774-et említ születési évként a szerző.² A kétszázadik évfordulón a *Film Színház Muzsiká*ban a Sas György tollából megjelent cikksorozatban ugyancsak 1774 szerepel,³ és figyelemre méltó, hogy Rehákné Moór Anna sírján a pilisvörösvári temetőben is ez az évszám olvasható.

Születési helyét, származását illetően leginkább elfogadott, hogy az Ővidék (Burgenland) Alsóőr (Unterwart) nevű településén született, ottani nemesi család sarjaként. Nemesi előnévvel együtt alsóőri Moór Annaként említik őt. Vörösvári sírján azonban „szül felső őri Moór Anna” a felirat. Némelykor pedig alsó- és felsőőri Moór Anna néven szerepel a feljegyzésekben. (A bizonytalanság oka, hogy abban az időben az Alsóőrön születetteket még Felsőőrön anyakönyvezték.) A fentiekkel ellentétben a *Vasárnapi Ujság* említett cikkében viszont nem Vas, hanem Fejér vármegyei származásra utal a szerző: „A fehérmegyei szerény kuriális házból hazafias vágy és lelki sugallat kergette ki.”

Moór Anna születése után jó kétszáz évvel mind feltételezett szülőhelyén, Alsóőrön, mind nyugvóhelyén, Pilisvörösváron akadtak olyan, a múltat tisztelő és feltárni akaró kutatók, akik szerettek volna többet tudni a magyar színművészet és kultúra e halhatatlan, jeles személyiségéről, és szerették volna piedesztálra helyezni a mai kor közönsége előtt is: Galambos Ferenc Iréneusz alsóőri és Marlok István pilisvörösvári plébános, Fogarasy-Fetter Mihály könyvtáros, helytörténész és – nem szerénytelenül zárva a sort – ezen megemlékező tanulmány írója.

Marlok Istvánt – aki helytörténész és családfakutató is volt – bizonyára a vörösvári nagytemplomban álló, Rehákné Moór Anna által adományozott keresztelőkút is ösztönözte arra, hogy utánajárjon a primadonna származásának. Ennek érdekében felvette a kapcsolatot dr. Galambos Ferenc Iréneusszal. A két plébános élénk levelezést folytatott egymással. Az alsóőri plébános sem tudott azonban cáfolhatatlan bizonyítékot találni Moór Anna születési idejéről és helyéről. Kutatásairól

² Lázár Béla: Moór Anna (1774–1842). *Vasárnapi Ujság*, 1890. december 14. 809.

³ Sas György: 200 éves a magyar Thália. Színészek – földön és egen. 1. A két Moór. *Film Színház Muzsika*, 1989. november 16. 20.

2. ábra: A Moór család címere

Forrás: Johann Siebmacher: *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch*. Verlag von Bauer und Raspe, Nürnberg, 1893. 319. tábla.

szokás volt, hogy a gyermek a nemes szülő családnevét vette fel.” Ebben az olvasatban Görög János alacsonyabb származású volt, mint a felesége, és gyermekük az előkelőbb származás érdekében vette fel az édesanya családi nevét.

Marlok István halála után dr. Galambos Ferenc Iréneusz Fogarasy-Fetter Mihály helytörténeti kutatóval is kapcsolatba került, aki akkor már javában dolgozott pilisvörösvári monográfiáján,⁵ és többek között Moór Anna életével, munkásságával is foglalkozott. Sőt, *Akik itt hagyták lábuk nyomát* című munkájában önálló fejezetet is szentelt neki.⁶ Sas György újságíró cikksorozatához is fontos adatokat közölt, és elkalauzolta őt és Moór Marianna színésznőt – aki távoli rokona lehet Moór Annának – a vörösvári köztemetőben a nevezetes sírhoz.

Ziegler Ágota, pilisszentiváni helytörténeti és családfakutató kérésre szintén vizsgálni kezdett Moór Anna származását illetően. Ennek során bukkant egy olyan adatra, amely ugyan nem zárja

így számolt be a Burgenlandi Magyar Kulturális Egyesület tájékoztató közleményeinek 17. számában, az *Őrség* című kiadvány Alsóőrrel szóló tematikus különszámában, 1983-ban: „Sajnos, a felsőöri kereszteltek anyakönyvében (az alsóöri anyakönyvek csak 1797-ben kezdődnek) nem találtuk. Hacsak a következő bejegyzés nem vonatkozik rá: 1773. november 15-én született egy Anna, akinek szülei Györög János és Moór Erzsébet alsóöri nemesek voltak.”⁴

Kelemen László (aki nem tévesztendő össze a színházszervező Kelemen Lászlóval), az alsóöri Magyar Média és Információs Centrum vezetője 2022-ben megkeresésemre megerősítette mindezt: „Az 1774-es évből nincs adatunk Moór Anna születéséről, van viszont adat Görög (Györög) János és Moor Erzsébet nobilis cath. ex Alsó-Eőr szülők 1773. november 15-én született lányukról, Moór Annáról. Akkoriban

⁴ Galambos Ferenc: Alsóöri Moór Anna, az első ismert és ünnepeelt magyar színésznő, 1773–1842. *Őrség – Alsóőr I.*, 1983. október. 9–10.

⁵ Fogarasy-Fetter Mihály: *Pilisvörösvár története és néprajza*. Pilisvörösvár, Pilisvörösvár Város Önkormányzata, 1998.

⁶ Fogarasy-Fetter Mihály: *Akik itt hagyták lábuk nyomát. Die berühmten Werischwarer*. Pilisvörösvár, Pilisvörösvár Város Önkormányzata, 1999. 40–42.

ki a család alsóőri származását, de a születési helyként Pestet jelöli meg. A belvárosi plébánia-templom anyakönyvi bejegyzése szerint 1774. május 23-án született Michael Mor és Elisabetha Kauffman (?) Anna nevű leánya.

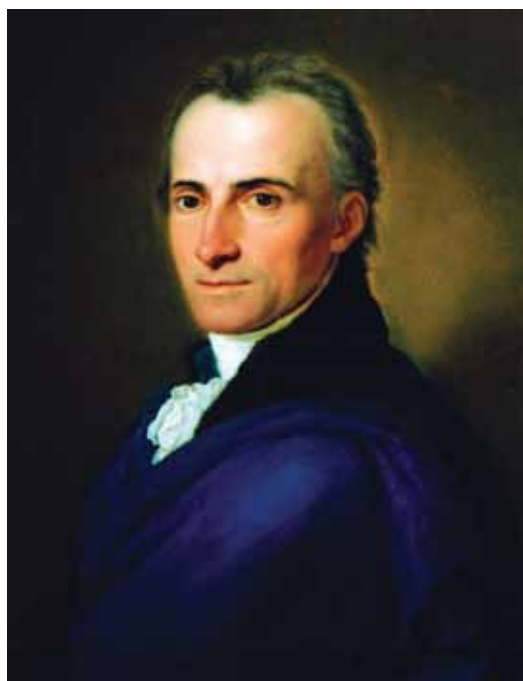
(Jómagam 2022 júliusában jártam Alsóőrön Kelemen László meghívására. Utam Vasvörösváron – osztrák neve Rotenturm an der Pinka – vezetett keresztül, ahol megcsodálhattam a néhány évvel korábban felújított vörös téglás egykori Endrődy-kastélyt. A települést, amely mára egybeépült Alsóőrrel, 1900-ig Vörösvárnak hívták, ezért nem lett volna alaptalan ezen tanulmányunk a „Vörösvártól Vörösvárig” alcímet adni.)

A MAGYAR JÁTSZÓ SZÍNI TÁRSASÁG MEGALAKULÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI

Az 1780-as évek végén a magyar nyelvű újságokban – tükrözve a kor közhangulatát – sorra jelennek meg a magyar nyelvet és a magyar nyelvű színjátszást éltető cikkek. „A Mindenest Gyűjtemény 1790-iki 10. száma veti föl először irodalmunkban azon kérdést, hogy illő volna, ha az 1790-iki országgyűlés tartama alatt Pesten és Budán hetenkint kétszer-háromszor magyar színészek játszanának. Utána Kazinczy szólal föl a drámairodalom és színészet érdekében Orpheusában és Hamletje előszavában. Báróczy Sándor a Védelmettetett magyar nyelv című művében szintén hozzászól a theátrum kérdéséhez” – írja Bayer József.⁷

A közhangulatról Lugosi Döme így számol be hasonló témájú monográfiájában: „Az országgyűlés (sic!) egybehívása előtt a közhangulat a magyar nyelv érvényesülését kívánta s Révai Miklós »Jámbor szándék« címen indítványt terjesztett a rendek elé, magyar nyelvmívelő társaság (academia) felállítására. Szó került az albizottságokban a theatrumról is, amelynek még magyar neve sincs, de bizony ez igen vegyes érzelmeket váltott ki a követekből.

Az egyik követ kifakadt, hogy »a magyar sohasem tette magát bolonddá, lehet művelni e nemzetet komédiázás nélkül is. Nem válik a magyar méltóság diszére a bohockodás!« De azért az 1790. évi XVI. t. c. mégis intézkedett a magyar nyelvnek iskolákban való taníttatásáról.”⁸

3. ábra: Donát János (1812): Kazinczy Ferenc
Forrás: *Honismeret*, 2009. 5. szám, címlap
(a kép a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona)

⁷ Bayer József: *A Nemzeti Játékszín története. I. kötet*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága, 1887. 64.

⁸ Lugosi Döme: *Kelemen László és az első „Magyar Játzó Színi Társaság”*. Csanádvármegyei Könyvtár, Makó, 1927. 27.

Ebben a felfokozott közhangulatban néhány lelkes egyetemista ifjú összeállt, hogy magyar nyelvű színházi előadásokat tartsanak Pesten és Budán. A fiataloknak se színészi képzettségük, se tapasztalatuk, se pénzük, se kapcsolataik nem voltak ahhoz, hogy vállalkozásukat sikerre vigyék, ezért az rövid időn belül kudarcot vallott.

Újabb próbálkozásuk élére azonban nem kisebb személy, mint maga Kazinczy Ferenc állt, aki barátait és befolyásos főúri ismerőseit is mozgósította a nemes ügy érdekében. Elsőként kell itt megemlíteni gróf Ráday Pált, az író testi-lelki jóbarátját és Kelemen Lászlót, aki valószínűleg már az első próbálkozásban is benne volt. Kazinczy névtelenül lelkes felhívást jelentetett meg a bécsi kiadású *Hadi és Más Nevezetes Történetekben* (az idézett részletet mai helyesírással közlöm): „Ideje, kedves Hazámfiai, hogy mély álmotokból felébredjete már valahára; s anyai nyelveket illendőbb becsben kezdjétek tartani. (...) Hogy pedig a szép nemzet is (...) hozzá édesíthessük mind inkább-inkább szép nyelvünkhöz: szükség, hogy minél előbb egy magyar játéknézőhelyet állítsunk fel. Ennek legjobb helye lehetne Pest városában, mely maga is sokkal magyarosabb Budánál; azonban mivel a két törvényes főtáblának széke igen ott leszen ezentúl: mindenkor számosan fog oda takarodni a maga igazságát kereső nemesség.”⁹

Egy három lapszámmal későbbi „hirdetés” pedig már jutalom mellett egy olyan „játészó sereg”, azaz színi társulat verbuválását tűzi célul, amely előadná Kazinczy Hamlet-fordítását: „Hazánknek egy nagy tekintetű fia jól érezvén, mely igen fogja segíteni anyai nyelvünknek elterjedését s gyarapodását az, hogy ha íróinknak játészó színre készített darabjaik nem csak olvastatnak, hanem közönségesen el is játszódtnak, nevezetes jutalmat rendelt annak a játészóseregnek, a mely Kazinczy Ferenc úrnak Hamletjét, illendően elkészülvén, Budán el fogja játszani. Az pedig, akire ezen rendelés teljesítése bízattott, oly igyekezettel vagyon, hogy a Hamlet játszására összeszerzendő sereg, azután Alzirt, Meropot és Tancredet játssza; és így végtére egy magyar játészóseregünk légyen, amely, míg kívántatni fog, Budán és Pesten, azután pedig Székesfehérvárott, Nagyszombatban, Pozsonyban, Győrben, Esztergomban, Debrecenben, Nagyváradon, Miskolcon, Kassán, Kolozsvárott és Szebenben is múllasson. Ily nemes elősegélés után, amelyet az említett nagy hazafi ajánl, nincs egyéb hátra, hanem

4. ábra: Ismeretlen alkotó (1800): Kelemen László

Forrás: Kerényi Ferenc (szerk.): *A vándorszínésztől a Nemzeti Színházig*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987. 54. Könyvtár Térképtár

⁹ Egy *Nyitra vármegye*-béli nagyérdemű Hazáfinak, minden magok' s Hazájokat szerető Magyar Feleihez intézett fontos Beszéde. *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790. augusztus 20. 223.; 225–226. (A lap későbbi címe: *Magyar Hírmondó*.)

hogy azok, akik magokat azoknak a személyeknek felvállalásokra, melyek a Hamletben előfordulnak, alkalmasoknak érzik, Budán a Strohmayr úr könyvárus boltjában (hol Hamletek elegendő számmal vannak letéve) magokat jelentsék, és onnan további utasítást kérjenek. Leginkább az fog a felvételendő játszóknak tekintetni, hogy tiszta magyar akcentussal szóljanak, és beszédeken idegen íz ne esmertessék.”¹⁰ A haza „nagy tekintetű fia” minden bizonnyal gróf Ráday Pál lehetett, az pedig, „akire ezen rendelés teljesítése bízattatott” nem más, mint Kelemen László.

Bár az újság nem közli a szerző nevét, a hirdetést maga Kazinczy fogalmazhatta meg. Tudjuk ugyanis, hogy a *Hamletet* eleve azzal a szándékkal ültette át magyar nyelvre (igaz, nem angol eredetiből, hanem német fordításból), hogy azt magyar színtársulat előadhassa. Később azonban rájött arra, hogy annak előadása meghaladná az újonnan alakult, tapasztalatlan színészi társulat képességeit, lehetőségeit. Ezért döntöttek debütáló darabként a csekély művészi színvonalú, ám könnyen játszható Simai-darab, az *Igazházi* mellett.

Persze mindezt azon az őszeleji napon a 17 éves Moór Anna még nem tudhatta, amikor a hirdetésre jelentkezve megjelent Strohmayr úr könyvesboltjában a *Hamlet* egy példányáért. Bár Anna gyermekkoráról nincsenek adataink, azt biztosan tudjuk, hogy ekkor már évek óta Pesten élt. „Pest vármegye levéltárának páratlan kincsesbányájában van egy számla, amelyet Ruzsits György boltos állított ki Moór Anna számára. A számla – és ez az érdekes dolog – abból az időből származik, amikor még nem is volt magyar színészet, amikor Moór Anna nem a magyar művészet, a magyar kultúra, a magyar közönség számára igényelte a sok ruhához való” – adta tudtul a *Színházi Élet* 1925-ben.¹¹ A számla szerint 1788. augusztus 22-én a még csitri leány többek között virágos mossolint (ez talán muszlin lehet), kék gyolcsot, cérnacsipkét és pántlikát vásárolt a kereskedőtől. Moór Anna egész életében sokat adott az öltözködésre, mindig nagyon igényes volt, színházi kosztümjeit maga varrta.

A SZÍNTÁRSULAT MEGALKULÁSA

Strohmayr úr a Hamlet egy-egy példányának átadásakor Kelemen Lászlóhoz irányította a színi játékra jelentkezőket. A Magyar Játszó Színi Társulat alakuló ülését Kelemen Lászlóval együtt kilenc fővel tartotta 1790. szeptember 21-én. Négy nappal később még öten csatlakoztak a csapathoz, köztük volt Moór Anna is. A társulatnak ekkor tíz férfi és négy hölgy tagja volt. Sehy Ferenc, aki vezető férfi színésze és egyben „diabolus rotae”-ja, állandó békebontója lett a társulatnak, csak később csatlakozott hozzájuk.

¹⁰ Kassa mellől következő örvendetes Tudósítás érkezett hozzánk. *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790. szeptember 3. 285–286.

¹¹ Rexa Dezső: Amikor a városi tanács fizette meg a művésznő ruhaszámláját. *Színházi Élet*, 1925. 27. szám. 16.

Kelemen László, aki Grassalkovich (II.) Antal herceg gödöllői uradalmának jogtanácsosa volt, minden idejét a társulat ügyeinek akarta szentelni: „Kelemen nem maradhatott meg továbbra is eddigi tartózkodásában: a játékosok toborzása és betanítása, a társulat szervezése s a játékedvény megszerzése minden idejét igénybe vette s jogi készséget követelt. Döntött tehát s lemondva irgylt állásáról, lemondva jegyeséről s szakítva minden előítélettel, mint igazgató állt a szervezkedő társulat élére” – írja Kéký Lajos a nevezetes előadás után épp másfél évszázaddal.¹² Szükség is volt jogi végzettségére, mivel az engedély megszerzése embert próbáló feladat volt: „A magyar színészet ügyét egyik hatóság a másikra igyekezett áthárítani: Pest vármegye Pest városára, ez Budára, mindhárman a Helytartó Tanácsra, ez megint a kancelláriára. Nem volt színházi törvényük s ami a legnagyobb baj volt, nem állt rendelkezésükre színházi épület, nem volt színpaduk, nézőterük, nem volt ruhatáruk, nem voltak díszleteik és kellékeik.”¹³

5. ábra: A budai Várszínház

Forrás: Carl Vasquez: Buda és Pest szabad királyi városainak tájleírása (részlet), Bécs, 1837 körül. Országos Széchényi Könyvtár Térképtár

Kazinczy lelkesedése hamar lelohadt, mivel látta, hogy hiába kilincsel a játékedvényért, elvész a bürokrácia útvesztőjében. Kelemen azonban nem adta fel, és Pest vármegyéhez fordult támogatásért. Ez végül szerencsés lépésnek bizonyult. A vármegye kedvezően fogadta a társulat kérelmét, és feliratot intézett a Helytartótanács-hoz a játékedvény ügyében. A társulat 1790. október 15-én engedélyt kapott arra, hogy Pesten és Budán előadásokat tarthasson. Ez azonban még kevés volt ahhoz, hogy az előadások létrejöhessenek, meg is kellett alkudni a német színházak bérlőjével.

Pest-Budán ekkortájt két kőszínház volt: Budán a volt karmelita kolostor templomából II. József utasítására kialakított Várszínház, és Pesten a Rondella, amely hajdan a városfal egyik védműve volt. Mindkettőben német társulatok játszottak. A színházépületeket Tuschl Sebestyén pesti polgár bérelte, aki azokat gróf Unwerth

Emánuelnek adta ki működtetésre. Kelemenék szerették volna azokon a napokon, amikor nincs német nyelvű előadás, kibérelni az épületeket. Unwerth azonban csak hosszas gyözködés után, gróf Ráday Pál és gróf Zichy Károly országbíró közbenjárására állt kötélnék, a magyar társulat számára meglehetősen előnytelen szerződést kikényszerítve. (Mint azonban később kiderült, két előadás után visszatáncolt, így Kelemenék hosszú hónapokig nem kaptak újra játszási lehetőséget.)

¹² Kéký Lajos: A magyar Thália első lépése. Az első magyar színelőadás 150. évfordulójára. *Budapesti Szemle*, 1940. november. 97.

¹³ Kéký 1940. 98.

A nehezen megszerzett játékgengedély birtokában 1790. október 25-én este a Várszínházban megtarthatta első előadását a frissen verbuvált szintársulat. Az előadás plakátja szerint aznap este az *Igazházi, vagyis a polgármester* című ötfelvonásos vígjáték került színre Simai Kristóf piarista szerzetes-írótól.

Simai a darabot Alois Friedrich Brühl *Der Bürgermeister* című drámájából magyarította. Meglehetősen gyengécske, didaktikus színmű volt, mégis hatalmas sikert aratott a magyar szóra kiéhezett közönség körében. A sikerhez az is hozzájárult, hogy a közönség jó részét az akkortájt Budán tartott országgyűlésre felsereglett vármegyei követek alkották.

Két nap múlva, október 27-én a pesti Rondellában is hasonló ovációval fogadta a közönség az előadást.

Igazházi polgármestert Kelemen László, a leányát Moór Anna alakította. Neki csak a második felvonás ötödik jelenetében volt először jelenése, de amint színre lépett, mindenki rögtön tudta, hogy nagy színésznő fog válni belőle.

Színészi képességeinek kiteljesedésére azonban jó másfél évig még várni kellett. A két októberi előadás után ugyanis Unwerth váratlanul felrúgta a magyar társulattal kötött szerződést, így játszóhely nélkül maradtak. Hiába mozgattak meg minden követ, írtak kérvényeket, kerestek és nyertek meg újabb pártfogókat – így többek között Széchényi Ferenc grófot – és mentek perre Unwerth ellen, csak 1792 májusában jutottak újra játszási lehetőséghez. Addigra a társulat több tagja távozott, s Kelemennek roppant erőfeszítésébe és teljes vagyonába került, hogy egyben tartsa a csalódott és napi megélhetési gondokkal küzdő színészcsapatot.

Végül azzal a feltétellel sikerült játékgengedélyhez jutniuk, hogy a játszóhelyről nekik kell gondoskodniuk. Így jött képbe a budai Duna-parton álló Reischl-féle deszkaszínház. A Reischl ácsmester által emelt üresen álló deszkaépületben korábban télen a hajóhid elemeit tárolták. A társulat jelentős költséggel átalakította Reischl Gáspár ácsmesterrel az épületet, hogy alkalmas legyen színházi előadások megtartására.

1792. május 5-én a sorait újrendező társulat a szintén Brühl művéből Bárány Péter által fordított *Talált gyermek* című darabbal tért vissza, s kezdte meg újabb sikersorozatát. Ezt az előadást

6. ábra: Rexa Vera Mária: A pesti Rondella, 1790 (a pesti fazekasok céhlevelén látható kép után, ceruzarajz)

Forrás: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, hungaricana.hu

a hónap folyamán még nyolc követte, amelyek közül öt új darab volt.

A hideg idő beálltaig havonként átlagosan tíz előadást tartottak. Ekkor azonban lehetetlenné vált a játék a hideg és huzatos faépületben, és a társulat ismét a szétesés szélére jutott.

A válságos helyzetben a vármegyék mentették meg a magyar színjátszást. 28 vármegye erőteljes nyomására a

Helytartótanács ugyanis kinevezte egyik vezető tisztségviselőjét, báró Podmaniczky Józsefet a társulat főintendánsává, és megbízta annak újjászervezésével. Az általa kialakított színházi szervezet és szabályrendszer – ha nem is zökkenőmentesen és viszályok nélkül –, de több éven át biztosította az alkotómunka feltételeit. Unwerthtel is új szerződést kötöttek, és 1793 januárjától már a Várszínházban és a Rondellában is játszhattak.

7. ábra: A Reischl-féle deszkaszínház (kinagyított részfelvétel a Schaffer-fivérek rézkarcából, 18. sz. vége. MNM TKCs T 5320.)

Forrás: Székely György (főszerk.): *Magyar színháztörténet, 1790–1873*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 15. kép

MOÓR ANNA, AZ ELSŐ MAGYAR DÍVA

Moór Anna – aki a színlapokon 1793-ig Moór leányasszony néven szerepelt – megjelenésével, előkelő tartásával, nemes mozdulataival, őszinte gesztusaival, tisztán szóló beszédével már az első előadáson valósággal elbűvölte a közönséget. Született östehetség volt. Soha nem tanulta a színészetet, ösztönösen érezte, hogyan kell mozognia, mit kell tennie a színpadon. Lány létére neki még az sem adatott meg előtte – mint ami a társulat férfi színészei némelyikének –, hogy az iskolai színjátékokban kipróbálhassa magát, s a színészi játék alapjait elsajátíthassa.

A korabeli újságok mindvégig elismeréssel illették őt. A bécsi *Magyar Kurir* szerint a *Talált gyermek* című színi darabban „A’ két Játszónék úgy mint *Termetzki*, és *Móór* Leányasszonyok különös figyelmetességet érdemlettek, úgy is játszottak, hogy kivált ha az indulatoknak nagyobb mértékű ki-jelentetésére el jutnak, benne a’ Játszói mesterségnek különös remekjeit fogjuk nem sokára szemlélni.”¹⁴ Alig két hónappal később már azt írja az újság július 13-áról, amikor a *Gróf Valtron* című szomorújátékot adták elő, hogy „Mindenek felett megkülömbezettte magát *Mor Anna* Leány Asszony, a’ kinek igen érzékeny, és csak nem bámulásra méltó maga viselete minden megjelenésére közönséges tapsolást érdemlett.”¹⁵

¹⁴ Pest, Május’ 7-dikén. *Magyar Kurir*, 1792. május 15. 615–616. (Kiemelés az eredeti szövegben.)

¹⁵ Pesth 14 dik July. – „A’ mi nemes indulatu hazánkfiainak, a’ Magyar Jádzó szini Társaságnak ditsóságére e’ következendóket közlem az Urral. *Magyar Kurir*, 1792. július 20. 903. (Kiemelés az eredeti szövegben.)

Kazinczy valósággal rajongott érte, „felejthetetlen Náni”-nak nevezve őt. Önletrajzi művében írja róla a következőket: „A szép Moor Náninak (később Rehák prókátor hitvesének) nem kelle mester, őtet a természet szülte azzá. Gyönyörű leány, Palinak [gróf Ráday Pálnak – F. A.] nagy öröme, nagy kevélysége. Szava, állása, mozgásai, különösen az a mesteri kéztartás is, csudálást érdemle. Egy angol, ki a szép leányt színen kívül nem látta s nyelvünket nem értette, soha el nem maradt a játékból, és csak azért, hogy nyelvünk modulációját a varázs leány szájából hallhassa.”¹⁶

Kétségkívül ő volt a legtehetségesebb és legkiválóbb művésze a társulatnak, divatos mai szóval élve ő volt a magyar színjátszás első „sztárja”. Ő nyitja meg a nagy magyar színésznők legendás sorát, amelyben Kántorné, Déryné, Laborfalvi Róza és mások követték őt. Népszerűségét mutatja, hogy egy „nagy hazafi” évenként 100 forintot tűzött ki a legszorgalmasabb színésznő számára, s e díjat társulati tagsága alatt mindig ő nyerte el.¹⁷ Mindamellett mindvégig övé volt a legmagasabb gázsai is: havi 30 forint. Összehasonlításképpen Liptay Mária és Termetzky Franciska csak 26 forintot kapott, a férfi színészek között pedig a legtöbb gázsija Sehy Ferencnek volt 28 forinttal (Kelemen 24 forinttal érte be).¹⁸

Az öntudatos, határozott személyiségű Anna tisztában volt saját képességeivel és lehetőségeivel, és a saját érdekeit mindenkor érvényesíteni tudta. Ez abban is megnyilvánult, hogy amikor kevesebb gázsit akartak adni neki, nem írta alá a szerződését, így kénytelen volt a Podmaniczky-féle vezetés a többiek, így Liptay Mária jövedelmét csökkenteni, hogy neki meglegyen a 30 forintja. (Ezt a sérelmet persze Liptay soha nem tudta elfelejteni.)

Moór Anna leginkább a fiatal, érzelmes nőalakok megformálásában jeleskedett, de bármely más szerepben is megállta a helyét. Megjelenése a színpadon, öltözete mindig csodálatra méltón tökéletes és kifinomult volt, amit a *Magyar Színművészeti Lexikon* is méltatott: „A hősi és érzékeny játékokban impozáns megjelenésével, egyszerű, természetes és megindító szavalásával egészen elragadta a nézőt. Mindig jól öltözött a színpadra, jellegzetes és különösen tetszetős volt minden öltözéke, ami akkor nem kicsiség volt, hiszen csaknem naponta más és más darabban játszottak és a színésznők a ruháikat hosszú éjszakákon át, nyomorúságos olajlámpa, legtöbbször fagygyertya pislá fénye mellett – maguk varrták.”¹⁹

A *Magyar Színházművészeti Lexikon* pedig így emlékezett rá: „A tragédiák fiatal hősnőit, az érzékenyjátékok szenvedő asszonyait és leányait, a vígjátékok leányszerepeit egyaránt sikerrel

¹⁶ Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Budapest, Aigner Lajos, 1879. 298.

¹⁷ Moór Anna. In Schöpflin Aladár (szerk.): *Magyar Színművészeti Lexikon. A magyar színjátszás és drámairodalom enciklopédiája. III. Komló-kert – Püspöki Imre*. Budapest, Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézet, 1930. 284.

¹⁸ Vö. A' *Magyar Játék-szín. Első esztendő. III.* Pest, Trattner Mátyás betűivel, 1973. XXI.

¹⁹ Schöpflin 1930. 284.

alakította, de énekesjátékokban és színpadi táncprodukciókban is részt vett.” A szócikk felsorolja főbb szerepeit is: „Eulália (Kotzebue: Embergylölés és megbánás); Angyelika (Bessenyei Gy.: A filozófus); Júlia (Sh.–Weisse: Rómeó és Júlia); Alzír, Zaide (Voltaire); Lanassza (Lemierre); Cora (Kotzebue: A nap szüze); Etelka (Dugonics A.–Soós M.: A megszorított ártatlanság); Báthori Mária (Soden–Dugonics A.).”²⁰

Néhány további szerepét az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött színlapokról gyűjtöttem ide:

1792. – A szerelem gyermeke: Magdolna; Matskási Julianna vagyis az arany perecek: Julianna, Matskásinak vélt lánya; Gróf Valtron: Valtronné; A tettetett beteg: Mézesiné; Zsugori avagy a telhetetlen fősvény ember: Emília. 1793. – Filozófusok: Kasszandra. 1795. – A szerencsétlen alkancellár: Mancsi; Minden lében kanál: Mancsi; A fejedelem titkos utazása: Rozália; A megbosszult feleség: Ágnes; A csörgősipka: Mandolino, a halász felesége; Cserei Krisztina: Cserei Krisztina; A házasságszerző prókátor: Bodrogi Magdolna, a prókátor unokája; Berényi Jolánta: Jolánta.

Mindamellettt dramaturgként is megmutatta a tehetségét. Dugonics András drámái közül többeket színpadra állított, így a Toldi Miklós, a Berényi Jolánta és a Báthori Mária című meglehetősen vérszegény, „könyvízü” darabokat. Utóbbi később az egyik legsikeresebb előadásnak bizonyult.²¹

8. ábra: A Cserei Krisztina színlapja (1795. október 28.)

Forrás: Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet

HÁZASSÁGA REHÁK JÓZSEFFEL

1793-ban Moór Anna férjhez ment Rehák József ügyvédhez, aki egész életében nagy támogatója, mecénása volt a magyar színházügynek. Ettől kezdve a színlapokon Rehák ifj'asszony néven tüntetik fel a társulat díváját.

²⁰ Székely 1994. Online: <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz22/114.html>.

²¹ Vö. Nagymihály Sándor: Az első magyar színházról: Moór Anna „színháztörténet”, Dugonics András drámáinak szerzőtársa. *Pesti Napló*, 1935.

Rehák a mai Erzsébet téren egykoron állt Ürményi-házban bérelt lakást,²² amelyet Ürményi József országbíró építtetett. A ház földszintjén irodák és raktárhelyiségek sorakoztak, az emeleti lakásokat előkelő urak lakták.

Rehák 1794-ben a színtársulat kasszatisztje lett, 1796-os feloszlásuk után pedig megmaradt javaikat kezelte. 1798. október 11-én jelentést tett Pest vármegyének az eloszlott színházi tagok nevében azok követeléseiről. Amikor híre jött annak, hogy őfelsége egy pesti német teátrumra 90 000 forintot ajánlott fel, arra törekedett, hogy egy magyar színház felállítására is kaphassanak engedélyt és támogatást. A Pesti Magyar Színház építésére ő maga is többször pénzádományt tett.²³

9. ábra: Donát János: Rehák József (1815)
Forrás: Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, online: <https://en.mng.hu/artworks/48726/>

A LIPTAY–SEHY-AFFÉR

A Magyar Játzó Színi Társaság működését kezdettől fogva számos körülmény, probléma nehezítette, olykor a megszűnés határán mozogva. Az engedélyek és a játszóhelyek megszerzése mellett a magyarul tudó közönség kis létszáma (Budán kevés magyar anyanyelvű élt, és Pesten is kisebbségben voltak a magyarul tudók), a megfelelő magyar nyelvű színdarabok hiánya, a működési költségek előteremtése állandó és komoly fejtörést okozott a társulat vezetésének. Mindamellett kezdettől fogva a belső viszályok, a féltékenykedés, a rosszindulat is mérgezte a színész társaságot, amely két „pártra” szakadt Kelemen László és Sehy Ferenc köré csoportosulva. Sehyről már említettem, hogy békétlen alak volt, feslett életű és erkölcstelen, és ha mindez nem lett volna elég, a bécsi udvar besúgója. Martinovics Ignácot és társait is többek között ő árulta be. (Éppen ezért érinthetetlen volt, hiába akarták többször is eltávolítani a társulattól.)²⁴

Sehy nyíltan szerelmi viszonyt folytatott a társulat egyik férjezett színésznőjével, Liptay Máriával és mindenben támogatta őt. Liptay féltékeny volt Moór Annára, és nem tudta lenyelni, hogy annak

²² Lásd Moór Anna. In Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái. IX. Mircse–Oszvaldt*. Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1903. 281.

²³ Rehák József. In Schöpflin Aladár (szerk.): *Magyar Színművészeti Lexikon. A magyar színjátszás és drámairodalom enciklopédiája. IV. Rabatinszky Mária – Zwischenakt*. Budapest, Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézet, 1931. 27.

²⁴ Lásd például Székely 1994. Online: mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz33/381.html.

magasabb volt a javadalmazása, mint neki. Ez állandó viszályt szült. Több botrányos kirohanása után 1794. november 10-én kenyértörésre vitte a dolgot. Sehyvel közösen felbízatták híveiket a közönség forrófejű fiataljai köréből, akik a Hunyadi László előadásán tüntetőleg éltetni kezdték őt, Moór Annát pedig kipisszegték. Moór Anna erre felbontotta szerződését, és távozott a társulattól. Sehy és Liptay látszólag teljes diadalt arattak. A legtehetségesebb és legünnepeltebb színész nő hiánya azonban majdnem csődhöz vezetett. A közönség, így a bevételek is kezdtek elmaradni. Eugen Busch, a társulat akkori igazgatója kénytelen volt visszakönyörögni Moór Annát a színházba, aki ezután 1796-ig a társulattal maradt.

A TÁRSULAT FELOSZLÁSA

Kelemen többszöri próbálkozás után sem tudta elérni Sehy távozását, 1795-ben végül ő hagyta ott a csapatot. Sehy végre nyeregben érezhette magát, viselkedése egyre féktelenebb lett. 1796. március 28-án olyan későn jelent meg egy előadáson, hogy a nézőtérben botrány tört ki. A társulat sora Kelemen távozása után egyre rosszabbul ment, bevételeik megcsappantak, adósságaik az egekbe szöktek. Szentkirályi László, aki akkoriban vitte a társulat ügyeit, 1796. április 10-re ülést hívott egybe, ahol kimondták a Magyar Játszó Színi Társaság feloszlását.

Moór Anna ezek után már csak alkalmanként lépett színpadra, így például a kolozsvári magyar színtársulat 1807. évi pest-budai vendégszereplésekor. (Wesselényi Miklós meghívta őt a társulathoz, de arra nincsen hiteles adatunk, hogy Kolozsváron fellépett volna.)

VÖRÖSVÁR

Moór Anna csak a színháztól vonult vissza, a társasági életben továbbra is részt vett. Tagja volt például a Pesti Jóltéví Asszonyi Egyesületnek, szeretett jótékonykodni. Otthon vezette a háztartást, kedvelt időtöltése volt a kézimunkázás. Férjének egyre jobban mentek anyagi ügyei, ezért 1824-ben birtokot vásárolt Vörösváron, s 1828-ban ki is költöztek a pesti lakásukhoz viszonylag közeli településre. A Vasárnapi Ujság fentebb már idézett cikkében így tudósít erről: „Férje gazdag pesti fiskális volt, kinek az örmény és rácز kereskedők körében volt kiterjedt klientúrája, de 1820 körül nagyon felszaporodván tőkéje, a vörösvári kuriális birtokot, az azzal járó postaházzal együtt megvette s kiköltözött Vörösvárra. Postamesterré lett, de ügyvédkedett is, s csendes családi életet élt...”²⁵

10. ábra:
A Moór Anna által adományozott keresztelőkút a vörösvári plébániatemplom szentélyében
Forrás: a szerző felvétele

A cikk a Rehák család egy rokonára hivatkozva az alábbiakat írja Moór Annáról: „Moór Annának szép karja volt még élemedett korában is, s nagyon érdekes, hogy mit tartott ő a szép kézmozdulatokról és milyen tanácsokat adott a kar és kéz szép mozdulatainak elsajátítására. Azt mondta igen sokszor, s női ismerőseinek ezt figyelmükbe is ajánlotta, hogy a kar szép formáját semmi sem fejlesztheti ki annyira, mozdulatainak semmi sem adhat annyi bájt, mint a fonás. És ő csakugyan sokat font. Akkoriban a guzsaly, a rokka divatos is volt. Rehákné, ha vendégei voltak, szívesen vette elő a fonást, talán hogy szép karjaira fölhívja a figyelmet. Az szintén említésre méltó, hogy körmeit ünnepélyesebb alkalmakkor megaranyozta.

A vörösvári kuriában a szinpadról, művészi pályájáról nem sokat beszélt. Egészen elfoglalták a háziasszonyi teendők. A vörösvári posta körülbelől 20–25,000 váltó forintot jövedelmezett évenként. A háznál sokan megfordultak és sok volt a cselédség. Maga az asszony tartott rendet, egész diktátorképen uralkodott a háznál az erélyes és pontos asszony. Kis termetű nő volt, de emelt fővel járt és fekete szemével nagyon tudott imponálni.”²⁶

Moór Anna Vörösváron több adományt tett a helyi egyházközség számára. 1829-ben egy gyönyörű keresztelőkutat adományozott a plébániatemplomnak. A tardosi márványból készült kút díszes bronzfedelén Jézus és Keresztelő Szent János szobra látható. Jézus imára összetett kézzel térdel, amint Keresztelő Szent János megkereszteli a Jordán folyó vizével. A szent jobb kezével önti rá a szentelt vizet egy edényből, míg bal kezével magánál másfélszer nagyobb keresztet tart. Rehákné Moór Anna 1842. május 27-én hunyt el. „Rehák József Moór Anna halála után ismét megnősült, elvette unokatestvérét, Rehák Friderikát, de sem az első, sem második nejétől nem maradtak gyermekei. Mindvégig pártfogója, barátja volt a művészetnek. A családban sokat beszélnek áldozatkészségéről, melyet a színészek iránt mindenha tanúsított, erkölcsileg és anyagilag egyaránt támogatva őket, a hol csak tehetett” – emlékezik meg szép szavakkal a férjéről a *Vasárnapi Ujság*.²⁷

MOÓR ANNA SÍRJA A VÖRÖSVÁRI TEMETŐBEN

Moór Annát eredetileg a Solymári utcai régi temetőben temették el. Koporsója fölé klasszicista stílusú síremléket emeltek. A régi temető felszámolása miatt a síremléket 1927-ben áthelyezték a Csobánkai utcai új köztemető 1-es parcellájába, s oldalági rokonaival együtt itt helyezték őt végső nyugalomra.

²⁵ Lázár 1890. 810.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

A síremléket kezdeményezésemre 2014-ben a Nemzeti Kegyeleti és Emlékhely Bizottság a Nemzeti Sírkert részeként országos védelem alá helyezte. A Moór Anna-emlékév kapcsán Pilisvörösvár Város Önkormányzatának kérésére a Nemzeti Örökség Intézete felújította a síremléket.

11–12. ábra: Moór Anna sírja és sírfelirata a pilisvörösvári köztemető 1-es sírparcellájában

Forrás: a szerző felvételei

MOÓR ANNA EMLÉKE

A Petőfi 200 emlékévhöz hasonlóan a Moór Anna 250 emlékévhöz is két esztendővel ölel át: 2023–2024-et. Ahogy Petőfiről sem tudhatjuk biztosan, hogy 1822-ben vagy 1823-ban született (noha a kiskőrösi szülőház falán lévő emléktábla 1822. december 31-ét jelöli meg születési dátumaként), Moór Anna születésének évében sem lehetünk biztosak.

Az emlékévhöz ünnepi naptárában az első esemény síremlékének újraszentelése volt 2023. május 30-án.

Moór Anna számos színpadi alakítása közül leginkább Shakespeare Júliáját szoktuk emlegetni. A *Romeo és Júlia* első hazai előadását 1793. március 13-án a budai Várszínházban tartotta a Magyar Játzó Színi Társaság. A dráma német átültetésből, Kun Szabó Sándor fordításában elevenedett meg a színpadon. Színművészetünk első halhatatlan alakjára, ünnepelt csillagára, az első magyar Júliára így emlékezem „Moór Anna” című epigrammámban:

*Júlia szép szerepét ő játszta először a nemzet
Nyelvén színpadon itt – tapsot aratva sokat.
Ünnepe volt magyaroknak amint dobogóra kilépett
Thália papjainak fényes csillagaként.*

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bayer József: *A Nemzeti Játékszín története. I. kötet*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága, 1887.
- Fogarasy-Fetter Mihály: *Pilisvörösvár története és néprajza*. Pilisvörösvár, Pilisvörösvár Város Önkormányzata, 1998.
- Fogarasy-Fetter Mihály: *Akik itt hagyták lábuk nyomát. Die berühmten Werischwarer*. Pilisvörösvár, Pilisvörösvár Város Önkormányzata, 1999.
- Galambos Ferenc: Alsóóri Moór Anna, az első ismert és ünnepelt magyar színésznő, 1773–1842. *Őrség – Alsóőr I.*, 1983. október. 9–10.
- [Kazinczy Ferenc]: Egy *Nyitrávrmegye*-béli nagyérdemű Hazafinak, minden magok' 's Hazájokat szerető Magyar Feleihez intézett fontos Beszéde. *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790. augusztus 20. 223.
- Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Budapest, Aigner Lajos, 1879.
- Kassa mellől következő örvendetes Tudósítás érkezett hozzánk. *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790. szeptember 3. 285–286.
- Kékly Lajos: A magyar Thália első lépése. Az első magyar színelőadás 150. évfordulójára. *Budapesti Szemle*, 1940. november. 93–103.
- Kerényi Ferenc (szerk.): *A vándorszínésztől a Nemzeti Színházig*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.
- Lázár Béla: Moór Anna (1774–1842). *Vasárnapi Ujság*, 1890. december 14. 809–810.
- Lugosi Döme: *Kelemen László és az első „Magyar Játzó Színi Társaság”*. Csanádvármegyei Könyvtár, Makó, 1927. Online: mek.oszk.hu/14900/14943/14943.pdf
- Nagymihály Sándor: Az első magyar színműíró: Moór Anna „színjátészónő”, Dugonics András drámáinak szerzőtársa. *Pesti Napló*, 1935. január 1. 26.
- Pesth 14 dik July. – „A’ mi nemes indulatu hazánkfiainak, a’ Magyar Jádzó szini Társaságnak ditsőségére e’ következőket közlem az Urral. *Magyar Kurir*, 1792. július 20. 903–904.
- Pest, Május’ 7-dikén. *Magyar Kurir*, 1792. május 15. 615–616.
- Rexa Dezső: Amikor a városi tanács fizette még a művésznő ruhaszámláját. *Színházi Élet*, 1925. 27. szám. 16. Online: https://epa.oszk.hu/02300/02343/00569/pdf/EPA02343_szinhazi_elet_1925_27.pdf
- Régi magyar színlapok. Hasonmás kiadás a Nemzeti Színház megnyitása előtti évek, valamint a színház első fél századának dokumentum értékű színlapjaiból*. Budapest, Magyar Színházi Intézet, é. n.
- Sas György: 200 éves a magyar Thália. Színészek – földön és egen. 1. A két Moór. *Film Színház Muzsika*, 1989. november 16. 20–21.
- Schöpflin Aladár (szerk.): *Magyar Színművészeti Lexikon. A magyar színjátszás és drámairodalom enciklopédiája. I–IV*. Budapest, Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézet, 1929–1931.
- Siebmacher, Johann: *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch*. Verlag von Bauer und Raspe, Nürnberg, 1893.
- Székely György (főszerk.): *Magyar színházművészeti lexikon*. Budapest, Akadémiai Kiadó – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 1994. Online: mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz33/381.html
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái. IX. Mircse–Oszvaldt*. Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1903.

NAGYKOVÁCSI KÖNYVTÁRÜGYÉNEK 120 ÉVE

A KEZDETEK

Nagykovácsi első népkönyvtárát 1902-ben alapították. A kezdetek után kutatva két korábbi „könyvtári” előzményre bukkantunk, amelyet érdemesnek tartunk kiemelni. Érdekes, hogy a három különféle indíttatású „könyvtár” alapítása nagyon közeli: az 1800-as évek vége, az 1900-as évek eleje, bár a Tisza-könyvtár nyilván egy családi gyűjtőmunkára épül, és alapítása nehezen lehetne megállapítható, de mint értékről ez idő tájt írnak róla.

Angeli Márton plébános 1898-ban Reitter igazgatótanítóval együtt alapította meg a Katolikus Olvasókört, amely egy vallási alapokon nyugvó kulturális férfiegylet volt. Ám az egyesületi életre Kovácsi még nem volt eléggé érett, írta Greszl Ferenc plébános helytörténeti munkájában.² Hároméves tevékenység után a kör feloszlott, mert a tagok nem akartak tagdíjat fizetni.

Nagykovácsi a Tisza család jóvoltából egy gazdag magángyűjteménnyel is rendelkezett. Borovszky Samu *Magyarország vármegyéi és városai* című 1896-ban kezdett 1910-ig szerkesztett munkájában Nagykovácsi címszó alatt megemlíti a Tisza-kastély műkincseit, amelyek közé, leírása szerint festmények (Pállik Béla állatképei), értékes családi képek, Indiából hozott fegyverek tartoztak – és egy 3000 kötetes könyvtár is.³ Természetesen ez a magánkönyvtár nem a falu lakosságának művelődésére vagy szórakoztatására szolgált.

Szabolcsi József tanulmányában bukkantunk arra az információra, amely szerint: „A Községi Népkönyvtárát 1902-ben a Földművelődésügyi Minisztérium alapozta meg 173 kötettel.”⁴ A tanulmány az adat forrásaként az Állami Levéltárat jelölte meg. Ezen a nyomon indultunk el. A dokumentumok ma a Pest Megyei Levéltárban vannak, ahol nyomára is akadtunk az egykori községi

¹ G. Furulyás Katalin Nagykovácsiban az Öregiskola Közösségi Ház és Könyvtár intézményvezetője, helyismereti könyvtáros, szociológus. Az előadás több képpel illusztrált változata a konferencia után megjelent G. Furulyás Katalin: Nagykovácsi könyvtárügyének 120 éve. *Nagykovácsi Helytörténeti Értesítő*, 2022. 1. szám [2023. június], 1–12.

² Greszl Ferenc: *Nagykovácsi honismereti olvasókönyv. A németek lakta magyarországi község története és sorsa*. Nagykovácsi, 2005. 63.

³ Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I-II.* Budapest, Országos Monografia Társaság, 1910. 99. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2021. 29–44.

⁴ Szabolcsi József Adalékok Nagykovácsi történetéhez. In Szabolcsy József – B. Szatmári Lajos – Jablonkay István: *Adalékok Nagykovácsi múltjából*. Nagykovácsi, 2001. 26.

képviselő-testületi ülések jegyzőkönyveinek. Ezeket tanulmányozva kiderült, 1900-ban már megvolt a szándék, egy tényező hiányzott a nemes gondolat végrehajtásához, ez pedig a pénz volt. Két évet kellett várni, hogy megérkezessen a miniszteri támogatás, és kezdetét vehesse a könyvek kölcsönzése. Az eredeti dokumentumokról fotókat készítettünk, mert szeretnénk azokat megismertetni a közönséggel. Elkészítettük a jegyzőkönyvek leiratát is a könyvnyelvi befogadás kedvéért. (A fotók és a jegyzőkönyvek leiratait is szerepeltettük a 2022-es helytörténeti kiállításon az Öregiskola Közösségi Ház és Könyvtár intézményében.)

A levéltári jegyzőkönyvek az alapítás évét tehát pontosan kijelölik. Az állományról annyit tudhatunk, hogy a 173 könyv magyar nyelvű volt. Az idősebb, magyarul nem tudó olvasók számára a „Fehéralapból” vásároltak német nyelvű könyveket. A Fehéralap Fejér György, Nagykovácsi egykori tudós plébánosának alapítványa, amelyet a községből távozva a nagykovácsiak számára hozott létre.⁵

Az első népkönyvtár működéséről az 1900-as tervek igazítanak el minket. Nagykovácsi első könyvtárosa az akkori jegyző, Gyulay Sándor volt.⁷ A jegyzőkönyv alján látható az aláírása, de a címtárakból, egykori közlönyökből is nyomon követhető személye. Gyulay később Pesthidegkúton főjegyző lett, sőt országgyűlési képviselőként is ténykedett. A millennium idején lett Nagykovácsiban vezető jegyző, 1912-ig itt dolgozott, tehát a könyvtáralapítás idején a testület rábízta a könyvtári óra ügyét, a vasárnap reggeli nyitva tartást, amelyet feltételezhetően a vasárnapi miserend szerint alakítottak így.

1. ábra: Fejér György tudós paptanár, nagykovácsi plébános (1796–1808)
Forrás: Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon. I. kötet.*
A–K. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.⁶

A jegyzőkönyvből az is kiderül, hogy a könyvtár – feltételezhetően az egy szekrény könyv – a község házában volt. A község háza 1898-ban épült, és a mai napig betölti ezt a funkciót, azaz a mai Polgármesteri Hivatal épülete az első hivatali épület. Egy 1904-ből származó képeslap is megerősíti ezt az állítást. Itt működött tehát az első nagykovácsi nyilvános népkönyvtár.

⁵ G. Furulyás Katalin: Fejér György, a tudós paptanár Nagykovácsiban. *Nagykovácsi Helytörténeti Értesítő*, 2021. 1. szám. 1.

⁶ Lásd online: www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/f-7547C/fejer-gyorgy-7557C.

⁷ Szentmiklóssy Géza (szerk.): *A magyar feltámadás lexikona. (A magyar legújabb kor története)* Budapest, a magyar feltámadás lexikona kiadása, 1930. 41.

2. ábra: Képeslap a községházával, 1904
Forrás: magángyűjtemény

Elgondolkodtató, miért gondolta feladatának a földművelődésügyi miniszter, hogy könyvtárat alapítson Nagykovácsiban? 1902-ben Darányi Ignác töltötte be a pozíciót. Még az életrajzi lexikon műfajának megfelelő rövid leírása is a jelentős cselekedetei között említi, hogy népkönyvtárakat létesített. Tehát nem egyedi jelenséggel állunk szemben, hanem mozgalom részeként létesült könyvtár a településen. A *Budapesti Hírlap* 1901. december 25-i száma pontosan ezer népkönyvtár létrehozásáról ad hírt. „A karácsonyi ünnepek során látván a betű győzedelmét, azt a derűs, lelket nemesítő hatást, melyet Darányi kulturfegyverével elért: igaz elismeréssel üdvözljük azt az államférfiut, a ki ezt a kulturtényezőt tárcája egyik sikert látott agendájává tette.”⁹ 1902 karácsonyán ugyanez a lap már 1200 népkönyvtárról tudósít, amelyben már benne volt a mi könyvtárunk elődje is, a 20 koronás szekrényvel és az 50 koronás alapítványi támogatással.¹⁰

Változatlanul munkálkodhat bennünk a kérdés, miért a földművelődésügyi miniszter vállalta fel ezt a missziót? Ezidőben Wlassics Gyula volt a Vallás- és Közoktatásügyi miniszter, a kultúra még nem számított miniszteriális tényezőnek. 1949-ben létesült csak egy, a kulturális ágazat irányítására

⁹ [Saját tudósító]: Ezer népkönyvtár. *Budapesti Hírlap*, 1901. december 25. 12.

¹⁰ [N. N.]: Ezerétszáz falusi népkönyvtár. *Budapesti Hírlap*, 1902. december 24. 10.

szánt önálló minisztérium. Ágazatpolitikai kérdésekben témánkat érintően felesleges kutakodni, sokkal érdekesebb a korabeli sajtó és a későbbi források vizsgálata. Darányi egyértelműen közművelődési céllal alapította a könyvtárakat: a szépirodalmon át, akár a könnyen értelmezhető irodalmakon keresztül is, a szakirodalmat befogadni képes gazdálkodói kört kívánt kinevelni. „A szépirodalom selyempapirosába csavarta a voltaképpeni eddig érintetlen orvosságot, hogy a falu népe az ő gazdasági viszonyaival számot vető s értelméhez mért gazdasági könyveket is olvasson.”¹¹

A LEVÉLTÁRBAN TALÁLT JEGYZŐKÖNYVEK

*Az 1900-as jegyzőkönyv leirata*¹²

A tárgysorozat második pontja

Népkönyvtárak felállítása

11/kgy. 1900

2. Előadó előterjeszti, hogy kívánatos volna, ha a községben egy ingyenes népkönyvtár létesítenék, amelyből a kisgazdák v. gazdasági munkások ingyen kaphatnának hasznos olvasmányokat. Indítványozza, hogy a képviselőtestület folyamodjék nagyméltóságú földművelésügyi miniszter Urhoz, - megfelelő anyagi segély utalványozása végett.

Határoztatott:

12/kgy 1900

A képviselőtestület az előterjesztés elfogadásával elhatározza, hogy a községben ingyenes népkönyvtárat létesít, mivel azonban a szükséges anyagi eszközökkel nem rendelkezik, feliratilag felkéri a m. kir. földművelődésügyi miniszter úr Nagyméltóságát, hogy a könyvtár létesítéséhez szükséges összeget, állami segélyként kiutalványozni méltóztassék.

Az előjáróság megbizatik, hogy a segély kiutalványozás esetén a népkönyvtárat a község háza épületében rendeztesse be. A népkönyvtár kezelésére a községi jegyző kéretik fel s bizatik meg.

A népkönyvtár kezelésére a következő szabályok állapíttatnak meg. A népkönyvtárat a képviselőtestület által kijelölt helyen, zárható szekrényben, felelősség terhe mellett a könyvtárnok kezeli. A könyvtárnok a könyveket a község előjárósága által a község pecsétjével lebélyegezteti, megszámozza, azokról szoros sorszámmal ellátott címénytárat vezet, a kölcsönzött könyvekről pedig naplót, melyben egyszersmint a kölcsönzők az átvételt elismerik, tartozik minden vasárnap 8 órától 9-ig a könyvtár helyiségében a könyvek kölcsönzését, illetve visszavételét eszközölni.

A község képviselőtestülete minden évben legalább egyszer kiküldött tagjai útján a népkönyvtárat a címénytár és a kölcsönző napló összehasonlítása mellett megvizsgálja.

A népkönyvtárból könyveket a község minden egyes megbízható lakosa kaphat kölcsön és pedig egyszerre egy kötetet legfeljebb 2 heti időtartamra. A könyvek megrongálása esetén minden kikölcsönző felelős a kárt megtéríteni, elrontása esetén pedig a könyv árán kívül 1 korona büntetést is fizet.

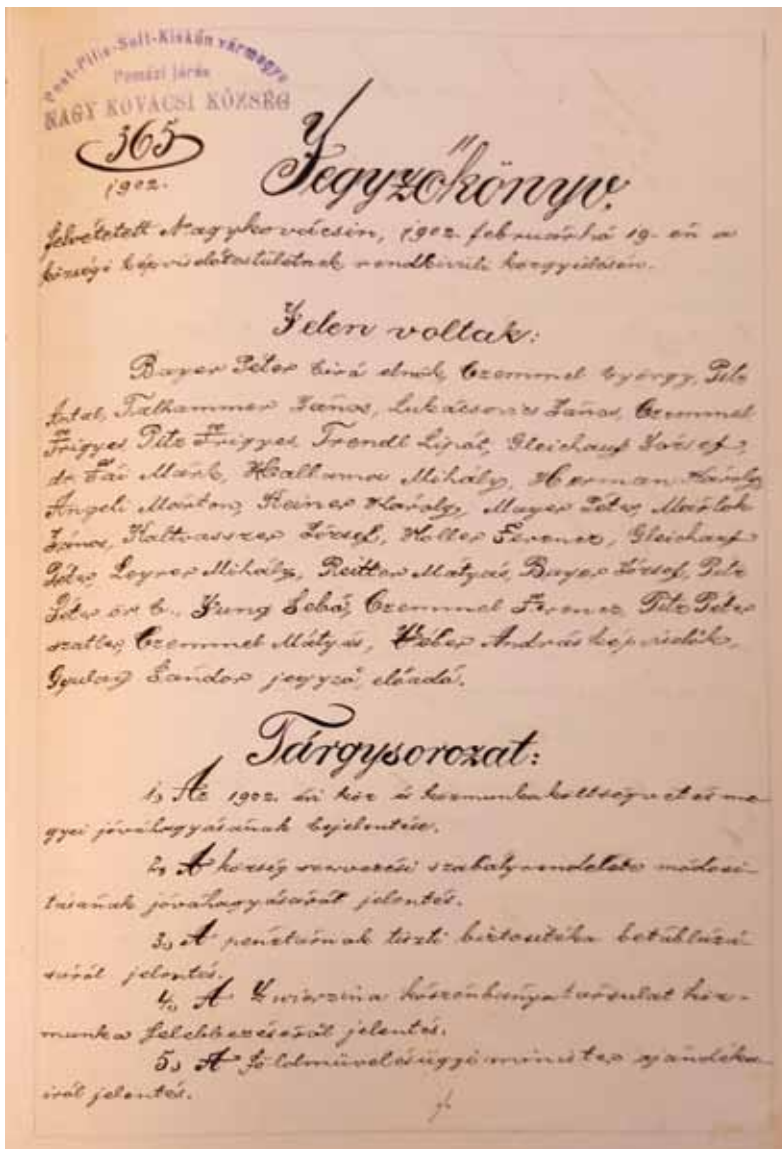
Az e címen beszedett pénzek átvétele a könyvtárnok által a kölcsönzésekről vezetett naplójában feltüntetendő s a község pénzárába befizetendő.

¹¹ Uo. 11.

¹² A leiratok készítésénél az eredeti írásmódot követtük – G. F. K.

A könyvtárnok minden évben előterjesztést tesz még a költségvetés egybeállítása előtt a képviselőtestülethez az évben mely új könyvek lennének a népkönyvtár részére beszerzendők.

Jelen határozat 15 napi közszelemlére kiteendő s annak jóváhagyása a vármegye törvényhatósági bizottságától kívárandó, – a földművelődésügyi magyar kir. miniszter Úrhoz a segély iránti kérvény a törvényhatóságilag jóváhagyott határozattal együtt felterjesztendő.

3. ábra: Az 1902-es jegyzőkönyv eredeti 1. oldala
Forrás: Pest Vármegyei Levéltár, a szerző fotója

Az 1902-es jegyzőkönyv

A tárgysorozat ötös pontja

A földművelésügyi minister ajándékairól jelentés

5. Előadó jelenti, hogy a nagyméltóságú m. kir. földművelődésügyi minister Ur a községi népkönyvtárat 173 kötet könyvvel megalapította. 20 Korona segélyt küldött a könyvtári szekrényre.

9/kgy. 1902. határozatott

Ezen jelentés örvendetes tudomásul vétetik és a nagyméltóságú Minister ezen kegyéért jegyzőkönyvi köszönetet mond a képviselőtestület.

A tárgysorozat hatos pontja

6. Előadó jelenti, hogy miután a népkönyvtár könyvei mind magyar nyelvűek, már pedig az öregebbek között többen vannak, kik szívesen olvasgatnának, de a magyar nyelvet nem bírják, a Fehérlapból bizonyos összeget német nyelvű könyvek beszerzésére kiutalványozandó lenne. Egyhangulag.

10/kgy. 1902 határozatott

Előadó jelentésére a Fehérlap pénztárából 50 Korona kiutalványoztatik, a könyvek bevásárlására az elöljáróság utasítatik.

A II. VILÁGHÁBORÚ ÉS A KITELEPÍTÉS UTÁN

A boldog békeidők után a két világháború és az 1946-os kitelepítés évei nyilván nem tették lehetővé, hogy a község vezetősége, a település intelligenciája és az olvasóközönsége komolyan foglalkozhasson Nagykovácsi könyvtárával. Az eredeti népkönyvtári könyvek egyike sem került elő mind ez idáig, bár erről még nem mondtunk le teljesen. (A mostani könyvtári állományba nem kerültek át, de hogy teljes mértékben odavesztek-e, széthordták volna, vagy ideológiailag nem feleltek meg az ötvenes évek új eszméinek, ezért likvidálták-e őket – ezekre a kérdésekre eddig még nem találtunk magyarázatot. Sajnos a Tisza-kastélybeli 3000 kötet sorsa is ismeretlen.) Egyik interjúalanyunk emlékezett arra, hogy az új iskolavezetés, az ötvenes években az akkori iskolai könyvtárat jelentősen szelektálta, de arra sincs bizonyítékunk, hogy a népkönyvtári állomány átkerült volna a községházáról az általános iskola bármely épületébe.

A községben a sváb lakosságot érintő, szinte százszázalékos arányú kitelepítés olyan mértékben szakította meg a helyi fejlődés, történetírás, állományörzés, gyarapítás menetét, hogy inkább azt kell gondolnunk, ez az állomány teljesen eltűnhetett. A katolikus plébánia régi könyvtárában is kerestünk „Népkönyvtári” jelzetű könyveket, ez idáig sikertelenül.

Az átrendeződés, a falu újratelepítése után egészen 1968-ig nincs feljegyzésünk a könyvtárról. Egészen bizonyos azonban, hogy korábban is működött, már a háború után, mint ahogyan az erősen szelektált és újragondolt állományú iskolai könyvtár is. A községi krónikákban (Szatmári Lajos tanár és társai munkáiban) 1968-nál találjuk meg az első beszámolót: Bérces Imre tanár könyvtáros tájékoztatása szerint a könyvtár állománya 3017 könyv. Az év állománygyarapodása 300 mű, 6854 forint értékben. A könyvtárnak 346 tagja volt, a 14 év alatti, gyerekolvasók száma: 161 fő. „Viszont szomorúan számolt be Bérces kartárs arról, hogy a hidegek beálltával be kellett szüntetni a könyvkölcsönzést a helyiség fűthetlensége miatt, az átalakításnál rosszul oldották meg a kémény tisztítását.”¹³ A könyvtár ez időben a Kolozsvár téren, az Ady Endre Művelődési Otthon hátsó épületének egy részében működött. 1969-ben könyvtárfejlesztésre 14 ezer forintot költöttek. Összehasonlításképpen: a Művelődési Otthon támogatására 11 ezer forint jutott. A könyvtár elhelyezése mégsem volt megnyugtató. 1971-ben ugyan a korábbi, a kultúrház egy piciny, ruhatárnak készült helyiségéből kikerülhetett egy nagyobb szobába, de ez is az udvar hátsó részében, a vasbolt raktára utáni nedves, kifűthetetlen, betonpadlós helyiségben volt. 1972-ben a földművesszövetkezet által üzemeltetett eszpresszó bekerült a könyvtár előterébe, ez csökkentette a könyvtári funkció terét. A hátsó épületbe a sáros udvaron vagy a beékelődött magánház tornácán lehetett bejutni. Heti két alkalommal volt két-két délutáni óra a kölcsönzési idő.

4. ábra: Az Ady Endre Művelődési Otthon, 1977

Forrás: B. Szatmári Lajos (szerk.): *Községi krónika*, 1977. Kézirat. 546.

¹³ B. Szatmári Lajos (szerk.): *Községi krónika*, 1968. Kézirat. 34.

1977-ben a Járási Pártbizottság engedélyével a községi könyvtár a pártházba költözött, a Kossuth utca 64-be. (Ma '56-os Emlékszoba, Zeneiskola, Német Nemzetiségi Emlékszoba.) Ekkor az állomány 5791 kötet, és mindösszesen 158 olvasót tartottak nyilván. Bár a könyvtár új bútorzatot kapott, azonban költöznie kellett a pártházból, mert az Ifjúsági Klub megalakulása helyet kívánt. 1979-ben a volt húsbolt két helyiségét alakították át könyvtárrá a Béke (ma Száva) utcában. A két terem területe 50 négyzetméter volt. „Megnyitó beszédében elmondotta Tóth elvtárs, hogy ez a hely és ez az alapterület nem elégítheti ki a község ilyen irányú kulturális igényét. Nem jelent túlságosan távoli megvalósulást az a terv, hogy majd az 1980-ban felépülő iskolaszárny emeletén alakítanak ki egy újabb, korszerűbb Községi Könyvtárat.”¹⁴

A hatvanas-hetvenes évek húsz évében tehát a könyvtár sok költözésen esett át, kényelmes, komfortos helye nem lehetett. Állandó, főállású munkatársa sem volt. Az állománya ugyan folyamatosan növekedett, de a hideg, az állandó költözések nem kedveztek az olvasói létszám növekedésének.

KÖNYVTÁR AZ ÁMK-BAN

Az 1970-es évek közepén a neveléstudomány és az építészet nemzetközi tapasztalatokra figyelve létrehozott egy újfajta nevelési-oktatási-művelődési intézményi formát, amelyet kezdetben nevelési központnak, majd később általános művelődési központnak (ÁMK) neveztek el. 1974-ben Heves megyében elindult egy kísérlet, ahol az oktatási és művelődési tárca, tárcaközi bizottsággal és háttér-intézményekkel megerősítve (Népművelési Intézet) dolgozott. Ebben a kísérletben akkor négy településen indult el ez az intézményi munka: Sarudon, Besenyőteleken, Nagyúton és Füzesabonyban.

A kísérlet lényege, hogy a kisebb településeken (jellemzően falvakban vagy lakótelepi városrészekben) megpróbálták az intézmények működését optimalizálni. Így térben, funkcióban és a humánerőket együtt használva összeolvasztották a nevelési, az oktatási, a művelődési, a közösségi és a könyvtári funkciókat. A modern elképzelés a nyugati építési jópéldákon keresztül olyan épületeket eredményezett, amelyek eleve erre a komplex, többfunkciós működésre voltak tervezve. A magyar adaptáció is igyekezett ennek megfelelni, bár nem minden esetben sikerült természetesen teljesen új épületeket létrehozni.

Építészkrörökben Jeney Lajos, Kiss István és Sztrogh György volt az ÁMK-mozgalom letéteményese, a tartalmi kérdésekben Trencsényi Lászlót, Mihály Ottót, Vaikó Évát, Vészi Jánost, Zay Bélát tartották kiemelkedő elméleti személyiségnek. Hogy kapcsolódik mindez a nagykovácsi könyvtártörténethez?

¹⁴ B. Szatmári Lajos (szerk.): *Községi krónika*, 1968. Kézirat. 186. Tóth László a Hevesi Ákos Nevelőotthon igazgatója, illetve a község párttitkára volt.

Kertai Tamás tanácselnök vezetése idején, 1979-ben, az 1940-ben épült iskolán egy héttantermes bővítést végeztek. Ekkor jött Kertai ötlete – feltételezhetően nem függetlenül a Nagykovácsit és Besenyőteleket összekötő szálaktól¹⁵ – hogy a művelődési házi funkció az új kibővített iskolában, azaz az ÁMK-ban kapjon helyet. Az építkezés és bővítés már a tanácselnökváltás után, 1981-ben, Tokody Zoltán idején folytatódott, és 1982 augusztusában adták át az új emeleti részt, három új tanteremmel és a 120 négyzetméteres könyvtári kölcsönzőt, illetve ugyanakkora olvasót is terveztek a tetőtérbe.

A művelődési házi, színháztermi funkciónak a bővítés első szakaszában megépült földszinti osztályterem adtak otthont. Az egyik tanterem szintje emelhető volt, ez lett a színpad; a másik két tanterem közötti mobil, felemelhető vasfalat felhúzva pedig máris a nézőtér széksorai alakulhattak ki. A tervezőasztalokon és a propagandaanyagokban igen tetszetősen körvonalazódó, modern elképzelés annál nehezebben működött a gyakorlatban. Az osztályterem szétnyitása a tanítókat nagy és pluszmunka elé állította, miközben a színpad sajnos minden paraméterében kicsi volt. A funkciók ahelyett, hogy segítették volna, inkább gátolták egymást. A pedagógusok: tanítók, tanárok vonakodtak felvállalni a művelődésszervezés feladatait, az immár igazgató Bérces Imre (aki az ötvenes évek könyvtártörténetében már felbukkant) le is mondott, nem vállalva az új szemléletű menedzser-igazgató státuszát.

Nagykovácsiban 1977 telén még nagykabátban tanították a gyerekeket. Az akkori tanácsvezetés vállalta, hogy megépíti a komplex intézményt, ahol végre legalább nem fázna, de ennek az lett volna a feltétele, hogy a tanárok vállalják, hogy a közművelődés letéteményesei is lesznek. A nemzetközi trendektől ez a rögválóságon nyugvó alku elég távol állt, és nem is működött sokáig.

5. ábra: Olvasóterem az Általános Művelődési Központban, 1981
 Forrás: B. Szatmári Lajos (szerk.): *Községi krónika, 1981*. Kézirat
 [számozatlan oldal]

Az iskola nagy épületében, az emeleten azonban a könyvtár szép, méltó körülmények közé kerülhetett. A tetőtéri olvasóterem azonban valószínűleg sohasem valósult meg, vagy csak nagyon rövid ideig működhetett, a helyén ugyanis egy korszerű rajz-művészeti nevelés tanterem lett. A színházterem, a közösségek élete, a közművelődés ügye minimális megközelítésben rendezett körülmények közé került.

¹⁵ Az 1946-os sváb kitelepítés után Besenyőtelekről sok telepess család érkezett, így egyfajta különleges testvérközségként működött a két település.

Az 1988-ban átadott sportcsarnok a mai napig az általános iskola tornaterme, amely összehasonlíthatatlanul jobb feltételeket adott a tanuló ifjúságnak és a lehetőségek szerint a lakosságnak is. (Ez alatt egy 25 méteres tanuszoda is épült volna, ezt azonban már a minden innovációra nyitott utolsó szocialista vezetés sem tudta átvinni.)

Az általános művelődési központ megszűnése után a könyvtár mint intézményegység a közművelődéssel együtt egy roppant korszerűtlen forma, a klubkönyvtár elnevezésű intézményi struktúrába kényszerült. (Említsük meg a két intézményvezetőt az alakulás idejéből: Andriska Pál közművelődési-könyvtári igazgatót és Vityiné Jakubács Edit igazgatót!) Ezt a formát a kis településeken szokták választani a fenntartók, ahol nincs kultúrház, legfeljebb egy kisebb állományú könyvtár működik néhány klubbal, szakkörrel.

Az ÁMK megszűnése után jó ideig a klubkönyvtár volt a település egyetlen közösségi-közművelődési objektuma. Ezekben az években az általános iskola emeletén, azaz babakocsival vagy kisgyerekekkel, idősebb olvasók számára gyakorlatilag megközelíthetetlen módon, a tanórák rendje szerinti regulában tartva működött a könyvtár. Viszont eredménynek tudhatjuk: főállású, szakképzett, a könyvtár ügyével foglalkozó munkatárs állt a terület szolgálatában, többnyire egy félállású vagy egy a nyugállományból közreműködő kolléga segítségével. Sporethné Kerékgyártó Katalin volt ekkor a könyvtári szervezeti egység igazgatója.

Talán már említésre sem méltó (bár napjaink változásai ebben újra megingathatnak minket), hogy a könyvtár télen melegben, jól fűtött helyiségben várta az olvasókat. Nem hagyhatjuk szó nélkül azt sem, hogy ezekben az években a Kultúrház (ahogyan mindenki hívta) a Kolozsvár téren és az Öregiskola épülete is magára maradt: funkciójuk nem volt, a két régi, sváb időkből ránk maradt porta egyre pusztult, mállott.

AZ ÖREGISKOLA

A Nagykovácsi Öregiskola Közösségi Ház és Könyvtár alapítása 2007. szeptember 16-án történt. Az épület technikai átadása, berendezésének lépcsőzetes elkezdése, birtokbavétele a lakosság és közösségei által 2006 augusztusa óta történt. A már az ezredfordulón is 8000 fő körüli lakosú település ezt megelőzően egyetlen önálló közművelődési, illetve közgyűteményi épülettel sem rendelkezett. A kilencvenes években a formálódó önkormányzat, az első képviselő-testületek teljesen leromlott állapotú épületállományt találtak.

Ezen épületek: a működő, de teljesen lestrapált iskola épülete a benne lévő Klubkönyvtárral (ekkor az ÁMK-t már megszüntették). A Kolozsvár téren üresen várta sorsát az életveszélyesnek

nyilvánított Kultúrház. A Kossuth utcában, az Újiskolával szemben szomorkodott a régi iskola, amelyet minden, gyerekkorát a faluban töltő nagykovácsi Öregiskolának hívtak. Nagyon leegyszerűsítve: a közművelődési feladatokra alkalmas, méltó helyszín nem volt a faluban. Az Öregiskola épülete, hiába állt a falu főutcájában, az Újiskolával szemben, közel a főtérhez, apránként az enyészeté lett. Az építészeti bejárások egyértelműen megállapították, szinte a leggazdaságosabb lenne az épület teljes elbontása. Műemlékvédelmi szempontból is értékelhetetlennek mutatkozott, helyi védelem alá sem került.

Az épület a használat hiányában egyre vizesebb lett, nyílászárói szétrohadtak, a tetőszerkezet károsodott, az épület folyamatosan beázott, így a belső burkolat (olajos padló) is elázott. A külső nyílászárók üvegezését betörték. A belső vezetékek (villany) tönkrementek. Az épület fűtése hagyományos fűtésen alapult, ezért ez elfagyni nem tudott. Lassan az Öregiskola telke ért csak valamit, amelyen az épület maradványai álltak. Az önkormányzat több ízben tárgyalt az épület sorsáról, hogyan lehetne a fő utcában éktelenkedő romot valahogyan hasznosítani vagy eltüntetni. A kilencvenes évek elejének privatizációs időszakában, a főváros közelségében elérhető objektum sok vállalkozó érdeklődését felkeltette. Közel húsz, kívülről jövő, különféle elképzelés látott napvilágot, a fegyverbolt nyitásától, az alapítványi iskola üzemeltetéséig.

Érdemi megállapodás nem született. Feltételezhető, hogy a vevő és bérlőjelöltek tökeereje és az eladási szándék nem tudott egymásra találni. Már csak azért sem, mert a kilencvenes évek második felétől egyre erősödtek azok a hangok, amelyek az Öregiskolát egyértelműen „belső” ügynek mondták. Az 1994-es helyhatósági választási kampányban már minden induló platform foglalkozott az üggyel. Láthatóvá váltak azok az erők, amelyek egyértelműen elköteleződtek a hasznosítás (nem a bontás!) mellett, és a kulturális célú hasznosítás került a tervek középpontjába. A lakossági elvárások is feléle mutattak. A közvélekedés tehát egységes lett, egy dolog hiányzott a tervek, a közös cél megvalósításához: a forrás.

6. ábra: Az Öregiskola homlokzata 1996-ban
Forrás: Györgyi Zoltán fotója

A lakosság ereje arra volt elég, hogy közadakozásból kicserélték a homlokzati nyílászárókat: egy-egy lakos, család, vállalkozó „örökbe fogadott” egy-egy ablakot. Ez a szépsézet beavatkozás valamelyest javított az épület megjelenésén. Önkormányzati forrásból a tető beázását sikerült átme-

netileg és részlegesen orvosolni. A lakosság óvó, szerető példája kezdett olyan erőssé válni, hogy időszakosan, nyáridőben „leverték” a lakatot az épületről, és ott a helyi művészek koncerteket adtak, szavaltak, kiállítottak. Ezekben az akciókban a Nagykovácsi Alkotóművészek Egyesülete és a későbbi intézményvezető, Diószeghy Tünde szerepe kiemelendő.

A felújítás első tényleges üteme 2004-ben indulhatott meg, a Turisztikai Látogató Központ ROP pályázata, illetve egy önkormányzati hitelkonstrukció segítségével. Ez a forrás és hitel tette lehetővé, hogy az épület bal oldali szárnya és az U alakú épület teljes tetőszerkezete megújulhatott. Ekkor költözhetett a könyvtár ebbe a szárnyba, ahol egy kisterem egészítette még ki a lehetőségeket. A könyvtár állományát mozdítható, összetolható polcrendszerre helyezték el, így az „összszecsukott” könyvtár terme lehetett a nagyterem. Györgyi Zoltán főépítész gondoskodó figyelmére Kádár Bálint és Miklós Balázs terveit a megvalósulásig elkísérte.

Az Öregiskola balszárnyának átadása után történt meg az intézmény megalapítása, a szervezeti és működési szabályzat elfogadása. A technikai-tárgyi feltételek mellett a státuszok kérdése is javulni látszott, a személyi állomány is sokat fejlődhetett. Az intézmény az elkövetkező hat évében „fél-szárnyal” működött. A baloldali szárnyban a könyvtári funkciók túlsúlyával a kisterem állt a lakosság rendelkezésére. A kisterem adott helyt az összes csoportfoglalkozásnak, a családi napoknak, a táncfoglalkozásoknak, a különféle vásároknak ugyanúgy, mint a képzőművészeti kiállításoknak. Ebben a teremben zajlottak a képviselő-testületi ülések és a polgári esküvők is. Példátlan erőfeszítéssel és igényes odafigyeléssel, megóvással sikerült a terem fizikai színvonalát úgy megőrizni, hogy a legünnepibb családi eseményeknek is méltó helyszínül szolgálhasson.

Az Inkubátorház A és a B épületének kialakítására, a jobboldali szárny rekonstrukciójára a HUSK pályázat, Magyarország–Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Program (Európai Regionális Fejlesztési Alap) kereteiben került sor, az épületrész 2013–2014-ben újulhatott meg. A vállalkozások inkubátori funkcióján túl a pályázati keretek lehetőséget teremtettek a közösségi funkciók beépítésére. Így a település hozzájuthatott egy 100-120 fős „színházteremhez”, nagyteremhez. Az épületek átadásával 2014 őszén valóra vált az álom: Nagykovácsi Nagyközség Öregiskolája újjászülethetett, a közgyűjteményi-közművelődési feladatok ellátása méltó körülmények közé kerülhetett. Pordán Attila, Szekeres Zsuzsa voltak a klubkönyvtár utolsó igazgatói. Az Öregiskolába való költözés idején Gyarmati Hilda könyvtáros vitte az olvasószolgálatot.

Az ünnepi, 120. évben jó volt emlékezni rájuk, és jó volt végigjárni a könyvtár útját építményi, intézménytörténeti vonatkozásban is.

7. ábra: A könyvtár szabadpolcos része napjainkban
Forrás: Reiss Borbála fotója

8. ábra: Az Öregiskola Közösségi Ház és Könyvtár homlokzata 2023 januárjában
Forrás: Dienes Beáta fotója

1902-ben 173 kötetből állt az állomány, 1968-ban 3017 kötetet jegyzett fel a helytörténeti krónika, napjainkban pedig 23 000 darab felett van a kölcsönözhető állomány.

Az Öregiskola az elmúlt évek során a település közkedvelt intézménye lett. Napjainkban is, ha új olvasó, látogató érkezik az intézménybe, mindig elhangzik: „Azért ez nagyon szép!” És mi mindig, de a 120. ünnepi könyvtári évben különösen, büszkék vagyunk rá.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- B. Szatmári Lajos (szerk.): *Községi krónika, 1968–*. Kézirat.
- Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I.* Budapest, Országos Monográfia Társaság, 1910. 98–99.
- G. Furulyás Katalin: Fejér György, a tudós paptanár Nagykovácsiban. *Nagykovácsi Helytörténeti Értesítő*, 2021. 1. szám. 1.
- Greszl Ferenc: *Nagykovácsi honismereti olvasókönyv. A németek lakta magyarországi község története és sorsa.* Nagykovácsi, 2005.
- [N. N.]: Ezerkétszáz falusi népkönyvtár. *Budapesti Hírlap*, 1902. december 24. 10–11.
- [Saját tudósító]: Vidék. Ezer népkönyvtár. *Budapesti Hírlap*, 1901. december 25. 12.
- Szabolcsi József Adalékok Nagykovácsi történetéhez. In Szabolcsy József – B. Szatmári Lajos – Jablonkay István: *Adalékok Nagykovácsi múltjából.* Nagykovácsi, 2001.
- Szentmiklóssy Géza (szerk.): *A magyar feltámadás lexikona. (A magyar legújabb kor története)* Budapest, a magyar feltámadás lexikona kiadása, 1930.

AKIKRE BÜSZKÉK VAGYUNK DOMONYBAN

„Tiszteld a múltat, hogy érthesd a jelent, és munkálkodhass a jövőn.”

(Széchenyi István)

Domony Pest vármegyében a Cserhát hegység déli nyúlványai és a Gödöllői-dombság széle közti lankás, festői szépségű területen, a Galga völgyében fekszik. A több mint fél évszázados múltra visszatekintő aszódi Petőfi Közérdekű Muzeális Gyűjtemény (Petőfi Múzeum) helytörténeti gyűjteményekből, ásatásokból származó leleteken keresztül ad bepillantást a Galgamente életébe. Az előkerült leletek alapján a térség folyamatosan lakott terület volt. A település a török uralom alatt elpusztult, majd felső-magyarországi szlovákok népesítették be a jobb megélhetés reményében. Domonyban, amely egykor „hét kastély árnyékában”² élt² még ma is láthatók a régi idők épületei: az Ónody–Segesváry-kúria, a Kandó-kúria (utóbbi intézményként, középületként a mai napig működik).

1. ábra: Domony térképe

Forrás: Grosz 2000. 7.

2–3. ábra: Domonyi képeslapok a kúriákkal

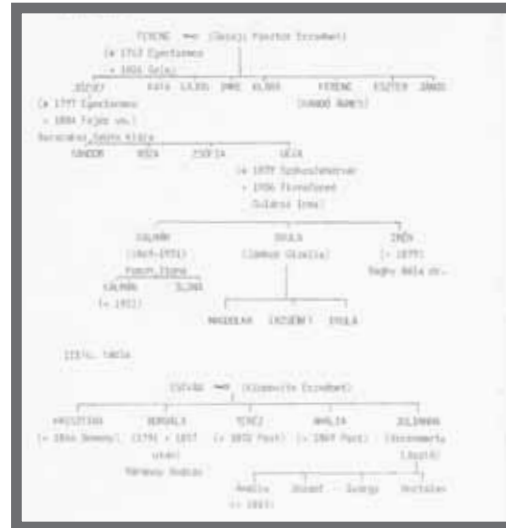
¹ Grosz Kornél Ágostonné a domonyi Koren István Általános Iskola volt történelem és magyar szakos tanára, nyugdíjas, aranydiplomás pedagógus.

² Vö. Pór Mihály – Asztalos István: *Hét kastély árnyékában. Domony falu története.* Aszód, Petőfi Múzeum, 1989.

A falu az egerfarmosi Kandó család birtoka volt, Kandó János 1652-ben nemessége igazolására Bocskai Istvántól nyert nemesi levelet. A növekvő létszámú Kandó családban 1790. április 19-én történt megállapodás a domonyi és az egerfarmosi Kandó ág között. Kandó Ferenc Egerfarmoson kapott birtokot. Ükunokáját, Kandó Kálmánt a Magyar Tudományos Akadémia 1927-ben levelező tagjává választotta, neve összeforrt a vasútvillamosítás történetével. Kandó Kálmán gyökerei is Domonyba vezethetők vissza. Gyula nevű testvérének a lánya, Erzsébet sírkeresztje az Ótemetőben áll.

5. ábra: Kandó Erzsébet sírja a domonyi Ótemetőben
Forrás: Grosz Soma felvétele

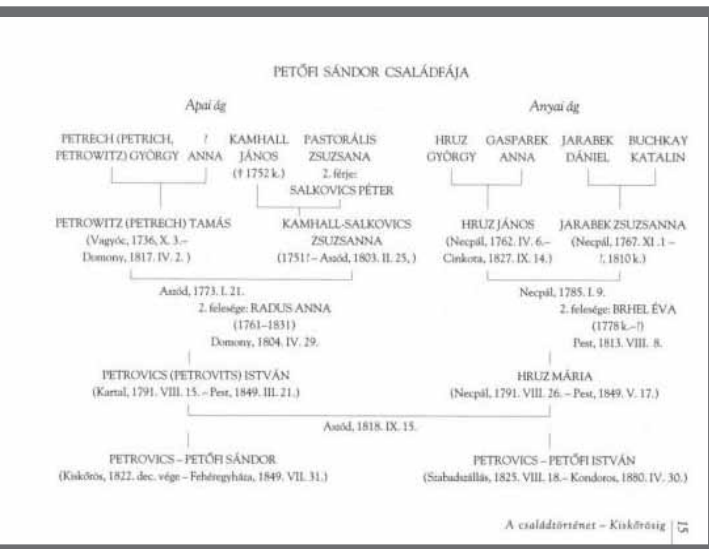

4. ábra: A domonyi Kandó család
Forrás: Pór–Asztalos 1989. 62.

Domonyban bérelt mézárszéket Petőfi Sándor apai nagyapja, Petrovics Tamás. Miután másodszor is megözvegyült, a még vele élő gyermekeire, Istvánra és Mihályra, na meg saját maga öregkori gyámoltására is gondolva, a domonyi illetőségű, nála 25 évvel fiatalabb Radus Annát vette feleségül. A helyi evangélikus templomban kötöttek házasságot. A nagyapa 80 évesen agyvérzést kapott, ő is az Ótemetőben nyugszik. Felesége férjhez ment, elkerült Domonyból.

300		Annus 1804		Populac		301	
Menek	Évek	Leány	Neve	Spóra	Testes		
Apr 24	Ével	Michael	Szavó	Clapoda	Corvus	Martin	Tarvos
Apr 29	Ével	Thomas	Petrovics	Stann	Madus	Daniel	Kala
Apr 27	Ével	Andreas	Szavó	Clapoda	Corvus	Martin	Tarvos
Apr 28	Ével	Daniel	Szavó	Clapoda	Corvus	Martin	Tarvos
Apr 19	Ével	Ével	Szavó	Clapoda	Corvus	Martin	Tarvos

6. ábra: Özv. Petrovics Tamás és özv. Radus Anna házassági bejegyzése, 1804. július 29.
Forrás: részlet a domonyi evangélikus anyakönyvből

7. ábra: Petőfi Sándor családfája
 Forrás: Kerényi Ferenc (szerk.): *Petőfi Sándor élete és kora.*
 Budapest, Unikornis Kiadó, 1998. 15.

8. ábra:
 Petrovics Tamás sírköve a domonyi Ótemetőben
 Forrás: Grosz Soma felvétele

Petrovics István – Petőfi Sándor édesapja – 1815-ben volt székálló legény Domonyban Bubla Mihály-nál. Ennek az időszaknak a bizonyítéka a kiskőrösi szülőházban kiállított ládája, amelyen ez olvasható:

*„Stephanus Petrovics Domony
 Szék-álló legény Die. 7. Septembr.
 Anno 1815.”*

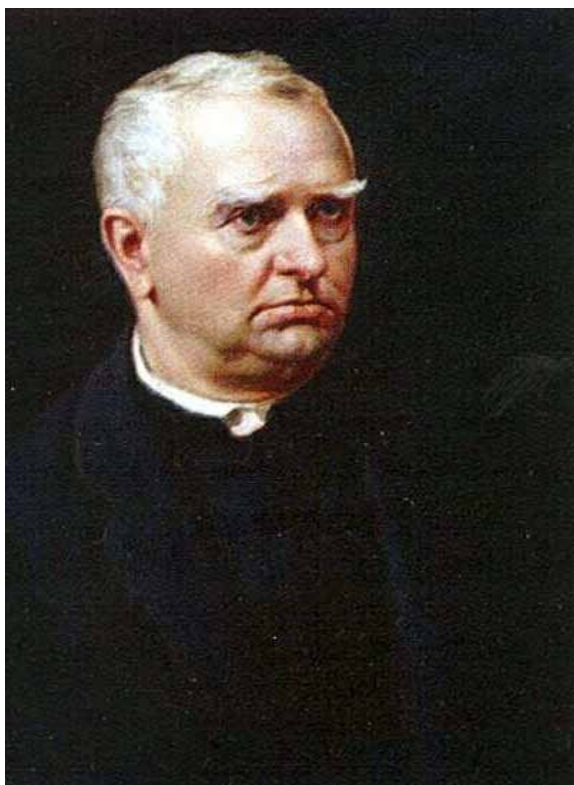
Petrovics Istvánnak megtetszett gazdája Teréz nevű lánya. Komoly szándékai voltak, házasságról ábrándozott, de a gögös anya gazdagabb férjet szánt lányának. A hoppon maradt „vőlegény” nem is marad tovább Domonyban, Maglódra ment, ahol nem tudtak kudarcot vallott házassági szándékáról. Itt ismerte meg Hruíz Máriát.

A Koren család a felső-magyarországi Turócszentmártonból 1770-ben telepedett le Domonyban. Márton nevű szücsmester fiúk 1802. november 13-án kötött házasságot a domonyi evangélikus templomban Trnovszky Borbálával, a kiskürtösi kurtanemes lányával. A fiatal házaspár második gyermekeként látta meg a napvilágot 1805. december 21-én Koren István. Az ő személye nemcsak azért fontos, mert domonyi születésű és Petőfi tanára volt, hanem azért is, mert olyan eszmei gondolatokat képviselt, amely a mai pedagógusok, szülők, gyermekek számára is követhető példaként szolgálhat.³ Következétesen, fáradhatatlan munkája révén az aszódi iskola messze vidékről is vonzotta a tanulni vágyókat.

³ Vö. Grosz Kornélné: *A domonyi Koren István Általános Iskola 300 éves krónikája.* Domony, Domony Község Önkormányzata, 2000. (Meglent a hat tantermes iskola átadásának 25 éves évfordulójára és a milleniumi év tiszteletére 2000. augusztus 20-án.)

9. ábra: Koren Márton és Trnovszky Borbála 1802. november 13-i házassági bejegyzése
Forrás: részlet a domonyi evangélikus anyakönyvből

10. ábra: Koren István portréja
Forrás: Kerényi 1998. 19.

Koren István iskoláit Domonyban kezdte, Ikladra német tanulás miatt ment. Támogatója, segítője Borbély János domonyi evangélikus lelkész, aki felismerte a fiatal fiú tehetségét. Felsőbb iskoláit Selmecbányán végezte, foglalkozott filozófiával, bölcsészettel, teológiával, Pozsonyban szerzett középiskolai tanári képesítést. Zenét, éneket annál a Klein Hugónál tanult, aki Liszt Ferencnek és Erkel Ferencnek is tanítómestere volt. Négy élő és két holt nyelven beszélt.⁴ A 18. század harmincas éveiben létesült Aszódon a *Schola latina* a helyi egyház és a báró Podmaniczky család támogatásával. Koren István 22 évig tanított itt, Petőfi Sándor három esztendőn át volt az iskola diákja. Koren rábízta az 1838-as tanév búcsúbeszédét. A költő így vall minderről: „S mily eseménydús három esztendő!

1. Itt kezdtem verseket csinálni - -
2. Itt voltam először szerelmes - -
3. Itt akartam először színésszé lenni.”⁵

⁴ A magyar mellett szlovákul, németül, franciául, latinul és görögül. Lásd Pór–Asztalos 1989. 180.

⁵ Asztalos István (szerk.): *Galgamente*. Múzeumi füzetek 25. szám: Aszód, Petőfi Múzeum, 1983. 63. Vö. Petőfi Sándor: *Úti jegyzetek* (1845). Online: <https://mek.oszk.hu/06100/06125/html/petofiu0001.html>.

11. ábra: Petőfi aszódi iskolája, a Schola latina
Forrás: Asztalos 1983. 59.

Koren pedig így emlékszik vissza idős korában a híressé vált tanítványára: „A halhatlan költő emlékének tartozom annak konstatálásával, hogy szorgalom, képzettség és szerény magaviselet tekintetében akkori tanítványaim közt példaképül szolgált.”⁶ Miután az osztrák hatóságok 1856-ban bezáratták az aszódi latin iskolát, 23 év után Koren Szarvasra került a főgimnáziumba magyart, németet, latint és botanikát tanítani. Nyugdíjba vonulása után ott is temették el 1893. április 17-én bekövetkezett halálát követően. Síremlékén az alábbi felirat olvasható:

„A munka volt életeleme, a nevelés egyetlen élvezete, a közjót szolgálhatni egyetlen dicsvágya, a köztisztelet jutalma.” Raffay Sándor evangélikus püspök így emlékezett rá: „Áldott emlékű Koren István egykori tanárom, igazi professor és polihisztor volt. Tiszta szemmel, világos és bölcs értelemmel, meleg szívvel irányította a reá bízott ifjúság lelkét.”⁷ Koren István emlékére nevét viseli iskolánk, ahol az aulában látható mellszobra, Kirchmayer Károly alkotása.

12. ábra: Koren István szarvasi sírja
Forrás: a szerző felvétele

13. ábra: Koren István mellszobra, Kirchmayer Károly alkotása
Forrás: a szerző felvétele

⁶ Asztalos 1983. 24.

⁷ Forrás: [https://hu.wikipedia.org/wiki/Koren_István_\(botanikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Koren_István_(botanikus)).

Petőfi Sándor többször járt Domonyban, Dlhányi Zsigmond barátjánál (1824–1890), akivel az aszódi gimnáziumban kötött szoros barátságot. Dlhányi Zsigmondot testvéreivel együtt az Ótemetőben nyugvó Brocken József domonyi evangélikus lelkész vette gondozásba, miután édesapjuk halálát követően édesanyjuk is eltávozott. Petőfi felnőtt korában is meglátogatta barátját, szívesen látott vendég volt a paplakban. Egy ilyen alkalommal együtt mentek Domonyból Dlhányival gyalog Pencre, volt iskolatársuk Csörföly Lajos meglátogatására.

14. ábra: A domonyi Koren István Általános Iskola
Forrás: a szerző kötetének címlapja (Grosz 2000)

15. ábra: A domonyi evangélikus paplak
Forrás: a szerző felvétele

A falu lakossága minden év október 6-án fáklyás felvonulással emlékezik meg az aradi vértanúkról, és megkoszorúzza az Ótemetőben Dapsay Dapsy Sámuel (1813–1894) sírját, aki Guyon Richárd tábornok hadsegédje volt. A szabadságharc bukása után mint bujkáló honvédtiszt talált menedéket és haláláig tartó nyugalmat Domonyban.

Megemlíthető még Nagy György királyi tanácsos neve, akinek síremléke szintén az Ótemetőben található.

16. ábra: Dapsy Sámuel sírja az Ótemetőben
Forrás: a szerző felvétele

17. ábra: Nagy György síremléke az Ótemetőben
Forrás: a domonyi evangélikus lelkész felvétele

Huszárik Zoltán Balázs Béla-díjas és posztumusz Kossuth-díjas filmrendező, a filmvilág zsenijének neve ismerősen cseng a szakmában, aki a Színbád és a Csontváry című filmjeivel iskolát teremtett. 1931. május 14-én született Domonyban. Itt játszott, itt csúszkált a befagyott Galgán, szánkózott a hegyoldalon. Ezeket az utakat járta, erre a tájra csodálkozott rá először. Itt kezdte meg iskoláit, majd az aszódi Petőfi Gimnáziumban érettségizett. Négy helyre is felvették, de ő a Színházművészeti Főiskolát választotta. Huszárik nem sok apai szeretet kapott, kétéves korában árvaságra jutott. Özvegyen maradt édesanyja, Marka néni nagy szeretetben nevelte kisfiát, az „ő” Zolikáját, mert mindig így hívta, emlegette. Formálta, alakíttatta személyiségét, bontakozó

értelmét. Ez a szoros anyai kötelék meghatározó volt mindkettőjük életében. Huszárik így vall édesanyjáról: „Az anyámtól irgalmatlan életszeretetet hoztam. Egy sor olyan érvényes fogalmat, amire az életben, művészetben egyaránt szükség van: bizalom, szeretet, barátság.”⁸ Ugyanilyen szeretettel emlékszik fiára az édesanya: „A fiam, nagyon szeretett engem, nagyon féltett, nagyon vallásos volt. Jaj, nagyon jó gyerek volt, csupa szeretet volt, arra sem tudott haragudni, aki megbántotta. Zolika nem szégyellte soha, hogy én paraszt vagyok. Azt sem, hogy ilyen ruhába járok [domonyi népviseletben], örült annak, hogy ilyen vagyok.”⁹

18. ábra: Huszárik Zoltán özvegy édesanyjával
Forrás: Sári Katalin: Velem van Zoli, meg a Jóisten.
Új Magyarország, 1994. május 16. 17.

19. ábra: Huszárik Zoltán édesanyja és családja Domonyban,
lánya, Huszárik Kata színésznő Nagy Anna színésznőtől született
Forrás: Sári 1994. 17.

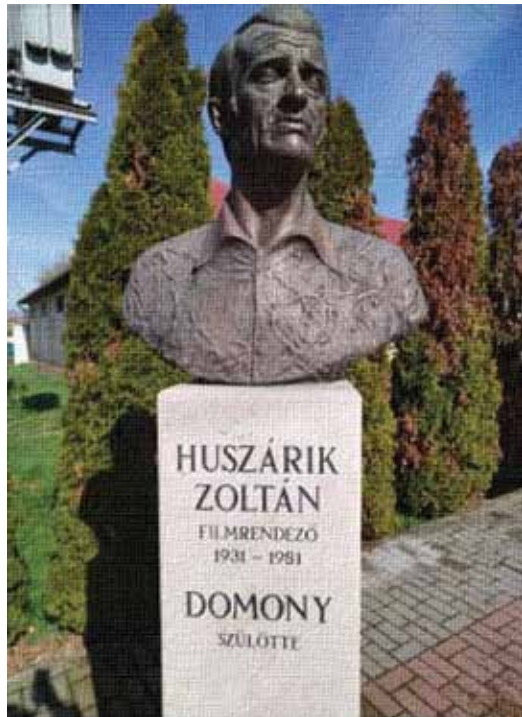
Az 1960-as években ismerkedett meg Nagy Anna színművésznővel, lányuk ismert, tehetséges színésznő Huszárik Kata. Gyermekkorában gyakran nyaralt itt domonyi nagymamájánál, aki imádta az unokáját. A szülőház falán az emléktábla Huszárik mondását hirdeti: „Az ember legalább egy lábnyomot akar hagyni maga után, nem többet.” Ő többet hagyott. Az élethű mellszobra Monori Sebestyén szobrász alkotása, a Huszárikról elnevezett Művelődési Ház előtt áll. A rendezőt a domonyi új temetőben helyezték végső nyugalomra, sok neves színész kísérte utolsó útjára.

⁸ Zay László: *Huszárik Zoltán*. Kortársaink a filmművészetben. Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó, 1984. 1.

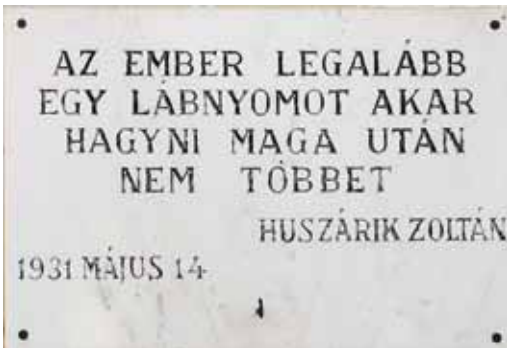
⁹ A Huszárik-napon özvegy Huszárik Jánosnéval (született: Pálinkás Mária) készült mélyinterjúból. Kézirat.

20. ábra: Huszárík Zoltán síremléke a domonyi új temetőben
 Forrás: a szerző felvétele

21. ábra: Huszárík Zoltán mellszobra Domonyban
 Forrás: a szerző felvétele

22. ábra: Huszárík Zoltán emléktáblája szülőháza falán
 Forrás: a szerző felvétele

A világbajnok fogathajó Lázár testvéreknek, Vilmosnak és Zoltánnak is van kötődésük Domonyhoz. A szépséges domonyvölgyi környezetben hozták létre a sokak által látogatott Lázár Lovasparkot. Számos cím birtokosai, Domony díszpolgárai.

23. ábra: A Lázár Lovaspark
Forrás: lazarlovaspark.hu

24. ábra: Radics Sándor cimbalomművész Domonyban
Forrás: <https://www.zenekarokaz.hu/radics-sandor-cimbalommuvesz#prettyPhoto>

Domonyban az 1700-as években jelentek meg az első roma családok, gyermekeik a népzenei, tánc-, ének- és hangszeres tudásukkal kitűntek. Közülük többen tagjai voltak a 100 tagú cigányzenekarnak: Berkes József, Radics József, Radics Sándor, Lakatos István. Radics Sándor az általános iskola befejezése után elkerült Domonyból, zenei tanulmányait Budapesten végezte kitűnő eredménnyel. Bejárta a világot, fő hangszere a cimbalom. A Magyar Köztársaság Érdemkereszt Ezüst fokozatának birtokosa, Európa Unió Nagydíjas mestercimbalmos. Zenei tudását a kecskeméti zeneiskolában igyekszik átadni.

* * *

A faluhoz kötődő nevek súlyos örökséget hagytak ránk, hiszen általuk is büszkék lehetünk, hogy domonyiak vagyunk. Munkásságuk nemcsak az emlékezésre kötelez, hanem arra is, hogy átadjuk ezt az örökséget az utókornak. Legyünk büszkék arra, hogy köztünk éltek, közlünk valók. Szeretünk itt élni. Petőfivel együtt valljuk, Domony „szent” hely:

„Üdvözöllek messze bércetetőkről,
Szent helyek!
Hol a Galga lassu andalgással
Hempelyeg.”¹⁰

FELHASZNÁLT IRODALOM

Asztalos István (szerk.): *Galgamente*. Múzeumi füzetek 25. szám. Aszód, Petőfi Múzeum, 1983.

Asztalos István: „*Vándorlom a világot...*” *Petőfi nyomában a Galga és a Rákos vidékén*. Múzeumi füzetek 44. szám. Aszód, Petőfi Múzeum, 1995.

Grosz Kornélné: *A domonyi Koren István Általános Iskola 300 éves krónikája*. Domony, Domony Község Önkormányzata, 2000.

Kerényi Ferenc (szerk.): *Petőfi Sándor élete és kora*. Budapest, Unikornis Kiadó, 1998.

Petőfi Sándor összes versei. Budapest, Osiris Kiadó, 2005.

Petőfi Sándor: *Úti jegyzetek (1845)*. Online: <https://mek.oszk.hu/06100/06125/html/petofiu0001.html>

Pór Mihály – Asztalos István: *Hét kastély árnyékában. Domony falu története*. Múzeumi füzetek, 41 szám. Aszód, Petőfi Múzeum, 1989.

Sári Katalin: Velem van Zoli, meg a Jóisten. Beszélgetés Huszárik Zoltán édesanyjával. *Új Magyarország*, 1994. május 16. 17.

Zay László: *Huszárik Zoltán*. Kortársaink a filmművészetben. Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó, 1984.

¹⁰ Petőfi Sándor: Galgaparthoz. Gréc, 1840, május 1.

DUNABOGDÁNY UTCANEVEINEK KIALAKULÁSA A 19. SZÁZAD VÉGÉN

HOGYAN LESZ EGY ORGONAMŰVÉSZ HELYTÖRTÉNET-KUTATÓ?

Az egész történet azokkal a sétákkal kezdődött, amelyeket a dunabogdányi Árpád utcában tetünk keresztanyámmal. Ahogy befordultunk a „Fő” útról, s meglátta szemben a dédapám házát, rögvest mondta: „Ott, a Raholban lakott a nagyapám, onnan jártam óvodába.” Ettől kezdve próbáltam megtudni, mit is fed a rejtélyes kifejezés, a „RAHOL”. Voltak feltevések, amelyek alapján próbáltam a német nyelvben utánakeresni a szó eredetének. A megkérdezettek azonban bár tudták, hol volt a hely, de hogy mit jelent maga az elnevezés, arra senki nem adott igazán meggyőző választ.

Az első utcanevek, helymegjelölések valóban a szóbeliségen alapultak, s erősen kötődtek a település szerkezetéhez, a foglalkozásokhoz, az ottlakókhoz. Sokáig, a 20. század közepéig, nem az volt a – máskülönben szép – szokás, hogy ismert költőkről, nemzeti hősököről, nagy emberekről neveztek el közterületet. Ezek ugyanis – mivel minden településen ugyanazok a nevek fordulnak elő – nem nyújtanak egyedi tájékoztató pontot. Ráadásul a későbbi, hasonló logikájú névadások miatt kurzusváltások után sok táblát kellett kicserélni.² Ezért aztán kedvencem egy régi orgonában talált, 1700-as évek végi beírás: „Készítette X. Y orgonaépítő, Pesten Fünf Lerchen Gasse No. 16”. Az elnevezés 250 év után is megvan, bár lefordítva: Öt pacsirta utca.

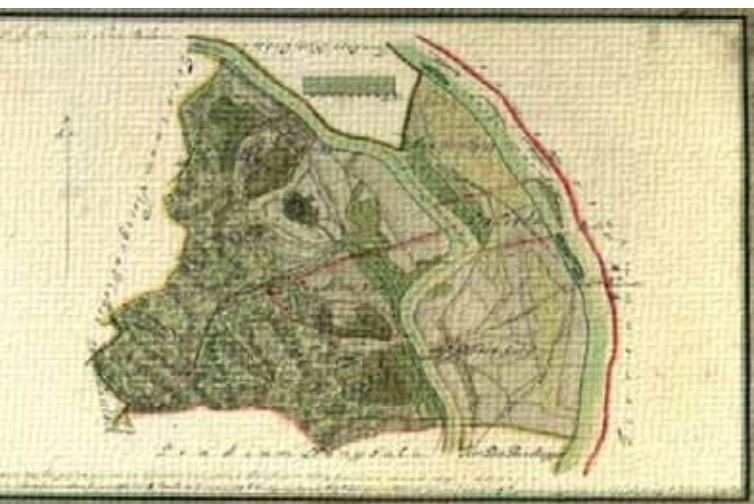
A régi séták után jóval később, már a járvány miatt volt időnk, és a kezdetben felvetett helynév keresése közben, ezen felbuzdulva, elhatároztuk, hogy saját kedvtelésünkre régi térképeket keresünk, és próbáljuk azokat összevetni a mai utcabeosztással. Megkíséreljük összegyűjteni és lokalizálni a megváltozott, de még szóban élő hely- és utcaneveket, hogy ne menjenek végleg feledésbe.

¹ Hock Bertalan a Budavári Nagyboldogasszony Templom orgonaművésze, orgonaszakértő és helytörténetkutató.

² Vö. Liebhardt András: Az utcanevekről. *Bogdányi Fő tér*, 2020. május 5.

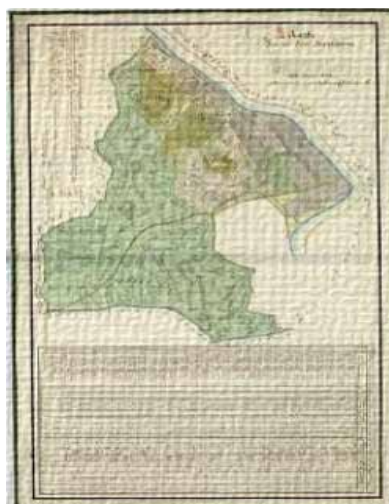
A TÉRKÉPEK

Dunabogdány történetében három térkép³ mutatja jól a településszerkezet változásait. Az 1767-es térkép tanúsága szerint a falu a sík területen, a Duna vonalát követő út két oldalán, valamint a templomhoz vezető úton és annak környékén terült el. A halmazos szerkezetű településen a későbbi utcahálózat csak felsejlik. Az 1778-as úrbéri térképen már találunk házzszámokat is, és a településszerkezetben szintén lényeges fejlődést figyelhetünk meg. A számozás a mai Budapest felé tartva a faluvégen, a jobb oldalon kezdődik, itt találjuk az egyes számot, és ezen a ponton a baloldalon ér véget. Ez a térkép és számozás azért lesz majd érdekes az utcanévváltozásoknál, mert itt még jól látszik, hogy a fő közlekedési útvonal hegy felé eső házához egészen a magasabban fekvő területekig tartanak a telkek. A korábbi mag körül számos új utca, köz és egy tér látszik körvonalazódni. A Csádr-patak bal partján is találunk már épületeket, kirajzolódik a falu legismertebb tere, a mai Szent János tér. Sőt a lejtős utca, amely a térből nyílik ma is, és a sík terület fele visz, szintén kezd beépülni.

1. ábra: Bogdány, 1767

Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltára / maps.hungaricana.hu

2. ábra: Bogdány úrbéri térképe, 1778

Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltára / maps.hungaricana.hu

A régi utcaneveket – bár 1872-ig csak elvétve – először az anyakönyvekben fedezhetjük föl. A családi eseményeknél a korai időszakban csak települést jegyeznek fel. Bogdány vagy más helynév (Visegrád, Tótfalu, ritkán távolabbi lakhely) mutatja a hovatartozást. Később legtöbbször

³ Lásd Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltára – Térképek / S_11_-No._830:83. No 5. In dominio Vetro-Budensi [Terr. possessionis Bogdány-po. Tóth-falu (Dunabogdány és Tahitótfalu külterülete), 1767. Online: <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/2480/view?bbox=1062%2C-2628%2C4209%2C-493> (1. ábra); S_11_-No._43/3. Karte von dem kaal. Dorf Bogdány [Bogdány falu úrbéri térképe], 1778. Online: <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/1446/view?bbox=3031%2C-2436%2C4962%2C-1658> (2. ábra); S_11_-No._826. Bogdány község határának elkülönítés utáni térképe, 1880. Online: <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/2392/view?pg=0&bbox=473%2C-2960%2C1286%2C-24971882> (3. ábra).

a település neve mellett csak házzszámmal jelölve találjuk meg a születés vagy haláleset helyét. A 19. század harmadik harmadában jelenik meg az utcanev és a házszám is együtt, de még a régi módszer szerint számozva (vagyis a házak építési sorrendjét követve). Dunabogdány esetében igen magas számokkal, akár 400 fölött. Ez mutatja a település fejlődését, lélekszámának növekedését is. Lakjegyzék azonban nincs.

3. ábra: Bogdány község határának elkülönítés utáni térképe, 1885 (2. részlet)
Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltára / maps.hungaricana.hu

Végül az anyakönyvi utcanévek⁴ beazonosításához egy 1885-ös kataszteri térképet⁵ találtunk az Osztrák–Magyar Monarchiából. Ezen Bogdány belterületének utcahálózatát már házzszámokkal látták el. A házzszámok pedig már nem a falu egyik végétől a másikig, majd vissza tartanak, hanem a számozás a falu közepén kezdődik. Nem véletlenül, hiszen az egyes sorszámot az urasági présház és a kasznárház kapta. Még érdekesebbé tette az összevetést, hogy ezen a térképen a háztulajdonosok neve is fel van tüntetve. Sok, hallomásból ismert mester lakhelyére ismerhettünk. Az anyakönyvek egy-egy eseményhez (születés, házasságkötés, halálozás) nemcsak a neveket, hanem a lakhelyet is megadják. Még nem rendszeres az utcanevhasználat, de már a házzszámok és a térkép alapján elindulhatott a kutatás. Sőt az 1885-ös térkép támpontként szolgált utcanévtörténeti szempontból fontos anyakönyvi bejegyzések azonosításához is. Így a három adatból (név, utca, házzszám) felrajzolható az egykori – mára már gyökeresen megváltozott – utcanevsor. Elénk tárult Dunabogdány esetében a névvé válás folyamata.

E tanulmánynak nem feladata a külterületek névváltozatainak számbavétele, ami pedig számos újabb érdekességet tartogathat számunkra (például: hogyan lesz a Scepra elnevezésből Seprő, majd Cseprő?). Bár jelen munka tehát nem érinti a dunabogdányi határterületek (például Ersti,

⁴ A dunabogdányi Római Katolikus Egyház 1724–1895 közötti anyakönyveit lásd: www.familysearch.org/search/catalog/248252?availability=Family%20History%20Library.

⁵ A Habsburg Birodalom 19. századi kataszteri térképeit lásd: <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=1809216.686367603%2C6136361.586715997%2C1831574.5171410171%2C6144635.8950278675>.

Zwiti, Triti Ruh, Csepri, Waselake, Oxestél⁶ stb.) névváltozásait, jó lenne azonban mindezt később összehasonlítani más – hasonló nyelvi kultúrájú – település névtörténetével is.⁷

Munkánkat kiegészítette, feltevéseink egy részét pedig megerősítette Horányi György könyvtáros, helytörténet kutatónak az 1980-as évekből fennmaradt, igen körültekintő kérdőíves felmérése.⁸

2

SZÉKESFEHÉRVÁRI PÜSPÖKMEGYE
MATRICULA BAPTISTARUM IN

KERESZTELTEK ANYAKÖNYVE
DÖRÖCSI ALBAREGALENSIS.

4. ábra: Anyakönyvi részlet/I., 1867
Forrás: Székesfehérvári püspökség anyakönyve (a szerző archívuma)
Megjegyzés: az anyakönyvezettek lakhelyénél („Lakhelyök és a ház száma” rovat) a Bogdány településnév mellett csak házszám áll.

19

SZÉKESFEHÉRVÁRI PÜSPÖKMEGYE
MATRICULA BAPTISTARUM IN

KERESZTELTEK ANYAKÖNYVE
DÖRÖCSI ALBAREGALENSIS.

5. ábra: Anyakönyvi részlet/II., 1867
Forrás: Székesfehérvári püspökség anyakönyve (a szerző archívuma)
Megjegyzés: az első utcanév a „Lakhelyök...” rovatban – Bogdány, Crossgasse No 72.

⁶ Az 1882-es kataszteri térképen szerepel az elnevezés ebben a formában.

⁷ Lásd ehhez például Müller Márta: Bajor utcanevek egy magyarországi német településen. *Névtani Értesítő*, 2013. 35. szám, 97–107.

⁸ Horányi György: *Kérdőíves felmérés Dunabogdány község utcaneveiről*. Kézirat. Dunabogdány, 1986.

6. ábra: Anyakönyvi részlet/III., 1867

Forrás: Székesfehérvári püspökség keresztek anyakönyve (a szerző archívuma)

Megjegyzés: a „Lakhelyök” rovatban megjelenik Bogdánynál a Duna- előtag és az utcanév is.

MIRŐL MESÉLNEK AZ UTCANEVEK?

Az elnevezés lejegyzése az anyakönyvekben változó. Van, amikor az irodalmi német nyelvátzat helyett a bogdányi sváb kifejezést találjuk. Az 1870-es években már létezik a Kirchgasse, Schulgesschein, Schulgasse, Pfargasse, Pfarrkirchengasse, Berggasse, Kalvariengasse, Tempelgasse, Tempelecker Gasse.

Az út, utca, tér elnevezése az emberlakta terület ilyenfajta tereptárgyainak megkülönböztetésére, tájékozódásra szolgált a kezdetektől. Dunabogdány esetében sincs ez másként. Az elnevezések között találunk leíró jellegűeket, amelyek az adott terület sajátosságaira utalnak. Ilyen a Hauptgasse, „Gradi Cassé”,⁹ Fő utca (a mai Kossuth Lajos utca, amelyet a szóbeliségben ma is főutcának hívnak a helyiek.)

Találunk arra is példát, hogy egy lakott területen kívül eső dűlő, mezőgazdasági egység neve lesz az irányába futó utca neve: Wiesengründl, Rainweingarten. A természetes névadás jellegzetes formája, amikor egy épület adja a megkülönböztető nevet az adott utcának, például a református és a katolikus templom, az iskola.

Arra is találunk példát, hogy kültéri építményről neveznek el egy teret: János tér, az ott található Szent János-szobor okán. Talán itt említhetjük meg egy élesen a hegy felé tartó utca sarkát is a Scharfe Eck elnevezéssel, amely a ma Cseprinek nevezett terület fele vezet.

⁹ Az idézőjelben lévő kifejezések szóbeli közlések leírásai.

Érdekes módon ritka a község utcái közt a mesterségnév. Pedig a pék mellett, lehetne cipész (suszter) a névadó, és a bányával kapcsolatos foglalkozások is.

A természetes utcanévadás különösen szép formája, amikor egy közterület az ottlakók egyikéről kapja nevét. Itt általában helyi jelentősége van a névadónak, különösen, ha a foglalkozása vagy a telekméret miatt válik megörökítésre méltónak: Czifferi, Kaiser, Nyírő, Dibra.

A spontán névadás jellegzetes formája egy-egy határrész mint területmegjelölés: Hecskéd.

Gyakran az utca jellege, fekvése vagy éppen alakja adta a spontán elnevezést, amely Dunabogdány talán legmaradandóbb (legrégebből fennmaradt) utcanévcsoportja: Hatház, Zsák, Árok. A Szurdik utca is idetartozik. Elődeink egyszerűsége törekedtek: a megnevezés magába ölel négy, akár öt mai utcanévet is: például az említett Szurdik utca.

Meg kell említeni a nem hivatalos, hanem a szóbeliségen alapuló elnevezések körét is. Számos példát találunk erre a dunabogdányi utcanévek esetében is. Egyenes, sík út értelemben: „Kratikasse”¹⁰ (Kossuth Lajos utca), „Péksi”,¹¹ „Kispéksi”, Pékeperh (Hegy utca) mellett ott a „Gali” vagy „Kali” (Kálvária és Kálvári utca) és párja a „Kisgali”, ahová szánkózni jártunk. Milyen kár, hogy lassan már nincs kit megkérdezni ezekről a régi elnevezésekről!

Továbbá érdemes még a Sváb utca elnevezést végiggondolni, így ugyanis az anyakönyvekben nemigen szerepel. Csak feltételezés van erre vonatkozóan, s hosszabb kutatómunkát igényelne, hogy valóban az itt leteleplő németek eredeti hazáját jelöli-e a szóbeli megjelölés.

A 20. század első felében a hivatalos utcanévadás szinte teljesen átvette az úgynevezett népi neveket, amelyeket a lakosság korábbi időszakban megkülönböztetésre használt. Sajnos 1945 után egy új korszak kezdődött Dunabogdány utcanévtörténetében is, amely a múltat nem akarta megőrizni. De a színhagyomány a mai napig sok esetben követi az elődök névhasználatát.

A KÖZSÉG UTCANEVEINEK TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE

A továbbiakban a dunabogdányi utcák történetét rögzítettük, hogy kiindulási pontja legyen egy folyamatnak, amely a múltat megőrizni ilyenformában is hivatott. A kiemelt utcanévek megjelenési sorrendben követik a változásokat. A zárójelben található évszámok az anyakönyvi rögzítés

¹⁰ Az adatközlő a helyi sváb nyelven nevezte meg az adott szót, az anyakönyvi változat a -gasse.

¹¹ A „Péksi” és a „Peksi” változat egyaránt él, élt a nyelvben, használatuk nem (volt) következetes.

idejét jelölik. A szóbeli elnevezéseket idézőjellel különböztetjük meg az írásos forrásokban talált nevektől. Végül minden esetben a beazonosíthatóság szempontjából is fontosnak tartottuk megadni a jelenlegi elnevezéseket.

Árok utca – Pékárok utca – Pékeperh – „Péksi” – ma Hegy utca

A sokunk által „Péksi”-ként ismert és emlegetett meredek utca valóban egy árok volt valaha, ahol a hegyről a nagyobb esők alkalmával a víz lezúdult, talán még jobban, mint manapság. Ezért utal az első elnevezés az árokra. Előnevét, a pék mesterséget azért kapta, mert több pék és cukrász lakott ezen az úton. Itt élt Meiszing Ferenc lisztkereskedő és Schusztner Tamás pék, valamint ez az út vezetett Lang Ignác pékhez, s a meredek alján lakott Knáb pék. Emlékét ma a Kiscuki köz őrzi, hiszen felesége kis boltja gyerekkorunkban sokunknak volt „kincsesbánya”.

Berggasse (1878) – Kaiser utca (1886) – ma Szőlő utca

Valamennyi házszám, amelyet ebben az utcában találunk kétszázados sorszámú, tehát viszonylag kései. Földrajzilag a református templom kis zsákutcájának zegzugos folytatásaként is értelmezhetjük. Kiindulópontja a „Kocikrave”, amely külön történeti értékű helymegjelölés a faluban. Lakói főként a német ajkú sváb lakosok köréből kerültek ki. Érdekesség, hogy vannak olyan családok, amelyek a mai napig megtalálhatók az itt élők között: Spanisberger, Hock. Az utcanévváltozás sem véletlen. A Berggasse nyilvánvalóan utal a természeti adottságra, hiszen a meredek utca a hegy (Kálvária-hegy, Csepri) lábáig vezet minket. Érdekesebb a Kaiser elnevezés. Népi leleménynek is tűnhet, hogy a Habsburg uralkodóház tagjainak pontos megnevezése nélküli névadással van dolgunk – ám a térkép mást mutat. Az elnevezés tipikus példája annak, hogy helyi lakosok, tehetősebb gazdák nevét adta előbb a szájhagyomány, majd a hatóság is az utcának. Kaiser József háza – a térkép tanúsága szerint a 262. – az egyik legrégebbi a területen, de a telek méretét tekintve mindenképpen a legnagyobb. Valószínűleg ezért kapta az ő nevét ez az utca, amely később nyilván az itt elterjedt szőlőkultúra emlékeként vette fel mai elnevezését.

Czifferi („Cifri”) Gasse/utca (1872) – ma Kert utca

Dunabogdány másik olyan helyneve, amely az utcában lakó személyről kapta nevét. Czifferi József és János a 310., 315. számú ház tulajdonosai. Foglalkozásuk szabó. Az utcát a fő közlekedési útvonal felső telkeiből alakították ki. A 308. számú ház, amely a különleges, fővárosi nyaralók által épített villa alatt helyezkedik el máig Liebhardt János molnár tulajdona. A 309. szám alatt Heer János élt családjával.

Kitérő: Villa utca – ma Bem József utca

A mai Bem József utca (Villa Gasse) korábban egy nyaralónak tervezett és megépített villáról kapta nevét, amely az utcácska végében található. Első említése 1891-ből való. A református lelkész barátai építkeztek. A Fink család Máriáról nevezte el a villát. Köznyelvi használata a tulajdonos nevéből lett: „Fingisi [jelentése: 'Finké', 'Finkéké'] Ville”.

„Dibre-domb” – Alkotmány és Rózsa utca környéke

A domboldal egyenes folytatása annak a magas partszakasznak, amely az egykori Duna-meder vonalát jelzi. A domboldal a nemrég elhunyt Herr Tibor becenevét kapta a helyi lakosoktól. Tiborka, Tibra – és innen már egyszerű a hangzókaváltás, amely a sváb nyelvben elég gyakori: a zöngétlen mássalhangzó zöngéssé lesz.

Grossgasse (1867) – „Gradi Casse”(szóbeli elnevezés), Bauerngasse (1875) Hauptgasse – Fő utca (1876) – később még: Lenin, Sztálin, Erzsébet királyné – ma Kossuth Lajos utca

Az 1778-as úrbéri térképen jól látszódik, hogy a mai Kossuth Lajos utca két oldalán a község teljes hosszában voltak házak. Hozzájuk nagy földterület kapcsolódott, sokszor egészen a mai Kert utcáig, a katolikus templomig is elértek a házakhoz tartozó földek. Később a telkek hegyhez közelebbi, a domboldalon található végén is építkezni kezdtek. Így növekedett meg a felső utcahálózat. A számozás is itt, a Grossgassén kezdődött: az 1. sorszámú ház 1778-ban a faluvégén, Buda felé tartva a jobb oldalon az első számú ház Stágel Fülöpé. A falu legfontosabb, legnagyobb épülete az urasági préház és a kasznárház – a mostani orvosi rendelő s az egykori gyógyszerár, ma dohánybolt – jelentősége ekkor még nem érvényesül a számozásban: a 122. épületegyüttes. Bizonyíték hosszú pincéje, valamint a mai lakó, Vác Erzsébet elmondása, aki szerint ez a telek egészen a mai Szent János térig nyúlt el. A számozás – bár a templomdomb felé kitér, majd elhalad egészen a falu Visegrád felé eső végéig, ott visszafordul és a Stágel-házzal szemben ér véget. Elnevezése a fenti megjelenés szerint változott. A „Sváb utca”, amely a Csádri-pataktól a falu Visegrád irányába mutató határáig tartott, későbbi megnevezés. Ennek sem az írott forrásokban, sem a hivatalos elnevezésekben nem találjuk nyomát.

Hatház utca

A Hatház utca egyike azon kicsi utcácskáknak, amelyeknek a neve kiállta az idő próbáját, és nem változott. A méretét tekintve pedig valóban hat épület állt benne.

Johannes Platzl – Szabadság tér – ma Szent János tér / és Johannes Gasse – Szent János utca – ma Kiss utca

A tér, amely útelágazás a Kálvária-hegy, a Szurdik, a faluközpont és a Plébánia utca irányába, a temető felé, nevét az ott található Szent János-szoborról kapta. Mellette rövid kis utca, amelynek első említése 1884-ben olvasható, a Kert utca fele visz, és ez is Szent János nevét viseli.

7. ábra: A dunabogdányi főutca, a Grossgasse felülnézetben
 Forrás: a szerző archívuma

Kalvarienberg Gasse/ Kálváriahegy utca – Vöröshadsereg utca – ma Kálvária út

Az elnevezés az utca végpontjára, a kálváriára utal. Az 1767-es térképen még csak egy remetelak áll az út végén, a Csepri közelében. Az 1882-es térkép már egyértelműen jelöli az új kálváriát s a tövében az agyaggödrot, amely nemrég adta át helyét egy lakóháznak. Szép példája annak, hogy egy utcanév mindent túlélt: a mai napig hasonló, tartalmában megegyező az elnevezés.

A „Kocikrave” – Kóczián-árok (1892) – ma Rákóczi utca

A hagyomány szerinti értelmezés még a Szent Donát (a kommunizmus idején Vorosilov) utcában található, ma már bezárt kocsmához kapcsolódik. A német Kotzen 'hányás'-t jelent, s a helyiek értelmezésében, aki felöntött a garatra, többet ivott a kelleténél, az ide, ebbe az árokba ment könnyíteni magán. A legenda nagyon „szép”, de az elnevezés igazi eredete ebben az esetben is egy családnévhez, a Kócziánhoz vezet: a Szurdik utca (ma már Árok utca) 357. számú házában élt Kóczián Jakab kölcsönözte a nevét. A köznyelvi becenév, a „Koci” lett az árok megnevezése. Az már a szellemes névadás szép példája, hogy ma az utcácska Rákóczi Ferenc nevét viseli, így őrizvén a Kóczián család emlékét is.

Pfargasse – Plébánia utca (1885) – ma Plébánia út

A templom mögött található út, amely összeköti a temetőtől a Szent János térig a község hegyen található területét, e kiemelt jelentőségű épületről kapta az elnevezését.

Rainweingarten/Raingasse (1875) – Rainszőlő utca (1889) – Rainhol Kasse¹² (1890) – Rainholszőlő utca (1893) / Rainszőlő utca (1893) / Rainszőlőhegy utca – Rahol Kasse (1895) – Újvilág utca – ma Táncsics Mihály utca

Az egyik különleges névalakulat, amely a mai köznyelvben is él, eredetileg dűlőnév volt. A *Steinbruch* [Kőbánya] analógiájával (lásd később) bizonyítható, hogy a *Rainweingarten* kifejezés a korábban itt található határszőlőkre, szőlőskertekre utal, hiszen a *Rain* szó, amely minden változatban megtalálható, 'határ'-t jelent. A források alapján jól nyomon követhető a változás. A szőlőkhöz, mint a faluban annyi helyen, mélyút (*Hohl*) vezetett. Az utcanévváltozás ismét a község egy letűnt korszakához vezet minket, s így válik érthetővé a találgatások után a sokak által emlegetett helymegjelölés. A *Rahol* a Wisengründl utca (Árpád utca) fölött kezdődött, körülbelül a temetőhöz vezető kis ösvénynél. Az eredetileg mélyút még az új temető megnyitása előtt, a 19. század végén kezdett benépesedni.

Rózsa Ferenc utca – ma Rózsa utca

Az Alkotmány utcából nyíló, kicsi, néhány házas zsákutca névtörténete igen kedves. Az ötvenes években – mint a többi bogdányi közteret – ezt a kicsinyke utcát is elérte a kommunista névadás: Rózsa Ferenc nevét adták neki. Micsoda leleményesség az, amely révén ma már csak kevesen gondolnak az eredeti névadóra, helyette sokkal inkább a sokszínű virágra, amely nincs tövis nélkül...

Scharfe Eck [Éles sarok]

Több utca találkozása ma is ez a terület: a Szőlő, Hunyadi, Sövény, Dózsa György – Szent Donát utcáé.

Schulgasse, Schulgässhen – ma Templom köz és Perc utca

A Plébánia úton van két egymással szemben álló épület, amelyek helyet kaptak a falu történetében. Az eredeti jellegét semmilyen formában nem őrző épületet, az első iskolát az ideérkezők alapították. Emlékét csak az a tervrajz örökíti meg, amely jól mutatja a szerkezetét. Ezért volt eredetileg az elnevezése Schulgasse. Az iskolaépület mögött volt a kántortanító háza, lakása. Itt lakott először Zeller József és felesége, majd Resch György.

Az iskolaépület később bolt lett, jelenleg pedig borzasztóan lepusztulva egy asztalos műhely működik a helyén. Vele szemben módos porta található. Itt élt a Hangyaszövetkezet helyi vezetője.

Smid Casse – Mil¹³ Gasse – ma Malom utca

¹² Az adatközlő a helyi sváb nyelven nevezte meg az adott szót, az anyakönyvi változat a Gasse.

Az egykori Míl Gasse a fő közlekedési útvonalból nyílik mintegy a mai József Attila utca folytatásaként. Nevét a vízi malomról kapta, amely az utcácska végében, a Dunán állt.

„Sneide Perh” – „Nyíró-domb” – ma Béke utca – Kert utca találkozása

A hatvanas években a feleségével együtt a községben tanított Nyíró István. A dombtetőn, amely egyben a Kert utca vége, áll a házuk. Nyíró Istvánné személyével a falunkba költözött egy darabka magyar történelem, hiszen ő a híres Gábor Áron leszármazottja.

Steinbruch Weg – „Stapbrucheh” (1896 után) – ma Arany János utca

A kőbányából a korabeli térképeken is jelölt utca a kőrakodóig, vagyis a Duna-partig húzódik. Hozzákapcsolódik a Steinplatz/„Staplac”, amely a volt, ma már nem is jelölt Árpád tér. Érdekes megfigyelni a jellegzetes sváb nyelvi formát, amelyben a kettőshangzó „ei” – „ai” egyetlen zárt „a” hanggá módosul. Ezt a közelben található Rahol esetében is megfigyelhetjük.

Szurdik utca (1868) – Winkel Gasse – Winterlan Csátri, Winkl Kasse (1875) „Csátri Kasse, Vingl” – ma Patak, Ady Endre, Árok utca

A Szurdik utca elnevezés nagyon korán megjelenik. Jellegzetesen a névadásnak abba a csoportjába tartozik, amelyben az embert körülvevő környezetből származik a név: a fő közlekedési úttól a Csátri-patak medrét követő településrész. Az elnevezés kettős, hivatalos iratokban használják a Szurdik utca és a Winkel [szöglet, szeglet, zug] Gasse megnevezést is. A patak és az Öregkálvária oldala által határolt területen nagyon korán találunk lakóingatlanokat: az 1870-es években szűk, a hegybe simuló épületeket, illetve alig telkeket a másik oldalon. Az interjúalanyok közül többen úgy vélekedtek, hogy ezen a területen éltek a bányában dolgozók. A térképek tanúsága szerint a Szurdik utca különlegessége, hogy kezdete a Csátri-patak bal oldala, onnan kanyarog fölfelé. A mai, híd fölötti részt, amely az Ady Endre utcát összeköti a Rákóczi utcával, „Winterlahn Csátri” névvel jelölik. Lakóház még az 1882-es térképen is a mai Ady Endre – Szent Donát utca kereszteződéséig található. Innen éles kanyarral folytatódik a patak másik oldalán a számozás (mai Árok és Béke utca), és befejeződik a Csátri-patak jobb oldalán. Eleink nem gondolták szakaszokra bontani, hiszen egyértelműen egy földrajzi egység, a patak jobb és bal oldaláról volt szó.

A ma Patak utcának nevezett szakaszon élő mesterek gyakran kapták a „Pach-” előnevet megkülönböztetésül úgy, hogy a foglalkozás elé tették a helynevet, például Pach-Tischler (a patakparti asztalos). Valószínűleg ezzel analóg a „Schneide Perh” elnevezés: érdekes, hogy egy szabó adta a megkülönböztető jelzőt. Azért is érdekes, mert volt ennek az utcának egy kiemelkedő lakója is, ugyanis itt élt és nyitott kocsmát (amelynek a bejárata még mindig látszik) a Tonglas család. Nemcsak a kocsmá, hanem a temető általa faragott, jellegzetes sírkövei (a kőbabák) is őrzik emlékét.

¹³ Szóbeli közlés Horányi György kérdőíves mérése alapján: az interjúalanyok így nevezték meg, hosszú í-vel, követve a sváb helyi dialektust.

Tempelgasse (1875) – Tempelecker Gasse – ma Hunyadi és Sövény utcák

A bogdányi helynévadásban jól elkülönült a református és a katolikus templom környezetének elnevezése. A Tempelgasse és a hozzá kapcsolódó Tempelecker Gasse [templomsarok] a református templom környékét jelölte.

1. Pfarckirchegasse (1870) – Kirchgasse – Templom utca – ma József Attila utca

A bogdányi utcanévtörténet különlegessége, hogy a katolikus templom környékét szakaszokra bontották, bizonyára az egyértelműsítés miatt.

A Pékárok utca folytatásaként találjuk a térképeken a Templom utcát, amelyet az idősebbek a mai napig így neveznek, bár ez is áldozatul esett az ötvenes évek átnevezéseinek. A Templom utca azt a szakaszt jelöli meg, amely a fő úttól a Pékárok, a mai Hegy utca aljáig terjed.

2. Kirchenberg Gasse (1876) – Templomhegy utca (1889) – ma Hegyalja utca

Így jelölték a katolikus templom mellett a hegy felé, a plébánia irányába tartó utcaszakaszt.

8. ábra: A Templomkör, a Templom és a Templomhegy utca felülnézetből

Forrás: a szerző archívuma

3. Templomkör utca – ma Hegyalja utca; Neugasse, „Neihe kasse” – Új utca – „Mozi utca” – ma Petőfi Sándor utca

A Templom utcát kötötte össze az Új utcával, (váltakozó elnevezése: Neugasse). Időközben itt létesült a község filmszínháza, amelyről szóbeli elnevezése, a „Mozi utca” származik. Ma pedig Petőfi Sándor nevét viseli.

4. „Frithof Kasse” – Felszabadulás utca – ma Plébánia út

A katolikus plébániától induló, a temetőig tartó szakaszt jelölik így. Az új temető a 20. században nyílt meg. Sajnos a kutatható anyagok az időkorlát miatt nem voltak elérhetőek, ezért csak a szóbeli közlésre tudunk támaszkodni. A kommunizmus időszakában a Szent János (akkor Szabadság) tértől a temetőig tartó szakaszt előbb Felszabadulás útnak, majd a rendszerváltást követően Plébánia útnak jelölik.

Wiesengründl utca (1886) – ma Árpád utca

Csupán a sarki kovácsműhely s egyetlen ház létezett kezdetben a szintén mélyútból lett utcában. A magyar „utca” megnevezés már 1886-ban is határozott: nem „Gasse”/„Casse”. A nevét a közéletben található dűlőről kapta, amelyet ezen keresztül lehetett megközelíteni. Vannak itt alacsony sorszámú lakóházak: 109., amelyben Zinkant András és Herr Magdolna lakott; 110., ahol Streich Mátyás és Ott Anna, ez a későbbi „Gromon”-ház. Mai elnevezését valószínűleg a millenniumi ünnepségsorozat részeként kapta, hiszen az utcával szemben találjuk az emlékművet, a Szent Fábián és Sebestyén kápolna mellett, a falu fő közlekedési útvonalán.

ÖSSZEGZÉSKÉPPEN

Dunabogdány utcanévtörténete egy kis szegmense annak a 300 évnak, amely a német betelepítés óta eltelt. Megkockáztathatjuk, hogy a sváb nyelv szinte utolsó lenyomata. A magyarrá lett utcanevék között is van néhány, amely közel száz vagy több mint száz éve létezik. Ilyen a Szent Donát utca, a Szent János tér, a Plébánia utca. Rövidített a Kálvária utca, de őrizi és viseli a valaha volt Kálváriahegy utca emlékét. Megmaradt a Hatház, Molnár utca elnevezése is. Az arány a szóbeliségben még jobb, de a „kutató” kicsit elégedetlen.

A dunabogdányi utcák, utak és terek elnevezései folyamatosan változtak. A korai időszakban az észszerűség volt a vezérelv: az elnevezés mindig kötődött az adottságokhoz, jellegzetességekhez. Az 1950-es években azonban szinte valamennyi eredeti utcanév eltűnt, kihalt. A kutató vágya ezért, hogy a kutatás eredményeit megörökítse az utókor számára is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Horányi György: *Kérdőíves felmérés Dunabogdány község utcaneveiről*. Kézirat. Dunabogdány, 1986.

Liehardt András: Az utcanevekről. *Bogdányi Fő tér*, 2020. május 5. Online: <https://www.bogdanyifoter.hu/blog/az-utcanevekról>

Müller Márta: Bajor utcanevek egy magyarországi német településen. *Névtani Értesítő*, 2013. 35. szám, 97–107. Online: https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/8845/ne35_8mm.pdf?sequence=1

ÁRNYAK A PUSZTÁN HALMY JÓZSEF ÉS CSALÁDJA

„Az árnyas főtca nem azért árnyas, mert árnyat adó fák szegélyezik,
hanem azért, mert árnyak mutatkoznak mindkét oldalán,
emberi lények árnyai.”

(Márton László: *Árnyas főtca*)

Halmly József a vecsési Halmly-telep alapítója volt. Vecsésnek ajándékozott sportpályája máig használatban van. A két háború között mintagazdaságot vezetett a vecsési Felsőhalomban. A gazdaság akár ma is működhetne, a Halmly család ma is élhetne – ha nincs a holokauszt, majd a kommunista diktatúra. Az egyik rendszer zsidó származása, a másik társadalmi helyzete miatt üldözte a családot.

DEUTSCH JÓZSEF, A NAGYPAPA

Halmly József 1890. június 26-án született Deutsch József néven, Budapesten.² Nevét nagypapájáról, egy híres gabonakereskedőről kapta. Ez a nagypapa alapozta meg a családi vagyont, óriási részt vállalva a magyar gabonakereskedelem felvirágoztatásában. Már a reformkorban gabonakereskedéssel foglalkozott, és 1853-ban testvérével, Gáborral megalapította azt a céget, amely a vagyont, a sikert hozta a családnak. A cég „Deutsch Gábor és József” néven lett ismertté.³ A Dunán kereskedtek, hajóik Budapeستől egészen a Bánsáig mentek, és onnan hozták fel a vetőmagot. Saját hajókkal rendelkeztek, kettőnek még a nevét is tudjuk, Gábril és Miklós névre hallgattak.⁴

1. ábra: A Deutsch cég egyik hirdetése
Forrás: *Gazdasági Lapok*, 1874. augusztus 30. 535.

¹ Kiss Gábor a Vecsési Andrassy Gyula Általános Iskola magyar–történelem szakos tanára, a Vecsési Honismereti Kör elnöke. A tanulmányt saját könyve alapján szerkesztette (*Halmly József és családja*. Vecsés, Róder Imre Városi Könyvtár, 2021.).

² Cherven Flóris (szerk.): *A Budapesti VII. kerületi Magyar Királyi Állami Főgimnázium értesítője az 1907–1908. iskolai évről*. Budapest, Fritz Ármin könyvnyomdája, 1908. 110.

³ Társas cégek. *Központi Értesítő*, 1876. március 8. 24.

⁴ *Ellenőr*, 1870. december 1. 3., *Sürgöny*, 1865. augusztus 20. 3.

1863-ban Deutsch József bérházat, palotát építtetett Pesten, az Országút 11. (ma Károly körút 8.) szám alatt. Ez a ház lett aztán a család otthona évtizedeken át, illetve a vecsési birtok szellemi központja. Az építész Hild József volt, akinek a nevét az egri főszékesegyház, az esztergomi bazilika vagy a pesti Szent István-bazilika tette halhatatlanná. A család mellett bérlők is éltek itt, Tóth Árpád például két alkalommal is volt albérlő.⁵ Vecsés történetének szempontjából a legfontosabb bérlő Jurenák Pál vaskereskedő⁶ volt. Az ő személye azért fontos, mert Deutschék későbbi birtoka, a Vecsés melletti Felsőhalom-pusztá ekkor a Jurenák család birtokában volt. Elképzelhető, hogy így értesült a helyről a család, hogy aztán megvásárolva azt, jelentősen alakítsa Vecsés történelmét. Deutsch József 1872-ben vette meg Felsőhalom-pusztát,⁷ juhászatot, tehenészetet rendezett be itt, és megkezdődött az addig elhanyagolt pusztá fellendülése.

HALMI DEUTSCH SÁNDOR, AZ ÉDESAPA

Halmi Deutsch Sándor, Halmy József édesapja 1884 és 1909 között negyedszázadon át irányította Vecsés-Felsőhalom gazdaságát. Ebben a 25 évben a felsőhalmi birtok felvirágzott, messze földön híressé vált. A birtok nyugati végében Deutsch Sándor kastélyt és díszparkot építtetett. Országos hírű szőlőt hozott létre, melyet feleségéről Anna-telepnek nevezett el.

Sokoldalú ember volt. Gabonakereskedőként vitte tovább édesapja cégét, de mellette ott találjuk a magyar malomipar naggyá tevői között is. Pénzügyi szakemberként az Osztrák–Magyar Bank egyik főtanácsosaként ismerték. A Pesti Izraelita Hitközség vallási előjárói közé tartozott. Rengeteget adakozott, élete végén pedig egy kórházat is alapított. Sokoldalúsága, műveltsége és humanizmusa miatt „polgár Deutschnak” titulálták Pesten.

1902. július 9-én Deutsch Sándor nemesi címet kapott „magának és összes törvényes utódjának” a királytól. Az elismerést „a közügyek és a jegybank intézet körül szerzett érdemei elismeréséül” kapta meg. A nemesi cím mellé a Halmi előnevet választotta, a név a felsőhalmi birtokra utalt. A nemességhez címer is járt.⁸ A Halmi Deutsch-címer négyelt pajzsában balra fenn a három arany búzakalász a gabonakereskedelemre, a családi cégre és a földművelésre, Vecsés-Felsőhalomra utal. Jobbra fenn a zöld leveles aranyfürtös szőlőtőke az aranyoroszlánnal a vecsési borászat, az Anna-telep jelképe. A két ragyogó Dávid-csillag az istenhit, a zsidó vallás jele. A hajó a gabona Dunán való szállítására, a Deutsch Gábor és József családi cégre, a HDS monogram pedig magára Halmi Deutsch Sándorra utal.

⁵ Kardos László – Kocztur Gizella (szerk.): *Tóth Árpád levelei*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973. 10–11., 327, 370.

⁶ Lásd ehhez Siegl Károly hirdetését: *Pesti Napló*, 1866. február 7. 6.

⁷ Csatár István – Hovhannesian Eghia – Oláh György (szerk.): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és Kecskemét th. jogú város adattára IV*. Budapest, k. n., 1939. 67.

⁸ MNL OL Királyi Könyvek. 71.118. 1902. július 9., Ischl.

Halmi Deutsch Sándor életét meghatározta az Istenbe vetett bizalom, a hit. A pesti Károly körút 8., a családi fészek csak pár lépésre állt a Dohány utcai zsinagógától. A család életének meghatározó pillanatai, az esküvők, a vallási ünnepek mind-mind itt zajlottak. A zsinagógában két pár üléssel rendelkezett, amelyeket halála után fiaira hagyott.⁹ A Pesti Chevra Kadisa egyik vezető tagjaként részt vett a halottak méltó eltemetésének megszervezésében és a szociális ellátó munkában (a chevra kadisa ősi zsidó szervezetként ezt tekinti fő feladatának). Támogatta a betegeket és a szegényeket, ahogy a kulturális életet is: széleskörű humánus munkát végzett¹⁰ Amivel pedig nevét halhatatlanná tette, az egy vadonatúj kórház alapításában való részvétele volt. Ez a kórház az Amerikai úti Szeretetház, ahol az építőbizottság elnökeként intézte az ügyeket.¹¹

1906 májusában a Pesti Chevra Kadisa pályázatot hirdetett újonnan építendő intézményei számára. A terv szerint egy menedékházat és egy szeretetházat hoznának létre nővérszállóval a rászorulóknak. A menedékház a hajléktalanná váló családokon segítene lakhatással és munkaalkalmatossággal. Kézműves műhelyekkel, nagy népkonyhával és imaházzal is rendelkezne. A szeretetház a kórházból kiszorult krónikus betegeken segítene. Az építőbizottság elnökéül Halmi Deutsch Sándort kérték fel, aki óriási elánnal vetette bele magát a munkába. Az építési telkek kiválasztásánál Halmi Deutsch vecsési birtokos szomszédjára, Andrassy Sándorra támaszkodott. Az ő testvére, Andrassy Mária adta el a chevranak azt a zuglói, Amerikai úton lévő területet, ahol az emberbaráti intézmények később felépültek.¹² Az építész Halmiék döntése alapján Leitersdorfer

2. ábra: A Halmi Deutsch család címere
Forrás: fotó a Halmy-hagyatékból, saját gyűjtemény

⁹ BFL. Kihirdetett végrendeletek. VII.7.d.389. 1909.

¹⁰ Lásd ehhez részletesebben például az alábbi nekrológot: Halmi Deutsh Sándor. *Egyenlőség*, 1909. október 6. 10.

¹¹ Új szeretetház a fővárosban. *Pesti Hírlap*, 1911. május 23. 36–37.

¹² A pesti chevra-kadisa új intézményei. *Egyenlőség*, 1906. december 2. 10.; Három új intézmény. *Magyar Zsidó Szemle*, 1906/1. 21.

(később Lajta) Béla lett, akinek addig már a keze nyomát dicsérte többek között a zentai tűzoltóság, a pesti Vakok Intézete és sok szép síremlék a Kozma utcai zsidó temetőben.¹³

Ezután megkezdődhetett az építkezés, de az átadást Halmi Deutsch Sándor már nem érte meg, mert 1909 szeptemberében elhunyt. Özvegye, Schossberger Anna egy évvel később 50 000 koronás alapítványt tett az intézmények javára, és ezzel a munka nyugodtan a végéhez érhetett. 1911-ben ünnepélyesen átadták a főváros új jótékonyági célú épületeit. A szeretetház homlokzatára egy Mózes-szobor került, fölé pedig egy idézet héberül. Ezt imádkozta Mózes, mikor beteg volt a nővére: „Isten, kérék, ó gyógyítsd meg őt!”¹⁴ A megnyitó beszédben meleg szavakkal emlékeztek meg Halmi Deutsch Sándorról és feleségéről, aki szerényen megbújt a tömegben.

A menedékház túlélte a 20. századot. A háború után ide költözött át a szeretetház, és máig is itt működik, mint izraelita szeretetkórház. Ez ma Közép-Európa egyetlen zsidó kórháza. Még saját zsinagógával is rendelkezik.¹⁵ A hajdani szeretetházat 1952-ben államosították, és az idegsebészet kapta meg. Napjainkban az épületben az Országos Klinikai Idegtudományi Intézet működik. Agyi, daganatos, epilepsziás, gerinc-, sztrókos betegek ezrei köszönhetik életüket, illetve életminőségük javulását az itt dolgozó orvosoknak.

SCHOSSBERGER ANNA, AZ ÉDESANYA

Halmi Deutsch Sándor felesége, Schossberger Anna fejezte be a kórházalapítás művét. Ő volt férje örök támasza, évtizedeken át üzlettársa, élete végén ápolója. Egy „finom érzésű úrhölgy, ki oly nemes szívű, mint amily szerény, olyan jó, mint amilyen igénytelen, és világító példa volt élete során.”¹⁶

Nem csak a kórház alapítását fejezte be, de ő vette át fia, Halmy József nagykorúságáig a vecsési uradalmat. Ő, a vecsési Anna-szőlőtelep névadója irányította

3. ábra: Schossberger Anna két kislányával (a nagyobb Rinkával és Melánie-val) az 1870-es évek végén

Forrás: fotó a Halmy-hagyatékából, saját gyűjtemény

¹³ Lajta Béla munkásságához lásd: https://hu.wikipedia.org/wiki/Lajta_Béla.

¹⁴ Cseh Viktor: Az emberszeretet „Lajtába öntve” – A Pesti Chevra Kadisa Amerikai úti intézményei 2. *Zsido.com*, 2020. augusztus 27.; Nagy alapítvány. *Egyenlőség*, 1910. augusztus 7. 10.

¹⁵ Lásd ehhez: <https://szeretetkothaz.hu/tortenetunk-2>.

¹⁶ Winterberg Gyula udvari tanácsos, a pesti chevra-kadisa elnökének szavai az 1915. májusi közgyűlésen. Vö. Három közgyűlés / A pesti chevra-kadisa. *Egyenlőség*, 1915. május 23. 9.

¹⁷ Valószínű, ő volt a Szolnok melletti Fokorúban lévő birtokukon ekkoriban még álló Anna major névadója is.

¹⁸ *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék*. Budapest, Franklin-Társulat, 1911. 487.

a vecsési birtokot öt éven át 1909 és 1914 között.¹⁷ Schossberger Anna a 20. század elején szegény gyermekek segítésével, táboroztatásával is foglalkozott az Izraelita Szünidei Gyermektelep Egyesület védnökeként.¹⁸ Emellett támogatta az Országos Magyar Iskola Egyesületet, a magyar nyelv és kultúra terjesztését a nemzetiségi vidékeken.¹⁹ Az I. világháború kitörését még megérte, sőt a Magyar Vöröskeresztnek nyújtott adománnyal a háború sebesültjeit segítette.²⁰ 1914 őszén, 62 éves korában hunyt el. „Nagy emberi erényei révén felette szerették őt a fővárosban” – írta róla egy korabeli újság.²¹

Fiára, Halmy Deutsch Józsefre egy gondosan rendezett vecsési birtokot hagyott szőlőteleppel, kastéllyal, arborétummal, juhászattal, tehenészettel, tejgazdasággal, erdővel és szántóföldekkel.

HALMY JÓZSEF

Szülei legkisebb, hatodik gyermekeként jött a világra 1890-ben. Tudatosan készítették a családi örökség átvételére, ezért a gimnázium után a felsőfokú tanulmányait Lipcsében végezte az ottani gazdasági és kereskedelmi akadémián.²² 1914 tavaszán Halmy Deutsch József a Halmy nevet Halmyra változtatta.²³ 24 éves volt, nagy elhatározással arra, hogy tovább vigye a vecsési birtok hírére. Pár hónapra rá azonban egy szerb terrorszervezet meggyilkolta a trónörökös párt, és kirobbant az I. világháború. Bár akkor még nagyon-nagyon kevesen sejtették, de a magyarok és zsidók békés együttélésének kora is véget ért.

Halmy Deutsch József és családja óriási hadikölcsönökkel támogatták Magyarország erőfeszítéseit, majd maga Halmy József is bevonult a hadseregbe. A 7. huszárezredben szolgált lovas huszár hadnagyként. 1916-ban a frontra

4. ábra: Halmy József katonaként
Forrás: fotó a Halmy-hagyatékából, saját gyűjtemény

¹⁹ Az Országos Magyar Iskola Egyesület. *Budapesti Hírlap*, 1912. február 15. 8.

²⁰ Adományok a Vörös keresztnek. *Pesti Hírlap*, 1914. július 31. 7.

²¹ Halálózások. *Az Újság*, 1914. október 24. 10.

²² Csátár–Hovhannesian–Oláh: i. m. 67.

²³ MNL OL Királyi Könyvek. 72.1112. 1914. március 18. Bécs.

került.²⁴ Ekkorra már világossá vált, hogy a lovas huszár mint fegyvernem az I. világháborúban nem sokat ér a gépfegyverekkel és a lövészárkokkal szemben. Ennek ellenére felderítésre, üldözésre, lepezésre még használták, illetve utoljára éppen 1916-ban vették hasznát, az erdélyi hadműveleteknél. A Román Királyság hadserege 1916. augusztus 27-én betört Erdélybe azzal a céllal, hogy elfoglalja azt, és hogy utat törjön magának a magyar főváros, Budapest felé. A támadást az antant hatalmakkal kötött titkos bukaresti szerződés készítette elő, amelynek értelmében egy sikeres hadjárat esetén Románia leszakíthatja Magyarországról Erdélyt, a Kelet-Alföldet és a Bánságot. A 7. huszárezred részt vett az Erdélyt sikerrel megvédő harcokban. Halmy hadosztálya szeptember 6-án érkezett a dél-erdélyi Medgyesre, és az Olt-völgyi hadműveletekben vett részt. Taktikai feladatként vakmerő, gyors, elterelő hadműveleteket kellett folytatnia, amelynek köszönhetően a főszereg felszabadíthatta Dél-Erdélyt és a Székelyföldet. Halmy Deutsch Józsefet Károly-csapatkeresztel és Háborús emlékéremmel tüntették ki.²⁵

Halmy Deutsch József hadnagy a háború utolsó évében összeházasodott egy háborús kitüntetéssel rendelkező önkéntes ápolónővel, Wolfner Lilivel,²⁶ a neves újpesti Wolfner Tivadar legkisebb lányával.²⁷ A háborúra való tekintettel az esküvőt a legszűkebb családi körben tartották.²⁸ 1918 őszén összeomlottak a központi hatalmak, és ez az összeomlás maga alá temette a történelmi Magyarországot, de a Monarchia korának toleráns légkörét is. Wolfner Lili már Vecsés-Felsőhalom úrnője volt, amikor a Tanácsköztársaság idején édesapját letartóztatta a kommunista hatalom, illetve egy időre elvették minden vecsési vagyonukat is.²⁹

Halmy József és Wolfner Lili szülei is még hithű zsidók voltak, akik vezető szerepet játszottak a pesti hitközség életében, ők azonban kitértek. Miért? A háború, a frontszolgálat miatt? Azért, mert a magyar kommunisták 1919 májusában rövid időre elvették a vecsési birtokot?³⁰ A fehérterror miatt? 1922-ben született gyermeküket, Halmy Sándort születésekor állítólag a vecsési plébános, Fehér János keresztelte meg.³¹ Itt már az édesapa is keresztény lehetett? Az 1920-as évektől ő volt a vecsési római katolikus plébánia kegyura.³² Vecsési kastélyába kápolnát építtetett,

²⁴ Habsburg-Lotaringiai József: *A II. Vilmos német császár és porosz király nevét viselő cs. és kir. 7. huszárezred hadi emlékkönyve*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóhivatala, 1923. 204.

²⁵ Csatár–Hovhannesian–Oláh: i. m. 67.

²⁶ Házasság. *Budapest*, 1918. május 3. 7.

²⁷ A családfához lásd: <https://www.geni.com/people/Lilly-Halmy-von-Halmi/6000000015956688307>.

²⁸ Házasság. *Budapest*, 1918. május 3. 7.

²⁹ Csicsay Iván et al. (szerk.): *Iratok Pest megye történetéhez, 1918–1919. (Okmányközlés)* MSZMP Pest megyei Bizottsága – Pest megyei Tanács, Budapest, 1969. 299.

³⁰ Gyalay Mihály: *Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon II.* Budapest, Egeler Kft., 1997. 1406.

³¹ Fröhvirth Mihály helytörténész közlése.

³² Bilkei Gorzó János: *Vecsés nagyközség története különös tekintettel a 150 év előtti telepítésre (1786–1936)*. Monor, Vecsés Nagyközség Elöljárósága, 1938. 84.

az udvarára pedig haranglábat kis haranggal.³³ 1933-ban felesége, Wolfner Lili is áttért a római katolikus vallásra.³⁴ 1934-ben Halmy elhagyta a Deutsch szót a nevéből.³⁵ 44 éves volt. Németországban már egy éve napirenden voltak az antiszemita szeánszok; a nyilvános könyvégetések, az utcai erőszak és a nyíltan gyűlöletet szító közbeszéd. Menekülés lehetett? Vagy hitbeli kérdés? Az is tanulságos, hogy Halmy József fia, Halmy Sándor nyolc éven át keresztény iskolába, a pesti piaristák gimnáziumába járt.³⁶ Itt belépett a Jézus Szent Gyermekeiségi Társulatba.

A háború vége, az esküvő, a konszolidáció és gyermeke megszületése lehetővé tette Halmy számára, hogy Vecsésre koncentráljon. Vecsés földbirtokosaként jó érzékkel folytatta az édesapja által sikeressé tett szőlőtermelést, tejgazdálkodást és a birtokra a kezdetektől jellemző juhtenyésztést.

Vecsés legfiatalabb településrészét, a Halmy-telepet Halmy József alapította. A parcellázás 1931. július 9-én kezdődött a szőlő és a vasút közötti területen.³⁷ Az új utcák elnevezése tudatosságra utal. Utcat kaptak magyar hadvezérek: Bem, Damjanich, Görgey, Klapka és Szondi. Mivel nagyon közeli volt a katasztrófa, utcanevek idézték a trianoni tragédiát: Bessenyoí, Besztercei, Kikindai, Küküllői, Lévai, Sárosi, Szabadkai, Tamócai, Torockói és Zilahi. A telepre főként munkáscsaládok költöztek. Két nagyobb földdarab maradt ki a parcellázásból. A telep közepén a tervek szerint római katolikus templom, óvoda és iskola épült volna, de a tervezés elhúzódott, végül el is sodorta a II. világháború.³⁸ A Halomi útnál kihagyott terület viszont egy évvel a parcellázás után Vecsés első hivatalos sportpályája lett. Halmy ugyanis sporttelepet adományozott Vecsésnek a Halomi (Dózsa György) úton. Az avató ünnepségre 1932. október 9-én került sor. Ekkor adták át a következő létesítményeket: futball-, tenisz-, futó- és lövészpálya. A sportoláshoz készített öltözők modernségét jelezte, hogy vízvezetékkel is rendelkeztek.³⁹

A településrész, a sportpálya alapítása mellett Halmy a vecsési cserkészeket, a tűzoltókat és a vasutasokat is rendszeresen támogatta. Minden adva volt ahhoz, hogy felcseperedő fiával Vecsés életének fő irányítói legyenek – de közbeszólt a történelem.

Azokban a hónapokban, amikor Halmy József sportpályát adott Vecsésnek, amikor kezdett kiépülni az általa alapított Halmy-telep, Németországban hatalomra került a modern antiszemitizmus legpusztítóbb hatású szónoka, Adolf Hitler. Az 1933-as kinevezése utáni években még kevesen

³³ Gál István: A Halmi-telepről. In Demeter Zoltán (szerk.): *Vecsési Kalendárium* 2003. H. n., DZL Kiadó, [2003.] 64.

³⁴ Forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33HY-DTHW-NB?i=148&cc=1452460&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AQGTJ-HBMW>.

³⁵ Kempelen Béla: *Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok* 3. Budapest, magánkiadás, 1939. 92.

³⁶ Kispárti János: *A Magyar Kegyes Tanító Rend Budapesti Gimnáziumának értesítője az 1932–33. iskolai évről*. Budapest, magánkiadás, 1933. 76. A reformkorban ide járt iskolába Schossberger Zsigmond dédapja is.

³⁷ Bilkei Górzó 1938. 74.

³⁸ Orosz Károly: *Ami a jubileumi évkönyvből kimaradt*. 3. rész. *Vecsési Tájékoztató*, 1992. március vége. 8.

³⁹ Sportpálya-avatás. *Pesti Hírlap*, 1932. október 8. 12.

vették komolyan a baljós jeleket, melyek Németországból érkeztek. A volt lipcsei diák, a zsidó származású Halmy József még 1939 elején is kereskedett német cégekkel.⁴⁰ Időközben, 1938 májusában a magyar parlament német mintára meghozta az első zsidótörvényt. 1939-ben a második zsidótörvény már zsidónak minősítette a keresztény Halmy Józsefet, a Vecsési falusi plébánia kegyurát, kikeresztelkedett feleségét és kereszténynek született fiát is.⁴¹ Pár hónapra rá kitört a II. világháború. Az ezt követő években 21 törvény és 367 rendelet fosztotta meg jogaitól és vagyonától a Halmy családot, hazánk zsidó magyarságát és zsidónak minősített keresztényeit.⁴² Közben a propaganda is beindult. Egyre több újságcikk uszított a zsidó magyarok ellen.⁴³ Nem számított, hogy kitüntetett I. világháborús veteránokról volt szó vagy olimpiai bajnokokról, tudósokról, világhírű művészekről, a magyar ipar fellendítőiről: a gyűlöletspirál mindent maga alá temetett.

1941. február 2-án Halmy József váratlanul elhunyt.⁴⁴ Ekkor már készülődött a negyedik zsidótörvény is, amely megtiltani tervezte, hogy a zsidóknak vidéki birtokuk legyen. Márciusban a vecsési előjáróság kötelezte özvegy Halmy Józsefnét, hogy állítsa össze a vecsési birtok leltárát.⁴⁵ Megkezdődött a család törvényesített kirablása. 1942. szeptember 6-án az országgyűlés megszavazta a negyedik zsidótörvényt.⁴⁶ A törvény értelmében a Halmy családtól elvették a vecsési birtokot a kastéllyal és minden felszereléssel együtt. 70 év munkája egy csapásra elveszett. 1942 karácsonya előtt, december 21-én és 22-én bizottság járta körbe a birtokot, hogy mindent átvegyen az állam részére. Az erdőt és az erdőingatlanokat a gödöllői erdőigazgatóság, az Anna-telepet és a szőlészethez, borászathoz használt felszereléseket, ingatlanokat a Budapestvidéki Hegyközségi Tanács, az állatokat, szántókat, a terményt, az anyagkészletet és a mezőgazdasági ingatlanokat a Földművelésügyi Minisztérium vitte. A kastély tulajdonán a három állami szerv nem tudott megegyezni, addig veszekedtek rajta, míg ideért 1944-ben a front, így az senkié sem lett, állaga pedig folyamatosan romlott.⁴⁷

⁴⁰ Szarvasmarha-kivitel. *Közlelek*, 1939. február 12. 121.

⁴¹ Vö. 1938. évi XV. törvénycikk a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról (első zsidótörvény); 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közeleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról (második zsidótörvény).

⁴² Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek. 1920–1944. In Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó, 2005. 142–143.

⁴³ Lásd például N. N.: 242 milliomos közül 160 a zsidó. „Beszélő számok” a budapesti milliomosokról. Kinek van Budapesten egymillió pengőn felüli vagyonuk? *Függetlenség*, 1941. január 19. 6. Az uszító hangvételű cikkben a család tagjai is meg vannak említve: Halmi Deutsch Viktor mellett Wolfner Józsefné, Brüll Alfréd, Hantos Elemér, Fleissig Sándorné, Schossberger Viktor és Wolfner András.

⁴⁴ Halálózás. *Pesti Hírlap*, 1941. február 4. 7.

⁴⁵ MNL OL. Z.135. T.8065. Országos Földhitelintézet Birtokpolitikai Főosztály. 1942.

⁴⁶ Vö. 1941. évi XV. törvénycikk a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. tc. kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajtávédelmi rendelkezésekről (harmadik zsidótörvény); 1942. évi XV. törvénycikk a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól (negyedik zsidótörvény).

⁴⁷ MNL OL. Z.135. T.8065.

A hivatalos szervek részéről a család mellett ekkor mindössze egy ügyvéd állt: dr. Borbás Gáspár. Borbás Gáspár nem csak jogászként vált híressé, hanem labdarúgóként is. Ő az első focistánk, akinek a doktor cím állt a neve előtt. A magyar futball hőskorában a Ferencváros labdarúgócsapatának alapítója volt, ő szerezte a Fradi első gólját, sőt a magyar válogatott első gólját is, illetve ő lett az első 25-szörös válogatott is. Özvegy Halmy Józsefnét abban a harcában segítette, hogy megvédje a magántulajdonát. A Halmy család az emberség szikráját, az emberségben való hitet köszönhette neki a rengeteg gyűlölet és a megsemmisítő közöny mellett.⁴⁸

„BÚJT AZ ÜLDÖZÖTT...”

Az igazi pokol 1944-ben a német szövetségesek bejövetele után szabadult el Magyarországon. 1944. április 22-én Petőfiszállás-Pálosszentkúton megszületett a döntés minden zsidó magyar Auschwitz-Birkenaubra való deportálásáról. A tervek szerint a gyengéket, az öregeket és a gyerekeket itt rögtön megölik, a többiek pedig rabszolgaként dolgoznak a német birodalom győzelméért. Az akció irányítói Endre László, Horthy rendszerének egyik államtitkára és Adolf Eichmann, Hitler biztonsági hivatalának zsidóügyi felelőse lettek.⁴⁹ Ekkor indult meg a „magyar akció” előkészítése Auschwitz-Birkenauban: új vágányok, rámpák épültek, a krematóriumokat, kéményeket, gázkamrákat felújították, nagy égetőgödöröket ástak, üzembe helyezték a két régi gázkamrát, és 990 kg Zyklon-B rovarirtót rendeltek. Megkezdődött a felkészülés a birkenauai haláltábor legnagyobb tömeggyilkosságára. Ez után mindössze két hónapra volt szükség, hogy német irányítással a magyar állam deportálja vidékről a zsidó magyarokat, 437 402 embert. Auschwitz-Birkenau gázkamráiban és égetőgödreiben lelte halálát a vidéki zsidó magyarok kb. 75%-a, 320 000 ember. A többiek más táborokba kerültek, ahonnan szintén sokan nem tértek haza: ezekben kb. 80 000-en haltak meg.⁵⁰

5. ábra: Halmy Józsefné Wolfner Lili 1944-ben
Forrás: fotó a Halmy-hagyatékából, saját gyűjtemény

⁴⁸ MNL OL. Z.135. T.8065.; Nagy Béla: Borbás Gáspár dr. *Fradi Híradó*, 1974. május. 16.

⁴⁹ Kádár Gábor – Vági Zoltán: *A végső döntés. Berlin, Budapest, Birkenau 1944*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2013. 188., 192., 214–215., 238.

⁵⁰ Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Táborok könyve. Magyarok a náci koncentrációs táborokban*. Budapest, Könyv & Kávé Kiadó, 2017. 650–651.

Mire a budapestiek, köztük a Halmy család, kerültek volna sorra, a világ kezdett tudomást szerezni az eseményekről. 1944. június végén egymás után érkeztek be a tiltakozások Horthy Miklós kormányzóhoz. Előbb XII. Pius pápa, aztán Rooseveltt amerikai elnök, majd a semleges svéd király, V. Gusztáv kérte a deportálások leállítását. Ráadásul 1944. június 6-án az angolszászok megkezdték a partra szállást Normandiában, június 22-én pedig a szovjetek indították meg legnagyobb háborús támadásukat, a Bagratyion hadműveletet. Többek között e körülmények hatására Horthy 1944. július 6-án felfüggesztette a budapesti zsidó magyarok deportálását. A műveletet a hadi szerencsében bízva augusztusra halasztotta.⁵¹

Június 16-ától a budapesti zsidó magyarokat ún. csillagos házakba zsúfolták össze (a „zsidó házak” kapuja fölé 30 cm átmérőjű Dávid-csillagot kellett helyezni, innen kapták a nevüket). Ekkor még az volt a terv, hogy a fővárosiak is Auschwitzba kerülnek. Kb. 220 000 embert közel kétezer házba költöztettek át.⁵² Budapest utcái a középkort idézték: a társadalom kitaláltjai kis csomagjaikkal vánszorogtak az ismeretlenbe. A csillagos házakba préselve az emberek, köztük több ezer gyerek, az életükért reszkettek. A hírzárlat és a cenzúra ellenére mindenki tudta, hogy a vidéki zsidó magyarokat kivétel nélkül elvitték, de senki nem tudta, mit hoz a holnap, a fővárosiakra mikor kerül sor. A pesti Halmy Deutsch-ház is csillagos ház lett, telezsúfolva a halálra ítélttel.⁵³ Özvegy Halmy Józsefné, Halmy Sándor és a család többi tagja csak meghatározott időben hagyhatta el a lakást, és hordaniuk kellett a ruhára jól láthatóan felvarrt sárga csillagot. Ezekben a napokban érkezett Budapestre egy svéd diplomata, Raoul Wallenberg. A semleges Svédország azzal a feladattal küldte hazánkba, hogy minél több zsidó magyart próbáljon megmenteni. A 32 éves Wallenberg óriási energiával vetette bele magát a munkába. Legnagyobb ötlete, amellyel majd tízezer embert mentett meg, a védőútlevele volt. 1944 augusztusában, már egy vesztes háború utáni igazolásul, a magyar hatóságok jóváhagyták a svéd védlevelek, a *Schutzpassok* kiadását. Aki ilyen menlevélhez jutott, az a semleges Svédország oltalma alá került, és mentesült a sárga csillag viselése alól. Az okmány „bizonyította”, hogy tulajdonosa svéd állampolgár, és nemsokára Svédországba költözik.⁵⁴

Augusztus elején azonban újra felmerült a budapesti zsidó magyarok, köztük a „svédek” auschwitz-i deportálása. Az időpontot augusztus 25-ére tűzték ki. Augusztus 23-án azonban I. Mihály király vezetésével Románia kiugrott a náci német szövetségből, és megdőlt a fasiszta román kormány hatalma. A szovjetek előtt nyitva állt az út Erdély és a magyar Alföld felé. Horthyék ebben

⁵¹ Braham, Randolph L.: *A népiértés politikája. A holokauszt Magyarországon I-II.* Budapest, Park Könyvkiadó, 2015. 460–986.; Pethő Tibor: Megtervezett abszurditás. *Magyar Nemzet*, 2015. január 24. 24-25.o.

⁵² Lásd ehhez az OSA Archívum Csillagos házak 1944–2014 című tematikus honlapját: http://www.csillagoshazak.hu/#overlay=mi_ez.

⁵³ Budapest székesfőváros polgármestere 148.452/1944.-IX. számú rendelete: Zsidók által lakható épületek végleges kijelölése a székesfővárosi oldalán. *Budapesti Közlöny*, 1944. június 24. 7. (A Károly körút akkori neve IV. Károly király út volt.)

⁵⁴ Jangfeldt, Bengt: *Raoul Wallenberg élete.* Ford.: Tóthfalusi István. Budapest, Park Könyvkiadó, 2013. 223.

a fenyegető katonai helyzetben újra lefűjták a deportálást, és minden erőt Észak-Erdély és az Alföld megvédésére mozgósítottak. A védelem közben Horthyék fejében a román kiugrás követése járt. Hogy megmentsek a pusztulástól Magyarországot, titokban felvették a kapcsolatot Sztálinnal. Sztálin elfogadta Horthy közeledését, és október közepére tűzték ki az átállást. A budapesti zsidó magyarok deportálása végleg lekerült a napirendről.

Szeptember 12-éig Wallenbergék 2700 védlevelet adtak ki.⁵⁵ Október 11-én a szovjet hadsereg átkelt a Tiszán, Moszkvában pedig titokban aláírták a szovjet–magyar fegyverszüneti szerződést. 1944. október 15-én Horthy rádióbeszédben jelentette be, hogy Magyarország szembefordul a náci Németországgal. A híre a zsidó magyarok egy része letépte a sárga csillagot a ruhájáról és a „zsidó házak” kapuja fölül. Estére azonban a németek átvették az irányítást; Horthy Miklóst, a családját és a hozzá hű vezetőket letartóztatták. Puccsal hatalomra jutott Szálasi és a Nyilaskeresztes Párt. Az új kormány eltökélte, hogy Magyarország a végsőkéig Adolf Hitler oldalán harcol, és lezárja a fővárosi zsidó magyarok ügyét is. Uralmuk első napján egy hétre lezárták a csillagos házakat, pogromokat, gyilkosságokat követtek el a főváros utcáin és a Dunánál. Ugyanekkor a Fejér megyei Pusztavámon német SS katonák lemészároltak egy orvosokból és gyógyszerészekből álló magyar munkaszolgálatos századot.⁵⁶

Wallenberg legnehezebb napjai következtek. Segítségére volt, hogy a nyilas kormányt egy-két fasiszta állam kivételével senki sem ismerte el. A nyilas vezetők Wallenberg keresztlát a semleges Svédország jóindulatát szerették volna elérni. Ennek tudatában október 22-én Wallenberg 4500 újabb védlevelre kért és kapott engedélyt⁵⁷ (2701-től a 7201-es sorszámig). Mivel a védlevelek sorszáma időrendben emelkedik, kikövetkeztethető, hogy a Halmy család tagjai ekkor kerültek Svédország védelme alá. Özvegy Halmy Józsefné a 6985-ös, Halmy Sándor pedig a 6984-es számút kapta. A Károly körúti csillagos házban a következő családtagok lettek még ezekben a napokban „svédek”: Halmy Józsefné húga és családja, illetve Halmy József testvérei, Mária, Rinka és Viktor.⁵⁸

A védőútlevel a nyilas korszak három hónapjában nem biztosított már ugyanolyan védelmet, mint előtte. Előfordult, hogy razziazó nyilas csoportok széttépték a dokumentumokat, és halálmenetre hurcolták a tulajdonosaikat, vagy a Dunába lötték őket.⁵⁹ Feszült, drámai hetek következtek. November 12-én a „svédek” az ún. nemzetközi gettóba terelték át, amely a Margit hídtól és a Szent István körüttől északra helyezkedett el. A Halmy család és sorstársaik 80 kg

⁵⁵ Jangfeldt 2013, 238.

⁵⁶ A 224 kivégzett között ott volt dr. Rosenberg László vecsési orvos is.

⁵⁷ Jangfeldt 2013, 264.

⁵⁸ Wallenberg Passport List Budapest, Hungary. Forrás: https://www.jewishgen.org/databases/jgdetail_2.php.

⁵⁹ Jangfeldt 2013. 262.

csomagot vihettek magukkal, de ebben semmilyen értéktárgy nem lehetett. Az utcára ekkortól csak reggel 8 és 9 óra között léphettek ki.⁶⁰ A családnak el kellett hagynia az otthonát, a Károly körüti házat, amelyet még Deutsch József építtetett. Egy hónapra rá, december 10-én a ház előtt felépítették a nagy gettót övező deszkapalánkot.

A nemzetközi gettóba svéd, svájci és más semleges államok védlevelével 40 000 ember özönlött be pár nap alatt. „A zsúfoltság a házakban elképesztő, a higiénia kritikán aluli. Betegség és nyomor itt az úr” – írta Svédországba egy jelentés.⁶¹ Az, hogy nem haltak éhen tömegével az emberek, Wallenberg szervezőkészségének volt köszönhető. Viszont a hely közel volt a Dunához, így gyakorta előfordult, hogy nyilas csoportok embereket hurcoltak el „úsztatásra”, azaz Duna-parti tömeggyilkosságokra.

1944 karácsonyán bezárult az ostromgyűrű, megkezdődött Budapest végső ostroma. Szálasi Nyugatra menekült, a Budapesten maradt nyilasok felett gyakorlatilag minden hagyományos erkölcsi kontroll megszűnt. Több csoport nem a szovjetek, hanem a fegyvertelen „zsidó” civilek ellen vette fel a harcot. A nemzetközi gettó lakói sem voltak biztonságban. Bár ők elvileg védettek voltak, a nyilasok időről időre betörték a házakba, és embereket hurcoltak el. Sokan a kínzásokba haltak bele, másokat a Dunába lőttek. Maga Wallenberg sem volt már biztonságban. Miután merényletet kíséreltek meg ellene, minden éjszakát más-más épületben töltött. Közben fáradhatatlanul intézkedett, és mentette az üldözötteket.

1945. január 13-án Wallenberg átment a szovjetekhez, hogy segítséget kérjen. A szovjetek azonban letartóztatták, Moszkvába hurcolták, és valószínűleg 1947-ben kivégezték. A család egy részének és több ezer embernek a megmentője teljesen elhagyatva halt meg egy messzi-messzi börtönben. Sikerral szállt szembe az egyik totális diktatúrával, a fasizmussal, hogy aztán elnyelje egy másik, a kommunizmus. Halmy Józsefné és Halmy Sándor viszont Wallenberg-útlevéllel túlélte a csillagos házak, majd a gettó és a nyilas terror időszakát.⁶²

Azokban a napokban, amikor özvegy Halmy Józsefnét és családját gettóba zárták, a semleges Svédországban kémiai Nobel-díjat kapott Halmy József unokatestvére, Hevesy György. Vele és a többi Hevesyvel a családnak mindvégig szoros kapcsolata volt. A tudós még 1912 karácsonyán megalkotta a radioaktív nyomjelzés módszerét:⁶³ nem kell felválni, felnyitni a beteg

⁶⁰ Braham 2015. 1110.

⁶¹ Jangfeld 2013. 282.

⁶² Braham, 2015. 1408–1415. Az áldozatok és túlélők többsége a következő adatbázisokban van nyilvántartva: The Central Database Of Shoah Victim's Names. Yad Vashem, Jeruzsálem, Izrael; Holocaust Survivors And Victims Database. United States Holocaust Memorial Museum, Washington, USA; Arolsen Archives. International Center on Nazi Persecution, Bad Arolsen, Németország.

⁶³ B. A. G.: A tudós, aki megérdemelte ételébe a sót. A Nobel-díjas Hevesy György nevét vette fel a turai iskola. *Népszabadság, PestVidék melléklet*, 2000. október 18. 29.

testét, helyette a szervezetbe juttatott radioaktív izotópok alkalmazhatók diagnosztizálásra. Ő alapozta meg tehát a nukleáris orvostudományt. Módszere új gyógymódok kifejlesztésére is használható, de radioaktív izotópok segítik a DNS azonosítását is a bűnügyi vizsgálatok során. A régészek, a biológusok, a botanikusok, a kohászok és a geológusok segítségére is szolgál többek között e módszer.⁶⁴

Bár a magyar állam üldözendő zsidóként tekintett rá, az akkor már két évtizede külföldön élő Hevesy magyarként kapta a Nobel-díjat: ő magát magyarnak vallotta, és állampolgárságát Svédországban is megtartotta. A világra szóló tudományos sikerről egy szót sem írtak a nyilasok által cenzúrázott hazai újságok. (Annál nagyobb büszkeséggel tudósított róla a külföldi magyar sajtó, például az argentinai *Dél-Amerikai Magyarság* vagy a mexikói *Szabad Magyarság*).⁶⁵ Hevesy azonban 1945 után sem tudott hazatérni, mert a háború után Kelet-Európa a vasfüggöny mögé szorult. Ugyanúgy járt, mind a családból mindenki: az egyik rendszer a származásáért, a másik a vagyoni helyzete miatt gyűlölte. Így Hevesy idegenben halt meg, de végrendelete szerint hamvait hazahozták szeretett Budapestjére. Azon kevés Nobel-díjasunk közé tartozik, aki magyar földben nyugszik.

AZ UTOLSÓ FELVONÁS

1945-ben özvegy Halmy Józsefné visszaigényelte volna a földjeit, a tulajdonát, de a szovjet oldalon ez egy bárónőnek lehetetlen volt. A kommunista eszme kizárta bármilyen birtok visszaadását a korábbi nemességnek. A Halmy család, amelyet nemrég még származása miatt üldöztek, most a társadalmi helyzete miatt került az üldözendők listájára. A család semmit nem kapott vissza.⁶⁶ A kastély köveit, tárgyait, az arborétum fáit a nép széthordta. Ez annál is könnyebben ment, mivel az új rendszer hamar besorolta a vagyonos réteget, így a Halmy családot is a tényleges fasiszta háborús bűnösök (!) közé. A kastély amúgy felújítható állapotban érte meg a háború végét. Arról ugyan szó sem lehetett, hogy a család visszakapja, viszont az új vecsési képviselő-testületnek voltak vele tervei. Gondoltak arra, hogy gazdasági iskolát rendeznek be benne, vagy később arra, hogy kórházzá, szanatóriumná alakítják át.⁶⁷ Végül mindebből semmi nem lett: a tetejét és az emeletet lebontották, és a Halmy-telepi lakosoknak adták, hogy abból építsék újra a házaikat. A földszint a hetvenes évekig a termelőszövetkezet ebédlőjeként funkcionált, és bálákat,

⁶⁴ Szabadváry Ferenc: Magyar tudósok a nagyvilágban I. Hevesy György (1885–1966). *Nyelvünk és kultúránk*, 51. 1983. június. 66–67.

⁶⁵ N. N.: Magyar vegyész nyerte a Nobel-alapítvány díját. *Délamerikai Magyarság*, 1944. november 11. 5.; Erdős József: Magyar nevek a tudományban 2. *Szabad Magyarság / Hungria Libre*, 1945. február. 54. Utóbbi cikk még 1944 novemberében született.

⁶⁶ Vecsési Földművelészet. *Központi Értesítő*, 1946. augusztus 15. 607.

⁶⁷ MNL PML. V. 1160. Vecsés nagyközség iratai. Da/Képviselő-testületi iratok/ 1. kötet (1945) Közgyűlési jegyzőkönyv.

esküvőket is tartottak benne. Aztán azt is elbontották.⁶⁸ Az arborétum fáit szintén a népre hagyták, amely széthordta azt. A földeket és a szőlőt még 1945 tavaszán szétosztották, majd szövetkezeti tulajdonba vették.⁶⁹

6. ábra: A hajdani Halmy-kastély Vecsésen
Forrás: fotó a Halmy-hagyatékából, saját gyűjtemény

Egyre több újságcikk uszított a nemesek ellen. Megint csak nem számított, hogy kitüntetett I. világháborús veteránokról volt-e szó, olimpiai bajnokokról, tudósokról, világhírű művészekről, a magyar ipar fellendítőiről: a gyűlöletspirál ismét mindent maga alá temetett. Egy újságcikk például egyenesen azt állította, hogy az 1944-ben már három éve halott Halmy József és (egyébként szellemi fogyatékos!) bátyja, Viktor kiszolgálta a németeket, majd „megszökött”.⁷⁰ Hogy az új hatalom

⁶⁸ Mislai Mária Halmi telepi lakos és Csorba Erika tanárnő közlése.

⁶⁹ Vecsési Földművesszövetkezet. Központi Értesítő, 1946. augusztus 15. 607.

⁷⁰ Békessy Imre: Boldog család Úllón. *Kís Újság*, 1949. június 19. 4.

hogyan vélekedett a Halmy családról, azt az is mutatja, hogy az egyik első intézkedésként a Halmy József teret Fürts Sándorra nevezték át.⁷¹ Később ez lett a Kun Béla tér, és a Halmy József utca a Fürst utca. A Halmy-telep pedig a Halmi telep nevet vette fel, hogy ne a családra utaljon, de a helyesírása máig ingadozik. Az 1932-ben betervezett Halmy József sportünnepély semmissé vált. 1978-ban valakiben az is felvetődött, hogy a Halmi telep nevet szintén teljesen törölni kellene.⁷²

A háború után ráadásul az antiszemitizmus is új erőre kapott. A túlélők szenvedéseit egyre többször és egyre többen relativizálták azzal, hogy más is szenvedett, mondjanak le arról, hogy bármit is visszakapjanak.⁷³ 1947 augusztusában az ún. „kékcédulás választásokat” megnyerte a kommunista párt, a diktatúra teljes erővel kezdett kiépülni. 1948 januárjában Halmy Józsefné unokatestvérét, a családi bőr- és cipőgyárat vezető Wolfner Lászlót hamis vádak alapján le tartóztatták.⁷⁴ 1948. március 26-án egy korszak véget ért. Egy évszázadnyi sikeres működés után a Wolfner család holokausztot túlélt tagjait megfosztották a gyáruktól.⁷⁵ A családtagokat, köztük Halmy Józsefnét kitiltották a saját vállalatuk telephelyéről is. „Wolfneristáknak”, nácibarátoknak és a nép ellenségeinek bélyegezték őket.⁷⁶ A gyár új neve Táncsics bőrgyár és Duna cipőgyár lett.

Az 1938-tól már egy évtizede tartó jogfosztás, uszítás, az állami szervek erőszakra épülő politikája megérlelte a Halmy családban a kivándorlás gondolatát: még a vasfüggöny leereszkedése előtt Halmy Sándor Nagy-Britanniába menekült.⁷⁷ Halmy Józsefné viszont maradt, azt hitte, most már békében élhet. 1951-ben érte utol a végzet. A Rákosi-féle terror ebben az évben több száz embert telepített ki pesti otthonából rideg vidéki helyekre. Wolfner Lilit Inárcsra vitték, ahonnan nem mozdulhatott.⁷⁸ A pesti Halmy-ház 88 év után elveszett. 1956-ban aztán Halmy Józsefné Wolfner Lili is elhagyta az országot.

Új generációk nőttek fel előbb a Kádár-korban, majd a rendszerváltás után, és a Halmy család története homályban maradt. Özvegy Halmy Józsefné észrevétlenül halt meg 1994-ben, fia, Halmy Sándor 2000-ben. Volt azonban egy-két ember, aki próbálta a család emlékét életben tartani. Róluk szól az utolsó fejezet.

⁷¹ MNL PML. V. 1160. Vecsés nagyközség iratai. Da/Képviselő-testületi iratok/ 1. kötet (1945) Közgyűlési jegyzőkönyv.

⁷² Levelesládánkból. Valentisk István (Vecsés): Egy községrész – és a neve. *Pest Megyei Hírlap*, 1978. szeptember 2. *Monor és Vidéke, különkiadás* [9.]

⁷³ Botos János: *A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa. 1938–1949*. Budapest, Veritas Történetkutató Intézet – Magyar Napló Kiadó, 2015. 67.

⁷⁴ N. N.: Valutacsempészs miatt őrizetbevétték (sic!) a Wolfner-bőrgyár vezérigazgatóját. *Friss Újság*, 1948. január 14. 3.

⁷⁵ N. N.: Hivatalba léptek az államosított vállalatok kirendelt vezetői. *Népszava*, 1948. március 27. 5.

⁷⁶ György István: Az ellenséget szolgálja, ha nem éber a pártszervezet, ha nem teljesíti kötelességét a vállalatvezető és az üzemi bizottság. *Szabad Nép*, 1949. október 12. 7.

⁷⁷ Hogy miért pont oda? Talán azért, mert a Wolfner cégnek még a háború előtről voltak ott kapcsolatai.

⁷⁸ ÁBTL. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Kitelepítések 1951. 02418/1951 özv. Halmy Józsefné.

AZ EMLÉKEZÉS

A Halmy Deutsch család tragédiáját csak 1989 után lehetett kibeszélni⁷⁹ „...rendezni végre közös dolgainkat, / ez a mi munkánk; és nem is kevés” – ahogy József Attila fogalmazott. De kik is próbálták „rendezni”? Szlahó József 1967-től a Halmi-telepi Általános Iskola tanára, 1974 és 1992 között a Honismereti Kör vezetője is volt. 1991-ben ő javasolta, hogy álljanak vissza a régi utcanevek.⁸⁰ Így lett a Kun Béla tér újra Halmy József tér, a Murányi utcából pedig így lett Présház utca. Az elnevezés a hajdani Anna-szőlőtelep présházára utal, amelynek egy kis darabja még ma is látható. A többi javaslat nem valósult meg. A Fürst Sándor utca Halmy József utca helyett Halmi utca lett. A régi Halomi út pedig máig is Dózsa György nevet viseli.

Orosz Károly helytörténeti kutató több cikkben is foglalkozott a Halmy-telep múltjával. 1992-ben nagyon színes leírását adta a II. világháború előtti Halmy-uradalomnak. Adatközlői olyan idős emberek voltak, akik maguk is a birtokon szolgáltak.⁸¹ A 2013-ban átadott vecsési Bálint Ágnes Kulturális Központ egyik terme Halmy József terem lett. 2006-ban Gál István tanár elérte, hogy emlékkő létesüljön Halmy József és a Halmy-telep emlékére a Halmy József téren. Ugyanő különböző írásokban ápolta Halmy József emlékét, 2020-ban pedig elkészítette a hajdani vecsési kastély makettjét.

Végül magamról. Keresztényként a zsidóságra – II. János Pál pápa metaforájával – a kereszténység idősebb testvéreként nézek. Gyerekkoromtól próbálok megérteni a II. világháború alatt történeteket, amikor európai államok háborút viseltek a saját, fegyvertelen állampolgáraikkal, a zsidó kisebbséggel szemben. 2014-ben került a kezembe egy kis könyv a vecsési zsidókról.⁸² Ebben olvastam először arról, hogy a Halmy család zsidó volt. Meglepődtem, és elraktároztam magamban az információt. Pár évvel később nekiálltam kutatni, és beszippantott a történet gazdagsága. Halmy József élete részleteinek pontosítása mellett sikerült megtalálni és a történetbe illeszteni a többi, mára elfelejtett családtagot is. 2019-ben a vecsési könyvtárban előadást tarthattam a család történetéről. 2020-ban a vecsési Williams TV felajánlotta, hogy egy félórás műsorban mesélhetek ugyanerről. A műsor születése közben sikerült fellelni Halmy József és felesége, Wolfner Lili sírját. A római katolikus keresztény Farkasréti temetőben voltak eltemetve, de hozzátartozó híján sírjukat a felszámolás veszélye fenyegette.⁸³ Ekkor határoztuk el, hogy megmentjük

⁷⁹ És a többiekét is. Újpesten emléktáblát kapott Wolfner Lajos, és újra lett Wolfner utca. A turai kastélyt pedig Orbán Viktor veje vásárolta meg, és luxusszállodát alakított ki belőle.

⁸⁰ Szlahó József: Segédanyag az utcanév-változtatásokhoz. (Vázlat) *Vecsési Hírek*, 1991. január. 5.

⁸¹ Orosz Károly: Ami a jubileumi évkönyvből kimaradt, 1–4. Vecsési Tájékoztató, 1992. február vége. 10.; 1992. március közepe. 4.; 1992. március vége. 8.; 1992. április közepe. 10. Adatközlők voltak: Menátovics Illés (1911), Moravec Ferenc (1898), Moravec Jánosné (1913), Perényi György (1923), Skribek Pál (1913), Szieber Máttyás (1916), Török Vince (1923).

⁸² Greschó József – Orosz Károly: *Adalékok a vecsési zsidóság történetéhez*. Vecsés, magánkiadás, 2014.

⁸³ Jangfeldt, Bengt: *Raoul Wallenberg élete*. Ford.: Tóthfalusi István. Budapest, Park Könyvkiadó, 2013. 223.

az emléküket, és hazahozzuk a hamvakat.⁸⁴ 2021 júniusának végén került sor az újratemetésre a vecsési temetőben. Az újratemetés egybeesett a Halmy-telep 90 éves alapítási évfordulójával. 2021 végén pedig megjelent a Halmy családról írt könyvem.

7. ábra: Halmy József és felesége, Wolfner Lili sírja a vecsési temetőben, 2021

Forrás: a szerző fotója

Azt hittem itt a vége, de a történet folytatódott. 2022 áprilisában érdekes e-mailt kaptam egy bécsi orvostól. Azt írta, hogy az interneten rátalált a Halmy családról írt könyvemre, és szeretne beszélgetni velem. Kiderült, hogy a szülei Halmy Sándor és felesége legjobb barátai voltak. Végakaratum az volt, hogy hagyatékuk kerüljön vissza szeretett hazájukba, Magyarországra. Itt kezdődött máig tartó levelezésünk, amelynek eredményeként, úgy néz ki, fényképek, levelek, festmények térhetnek haza, és gazdagíthatják a család történetét.

Halmy Sándor kanadai lakásában ugyanis mindenütt a családra utaló tárgyak voltak. Úgy nézett ki a lakás, mint egy múzeum. A tanulmányban említett személyekről mind volt egy-egy olajfestmény kitéve. A fő helyen viszont egy örvénylő tengert ábrázoló festmény állt. Halmy Sándor szerint ez az életüket szimbolizálta: az örvény annak a metaforája, hogyan élték túl a világháborút, a holokausztot és Sztálint.⁸⁵

⁸⁴ Jangfeldt 2013, 238.

⁸⁵ A 224 kivégzett között ott volt dr. Rosenberg László vecsési orvos is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- B. A. G.: A tudós, aki megérdemelte ételébe a sót. A Nobel-díjas Hevesy György nevét vette fel a turai iskola. *Népszabadság, PestVidék melléklet*, 2000. október 18. 29.
- Békessy Imre: Boldog család Üllön. *Kis Újság*, 1949. június 19. 4
- Bilkei Gorzó János: *Vecses nagyközség története különös tekintettel a 150 év előtti telepítésre (1786–1936)*. Monor, Vecses Nagyközség Elöljárósága, 1938.
- Botos János: *A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa. 1938–1949*. Budapest, Veritas Történetkutató Intézet – Magyar Napló Kiadó,
- Braham, Randolph L.: *A népiirtás politikája. A holokauszt Magyarországon I–II*. Budapest, Park Könyvkiadó, 2015.
- Budapesti cím- és lakásjegyzék*. Franklin Társulat, Budapest, 1880-1928.
- Cherven Flóris (szerk.): *A Budapesti VII. kerületi Magyar Királyi Állami Főgimnázium értesítője az 1908–1909. iskolai évről*. Budapest, Frits Ármán Könyvnyomdája, 1909.
- Csatár István – Hovhannesian Eghia – Oláh György (szerk.): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és Kecskemét th. jogú város adattára*. Budapest, k. n., 1939.
- Cseh Viktor: Az emberszeretet „Lajtába öntve” – A Pesti Hevra Kadisa Amerikai úti intézményei 2. *Zsido.com*, 2020. augusztus 27. Online: <https://zsido.com/az-emberszeretet-lajtaba-ontve-a-pesti-hevra-kadisa-amerikai-uti-intezmenyei-2-resz/>
- Csicsay Iván et al. (szerk.): *Iratok Pest megye történetéhez, 1918–1919*. (Okmányközlés) MSZMP Pest megyei Bizottsága – Pest megyei Tanács, Budapest, 1969.
- Erdős József: Magyar nevek a tudományban. *Szabad Magyarság / Hungria Libre*, 1945. február. –57.
- Gál István: A Halmi-telepről. In Demeter Zoltán (szerk.): *Vecsesi Kalendárium 2003*. H. n., DZL Kiadó, [2003.] 64–67.
- Greschó József – Orosz Károly: *Adalékok a vecsesi zsidóság történetéhez*. Vecses, magánkiadás, 2014.
- Gyalay Mihály: *Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon II*. Budapest, Egeler Kft., 1997.
- György István: Az ellenséget szolgálja, ha nem éber a pártszervezet, ha nem teljesíti kötelességét a vállalatvezető és az üzemi bizottság. *Szabad Nép*, 1949. október 12. 7.
- Habsburg-Lotaringiai József: *A II. Vilmos német császár és porosz király nevét viselő cs. és kir. 7. huszárezred hadi emlékkönyve*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóhivatala, 1923.
- Jangfeldt, Bengt: *Raoul Wallenberg élete*. Ford.: Tóthfalusi István. Budapest, Park Könyvkiadó, 2013.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán: *A végső döntés. Berlin, Budapest, Birkenau 1944*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2013.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Táborok könyve. Magyarok a náci koncentrációs táborokban*. Budapest, Könyv & Kávészó, 2017.
- Kardos László – Kocztur Gizella (szerk.): *Tóth Árpád levelei*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973.
- Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944. In Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó, 2005. 140–163.
- Kempelen Béla: *Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok 3*. Budapest, magánkiadás, 1939.
- Kispartai János: *A Magyar Kegyes Tanító Rend Budapesti Gimnáziumának értesítője az 1932–33. iskolai évről*. Budapest, magánkiadás, 1933.
- Kiss Gábor: *Halmy József és családja*. Vecsés, Róder Imre Városi Könyvtár, 2021.
- McIntyre, Gordon: Deceased Hungarian aristocrats' treasure trove fills West End condo. Alexander and Elizabeth de Halmy, last in a long line of Austro-Hungarian barons and baronesses, escaped the Nazi Holocaust and communism to find peace by Lost Lagoon. *Vancouver Sun*, 2022. augusztus 14. Online: <https://vancouversun.com/news/deceased-hungarian-aristocrats-treasure-trove-fills-west-end-condo>
- N. N.: 242 milliomos közül 160 a zsidó. „Beszélő számok” a budapesti milliomosokról. Kinek van Budapesten egymillió pengőn felüli vagyonuk? *Függetlenség*, 1941. január 19. 6.
- N. N.: Hivatalba léptek az államosított vállalatok kirendelt vezetői. *Népszava*, 1948. március 27. 5.
- N. N.: Magyar vegyész nyerte a Nobel-alapítvány díját. *Délamerikai Magyarság*, 1944. november 11. 5.
- N. N.: Valutacsempészés miatt őrizetbe vették a Wolfner-bőrgyár vezérigazgatóját. *Friss Újság*, 1948. január 14. 3.
- Nagy Béla: Borbás Gáspár dr. *Fradí Híradó*, 1974. május. 16.
- Orosz Károly: Ami a jubileumi évkönyvből kimaradt, 1–4. *Vecsesi Tájékoztató*, 1992. február vége. 10.; 1992. március közepe. 4.; 1992. március vége. 8.; 1992. április közepe. 10.
- Szabadváry Ferenc: Magyar tudósok a nagyvilágban. I. Hevesy György (1885–1966). *Nyelvünk és kultúránk*. 51. Budapest, 1983.

június. 66–69.

Szlahó József: Segédanyag az utcanév-változtatásokhoz. (Vázlat) *Vecsési Hírek*, 1991. január. 5.

WEBOLDALAK

https://arcanum.hu	(Magyar sajtó- és könyvtörténeti adatbázis)
https://collections.arolsen-archives.org	(A náci korszak múzeuma, Bad Arolsen)
https://familysearch.org	(Anyakönyvi adatbázis)
https://jewishgen.org	(Zsidó történelmi adatbázis)
https://geni.com	(Családfakutatás)
https://net.jogtar.hu	(Ezer év magyar törvényeinek adatbázisa)
https://szeretetkorhaz.hu	(MAZSIHISZ, Szeretetkórház)
https://ushmm.org	(Holokauszt Emlékmúzeum, USA, Washington)
https://wikipedia.org	(Internetes szabad enciklopédia)
https://yvng.yadvashem.org	(Yad Vashem, Jeruzsálem)
https://zsido.com	(Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség)

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK, KÖNYVTÁRI GYŰJTEMÉNYEK

ÁBTL. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára: *Kitelepítések 1951*

BFL. Budapest Főváros Levéltára: *Kihirdetett végrendeletek*

MNL OL. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára: *Királyi könyvek, Országos Földhitel Intézet*

MNL PML. Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltár: *Vecsés nagyközség iratai*

RIVK. Róder Imre Városi Könyvtár (Vecsés): *Helytörténeti gyűjtemény*

Koczó József¹

AZ ÖRÖKKÉVALÓSÁG HÁZA² VÁMOSMIKOLÁN

A ZSIDÓ TEMETŐ SORSA AZ EZREDFORDULÓN ÉS VÁZLATOS SÍRKATASZTERE³

„LELKE LEGYEN BEFOGLALVA AZ ÖRÖKLÉT KÖTELÉKÉBE!”⁴

„Lelke legyen befoglalva az öröklét kötelékébe!”⁴

VÁMOSMIKOLA ZSIDÓ LAKOSSÁGÁRÓL

A 19. század végén, a 20. század elején az Alsó-Ipoly-völgyben Hont vármegye járási székhelyén, Vámosmikolán élt a legnagyobb lélekszámú zsidó közösség: a körjegyző kimutatása szerint 1921-ben 39 családfő 265 családtagja részére igényelt pászkalisztet. A népszámlálások környékünkre vonatkozó adatai azt igazolják, hogy az Ipoly mentén csak Ipolyság, Hont vármegye székhelye és a szomszédos Nógrád székvárosa, Balassagyarmat rendelkezett ennél népesebb izraelita közösséggel.

Az ortodox hitközség – amelyhez Ipolypásztó, Ipolybél és Ipolyszakállos is hozzátartozott – 1901-ben zsinagógát épített. Volt rabbija, metszője, tanítója, *saktere*,⁵ temetkezési vállalata és nőegylete. A holokausztot túlélők eladták a templomot, és az árából körülkerítették a temetőt.⁶

A zsidó elemi iskola működéséről a századfordulóról akadnak gyér adatok: 1890-ből 25 tanulóját említik. Az iskola megszűnését a nagy háború végének időszakára tehetjük. 1934-től a vészkorszakig Deutsch Menachem rabbi egy *jesivát*⁷ is fenntartott.

¹ Koczó József a Börzsönyvidéki Bölcsőde, Óvoda, Általános Iskola és Egységes Gyógypedagógiai és Módszertani Intézmény Szob, Vámosmikolai Tagiskolájának nyugdíjas filozófia-történelem–magyar szakos tanára, tagintézmény-vezetője. Írásai (monográfiák, tanulmányok, cikkek, recenziók) főként a helytörténet (egyház-, iskola-, település- és családtörténet), a néprajz, illetve a honismereti nevelés témaköréből születtek.

² A zsidó temetőre héberül több kifejezést is használnak: az örökkévalóság vagy az öröklét háza; a zsidók kertje, a halál udvara; az élők háza; a minden élő találkozó háza; a jó hely. Lásd Oláh János: Temetés a zsidó hagyományok szerint a bibliai- és talmudi időkben, valamint napjainkban. *Kharón Thanatológiai Szemle*, 2001. ősz, 3–4.

³ A teljes katasztert (66 oldalon és 290 fotóval) lásd Koczó József: *Az Örökkévalóság háza Vámosmikolán. A temető síremlékeinek, sírhelyeinek katasztere*. Kézirat. Vámosmikola, 2021.

⁴ 1Sám 25:29.

⁵ *Sakter*: rituális vágó.

⁶ Asher S[any]. – Gartenzaum Gy[ula] (szerk.): „Örökmécses”. *Šahy–Ipolyság és környéke Mártírjainak emlékére*. Nahariya, Ronil, 1994. 20. Ez az Izraelben megjelent, magyar és héber nyelvű mementóul az utókornak szánt kiadvány a környékünkről származó túlélők, a munkaszolgálatban odavesztettek, az elhurcoltak és meggyilkoltak emlékének megörökítését szolgálja. Az ezredfordulón kedves barátom, Ruhig György jóvoltából kaptam meg ennek egy jelölésekkel ellátott példányát, amely az eltelt negyedszázadban hűségese segítőm volt búvárkodásomban.

⁷ *Jesiva*: hittudományi iskola.

2002-ben a Petőfi utca 19. számú ház udvarán lévő kerti csap alól – feliratával lefelé fordítva – előkerült az egykori zsinagóga hálaadó feliratot tartalmazó márványtáblája. Szövegét a Tel-Avivból az esztendő nyarán hazalátogató Ruhig György ekként fordította magyarra:

Vámosmikolai közösségünk köszönettel és
elismeréssel tartozik a szívélyes adakozóknak
– nevük és emléküik örök életre legyen áldott:
FEIGEL GROSMAN
NAFTALI ROSENBAUM
MORDECHAI SCHWARCZ
és feleségük – és annak, aki a telket ajándékozta,
továbbá azoknak, akik a templom építését végezték,
irányították
1901

A vámosmikolai zsinagóga fennmaradt alapköve a mikolai felmenőkkel rendelkező Kozákné Grosz Erna közreműködésével került méltó helyére, a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményébe.

A *soár*⁸ idején elhurcoltak, munkaszolgálatra kényszerítettek száma 113 fő, közülük nem tért vissza 79, ismeretlen a sorsa 10 személynek, hazatért 24 fő. A visszatérők többsége is elköltözött Budapestre, *alijázott*⁹ vagy emigrált.¹⁰

TALÁLKOZÁSAIM A ZSIDÓK KERTJÉVEL

A SORSÁRA HAGYOTT TEMETKEZÉSI HELY

A község központjától mintegy 1,5 kilométerre, az Ipolypásztó felé vezető út közelében, a Kakasdombon található az egykori ortodox zsidó hitközség temetője.

Már kilenc éve életem Vámosmikolán, amikor a zsidó temetőbe eljutottam 1982-ben. Nyár közepe volt, az aratás ideje. A márvány, gránit és homokkő síremlékeket, az ismeretlen múlt megannyi üzenetének kövületét benőtte az akáccserje, a bogáncs, a gaz. A halál udvarának egykori kerítése

⁸ *Soár*: a holokauszt héber szinonimája ('csapás', 'veszedelem').

⁹ *Alijázik*: kivándorol Izraelbe (az alija valójában a zsidók bevándorlása Izraelbe).

¹⁰ Bővebben Koczó József: *Vámosmikola zsidóságának száz esztendeje*. Honti Füzetek 5. 2. kiadás. Vámosmikola, Vámosmikolai Általános Tagiskola helytörténeti szakköre, 2007.

foszladozott, szakadozott, krisztustövis- és akácfasor-szegély jelölte határát. A környezet elhanyagoltsága mellett borzongató volt a megcsontított, lecsorbított, lepattintott, összetört sírkövek látványa, elhurcolás nyomai is kivehetők voltak. Sajnos fotók akkor nem készültek erről az állapotról. A helyi tanács bejelentésemre érdemleges intézkedést nem tett. Ugyanakkor a mikolaiak közül, aki tudott a temető sírköveinek eltulajdonításáról, ismerte azt a helyben lakó személyt is, aki feldolgozta, és eladta azokat. Ha a kegyelet megsértéséért, az öröklét háza lakói nyugalmanak megzavarásáért e világon felelnie nem kellett, a Mindenható számonkérését nem kerülhette el...

1. ábra:
A zsinagóga hálaadó márványtablája
Forrás: a szerző felvétele

2. ábra:
Kiadvány Vámosmikola zsidóságának történetéről
Forrás: a szerző felvétele

3. ábra: Ki veszi számba az eltűnt köveket?
Forrás: a helytörténeti szakkör archívumából, 1992

A nyolcvanas évek vége felé hallottam arról, hogy Budapestről – feltehetően az izraelita hitközség megbízottjai – érkeztek a temetőbe, és olyan személyeket kerestek, akik a zsidók kertjének rendbe hozását elvállalták volna. Erre azonban akkor nem került sor.

Tíz évvel első ottjártam után, 1992-ben a helytörténeti szakkör tagjaival kerestük fel a temetőt, és fotózással dokumentáltuk az akkori állapotot.

A legmegdöbbentőbb látvány 1993. július 1-jén fogadott. Az egy évvel korábbi állapothoz képest a helyzet még siralmasabb volt: a temetőben vandál pusztítás nyomait fedeztem fel. Több síremléket ledöntöttek, teherautóval való elhurcolás nyomai is láthatók voltak. Ekkor már hiányzott dr. Sándor Gyula, Hont megye egykori tisztii főorvosának fekete márvány sírköve is. Előző évben még megvolt, „csak” az obeliszks felső részét pattintották le a sírgyalázók. Néhány síremléket később a rendőrség Kismaros–Verőce határában talált meg.

4. ábra: Ledöntött síremlékek, elhurcolás nyomai
Forrás: a szerző felvétele

ÁLLAGMEGÓVÁS, DIÁKLÁTOGATÁSOK, SÍRFELMÉRÉS

A temetőt még abban a hónapban kitisztították, a ledől, eltörött síremlékeket visszaállították, a sírkertet betonoszlopokra szerelt drótfonatos hálóval újrakerítették. A délnyugati kerítés mellett vezető dűlőútról nyitottak egy 1,2 m széles ajtót, az öröklét házába ezen át lehetett bejutni. Az ajtót zárva tartották, kulcsát a polgármesteri hivatalban lehetett elkérni.

Ettől fogva a nyári honismereti táborozások, illetve a szakköri foglalkozások alkalmával tanítványaimmal rendszeresen megtekintettük, majd a kilencvenes évek végétől vámosmikolai gyökerekkel rendelkező, felmenőik sírhantját kereső, gyarapodó számú külföldi és budapesti ismerősöm, barátom temetőlátogatását is elősegítettem. A sírkertről készült fotók közül jó néhány bekerült az iskola helytörténeti kiállításának anyagába is.

5. ábra: A sírkert a helyreállítás után,
Forrás: a szerző felvétele, 1993

6. ábra: Kidöntött síremlék tűzgyújtás maradványával
Forrás: a szerző felvétele

2001 nyarán Réka lányommal feltérképeztük a temetőt. 101 sírhelyet sikerült felmérnünk, jellemzőit leírunk. A temetkezések öt sorban történtek. A közel téglalap alakú temető mérete: 91×24×86×25 m. Felmérésünk anyaga beépült *Vámosmikola zsidóságának száz esztendeje című* munkámba, amelyben vázlatos helyrajzot is közöltem a sírkert-ről. A nyolc évvel korábban készült kerítés itt-ott már megsérült: jobb felső sarokszlopa eltört, a falu felőli kerítésre fa zuhant, a drótfonat néhány helyen megrongálódott. A halál udvarát ekkor még nem vették gondozásba.

ÚJABB RONGÁLÁS UTÁN ÖNKÉNTESK VESZIK GONDOZÁSBA A SÍRKERTET

Kegyeltsértés 10 esztendeig, 2003 tavaszáig nem történt. Lányom – aki ebben az időszakban szenvedélyes kerékpározó volt – elmondta: a temető melletti úton elhaladva észrevette, hogy

7. ábra: Az elhanyagolt sírkert
Forrás: a szerző felvétele, 2004 tele

a kerítést megbontották, és több sírkövet ledöntöttek. Két nappal később, április 14-én délután tudtam kimenni a sírkert-hez. Magam is tapasztaltam, hogy a kerítés dróthálóját a bejárati ajtótól az Ipoly felé eső szakaszon szétbontották, hét sírkövet ledöntöttek, a temető közepén újságokból gyűjtött tűzrakás nyomai látszódtak. A polgármesteri hivatalban tett bejelentésemre a jegyzőtől azt a választ kaptam, hogy ilyen ügyekkel a rendőrség foglalkozik, nekik jelentsem. Telefonon ezt meg is tettem. Azt a választ kaptam, hogy feljelentést csak a tulajdonos képviselője tehet, jelen esetben a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége

(MAZSIHISZ) részéről kell ezt meglépni. Egy vámosmikolai származású megbízottra és a rendőrőrs kiküldöttjére április 16-án egy órát várahoztam a helyszínen. Mivel a MAZSIHISZ részéről senki nem érkezett Szobra, így a rendőrök sem szálltak ki. Utóbb az iskolában megjelentek, és néhány felsős tanítványomat – akik szintén a temető környékén szoktak kerékpározni – a diákönkormányzatot patronáló pedagógus jelenlétében kikérdeztek. Sajnos nem léptem fel kellő határozottsággal, hogy kiskorúakat csak a szülő jelenlétében hallgathatnak meg. Noha gyanúsítás fel sem merült velük szemben, az ügynek az lett a következménye, hogy a gyermekek egy részét átírták a szomszéd iskolába. Ugyanazon esztendő tavaszán a községi temetőben is történt sírrongálás: vázakat döntögettek le, koszorúkat, virágokat dobáltak szét. Egyik helyszín elkövetőinek a kilétére sem derült fény.

8. ábra: Az út menti első sor takarítás után

Forrás: a szerző felvétele

2004 telén egy segítőkéz önkéntes csoport († Gyenes László, Kianek Sándor, Kovács Péter, Kovács Zsolt és Vasas István, valamint e sorok írója) megtisztította az örökkévalóság házát az akácfáktól, a sűrűn burjánzó cserjéktől, kóróktól.

A TEMETŐ GONDOZÓI

2005-től Vasas István ápolta a sírkertet, 2006 után a Mazsihisszel kötött egyezség alapján. Még abban az esztendőben, június 18-án tette kész fiatalok (Dombi Zoltán, Megyes Gergely, Nagy Csaba, Pál Tamás) a megsérült, ledöntött síremlékeket a helyükre állították, Vasas István kisfia, Áron segítségével a széttört köveket –, ha valamennyi darabja előkerült – összeragasztotta, jómagam pedig fotózással örökítettem meg munkálkodásukat.

9. ábra: Vajon találunk-e nevet a sírkövön?

Forrás: a szerző felvétele, 2006

Már említett munkám második kiadását (2007) követően a zsidóság iránt ellenszenvet érző néhány hangadó megkezdte ellenem irányuló mesterkedését. Legalábbis a falu régi honlapjának egy-két posztolásában, illetve az iskolában egy-két tanuló személyem elleni hangolásában ilyesfélét véltem felfedezni.

10. ábra: A 2004-ben megtalált hiányzó rész is a helyére kerül
Forrás: a szerző felvétele, 2006

TELJES KÖRŰ HELYREÁLLÍTÁS

2013 nyarán Richter Péter, a Vasas család elköltözése után a temető akkori gondozója jelezte, hogy a sírkert rövidesen új kerítést kap, a tisztításához hozzá is fogtak. Július 1-jén megörökítettem az előkészületeket is.

Néhány héten belül az örökkévalóság házát az Alapítvány a Zsidó Temetők Megóvásáért Kelet-Európában (*Heritage Foundation for Preservation of Jewish Cemeteries – HFPJC*) szervezésében mintegy 2,5 m magas kerítéssel vették körbe, és helyreállították a ledőlt síremlékeket. Akkor sikerült eredeti helyére visszaállítani dr. Sándor Gyula emlékoszlopát is. Egy 1992-ben készült felvételen jól látható, hogy a fekete márvány obeliszk felső részét letörték. 1993-ban azonban eltűnt az első sorban álló sírkő. A 2004. évi temetőtakarítás idején az Ipoly felőli kerítés közelében egy mélyedésben rábukkantunk a csúcsos fekete márványtöredékre. Formája alapján sejtettem, hogy ez a darab a megyei főorvos sírkövének hiányzó része lehet. Mivel a síremléket az 1993-ban eltűntek egyikének véltem, otthagytuk. A 2006. júniusi helyreállítás során aztán kiderült, hogy a keresett sírkő felső része visszakерült: a harmadik sorban egy talapzat előtt feküdt, benőtte az indás kúszó növényzet, magyar nyelvű feliratával lefelé a talajba süllyedt. Azon sírkövek közé tartozhatott, melyeket ellopásuk után megtaláltak, és az alsó elem kivételével visszaszállítottak, de a szállítók a temető közepére tették le. A követ a mögötte lévő üres talapzatra emeltük, majd odavittük a félretett felső részét, és megtörtént az összeillesztés.

11. ábra: Sírkő a gyökérzet ölelésében
 Forrás: a szerző felvétele, 2013

12. ábra: A terep megtisztítása a helyreállítás előtt
 Forrás: a szerző felvétele, 2013

13. ábra: Az örökkévalóság házának új bejárata
 Forrás: a szerző felvétele, 2013

14. ábra: A helyreállított sírkövek sora
 Forrás: a szerző felvétele

Utóbb – az 1992. évi felvételek áttekintése során – kiderült, hogy Hont vármegye tiszti főorvosának síremléke nem az eredeti helyére került. A 2013. évi helyreállítás idején jeleztem ezt a sajnálatos helyzetet, s bemutattam a régi felvételeket a sírkertről. Így került vissza az ellopott alsó rész kivételével a síremlék az öröklét házának első sorába, régi helyére. Több évtizede ledöntött nagyobb méretű síremlékeket is ekkor állítottak a helyükre.

Azóta biztonságban vannak a mikolai temetőben nyugvók emlékjelei, az elhunytak nyugalját illetéktelenek nem zavarják. A helyreállítási munkákat szervező Szabó Smil – a HFPJC magyarországi képviselője – említette, hogy a vámosmikolai származású Schönberger Frigyes¹¹ és talán Alexander Ruhig¹² is támogatta az alapítvány ezen projektjét. A helyreállítás munkáiról 2013. augusztus 9-én készítettem fotókat.

LENGYEL KATONASÍROK VÁMOSMIKOLA ZSIDÓ TEMETŐJÉBEN

2001-ben a síremlékek regisztrálása közben bukkantunk három, a lakosság körében már feledésbe merült lengyel katonasírra. Kedves ismerősöm, az egykori vámosmikolai lengyel menekülttábor tolmácsa, Jan Stolarski (1913–2017) csak két Mikolán elhunyt katonára emlékezett. Hosszadalmas erőfeszítések után, kérelmek, pályázatok benyújtásával 2016-ra sikerült elérni, hogy a Lengyel Köztársaság Budapesti Nagykövetsége, a XIII. Kerületi Lengyel Kisebbségi Önkormányzat és Vámosmikola Község Önkormányzata a sírokat restauráltatta, méltó állapotba hozta. Ennek pályázati és szervező munkálataiban Lenkó Gyuláné Nagy Erna, a Vámosmikolaiak Kulturális Együletének elnöke vállalt komoly szerepet. A lengyel nagykövet jelenlétével szervezett kegyeleti megemlékezés 2016 szeptemberében a felhőszakadászerű eső miatt elmaradt. Emiatt a koszorúk elhelyezésére csak néhány nappal később került sor. Egy évvel később, 2017. szeptember 23-án a lengyel emlékűnnepség résztvevői is felkeresték a sírokat. Ott hangzott el az az emlékbeszéd, amelyben szóltam arról is, miként sikerült a sírokban nyugvók kilétét azonosítani.

„Az 1939 őszen létesített vámosmikolai lengyel tábor 1941 nyarától egyre inkább a menekült zsidók elhelyezésére szolgált. Ugyanakkor a tábor még hazánk német megszállása után is menedéket jelentett számukra. Az internáló tábor evakuálására 1944. november 19-én került sor. Az utolsó táborparancsnok, Turchányi Béla főhadnagy Balassagyarmatról, tisztességes magyar katona volt: Komárom környékén elengedte a volt táborlakókat.

¹¹ Schönberger Frigyes/Öcsi (Vámosmikola, 1927. november. 19. – ?) a munkaszolgálatból hazatért, majd alijázott.

¹² Ruhig Sándor (1929 – 2016. május 22., Rhode Island) ugyancsak munkaszolgálatos. A Grazi Egyetemen 1955-ben orvosi diplomát szerzett, majd az Egyesült Államokba emigrált. Pszichiáterként működött. Rami Ruhigtól származó értesülések.

Ezt az időt közülük hárman már nem éltek meg. Néhányan már korábban Steinchorn Lajos pék segítségével megszöktek. Herzberg Leopold a környéken való bujkálás után Vámosmikolán telepedett le.

A mikolai örökkévalóság házában nyugvó három lengyel katona 1947-48 körül egyöntetű síremléket kapott. Valószínű, hogy a temető bekerítésével együtt ennek fedezetét a lebontott zsinagóga anyagának értékesítése biztosította. Az idő múltával a sírok egyre inkább feledésbe merültek Sajnos az 1970–80-as években leginkább csak az értékesebb síremlékek elhurcolói jártak ide.

1982-ben jártam itt először, majd az 1990-es évek elejétől már helytörténeti szakkörös tanítványaimat, illetve a honismereti táborok résztvevőit is elhoztam a sírkertbe.

2001 nyarán a síremlékek regisztrálásakor bukkantunk a láthatóan szinte legkésőbbi temetkezéseket jelző, erősen megkopott, alig olvasható feliratú, lengyel katonai sírkövekre.

Egy évvel később a Pest Megyei Levéltár Váci Osztályán – akkor még ott volt környékünk iratanyaga – a halotti anyakönyvek alapján sikerült azonosítani az elhunytak kilétét. A bejegyzések szerint az elhunytak:

1. Elhalálozás ideje: 1943. június 10. Rosenbaum Izaak internált főhadnagy, izr. vallású, 49 éves (házastársa: Arbách Rozália), rzeszovi illetőségű lengyel állampolgár. A halál oka: szívkoszorú érelmeszesedés.

2. Elhalálozás ideje: 1943. december 3. Kaltman Henryk internált hadnagy, izr. vallású (mint később kiderült: orvos), 44 éves (házastársa: Rossenman Éva), lengyel állampolgár. A halál oka: tüdőgümőkór.

3. Elhalálozás ideje: 1944. március 26. Kostenbaum Susman Meilech lengyel internált törzsőrmester (vallása nincs feltüntetve), 57 éves (házastársa: Hohner Mina). A halál oka: szívszélhűdés.

A mikolai lengyel katonasírok megtalálásáról a Lengyel Köztársaság Budapesti Nagykövetsége és Jan Stolarski, a Lengyel–Magyar Baráti Társaságok föderációjának elnöke kapott értesítést. Jan Stolarski kiderítette, hogy Kaltman doktor lánya él. Jan Stolarski idén, 104 éves korában hunyt el.

A síremlékek felújításához, kegyelethez méltó állapotba hozásához ugyanakkor másfél évtizednek kellett eltelnie: 2016 szeptemberére készült el.

Köszönet illeti a Lengyel Köztársaság Magyarországi Nagykövetségét és Budapest XIII. Kerület Lengyel Kisebbségi Önkormányzatát az anyagi támogatás felvállalásáért; Vámosmikola Község Önkormányzatát a megvalósítás, kivitelezés szervezéséért, a költségek döntő részének biztosításáért; a Vámosmikolai Kulturális Egyletét a felújítás kitartó szorgalmazásáért.

A magyar földben pihenő lengyel katonáknak legyen békés nyugodalmuk Vámosmikola 140 éves, megszentelt sírkertjében!"¹³

15. ábra: A kegyelet koszorúi a lengyel katonasírokon, 2016
Forrás: a szerző felvétele

16. ábra: Megemlékezés 2017. szeptember 23-án
Forrás: Koczó Józsefné felvétele

KAPCSOLATTARTÁS AZ ELSZÁRMAZOTTAKKAL ÉS UTÓDAIKKAL

Jelenleg Grósz Norbert a temető gondozója. Az utóbbi másfél évtizedben a mikolai zsidó temetőben a kései utódok nyugodt lélekkel kereshették fel őseik nyughelyét, s helyezhették el az emlékköveket: a sírkert gondozott, ápolott volt.

A Mikoláról elszármazottak közül a Tel-Avivban élt Naftali Ruhig (Ruhig György) gyermekeivel és a Floridában élő Gabriel Groszmannal (Groszman Gábor) tartok kapcsolatot. Gyűjtő- és kutatómunkámat sok tekintetben segítették az elmúlt negyedszázadban, s rajtuk keresztül jutottak el munkáim a még élőkhöz, illetve a holokausztot kutató, a magyar zsidóság sorsával foglalkozó intézményekhez (Yad Vashem, Cfati Múzeum).

2019 áprilisában levelet kaptam Izraelből Shay Fine-től, amelyben megírta, hogy felmenői Vámosmikoláról származnak. Dédapja, Groszman József (1880–1917), az első világháború hősi halottja. Az elküldött, illetve május végén elhozott fénykép alapján meg is találtuk sírját a mikolai zsidók kertjében. Shay nagyapja, Groszman László 1932-ben kivándorolt Palesztinába. Dédanyja, Groszman (Abelesz) Szidónia – akire a még élő idős mikolaiak Szidi néniként emlékeznek –, valamint annak lánya, Ernestsztina – akit helyben Luluként emlegettek – a holokauszt áldozataivá váltak.

¹³ Koczó József: Lengyel katonasírok Vámosmikola zsidó temetőjében. Elhangzott a 2017. szeptember 23-án a helyszínen tartott emlékünnepegen

Róluk többször említett munkámban megemlékeztem, de Groszman József sorsa nem volt ismeretes még idős adatközlőim számára sem.

Shay két testvérével és édesanyjával 2019. május 23-án látogatott el Mikolára. Magyarul közülük már senki nem tud. Felkerestük a sírkertet is. Shay lefotózta az épségben lévő síremlékeket, összesen 99-et. Utóbb, levelezésünk során elhatároztuk a temetőben nyugvó személyek azonosítását. 2020. október 9-én – a feliratok, az adatok pontosítása érdekében – újabb, teljes körű fotózásra szántam el magam.

17. ábra: Ruhig György a nagy- és dédszülők sírjánál, 2013
Forrás: a Ruhig család archívuma

18. ábra: Groszman Gábor látogatása 2008 nyarán
Forrás: a szerző felvétele

KÖZSÉGI MEMENTÓ ÉS HELYI ÉRDEKLŐDÉS A ZSIDÓ TEMETŐ IRÁNT

Vámosmikolán a két világháború között nem állítottak emlékhelyet a nagy háborúban elesett, eltűnt vagy hadifogságba került katonáknak, lakosoknak. 1993. május 8-án így közös hősi emlékművet kaptak a két világháború mikolai hősei, áldozatai. A második világháború katonahősei közé felkerült két munkaszolgálatos neve is. Az emlékművet a községi önkormányzat Illés Gyula szobrászművész terve alapján állíttatta. Avatóbeszédet Erdős László ezredes tartott. A hősi emlékművet Hartung Ferenc plébános és Dedinszky Gyula evangélikus lelkész áldotta meg.

19. ábra: Groszman József síremléke, 1930-as évek
 Forrás: Shay Fine családi archívuma

20. ábra: Az 1993-ban állított hősi emlékmű
 Forrás: a szerző felvétele

Az emlékműre a következő feliratú tábla is felkerült:

A
 KÖZSÉGÜNKBŐL
 ELHURCOLT ÉS MEGÖLT
 ZSIDÓ
 HONFITÁRSAINKÉRT
 1944

Az emlékműállítás hiányosságainak pótlására – elsősorban a névsor kiegészítésére – a nagy háború centenáriumán került sor. 2017-ben az emlékmű új márványtáblákat kapott, s a halotti anyakönyvek kutatása, a holtta nyilvánítási kérelmek alapján kiadott bírósági végzések, valamint személyes bejelentések alapján újabb személyekkel bővült a lista. Így került fel az I. világháború hősi halottai közé egy zsidó származású katona, a II. világháború munkaszolgálatos hősei közé pedig két személy neve.

2021. június 5-én – az időjárás és a pandémia miatt – két éve halogatott látogatási programra került sor a vámosmikolai izraelita temetőben. A helyi református gyülekezet néhány tagja ugyanis kérte, hogy mutassam meg nekik a sírkertet, és beszéljek kialakulásáról, sorsáról, a temetőben nyugvó ismertebb családokról, személyekről. A nyár talán első kánikulába forduló napjának délutánján 22 fő vett részt ezen a programon. Eljöttek néhányan Kemencéről és Perőcsényből is.

A ZSIDÓ TEMETÉSI HAGYOMÁNYOKRÓL

A GYÁSZ IDEJE

A zsidó temető helyének és a sírhelyeknek a kialakítása, a temetkezések rendjének megértése szükségessé teszi, hogy röviden áttekintsük a zsidó halotti kultuszt.¹⁴

A halottakat a mosdatás után fehér ruhába öltöztetve, gyalulatlan deszkából készült, zárt koporsóban ravatalozzák fel. A temetésnek a lehető legrövidebb időn belül meg kell történnie: ez a bibliai időkben már a haláleset napján bekövetkezett (ha azonban valaki a *Shabbat*¹⁵ vagy ünnepnap előestéjén halt meg, akkor nem temették el a szombat, az ünnep végéig, még testének mozgatása is tilos volt). A holttest a földbe kerül, az égetést tiltja a vallás. Tíz férfi szükséges a szertartáson az arámi nyelvű *Kádís*¹⁶ elmondásához. A halottért aztán a fia, ennek hiányában valamely férfirokona 11 hónapon keresztül havonta egyszer elmondja a Kádíst. Az imádság a zsinagógában szokott elhangozni. A temetést követően 30 napig nem szabad a temetőbe látogatni, nem lehet zavarni az elhunyt beilleszkedését új környezetébe.

Az egész gyászhat alatt viselt ruha megszaggatása jelzi a halál miatt érzett bánatot. Ez alatt az idő alatt a nők nem festhetik magukat (a szépítkezéshez használt tükröt is letakarják), a férfiak nem borotválkozhatnak. A gyászolók papucsban, még inkább harisnyában, zokniban járnak a lakásban. Nem ülnek a megszokott székre, fotelba vagy ágyra: jóval alacsonyabban helyezkednek el, közelséget tartva a földdel, ahová az elhunyt került: az elhunyra emlékezve gyakran a padlón ülnek napi egy órát. Szombaton és ünnepnapokon viszont nem szabad gyászolni, hiszen a szombatonak, az ünnepnek boldognak kell lennie, ezért ha valaki az ünnep közelében hal meg, csak azon a héten gyászolhatják őt. A gyászolók a temetés után nem főznek: a gyászheten a hozzátartozók, a barátok látják el őket étellel. A gyászolók így mentesülnek a háztartás vezetésének terhei alól, a rokonság pedig ezzel fejezi ki az együttérzését.¹⁷

¹⁴ Helytörténeti és néprajzi bűvárkodásaimból az izraeliták halottkultuszára vonatkozó saját gyűjtések szétfeszítenék e tanulmány kereteit. A gyászsal, temetéssel és a temetőikkel kapcsolatos hagyomány és előírások bemutatása ezért itt jórészt interneten elérhető írások alapján következik.

¹⁵ *Shabbat*: a péntek napnyugtától számított szombati pihenő-, ünnepnap.

¹⁶ *Kádís*: halotti ima.

¹⁷ A temetéssel kapcsolatos zsidó vallási szokásokhoz lásd <http://masprogram.freeweb.hu/elmeny/zstem.html>.

A TEMETÉS KÜLÖNLEGES ESETEI

A boncolást a halott méltósága miatt tiltja a zsidó hagyomány, de az újkorban kialakultak olyan esetek, amikor az végrehajtható: hatósági rendeletre, ha a törvény előírja a halál okának megállapítását. Alapelv azonban, hogy a testet az összes testrésszel együtt kell eltemetni.

Különleges előírások vonatkoznak a gyermekágyas időszakban meghalt nőkre, a gyilkosságok áldozataira és az öngyilkosságot elkövetőkre. A szüléskor vagy a gyermekágyas időszakban meghalt nőket, illetve gyilkosság véres áldozatát nem tisztítják meg a szokásos módon, abban a ruhában és állapotban temetik el őket, ahogy meghaltak: vérükkel és minden véres ruhadarabbal együtt. Hagyományosan a temetőben is elkülönült helyre kerültek.

Az öngyilkosságot elkövetőket, akik feladták életüket és tudatában voltak annak, hogy tettükkel bibliai elvet (1Móz 9:5) szegnek meg, csak elkülönítve, akár a temetőn kívül helyezték el.¹⁸

A TEMETŐKRE VONATKOZÓ ELŐÍRÁSOK

A temetkezési hely kiválasztásánál elsődleges szempont, hogy az ősök mellett nyugodjék az elhunyt. Ha ez mégsem így történt, akkor azt Isten büntetéseként fogták fel. A sírokat tisztátalan helynek tekintették, ezért azokat meg kellett jelölni valamilyen módon. Ezek voltak a síremlékek, emlékkövek, amelyekkel a korai bibliai időkől kezdve találkozhatunk, hiszen Ráhel sírja fölé Jákób már ilyet állított.¹⁹

A zsidó temetőnek a vallástörvények értelmében lakott területen kívül, a szélső házaktól legalább 30 méteren túl kell lenni, és körül kell venni kerítéssel. A halottak tisztelete miatt, a Talmud előírásának megfelelően tiltott az itt lévő fák, növények gondozása, de még a fű lenyírása is.²⁰

A temetőben lévő síroknak is megvan a maguk rendje. Az első sorba mindig a kohanitákat, a lévítákat, rabbikat, a hitközség és a *Hevra Kádisa* elöljáróit temetik.²¹ Noha sírkertünkben több kohanita sír is található, külön kohanita bejáratról, magaslatról sem maradvány, sem hagyomány nem maradt fenn.²² Az ortodox zsidóság temetőiben általában külön parcellákba temetik a férfiakat és nőket, még akkor is, ha azok házastársak voltak.

¹⁸ Vö. Zsidó temetési hagyományok. https://hu.wikipedia.org/wiki/Zsidó_temetési_hagyományok. Mai felfogás szerint az öngyilkosoknak elborul az elméjük, és pillanatnyi zavarodottságukban követik el tettüket, következőképpen nem sértik meg a mózesi előírást.

¹⁹ Oláh 2001. 43.

²⁰ Úgy vélem, hogy a szocializmus vallással kapcsolatos irányultságán, a leszármazottak emigrációba kényszerülésétől túl ebben az előírásban lelhetjük annak magyarázatát, hogy az örökkévalóság házai miatt kerültek a vámosmikolaihoz hasonló állapotba a magyar vidéken.

²¹ *Kohanita*: Áronnak, az első főpapnak a leszármazottja; *Lévita*: Lévi törzséhez tartozó, a *kohaniták* segítőtje; *Hevra Kádisa*: Szent Egyet, a halottak végtisztességének megadásával és egyéb humanitárius ügyekkel foglalkozó szervezet.

A zsidók sírkertjében két sír között az előírás szerint legalább 60 cm távolságnak kell lenni. Sírkövet a temetés első évfordulóján szokás állíttatni. A sírkövek felirata hagyományosan héber, vagy héber felirat is szerepel rajtuk. Felül két betű – כפ – vagy egy rövidítés – טפ – található, amelynek jelentése: itt van eltemetve vagy elrejtve. Alatta az elhunyt héber neve és halálának a zsidó időszámítás szerinti időpontja következik, vagyis a halál dátumát általában a héber év szerint kell feltüntetni. A sírköveken legalul találjuk az öröklétről szóló idézet rövidítését: השוריה רשקב ללכית ולש המשנהה, amelynek feloldását választottam a tanulmány mottójául. Szokás még egyéb szavakat, mondatokat is írni a sírkőre, amelyek a meghalt személy nevének betűivel kezdődnek. Vagy ábrákat, jelképeket vésní: a *kohaniták* sírkövére a papi áldást osztó kezeket; a *levitáké* a kancsót, melyből a zsinagógái istentisztelet alkalmával a *kohanita* áldás osztás előtt a *kohen* kezére vizet öntöttek. Elterjedt szimbólum a szomorúfű, a halál és az újjáéledés egyetemes szimbóluma. Előfordul még a Dávidcsillag vagy az ősi Juda törzs jelképe, az egymással szemben álló két oroszlán.²³

A zsidó hagyomány szerint temetőlátogatáskor a sírra nem virágot, hanem követ helyeznek. A hagyomány (mint arra már utaltam) Jákób ősatyára vezethető vissza, aki feleségének, Ráhelnek Benjamin megszületését követő halála után sírját – a vadállatoktól megvédendő – kövekkel borította be, s föléje emlékoszlopot állított.

AZ ÖRÖKKÉVALÓSÁG HÁZÁNAK HELYRAJZA²⁴ ÉS SÍRKATASZTERE

ADATAINK A TEMETŐ LÉTREJÖTTÉRŐL ÉS HASZNÁLATÁRÓL

A falu krónikaírója, Szatmáry István az alábbiakat jegyezte föl a sírkertről: „[...] Janács István [adatközlő – K. J.] emlékezetének első pillanatától tudja, hogy a zsidó temető a mai helyén volt. Más helyet ő nem hallott. 1877 előtt ez a temető már létezett. Benne régi halott Groszmann Márk nagyapja, Groszmann Jakab. Verbóka Ignácné, aki 1885. március 15-én Vámosmikolán született, azt állítja, hogy már a zsidó temetőtől nézték az első vonatot, mely

²² A *kohaniták* rituális tisztaságuk megőrzése végett nem érhetek halotthoz, a temető területe is tisztátalan földnek számított számukra, ahová nem léphettek be. Kapusta Krisztinától, a Honti Múzeum munkatársától tudjuk – aki az ipolysági *status quo* temető különleges építészeti emlékére bukkant – hogy a temetőben külön kaput építettek számukra, melyhez magaslat (erkély) csatlakozott. Itt állva vehettek részt családtagjaik temetésén. Vö. Pásztor Péter: Különleges építészeti műemléket fedeztek fel az ipolysági zsidó temetőben. *Honti Lapok*, 2022. július, 10.

²³ Vö. Oláh 2001, 5. Lásd még L. Juhász Ilona könyvismertetését Kormos Szilvia: *A váci zsidó temetők* (Budapest, MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2010). Liszka József (szerk.): *Az Etnológiai Központ Évkönyve 2017*. Acta Ethnologica Danubiana, 18–19. Komárom–Somorja, 2017. 313–317.; Majdán Béla (szerk.): *A balassagyarmati zsidó közösség emlékezete. Tudósítás a balassagyarmati micvéről és a műemlék zsidó temetőről...* Balassagyarmat, Balassagyarmati Zsidó Hitközség – Kertész István Alapítvány, 2004. 93–118. Továbbá köszönöm Shay Fine 2021. szeptember 25-én a zsidó halottkultuszról, temetkezési szokásokról küldött kiegészítését.

²⁴ A vámosmikolai zsidó temető a hazai adattárakban: Zsidó temetők Magyarországon: zstm.hu; Magyarországi zsidó temetők dokumentálása: Adattár / Database of documentation of Hungarian Jewish cemeteries, ELTE Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék; Magyarországi zsidó temetőket bemutató, azok dokumentációját tartalmazó kiadványok / Publications about Hungarian Jewish Cemeteries. Összeállította / arranged by: Bányai Viktória, ELTE Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék; [vidékitemetők_15_09.xls](#).

Párkányból Ipolyságra ment Ipolypásztón keresztül.”²⁵ Márpedig az Ipoly völgyében a Csata–Ipolyság vasútvonalat 1886. szeptember 24-én nyitották meg.²⁶

A temetőben fellelhető legrégebbi sírok is az adatközlők által határolt időszakot jelzik a sírkert megnyitásáról:

- Herman Grosman / Groszman János, született 1815 körül, elhunyt 1881. április 13.
- Groszman Ábrahám 17 éves, meghalt 1881. augusztus 9.
A temető az 1940-es évek végéig lehetett használatban, síremlékek azonban csak a negvenes évek elejéről, első feléből maradtak fenn. Legkésőbbi temetkezések:
- Weizsmann Ernő, 1941. február 26.²⁷
- Groszmann Fülöp, 1941. október 20. vámosmikolaiak, továbbá a lengyel katonasírokról szóló alfejezetben már felsorolt három katona.
A vámosmikolai halotti anyakönyvben található utolsó feltüntetett izraelita vallású haláleset bejegyzése: özv. Markovics Ignáczné, született Fischer Hermina, 88 éves; elhunyt 1949. január 16-án. Síremléke nincs meg. Rajta kívül 1945 után csak bíróság által megállapított halálesetekről tudósít az anyakönyv.

A TEMETŐ MEGJELENÍTÉSE TÉRKÉPEKEN

A harmadik katonai felmérés térképe 121 m-es magassági ponttal már feltünteti a Vámosmikola–Ipolypásztó országút közelében a zsidók sírkertjét.²⁸

Ugyancsak megjeleníti a Magyarország Katonai Felmérése (1941) térkép is az országút mellett, 122 m-es magassági pontnál.²⁹

A temető jelzését megtaláljuk a Magyar Honvédség Vezérkarának 1992-ben nyíltá tett 1:25 000 léptékű térképének Vámosmikola L-34-2-B-a lapján is a 122-es magassági pont mellett.

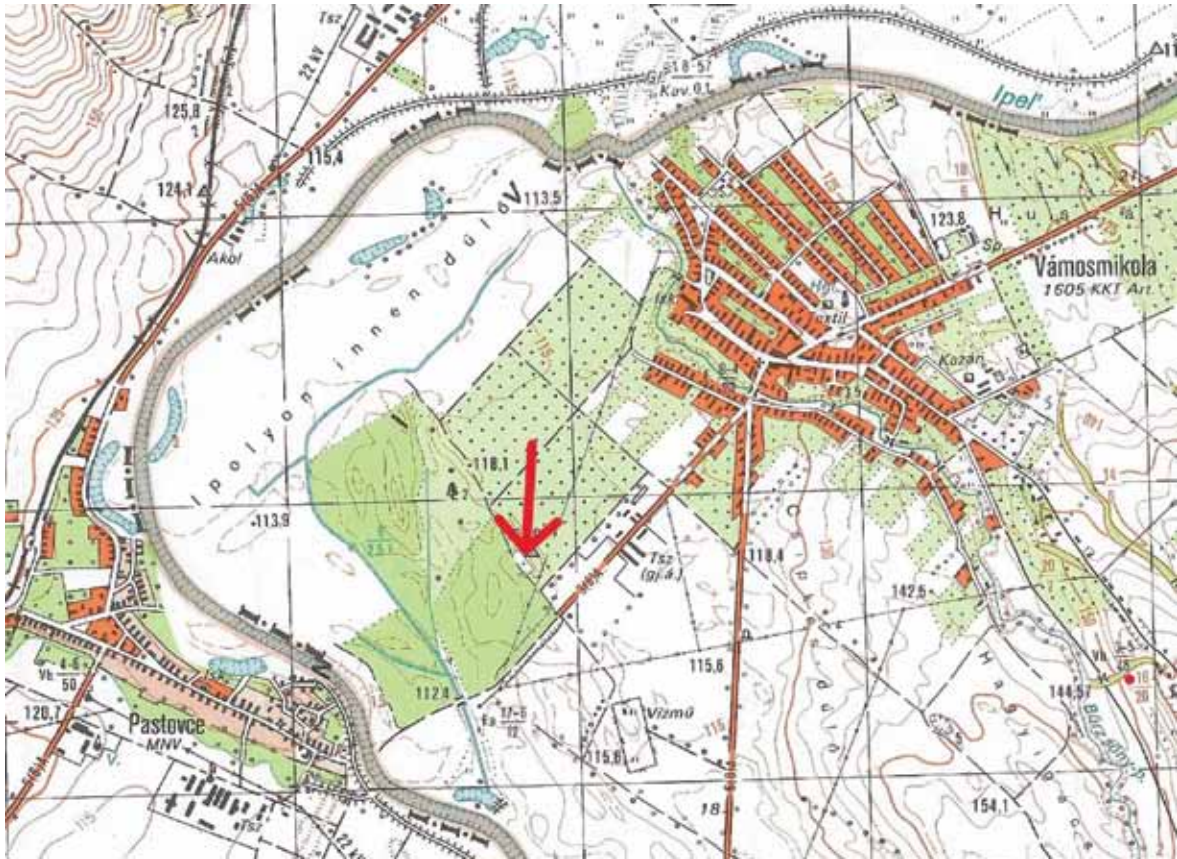
²⁵ Szatmáry István: *Vámosmikola 1945 előtt*. Kézirat. Vámosmikola–Szob, 1966. 30. PmL. Ki. 16.

²⁶ Fodor Illés–Kelemen Zoltán: *Vasutak az Ipoly vidékén. PoipeIské železnice*. Ford. Nagy Yvett. Balassagyarmat, Ipoly Unió Környezetvédelmi és Kulturális Egyesület, 1999. 4.

²⁷ Özvegye, Frenkel Zelina a mikolai zsidók deportálását megelőző éjszaka, 1944. május végén öngyilkosságba mene-kült. Anyakönyvezéséről, temetési helyéről, síremlékéről azonban nincs adatunk.

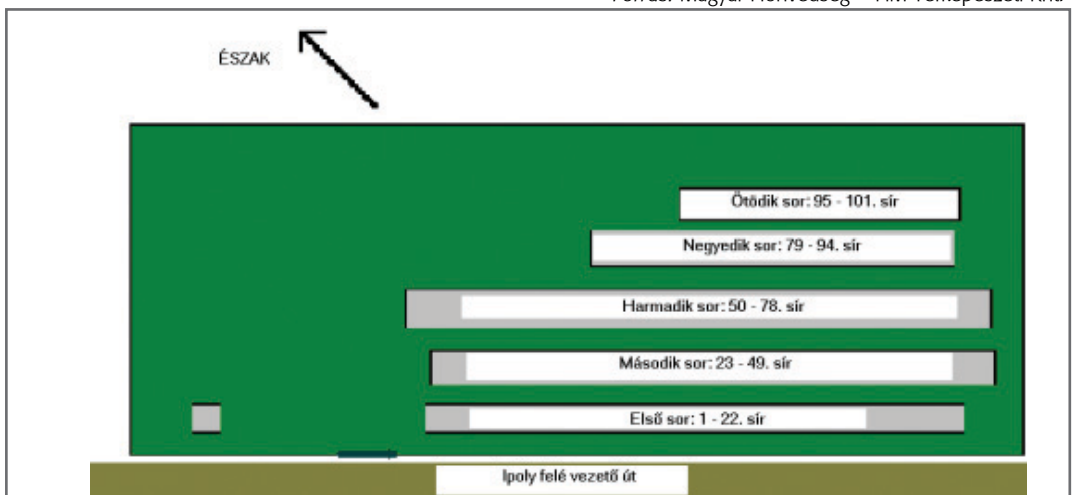
²⁸ Habsburg Birodalom (1869–1887) – Harmadik Katonai Felmérés: <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey25000>.

²⁹ Lásd: <https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941/>.

21. ábra: A sírkert a katonai térképen

Forrás: Magyar Honvédség – HM Térképészeti Kht.

22. ábra: Vázlatos helyszínrajz a temetőről

Forrás: Koczó 2007, 81.

A SÍREMLÉKEK, SÍRHELYEK JEGYZÉKE ÉS A SÍROKBAN NYUGVÓK AZONOSÍTÁSA

2001 nyarán Réka lányommal végeztük el a zsidók sírkertjében lévő emlékjelek, sírhelyek regisztrálását. Leírásunkban szemrevételezéssel a síremlékek legfontosabb jegyeit rögzítettük, továbbá megadtuk magasságát, szélességét és vastagságát/mélységét (cm-ben). Lefedett vagy kerettel ellátott sír esetében annak hosszúságát és szélességét. A feliratok közül a magyar és német nyelvűeket másoltuk le, a héber szöveg jelenlétére pedig utaltunk. A rögzítés a sírhelyek elhelyezkedésének megfelelően a temető lpoly felőli kerítésétől haladva soronként történt. Akkor még nem sejtettük, hogy leírásunkban az első sorszámot viselő sírban nyugvó önkézével vetett véget életének...

Lajstromunkba öt sorban elhelyezkedő 101 álló és földön fekvő síremlék került be.³⁰

A 2013. évi új kerítés elkészültekor, a sírok restaurálásakor már gondoltam arra, hogy újból el kellene végezni a síremlékek számba vételét, és elkészíteni a teljes körű fotódokumentációt. Erre végül is Shay Fine 2019. évi látogatása adott ösztönzést. A 2001. évi adatfelvétel hiányosságainak kijavítása, az apróbb pontatlanságok és a bekövetkezett változások korrigálása, továbbá Shay Fine hiányzó felvételeinek pótlása céljából 2020. október 9-én összesen 111 síremléket, sírcsonkot, talapzatot fotóztam le.

AZ AZONOSÍTÁSHOZ FELHASZNÁLT FORRÁSOK, DOKUMENTUMOK:

1. Shay Fine 2019. május 23-ai felvételei alapján 2019. december 27-én készített listája;
2. 2020. október 9-ei saját felvételek és a 2001. évi temetőregiszter;
3. Állami anyakönyvek – Vámosmikolai anyakönyvi kerület III. Halotti anyakönyv – Másodpéldány: 1895–1902; 1903–1917; 1918–1943; 1944–1959.

A kutatásra 2002 nyarán a Pest Megyei Levéltár Váci Osztályán került sor.³¹

A hiányzó adatokat az állami születési (1911-ig), házasságkötési (1941-ig) és halotti anyakönyvek (1981-ig), valamint *Vámosmikola zsidóságának száz esztendeje* Személynévi adattára alapján egészítettem ki. A sírfeliratok egy részének héberről magyarra történő fordítása Groszman Gábor közvetítésével kapott anyagok, valamint a Shay Fine által küldött szövegfordítás alapján történt. Az elhalálozás/temetés időpontjában, ha jelentős eltérést tapasztaltam a héber naptárból a gregorián naptárba történő átszámításban, a dátum fölött jeleztem a síremléken vagy a halotti anyakönyvben talált keltezést.

³⁰ Nyilvántartásunkat felhasználtam a *Vámosmikola zsidóságának száz esztendeje* című munkám alábbi fejezetének személynévi adattárához is: Zsidó családok Vámosmikolán a XIX. század végén, a XX. század első felében.

³¹ Zsidó anyakönyveknek mindeddig nem bukkantam nyomára. Emiatt az 1895 előtti hiányos feliratok azonosítása szinte reménytelennek tűnt, ugyanis korábban nem volt állami anyakönyvezés. Továbbá, ha az elhalálozás nem Vámosmikolán történt, arról sem található bejegyzés.

A 2020. október 9-ei fotózás objektumainak számszerűsítése (db): 1. sor: 23; 2. sor: 28; 3. sor: 35; 4. sor: 18; 5. sor: 7. Összesen: 111. Ebből síremlék: 100; emlékmű: 1; törött, csonka emlékjel: 5; talapzat, sírhely: 5.

A sírokból nyugalomban lévő névsora (sorszámozás a 2001. évi helyszínrajz alapján):

Első sor

1. DSCF7001 Dr. Nagy Áron
2. DSCF7005 Groszmann Mancika
3. DSCF7007 Dr. Sándor Gyula
4. DSCF7011 Schwarcz Jakabné Deutsch Róza
5. DSCF7013 Singer József
6. DSCF7015 Ehrenfeld Dávidné Schönfeld Rozália
7. DSCF7017 Singer Józsefné Perlmann Mária
8. DSCF7019 Neuhaus Lipótné Kohn Izabella
9. DSCF7021 Neuhaus Áron
10. DSCF7022 *Sírkő nélküli talapzat*
11. DSCF7024 Steiner Bernátné Schwartz Teréz
12. DSCF7026 Teltsch Ábrahám/Albert
13. DSCF7028 Teltsch Ábrahámné Engel Czili
14. DSCF7030 Groszmann Ignác
15. DSCF7032 Groszmann Ignácné Fleischmann Jozefin
16. DSCF7034 Ruhig Lipótné Weisz Netti
17. DSCF7036 Ruhig Lipót
18. DSCF7038 Büchler Salamon
19. DSCF7040 Büchler Salamonné Blum Kati
20. DSCF7041 Sümeg József és felesége, Schusdek Julia
21. DSCF7043 Schusdek Ármin
22. DSCF7046 Groszmann Zsigmondné Schiller Ilona
23. DSCF7048 Groszmann Tibor

Második sor

24. DSCF7049 *Letörött sírkő felirat nélkül*
25. DSCF7050 Stöckl Olga
26. DSCF7053 Klein Lajosné Deutsch Blanka
27. DSCF7054 *Talapzat*
28. DSCF7056 Schwarcz Béla
29. DSCF7059 Deutsch Zsigmond
30. DSCF7061 Fischmann Joachim
31. DSCF7063 Rosalia Adler
32. DSCF7065 Schönberger Izsák
33. DSCF7066 Deutsch Béla
34. DSCF7070 Steinhardt Kálmánné Klein Hani

35. DSCF7072 Fischer Bernát és neje, Krausz Róza
36. DSCF7074 Miselbach Sándor
37. DSCF7076 Miselbach Sándorné Fischer Jozefin
38. DSCF7078 Groszmann Fülöpné Jellinek Franciska
39. DSCF7080 Groszmann Ábrahám
40. DSCF7082 Groszmann Ábrahámné Fleischmann Eleonóra
41. DSCF7083 Schulcz Ignáczné
42. DSCF7085 Schvarcz Lina
43. DSCF7086 Rosenbaum Sára
44. DSCF7088 Marie Weisz Rosenfeld
45. DSCF7090 Frau Sali Blum
46. DSCF7092 Rosenbaum Regina
47. DSCF7095 Adolf Rosenbaum
48. DSCF7096 Groszmann Herman felesége, Pápa Száli
49. DSCF7099 Groszmann Herman
50. DSCF7100 Groszman Emmánuel
51. DSCF7103 Groszman Ábrahám, 17 éves fiú

Harmadik sor

52. DSCF7118 *Széttört síremlék*
53. DSCF7120 Groszman Etelka
54. DSCF7121 Donáth Lajos
55. DSCF7123 Deutsch Aranka
56. DSCF7125 Mülbergné Schulcz Netti
57. DSCF7126 Kohn Sámuel
58. DSCF7127 Dr. Kelemen Ignác
59. DSCF7128 Weisz Jakab
60. DSCF7129 Blum Mórné Weisz Mária
61. DSCF7130 Perlmann Izidor
62. DSCF7131 *Talapzat kőtöredékekkel*
63. DSCF7133 Groszmann Mórné
64. DSCF7134 Cseh Mórné Weisz Cecília
65. DSCF7135 Fränkl Simonné Fischer Róza
66. DSCF7137 Kohn Sámuelné Kohn Netti
67. DSCF7138 Cseh Mór
68. DSCF7140 Deutsch Dávidné Klein Erzsébet
69. DSCF7141 Weisz Jakabné Diamand Mari
70. DSCF7142 Blum Mórné Deutsch Regina
71. DSCF7143 Milhbergné Forchtsam Hanni
72. DSCF7144 özv. Sommer Jakabné Weltner Fanni
73. DSCF7145 Fanny Büchler geb. Blum
74. DSCF7146 *Emléktábla a Klein családnak*
75. DSCF7147 *Felirat nélküli csonka síremlék*
76. DSCF7148 *Talapzat*
77. DSCF7149 Kohn Sándorné

- 78. DSCF7150 Groszman Simon
- 79. DSCF7151 Büchler István
- 80. DSCF7152 Groszman Manóné Schwarcz Franciska
- 81. DSCF7153 Groszman Áron
- 82. DSCF7154 Groszman József
- 83. DSCF7155 Schwarcz Emmánuel
- 84. DSCF7156 Raáb Betty, Stöckl Izsák neje
- 85. DSCF7157 Stöckl Izsák
- 86. DSCF7158 Schultz Izsák

Negyedik sor

- 87. DSCF7159 *Torzó síremlék*
- 88. DSCF7162 Révész Sándor
- 89. DSCF7163 *Talapzat*
- 90. DSCF7164 Mühlberg Hersch
- 91. DSCF7165 Glázer Mór
- 92. DSCF7166 Büchler Izidor
- 93. DSCF7167 *Torzó síremlék*
- 94. DSCF7168 Weizsmann Ernő
- 95. DSCF7169 Klein Sándor
- 96. DSCF7170 Knöpfler Ferenc
- 97. DSCF7171 Révész Ábris
- 98. DSCF7173 Hádl József
- 99. DSCF7174 Ruhig Károly
- 100. DSCF7175 Teltsch Bernát
- 101. DSCF7177 Stöckl Fülöp
- 102. DSCF7178 Teltsch Bernátné Ehrenfeld Netti
- 103. DSCF7179 Groszmann Jakabné Binetter Lina
- 104. DSCF7182 Groszmann Jakab

Ötödik sor

- 105. DSCF7183 Schwarcz Manóné Blum Lotti
- 106. DSCF7184 Schwarcz Ezechiel
- 107. DSCF7185 Groszmann Fülöp
- 108. DSCF7186 Groszman Fülöpné Groszmann Léni
- 109. DSCF7187 Kostenbaum Susman Meilech
- 110. DSCF7189 Kaltman Henryk
- 111. DSCF7191 Rosenbaum Izaak

Láthatjuk, hogy a 100 síremléssel jelölt sírban 102 lélek nyugszik. Két esetben ugyanis eltértek az ortodox hagyománytól: közös sírban nyugszik Sümeg József és neje, Schusdek Júlia (20. számú sír), valamint Fischer Bernát és felesége, Krausz Róza (35. számú sír). 1895 előtti temetkezéseket jelöl 13 síremlék, 1895. október 1. utáni elhalálozásokat 87, melyek 89 személy emlékét őrzik.

A vámosmikolai állami anyakönyvekbe 1895. október 1-jétől 1949. január 30-ig bejegyzett izraelita vallású halálesetek száma 110, ezek közül 4 esetben nem helyben történt a temetés (Bécs 2, orosz hadszíntér 1, Párkány 1). Ugyanakkor Perőcsényből, Ipolypásztóról és Letkésről is történt idetemetkezés. Az 1895 és 1949 között helyben anyakönyvezett elhunytak közül 34 személynek nem találjuk a sírkövét. Az 1948 és 1959 között munkaszolgálatosokról és a só áldozatai halálának bírósági úton történő megállapításáról ugyancsak 34 bejegyzést találunk.

A sírkert legidősebb halottja a 103 éves korában eltemetett Blum Fani, Büchler István özvegye, aki 1802 körül született, és 1905-ben pihent meg a zsidók kertjében. Noha a halotti anyakönyv adatai szerint nem ritkán néhány napos, hetes, hónapos kisgyermeket is temettek, a fennmaradt síremlékek csupán a 4 éves Donáth Lajos és Neuhaus Áron angyalok közé kerüléséről tanúskodnak.

A Mindenható őrizze az örökkévalóság házában pihenők nyugalalmát!

FELHASZNÁLT IRODALOM

Asher S[anyi]. – Gartenzaum Gy[ula] (szerk.): „Örökmécses”. *Sahy–Ipolyság és környéke Mártírjainak emlékére*. Nahariya, Ronil, 1994. Online: https://archive.org/stream/nybc313973/nybc313973_djvu.txt

Koczó József: *Vámosmikola zsidóságának száz esztendeje*. Honti Füzetek 5. 2. kiadás. Vámosmikola, Vámosmikolai Általános Tagiskola helytörténeti szakköre, 2007.

Koczó József: Az Örökkévalóság háza Vámosmikolán. A temető síremlékeinek, sírhelyeinek katasztere. Kézirat. Vámosmikola, 2021.

L. Juhász Ilona könyvismertetése Kormos Szilvia: *A váci zsidó temetők* (Budapest, MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2010). In Liszka József (szerk.): *Az Etnológiai Központ Évkönyve 2017*. Acta Ethnologica Danubiana, 18–19. Komárom–Somorja. 313–317. Online: <http://ethnodanubia.eu/2017/06/26/kormos-szilvia-a-vaci-zsido-temetok/>

Majdán Béla (szerk.): *A balassagyarmati zsidó közösség emlékezete. Tudósítás a balassagyarmati micvérről és a műemlék zsidó temetőről...* Balassagyarmat, Balassagyarmati Zsidó Hitközség – Kertész István Alapítvány, 2004.

Oláh János: Temetés a zsidó hagyományok szerint a bibliai- és talmudi időkben, valamint napjainkban. *Kharón Thanatológiai Szemle*, 2001. ősz, 40–48. Online: https://kharon.hu/docu/2001-osz_olah-temetes.pdf

Pásztor Péter: Különleges építészeti műemléket fedeztek fel az ipolysági zsidó temetőben. *Honti Lapok*, 2022. július, 10. Online: http://hu.sahy.sk/download_file_f.php?id=1729287

Szatmáry István: *Vámosmikola 1945 előtt*. Kézirat. Vámosmikola–Szob, 1966. 30. Pml. Ki. 16.

Vámosmikolai anyakönyvi kerület. III. Halotti anyakönyv. Másod példány. 1895–1902; 1903–1917; 1918–1943; 1944–1980. Pest Megyei Levéltár Váci Osztálya.

SZENTENDRE ÉS SZENT ANDRÁS

November 30-a Szent András napja, amely – talán mondható így – városunk, Szentendre névnapja is. Lássuk, miért!

Az első írásos dokumentum, amelyben városunk neve szerepel, Fulco egyházi írnok 1146-ban kelt végrendelete, ahol latinos alakban *Sanctus Andreas*-ként olvashatjuk a helységnevet. Sanctus Andreas, azaz Szent András nem más, mint Jézus 12 tanítványának egyike, Simon Péter testvére, aki az evangéliumok tanúsága szerint az egyik legelső tanítvány.² Ő volt a védőszentje a település első templomának, amely már valószínűleg a 12. században is állt a Templomdombon. A tanítvány a hagyomány szerint Közép-Ázsia nomád népeit térítette, többek között a szkítákat is, egyes eredetelméletek szerint ezzel magyarázható, hogy a Kárpát-medencében épített első keresztény templomok zöme Szent András tiszteletére épült. Magyarországon és szerte a Kárpát-medencében ma is több település hordozza az ő nevét (például Békésszentandrás, Hernád~, Torna~, Rába~, Jász~, Nemes~, Bihar~, Garam~, Mező~, Moson~, Sajó~, Szentandráspuszta, illetve több Szentandrás is van). Mindenesetre a neve egyedül nálunk honosodott meg Szentendre alakban. Az Endre igen elterjedt változata volt az András névnek az Árpád-korban, az ilyen nevű királyok például máig mindkét néven ismertek.

Hol bukkanhatunk a városban az apostol nyomára?

SZENT ANDRÁS KATOLIKUS ÁLTALÁNOS ISKOLA ÉS ÓVODA

1889-ben a Fillér Nőegylet gyűjtést indított egy katolikus iskola létesítésére. (Addig csak szerb-ortodox iskola és zsidó iskola működött Szentendrén.) A gyűjtésnek, valamint az esztergomi érsek támogatásának eredményeképpen a kisnemes Nesko család – akkor még földszintes, oszlopos-tornácos, leromlott állapotú – kúriáját sikerült megvásárolni. A felújítás tervezésével,

¹ Komáromi-Raisz Borbála a Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár helytörténeti könyvtárosa, idegenvezető. Köszönet a tanulmányban említett művészeknek: Szakács Imre Lászlónak, Pokorny Attilának, Páljános Ervinnek és Zweiber Ferencnek a szóbeli és írásbeli közlésekért!

² Jn 1,35–42; Mk 1,16–20; Mt 4,18–22.

1. ábra: A leánynevelő intézet 1900-ban

Forrás: Jakab Andrea et al.: A Szent András Katolikus Általános Iskola Emlékkönyve, 1992–2002. Szentendre, Szent András Katolikus Általános Iskola, 2002.

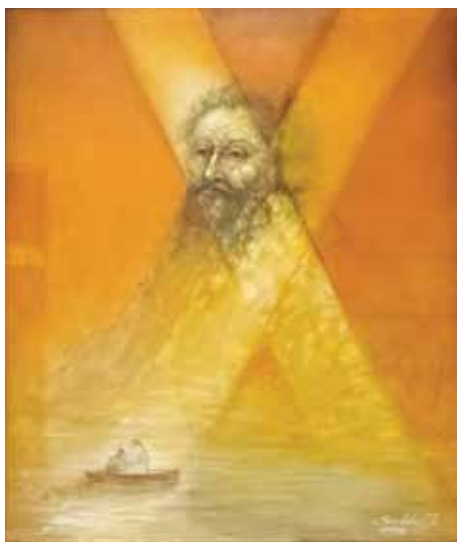
2. ábra: Szent András Katolikus Általános Iskola és Óvoda, 2023

Forrás: a szerző fotója

az építésvezetéssel a kor ünnepest építését, Hauszmann Alajost bízták meg, akinek a város közelében birtoka is volt. 1890. szeptember 23-tól római katolikus leányiskola működött itt a Szatmári Irgalmas Nővérek vezetésével. Két év múlva a város kérésére itt helyezték el az összes óvodáskorú gyermeket, ami épületbővítéssel járt. Az 1929-ben megépült új iskolaszárny a polgári iskola beindulását is lehetővé tette. Az iskola neve ekkortól Érseki Leányiskola lett, melyben óvoda, I–IV. elemi osztály, V–VI. ismétlő osztály működött az 1948-as államosításig. Az államosítás után a Bajcsy-Zsilinszky úti Általános Iskola néven ismert intézmény működött benne. Amikor a rendszerváltás után az egyházak visszaigényelheték iskoláikat, ez itt is megtörtént, és 1992-től ismét katolikus általános iskola működik az épületben, amely 1996-ban vette fel Szent András nevét.

SZAKÁCS IMRE LÁSZLÓ SZENT ANDRÁS CÍMŰ FESTMÉNYE

Az iskola földszinti folyosóján, a bejáratától jobbra fogadja a betérőket az az olajfestmény, melyet Szakács Imre László 1996-ban Várnai Péter káplán kérésére készített az iskola névadójáról. (A művésznek azóta egy Szent András-sorozata is született, amely 2016-ban az Irgalmasság rendkívüli szentéve kapcsán az esztergomi Keresztény Múzeumban volt kiállítva.) A Pro Urbe díjas, Szentendre Díszpolgára címet viselő művész 1995-től él Szentendrén, ezért is motiválta a város névadója. A hagyományos ábrázolásmódtól eltérően ő az X formájú keresztet kifejezetten nem kínzóeszközként jelenítette meg, hanem két fénysugárként, amelyek itt a tanítvány

3. ábra: Szakács Imre László: Szent András (olajfestmény)

Forrás: a szerző fotója

4. ábra: Pokorny Attila: Szent András (grafitpatinával bevont gipszrelief)

Forrás: Pokorny Attila fotója

egész életútját végigkísérő, ihletet és erőt adó szimbólummá váltak. Az apostol eredeti foglalkozását, a halászatot is magukban foglalják, és Jézus követésével az *emberhalászat* által már az ég felé mutatnak

POKORNY ATTILA SZENT ANDRÁS CÍMŰ DOMBORMŰVE

A Szakács Imre László festményével szemkösti falon, az igazgatóhelyettesi iroda ajtaja fölött kapott helyet Pokorny Attilának, az iskola egykori tanárának alkotása, amelyet 2018-ban ajándékozott az intézménynek. A marosvásárhelyi származású szobrászművész többek között 2011-ben elnyerte az amerikai Pollock-Krasner alkotói támogatást. A grafitpatinával bevont gipszrelief elképzelt, illetve tradicionális Szent András-képmások inspirációja alapján ábrázolja a szakállas, idősödő tanítványt. Attribútuma, az andráskereszt jól kivehető a háttérben, amelytől nem ódzkodik, hanem odafordul felé. A legenda szerint Szent András, amikor Achaiában Aegeas prokonzul elé

állítják, aki hitvitába száll vele, és végül kegyetlen halálra ítéli, a keresztet örömmel fogadta. Saját kérésére feszítették ilyen alakú keresztre, mivel azt mondta, hogy nem méltó a Krisztuséval azonos formájú keresztben való halálra.

PÁLJÁNOS ERVIN SZENT ANDRÁS-SZOBRA

Az iskola udvarán áll egy harmadik képzőművészeti alkotás: Páljános Ervin szentendrei szobrászművész életnagyságnál kisebb, úgynevezett feles méretű bronzszobra. A magas mészke talapzaton álló szobor a hagyományos apostol-ábrázolások körébe sorolható. A hitéért mártíromságot vállaló tanítványt a lába mellé támasztott, háta mögött felmagasodó kereszttel, bokáig érő, dúsan redőzött köpenyben látjuk, idős, merengve maga elé tekintő férfiként. Páljános kisplasztikái, érmei és grafikái a világ több pontján megtalálhatóak, s városunk köztereit is számos alkotása díszíti. Ezt a szobrot 2005-ben készítette el az iskola felkérésére.

5. ábra: Páljános Ervin Szent András-szobra
Forrás: a szerző fotója

A KERESZTELŐ SZENT JÁNOS PLÉBÁNIATEMPLOM JOBB OLDALI MELLÉKOLTÁRA

6. ábra: Volt Szent András templom, ma Keresztelő Szent János plébániatemplom
Forrás: a szerző fotója

7. ábra: A Keresztelő Szent János plébániatemplom jobb oldali mellékoltára
Forrás: a szerző fotója

A Templomdombon álló istenháza a város legrégebbi, középkori eredetű műemléke. Alapjai minden valószínűség szerint már a 12. században álltak, s első védőszentje Szent András apostol volt, akiről a templom és a Fő tér körül formálódó település a nevét is kapta. Az évszázadok során az épületet több alkalommal is érte támadás, felgyújtották, károsodást szenvedett. A török uralom után az elnéptelenedett településre menekülő délszláv népcsoportok közül a római katolikus vallású dalmátok vették használatba. A Zichy kegyurak támogatásával a 18. század során felújították, s az újbóli felszenteléskor már egy másik patrónust (Keresztelő Szent Jánost) választottak, aki most a főoltáron látható. Így került Szent András mint társvédőszent a jobb oldali mellékoltárra. A nagyméretű olaj oltárképet Andreas Gottlieb adományozta 1755-ben.

ZWEIBER FERENC SZENT ANDRÁS-SECCÓJA³

Az előbbi oltárképnek csaknem pontos mását találjuk a Janicsár utca 1–3. számú lakóház homlokzatán, melyet Zweiber Ferenc okleveles festő- és restaurátorművész festett saját lakóházára. A figyelmes szemlélő azonban észreveszi a különbséget a két kép között: ennek háttérében ugyanis Szentendre templomai és katolikus kálváriája látható, míg a templomi mellékoltár háttére természeti táj. A művésznek évtizedek óta az ország számos pontján végzett restaurátori tevékenysége mellett igen jelentős a szentendrei (római katolikus és szerb ortodox) szakrális emlékek megmentésében betöltött szerepe. Felmenői a 18. századig visszamenően Szentendrén éltek, s a Keresztelő Szent János plébániatemplomhoz fűződik a család valamennyi meghatározó ünnepe. Ezért hálából a templombelső festményeinek restaurálását felajánlásból, térítésmentesen végezte.

8 ábra: Zweiber Ferenc Szent András-seccója

Forrás: a szerző fotója

ANDRÁS HARANG A REFORMÁTUS TEMPLOM TORNYÁBAN

Városunk legrégebbi és legkisebb harangja a református templom tornyában található, szintén Szent András nevét viselő harang. 1717-ben öntötték, s egészen 1871-ig a római katolikus vártemplomban szolgált. A katolikus egyházközség ugyanis ebben az évben két új harangot öntetett, és a meglévő Szent András, Szent Miklós és Szűz Mária harangokat át akarta adni beolvasztásra a harangöntőnek anyagár csökkentése céljából. Erről értesülvén a református gyülekezet

³ A secco a megszáradt falra festett kép.

(amely ekkor még egy számárhegyi imaházban tartotta istentiszteleteit, majd csak 1913-ban vásárolta meg a mai templomát) gyűjtést szervezett, és az első két harangot megvásárolta. Az András harang a háborús beszolgáltatásoktól is megmenekült, hiszen minden templomban meghagytak egy-egy harangot. Adatai: 215 kg-os, 68,5 cm alsó átmérőjű, esz2 alaphangú. A török kiűzése utáni első budai harangöntő, Nuspickher János özvegye (!), Maria Ursula öntötte Pesten.

9. ábra: Az András harang a református templom tornyában
 Forrás: a szerző fotója

10. ábra: A szentendrei református templom
 Forrás: a szerző fotója

AZ IZBÉGI SZENT ANDRÁS TEMPLOM⁴

11. ábra: A szentendrei református templom

Forrás: a szerző fotója

A Szentlászlói út és a Templom utca sarkán álló, mára már teljesen körbeépített templomot eredetileg a török elől menekülő délvidéki, ortodox vallású telepesek építették. 1738-ban szentelték fel a kezdetben még a Szentlélek alászállásáról elnevezett kőtemplomot. Szentélye szokás szerint pontosan kelet felé néz, a templomkert kőfallal van körülveve. A szerbek 19. század végi nagyarányú elvándorlása során ez a templom is használaton kívülé vált, s 1948-ban a római katolikus egyház megvásárolta. Még ugyanebben az évben megnagyobbították és kereszthajóval bővítették. 1948. október 24-én Mindszenty József hercegprímás esztergomi érsek áldotta meg, immár Szent András apostol tiszteletére. Az eredeti ortodox bútorzatot egy-két szép művészi alkotástól eltekintve Pécsre szállították, s helyükre a Rákosi-rendszerben leromboltatott Regnum Marianum római katolikus templom padjai kerültek 1951-ben. Az oltár körüli seccók Jeges Ernő szentendrei festőművész alkotásai 1950-ból.

12. ábra: Jeges Ernő falfestmények az izbégi Szent András templom oltára körül

Forrás: a szerző fotója

⁴ Izbég egykor önálló település volt, ma Szentendre egyik városrésze.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Erdősi Péter – Majorossy Judit (szerk.): *Kép, önkép, múltkép. Fejezetek Szentendre történetéből. Tanulmánykötet.* Szentendre, Ferenczy Múzeum, 2014.

Jakab Andrea et al.: *A Szent András Katolikus Általános Iskola Emlékkönyve, 1992–2002.* Szentendre, Szent András Katolikus Általános Iskola, 2002.

Katona Gyuláné Szentendrey Katalin: *A Szentendrei Katolikus Egyház és Plébánia története, 1002–1992.* Szentendre, Hunga-Coord Kiadói Kft., 1996.

Szakács Imre László: *Szentendrei Festők Társasága, 1928–2018.* Szentendre, Innobarth Kft., 2018.

Szentendre–Izbég Szent András Lelkészség és Helyőrségi Templom Egyházközség Képviselő Testülete: *Historia Domus Ecclesiae Izbegiensis. Az izbégi templom története.* Szentendre, Vincemill Papírmerítő Műhely Könyvkötészet Nyomda, 1998.

Török Katalin – Wehner Tibor: *Szentendre monumenta. Emlékművek, szobrok, szakrális kisémlékek, díszkutak, síremlékek, domborműves emléktáblák, épületplasztikák, muráliák, cégérek, XVIII–XXI. század.* Budapest, MMA Kiadó, 2020.

„TRIANON” HATÁSA A CZEGLÉDI MAGYAR KIRÁLYI ÁLLAMI KOSSUTH FŐGIMNÁZIUMBAN²

Az 1920-as naptári év nagyon sok szomorú változást hozott a magyarság életében. 1920. június 4-én írták alá azt a békediktátumot, amelyet az I. világháború után a győztes hatalmak Magyarországra erőltettek. Ez az úgynevezett trianoni béke, amelynek következtében az ország területe kétharmaddal csökkent, a magyar nyelvű lakosságból pedig közel 3,5 millióan határon kívülre kerültek. Tanulmányomban nem az országos problémákat, hanem a helyi, ezen belül is a ceglédi gimnáziumot érintő történéseket mutatom be, és ezzel is érzékeltetni kívánom, hogy mit jelentett egy intézmény életén belül a békediktátum.

A SZEMÉLYI FELTÉTELEK ALAKULÁSA

SZEMÉLYI VÁLTOZÁSOK 1912 ÉS 1923 KÖZÖTT³

A táblázatból látszik, hogy minden tanévben jöttek új tanárok, de a régebbiek közül el is mentek. Viszonylag folyamatosan volt tanárváltozás. A tanárok száma a háborús időben is alig változott. A tantestület létszáma 1918 őszéig általában 20-23 fő volt. A három tanévben (1918/19–1920/21) 38 tanár érkezett, és ugyanakkor 24 el is ment. Az 1918/19 és 1919/20-as tan évekről összevont *Értesítő* 53 kinevezett tanár nevét sorolta fel. 53 tanár foglalkoztatása lehetetlen volt, hiszen ezekben a tanévekben is 11-12 osztály szerepelt a kimutatásban. Az iskola tanulóinak száma sem változott jelentősen. (540 és 499 fő között mozgott). Egyértelmű, hogy az 53 tanár nem tanított egyszerre az iskolában. Az Abonyban és Albertirsán indított előkészítő tanfolyamon 11 tanár tanított. A két helyen megszervezett előkészítő tanfolyam „felügyeletét” a ceglédi gimnáziumra bízták.

¹ Kürti György nyugdíjas középiskolai tanár, a Ceglédi Kossuth Lajos Gimnázium egykori igazgatója. E tanulmányának alapja Kürti György: *Trianon hatása a Ceglédi Magyar Királyi Állami Kossuth Főgimnáziumra*. Centenárium füzetek 13. Cegléd, Kossuth Lajos Gimnázium, 2011.

² A gimnázium neve 1899-től 1919. január 30-ig ceglédi Magyar Állami Királyi Főgimnázium volt.

³ A gimnázium 1918 előtti történelméhez lásd részletesebben Gőz Sándor: *A gimnázium története 1904-től 1918-ig*. Centenárium füzetek 8. Cegléd, Kossuth Lajos Gimnázium, 2011.

1. táblázat: A tanárok, az osztályok és a diákok száma 1912–1923 között a ceglédi gimnáziumban (fő)

Tanév	Kinevezett tanár	Elment tanár	A tantestület létszáma	Óraadók száma	Osztályok száma (db)	Tanulói létszám (magántanulókkal)
1912/13	5	2	20	6	10	358
1913/14	2	3	20	5	10	389
1914/15	4	2	21	4	11	488
1915/16	–	1	21	4	11	462
1916/17	2	1	21	5	11	417
1917/18	2	1	23	6	11	455
1918/19	3	6	53	6	12	540
1919/20	24	4				509
1920/21	11	14	23	5	11	507
1921/22	1	5	23	5	11	501
1922/23	2	5	22	5	11	499

Megjegyzés: Az 1918/19 és 1919/20-as tan évekről összevont *Értesítő* adatai nem teszik lehetővé a tantestület létszámának, az óraadók és az osztályok számának szétbontását a két tanévre.

Forrás: saját szerkesztés a gimnázium *Értesítői* alapján

Az 53 fő között szerepelnek azok a tanárok is, akik csak a tanév egy részében tanítottak, vagy itt volt állásuk, de valamilyen ok miatt a feladatukat nem tudták ellátni. 4 tanárt például a proletárdiktatúrában vállalt szerepük miatt letartóztattak. 5 tanár munkaviszonyát a diktatúra alatt tanúsított magatartásuk miatt felfüggesztették. 4 tanár internálótáborban volt. Ezért az 1919. szeptember 9-én megtartott tantestületi alakuló értekezleten mindösszesen 19 tanár vett részt. Az alakuló értekezlet jegyzőkönyve szerint az igazgató nagy szeretettel köszöntötte az úgynevezett „menekült” tanárokat. Az igazgatónak nagyon nehéz lehetett ezekben az években a rendes tanítást megszervezni. Összegezve megállapítható, hogy a három tanévben (1918/19–1920/21) az épület és a felszerelések nagyfokú pusztulása mellett a személyi feltételek alakulása is nagyon megnehezítette a rendes iskolai munkát.

A MENEKÜLT TANÁROK

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1922. november 23-án kiadott 164060/1922. sz. körrendelete kötelezővé teszi a menekült alkalmazottakkal kapcsolatban az igazolási eljárás lefolytatását. Ebben egyértelműen azon személyeket tekinti menekült tanároknak, akik 1918. október 30. és 1922. június 30. között jelentkeztek ellátásra, illetve 1918. október 30. előtt az ország meg nem szállt területén beosztásuk nem volt.

Az iskolai „Tanári törzskönyv” adatai szerint 27 olyan tanár volt, akinek Ceglédre jövele (helyezése) előtt a későbbi trianoni határon kívül volt a munkahelye. Idekerülésük sorrendjében: dr. Szarka Gyula, Dobó Zoltán, Velker János, Schmidt Adolf István, Piros Kálmán, Spangel Rezső, dr. Simon László, Miklósy Ferenc, Tittel Lajos, Ambrózy Pál, Cserghő Mihály, dr. Sobó Jenő, Dénes Ödön, Feczkó János, Wiese Gyula, Derzsi Ödön, Jóbai János, Farkasfalvi Kornél, Bohár Gábor, Kristoff Géza, Szemerey Gergely, Pallein János, Szeleczy Mihály, dr. Benkovich István, Gál Gedeon, Kreiger Kornél, Révfy Zoltán.

A menekült tanárok Ceglédre jöttének megoszlása az idekerülés ideje alapján: 1918. augusztus 1. után 1 fő, 1919-ben 17 fő, 1920-ban 6 fő, 1922-ben 1 fő, 1924-ben 2 fő.

A trianoni békediktátum aláírása előtt érkezett Ceglédre a 24 menekült tanár. A menekülés gyakorlatilag 1918 őszétől folyamatos volt, de 1919-ben felgyorsult, amikor az antant engedélyével a szomszéd országok (csehek, románok, szerbek) katonasága már megszállta a nagyrészt később odaftélt magyar területeket. 3 fő később került Ceglédre, de ők is 1919-ben hagyták el a később elszakított területet. Mindebből egyértelműen látszik, hogy a legjelentősebb meneküléshullám 1919-ben volt.

A menekült tanárok megoszlása az előző munkahelyük szerint: Romániából 13 fő: Székelyudvarhely, Erzsébetváros, Fogaras, Nagyszalonta, Szamosújvár, Kolozsvár, Petrozsény, Temesvár, Gyergyószentmiklós (3 fő), Szatmárnémeti, Karámsebes. Csehszlovákiából 12 fő: Lőcse (2 fő), Aranyosmarót (3 fő), Eperjes, Liptószentmiklós, Nyitra, Igló, Beregszász (2 fő), Ipolyság. Jugoszláviából 2 fő: Versec, Zombor.

A menekült tanárok megoszlása a születés helye szerint: Erdélyben 4 fő: Szabadfalu, Gyergyószentmiklós, Fintaháza, Barót. Felvidéken 7 fő: Dobsina, Komárom, Zólyom, Sóvár, Léva, Gölnicbánya, Felka. Burgenlandon 1 fő: Nezsider. Kárpátalján 2 fő: Ungvár, Beregszász. Délvidéken 1 fő: Ada. Határon belül 11 fő: Budapest (4 fő) Nagykőrös, Kecskemét, Csepreg, Csabrendek, Monor, Sajószentpéter, Kővágóörs. Máshol 1 fő: Augsburg.

A menekült tanárok felének (15 fő) születési helye is 1920 után a határon kívülre esett. A menekült tanárok megoszlása a ceglédi gimnáziumban töltött idő alapján: 1 évnél kevesebbet – 4 fő, 1–2 év – 7 fő, 3–4 év – 5 fő, 5–6 év – 1 fő, 7–10 év – 2 fő, 16–20 év – 4 fő, 21–29 év – 2 fő, 30 év felett – 2 fő. A ceglédi gimnáziumban töltött idő alapján jól látszik, hogy a menekült tanárok közel fele (11 fő) két éven belül tovább lépett, más iskolába helyezték őket. Ugyanakkor az is látszik, hogy a két világháború közötti úgynevezett „nagy” tantestület meghatározó személyei közül nyolcan menekült tanárok voltak, és 16 évnél több évet töltöttek itt. A menekült tanárok megoszlása koruk szerint a ceglédi gimnáziumba kerülésük idején: 20–30 év között – 5 fő, 31–40 év

között – 13 fő, 41–50 év között – 5 fő, 51 év felett – 4 fő. A menekült tanárok – érthetően – zömmel fiatalok voltak. A 27 főből 40 évnél fiatalabb volt 18 tanár. Érdekes, hogy viszonylag idős korban menekült 4 tanár. Mind a négyen akkor már betöltötték az 50. életévüket. A menekült tanárok megoszlása Ceglédről való távozásuk oka szerint: nyugdíjba ment – 10 fő, aktív korában meghalt – 5 fő, áthelyezték más középiskolába – 12 fő. Az iskolai *Értesítő* (1899-től 1948-ig) a nyugdíjba vonuló vagy elhunyt kollegákról értékelést, nekrológot közölt. Természetesen így volt ez a menekült tanárok esetében is. Az írásokban mindenütt utaltak az érintettek menekült sorsára. Például: „...Révfy Zoltánt 1899-ben a szabadkai városi főgimnáziumnál a magyar–latin tanszéken helyettes tanárnak választották meg, majd 1901-ben megszerezte a tanári oklevelet s rendes tanárrá lépett elő. Szabadkán töltötte életének jelentős részét, legszebb éveit, ott érte 21 éves tanári működése után az összeomlás, amikor neki is menekülnie kellett. A minisztérium 1920-ban a beregszászi áll. főgimnáziumhoz osztotta be, ő is osztozott a menekült főgimnázium sorsában,⁴ Tarpán, majd Fehérgyarmaton tanított, majd az intézet megszűnése után 1924-ben Ceglédre került. Gödöllőn temették el.” (1928/29-es *Értesítő*, 7–8.)

A MENEKÜLT TANÁROK TEVÉKENYSÉGE

Dr. Szarka Gyula 10 évig volt a gimnázium latin–történelem szakos tanára.

1889. október 30-án született Thuriszakálason (Komárom m.). Budapesten végezte az egyetemet. Pozsonyszentgyörgyön a kegyesrendi gimnáziumban tanított 1910–1918 között

.Az I. világháborúban tartalékos főhadnagy volt. Katonai kitüntetései: a katonai arany érdemkereszt, az I. o. *signum laudis* és a Károly-csapattereszt tulajdonosa.

1918. november 20-ával került a ceglédi gimnáziumba: 29 éves volt, amikor Ceglédre került. 1928. augusztus 4-ével áthelyezték Újpestre, a Könyves Kálmán Gimnáziumba.

Dobó Zoltán 6 évig volt a gimnázium testnevelő tanára.

1872. december 8-án született Budapesten. Érettségi után 1905-ben tornatanítói oklevelet szerzett. 1905–1918 helyettes, majd rendes tornatanító Székelyudvarhelyen az Állami Főreáliskolában. 1914–1918 katonai szolgálatot teljesített. 1919. január 7-én, 47 évesen került a ceglédi gimnáziumba. A cserkészcsapat, az ifjúsági énekkar és zenekar, illetve az ifj. testgyakorló kör vezetője volt. 1920-ban megszervezte az első ceglédi atlétikai szakosztályt. 1925. január 1-jével ment nyugdíjba. 1944. január 29-én, 72 éves korában Cegléden halt meg.

⁴ Lásd a gimnázium történetét bővebben: Benda István – Orosz László (szerk.): *A beregszászi magyar gimnázium története, 1864–1989*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1990.

1. ábra: Velkey János

Forrás: a Ceglédi Kossuth Gimnázium irattára

Velker (Velkey) János 26 évig volt a gimnázium történelem–földrajz szakos tanára.

Ungváron született 1885. október 9-én. Munkácson végezte a gimnáziumot. Az érettségi után 1906–1912 között a budapesti egyetemen tanult. Első munkahelye Erdélyben volt. 1913–1917 között az erzsébetvárosi állami főgimnázium helyettes, 1917–1919-ben rendes tanára volt.

1914–1918-ban tartalékos főhadnagy a háborúban, az olasz fronton sebesülést is szenvedett. Kitüntetései: a III. o. katonai érdemkereszt, a bronz és ezüst *signum laudis*, az I. o. ezüst vitézségi érem és a Károly-csapatkereszt. Tevékenységéért 1934-ben vitézi címet kapott, nevét Velkeyre magyarosította.

A ceglédi gimnáziumba 1919. március 5-én, 34 évesen került. Házasságából 10 gyermeke született. Közülük hárman – Imre, Pál, András – később szintén a ceglédi gimnázium tanárai lettek. Évtizeden át a történelem és a földrajz szertár óre,⁵ 1934-ben a IV. világbajnoki táborparancsnoka, cserkésztsízt, cserkészapródok parancsnoka volt. 1928-tól 1945-ig a város népművelési titkára, az iskolán kívüli népművelési gondnoka, 1933-tól a tanyai népművelés vezetője volt. A ceglédi Szentszív-Szövetség titkára, a római Katolikus egyháztanács tagja, a Katolikus Kör alelnöke, a katolikus egyháztanács és iskolaszék tagja, az Urak kongregációjának prefektusa, a Jézus Szíve Szövetség titkára, az Actio Catholica helyi hitbuzgalmi szakosztályának elnöke és az esperesi kerület szervezési bizottságának elnöke, a Frontharcos szövetség helyi főcsoportjának társelnöke, a Stefánia Szövetség ügyvezető igazgatója, a ceglédi járás vitézi hadnagya, a Frontharcos Szövetség helyi főcsoportjának társelnöke. Az 1931-ben megjelent *Cegléd (Magyar városok monográfiája)* című kötetbe két fejezetet írt: Cegléd Rákóczi szabadságharca után 1848-ig; Cegléd 1848/49-ben. 1944 őszén a családjával együtt Németországba menekült. 1946. december 2-án baleset következtében a landshuti kórházban halt meg. Oberkölmbachban a katolikus templomkertben temették el.

⁵ Az itt felsorolt feladatokat az évente megjelenő *Értesítő*kből vettem át. A felsorolásból nem derül ki, hogy a feladatot melyik tanévben látta el.

2. ábra: Schmidt Adolf István

Forrás: a Ceglédi Kossuth Gimnázium irattára

Schmidt Adolf István 19 évig volt a gimnázium földrajz–természetrész szakos tanára.

1884. augusztus 8-án született a Moson megyei Nezsider nevű településen. Az érettségi után Budapesten tanult. 1915–1918 között tartalékos főhadnagy volt a háborúban.

1915–1919 az aranyosmaróti főgimnázium helyettes tanára, ahonnan 1919. március 8-án, 35 évesen került a ceglédi gimnáziumba. 1938. május 1-jével áthelyezéssel a budapesti Szent László Gimnáziumba került. A zeneszertár őre, az iskolai cserkészcsapat parancsnoka, a Surányi Árvaotthon⁶ családfője, a ceglédi MOVE⁷ Sportegyesület⁸ háznagyja volt.

3. ábra: Piros Kálmán

Forrás: a Ceglédi Kossuth Gimnázium irattára

Piros Kálmán 39 évig volt a gimnázium mennyiségtan–természettan szakos tanára.

1892. december 13-án született Csepregen. Az érettségi után a kolozsvári egyetemen tanult. 1916–1918 tartalékos hadnagy volt a háborúban. 1919-től az eperjesi főgimnázium ideiglenes tanára, majd 1919. március 10-én, 27 évesen a ceglédi gimnáziumba helyezték. Évtizedeken át a fizika–matematika szertár őre, fűtési felügyelő, illetménykezelő, a Segítő Egyesület titkára, cserkészparád parancsnoka, tandíjkezelő, a ceglédi katolikus egyháztanács tagja, a ceglédi Katolikus Ifjúsági Egyesület világi elnöke, a katolikus Kör választmányi tagja és kultúrbizottságának alelnöke, az Actio Catholica helyi kultúrbizottságának elnöke, a Magyar Revíziós Liga ceglédi csoportjának választmányi tagja volt. A ceglédi gimnáziumból ment nyugdíjba 1958-ban. 1965. május 25-én, 73 évesen halt meg.

Spangell Rezső 5 hónapig volt a gimnázium latin–görög szakos tanára.

1889. december 26-án született Dobsinán (Gömör megye). 1908–1912 között a budapesti egyetemen tanult. 1916–1919 között helyettes, majd rendes tanár volt a lipótszentmiklósi főgimnáziumban. 1919. március 28-án, 30 évesen került a ceglédi gimnáziumba. 1919. augusztus 17-én öngyilkos lett.

⁶ Az Országos Gyermekvédő Liga Surányi Károly József Hadiárva Otthona.

⁷ Magyar Országos Véderő Egyesület.

⁸ A város sportéletének részletes történetét lásd Kürti Béla: *Fejezetek a ceglédi sport múltjából (1884–1984)*. Cegléd, Cegléd Város Tanácsa, 1984.

Dr. Simon László 19 évig volt a gimnázium latin–görög–francia szakos tanára.

1888. augusztus 8-án született Rákoscsabán. Az érettségi után 1907–1911 között a budapesti egyetemen tanult. Doktori oklevelét 1911-ben, a tanári oklevelét 1912-ben szerezte meg. 1925-ben francia nyelvtanári tanfolyamot végzett. 1913–1919 helyettes, majd rendes tanár az aranyosmaróti áll. főgimnáziumban, ahonnan 31 évesen, 1919. április 7-én került a ceglédi gimnáziumba.

Az I. világháborúban tartalékos főhadnagyként szolgált. Kitüntetései: a hadiékítményekkel és kardokkal díszített III. o. vaskoronarend, a sebesülési érem, a Károly-csapatkereszt, a bronz és ezüst *signum laudis*, a hadiékítményekkel és kardokkal díszített III. o. katonai érdemkereszt és a nagy ezüst tisztvi vitézségi érem.

Az ifjúsági könyvtár őre, a Magyar Nemzeti Szövetség ceglédi körének főtitkára, a Magyar Nemzeti Szövetség ceglédi mozgósínházának igazgatója, a helyi Luther-szövetség választmányi tagja volt. 1936. július 6-ával saját kérésére a budapesti Verbőczy István Gimnáziumba helyezték át. 1946. április 25-től újból a ceglédi gimnázium tanára, 1948. szeptember 1-jével vonult nyugdíjba.

Miklós Ferenc 19 évig volt a gimnázium latin–német szakos tanára.

1873. március 25-én született Budapesten. Érettségi után teológiát tanult 1891–1895 között Vácott, Budapesten és Szombathelyen. 1896–1898 között bölcsész tanulmányokat folytatott a budapesti egyetemen. 1903-ban szerezte meg tanári oklevelét. 1895–1919 között egyházi gimnáziumokban tanított. Nyitrán a városi képviselő-testület tagja és a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület igazgatósági tagja volt. 1914–1918-ban mint népfelkelő százados helyi szolgálatot teljesített. 46 éves volt, amikor feleségével és három gyermekével menekülni kényszerült Nyitráról, és 1919. szeptember

4. ábra: Simon László

Forrás: a Ceglédi Kossuth Gimnázium irattára

5. ábra: Miklós Ferenc

Forrás: a Ceglédi Kossuth Gimnázium irattára

⁹ 1919/20-ban Abonyban és Albert-Irsán úgynevezett gimnáziumi előkészítő tanfolyamot indítottak. Az itt tanító tanárok a ceglédi gimnázium állományába kerültek.

9-én került a ceglédi gimnáziumba. A gimnázium igazgatóhelyettese volt 1922-től 1937-ig. Tagja volt az Országos Középiskolai Tanáregyesület választmányának, a ceglédi Urak kongregációjának. 1938-ban a ceglédi gimnáziumból ment nyugdíjba, ekkor a kormányzó igazgatói címmel tüntette ki. Cegléden halt meg 1944-ben.

Tittel Lajos 3 évig volt a gimnázium latin–görög szakos tanára.

1863. május 13-án született Szabadfalun (Temes megye). Az érettségi után a budapesti egyetemen tanult. Tanári oklevelét 1894-ben kapta meg. Német, angol, olasz, francia nyelven beszélt. 1891. október 1-jén mint szakvizsgát tett tanárjelölt ideiglenes helyettes tanárként kapott alkalmazást a kaposvári főgimnáziumban. 1894-től a lőcsei kir. kat. főgimnázium rendes tanárává nevezték ki. 1919. szeptember 29-én 56 évesen kerül a ceglédi gimnáziumba, ahol az abonyi előkészítő tanfolyamhoz osztották be. 1922. július 1-jén nyugdíjazták.

Ambrózy Pál 1 évig volt a gimnázium latin–görög szakos tanára.

Komáromban született 1881. március 6-án. Budapesten a kegyesrendi főgimnáziumban érettségizett. Tanári oklevelet a budapesti tudományegyetem elvégzése után kapott 1904-ben. Német, francia, angol és olasz nyelven is beszélt. 1905–1919 között helyettes majd rendes tanára volt a fogarasi áll. főgimnáziumnak. Ceglédre 1919. szeptemberében, 38 évesen helyezték át. 1920. augusztus 14-én Budapestre, az I. ker. áll. főgimnáziumban került.

Cserghó Mihály 1,5 évig volt a gimnázium testnevelés szakos tanára.

1889. szeptember 29-én Gyergyószentmiklóson született. Elemi iskolai tanítóképzőt, középiskolai torna-tanítóképzőt és állami polgári iskolai tanárképzőt végzett. Tornatanítói oklevelét 1912-ben szerezte meg. 1914-től 1918-ig tartalékos főhadnagyként szolgált a háborúban. 1919-ben az aranyosmaróti áll. főgimnázium tanított. 1919. október 10-étől a ceglédi gimnáziumba került, ekkor 30 éves volt. 1921. augusztus 31-én Törökszentmiklósról helyezték át.

Dr. Sobó Jenő 1,5 évig volt a gimnázium történelem–földrajz szakos tanára.

1883. szeptember 23-án született Zólyomban. Az érettségi után 1901–1905 között a budapesti majd 1905–1906 között a strassburgi egyetemen tanult. A tanári oklevelét 1908-ban, a doktori oklevelét 1910-ben kapta meg. Helyettes tanár a nagyváradai tankerületi főigazgatóságon (1910–1913), ezt követően a nagyváradai állami főgimnázium rendes tanára. 1915–1918 között tüzérfőhadnagy volt a háborúban. 1919. október 20-án, 36 évesen lett a ceglédi gimnázium rendes tanára. 1921. június 5-én aktív tanár korában halt meg.

Dénes Ödön 11 hónapig volt a gimnázium természetrajz–földrajz szakos tanára.

1886. január 29-én született Csabrendeken (Zala megye). A sümegi és a győri reáliskolákba járt. Érettségi után a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen tanult, oklevelét 1918-ban kapta meg. 1914–1918 között katonai szolgálatot teljesített a háborúban. 1918–1919 között ideiglenes rendes tanár a verseci áll. főreáliskolánál. 1919. október 21-ével, 33 évesen lett a ceglédi gimnázium rendes tanára. Az abonyi előkészítő tanfolyamhoz volt beosztva. 1920. szeptember 3-ával áthelyezték Szentgotthárdra.

Feczkó János 2,5 évig volt a gimnázium magyar–latin szakos tanára.

1868. január 23-án született Sóváron (Sáros megye). Érettségi után 1886–1889 között Gyergyón teológiát tanult. 1890–1892 között a kolozsvári egyetemen folytatott tanulmányokat. Tanári oklevelét 1894-ben kapta meg. 1893–1895 között helyettes tanár Besztercebányán, majd 1895–1919 között a szamosújvári főgimnázium rendes tanára. Ceglédre 1919. október 30-ával, 51 évesen helyezték át. 1922. június 18-án aktív korában halt meg.

Wiese (Vizsolyi) Gyula 20 évig volt a gimnázium latin–görög szakos tanára.

1881. február 14-én született Augsburgban. 1902–1906 között folytatott egyetemi tanulmányokat Budapesten. Tanári oklevelét 1910-ben kapta meg. 1908–1919 között az iglói főgimnázium helyettes majd rendes tanára. 1914-től 1915-ig katonai szolgálatot teljesített, megrokkant. 1919. november 3-án, 38 évesen került a ceglédi gimnáziumba. Nevét 1933-ban Vizsolyira magyarosította. 1939-ben kormányzói kitüntetést és igazgatói címet kapott. A főgimnáziumi tanári menza vezetője, a ceglédi Luther-szövetség választmányi tagja volt. 1939. július 12-én áthelyezték Budapestre, a IX. kerületi Fáy András Gimnáziumba.

6. ábra: Vizsolyi Gyula

Forrás: a Ceglédi Kossuth Gimnázium irattára

Derzsi Ödön 1 évig volt a gimnázium történelem–földrajz szakos tanára.

1876. június 10-én született Fintaházán (Maros-Torda megye) 1897–1902 között a kolozsvári egyetemen tanult. 1905-ben kapta meg tanári oklevelét. 1903–1914 között tanított Mezőtúron, Petrozsényben és Szentesen, majd a kolozsvári tankerületi főigazgatósághoz helyezték át. 1914–1918 főhadnagyként szolgált a háborúban. 1919. november 9-én, 43 évesen került a ceglédi gimnáziumba. 1920 májusától beteg volt. 44 évesen, 1920. október 3-án halt meg.

7. ábra: Jóbai János

Forrás: a Ceglédi Kossuth Gimnázium irattára

Jóbai János 30 évig volt a gimnázium földrajz–természetrjz tanára.

1887. augusztus 7-én Beregszászon született. Az érettségi után a budapesti egyetemen tanult. 1915-ban tanári oklevelet, majd 1916-ban tornatanítói bizonyítványt szerzett. A nagy-szebeni áll. főgimnázium helyettes tanára 1915–1917 között, majd az erzsébetvárosi, illetve petrozsényi állami főgimnáziumban tanított. 1919. november 17-én, 32 évesen került a ceglédi gimnáziumba. Évtizedeken át a természetrjz szertára őre, az önképzőkör természettudományi szakosztálynak vezetője, a román károk egyik felmérője, 1942-től 1944-ig Cegléd város képviselő-testületének tagja, 1940-től 1946-ig a természettan tantárgy tanulmányi felügyelője volt. Ő írta 1930-ban a Cegléd megyei város kalauza című kiadványt. 1949 szeptemberében a ceglédi gimnáziumból ment nyugdíjba.

Farkasfalvi Kornél 8 hónapig volt a gimnázium természetrjz–földrajz szakos tanára.

1877. október 6-án Budapesten született. 1898–1902 között a budapesti egyetemen tanult. A Temesvári Állami Főreáliskolából 52 évesen, 1919. december 17-én került a ceglédi gimnáziumba. Az albertirsai előkészítő tanfolyamhoz kapott beosztást. 1920. augusztus 14-én Budapestre, a X. kerületi kőbányai főgimnázium rákosligeti osztályához helyezték át.

Bohár Gábor 1 évig volt a gimnázium természetrjz–földrajz szakos tanára.

1888. július 20-án Kővágóórsön született. Érettségi után Budapesten tanult. 1915–1918 között népfelkelő hadnagy az I. világháborúban. 1919-ben Gyergyószentmiklóson az állami főgimnáziumban tanított. 1920. január 22-én, 32 évesen került a ceglédi gimnáziumba. Az albertirsai előkészítő tanfolyamhoz osztották be. 1921. augusztus 22-én Székesfehérvárra helyezték át.

Kristoff Géza 4 évig volt a gimnázium rajz szakos tanára.

1888. január 3-án született Sajószentpéteren. Érettségi után a képzőművészeti főiskolán tanult. 1914-ben rajztanári oklevelet kapott. 1915–1916 katonai szolgálatot teljesített. 1920. február 7-én, 32 évesen a Gyergyószentmiklósi Áll. Főgimnáziumból került a ceglédi gimnáziumba. Az albertirsai előkészítő tanfolyamhoz osztották be. 1924. február 20-án Kecskemétre helyezték át.

Szemerey Gergely 5 hónapig volt a gimnázium mennyiségtan–természettan szakos tanára.

1883. október 2-án Kecskeméten született. Érettségi után a budapesti és kolozsvári egyetemen tanult. Német, olasz, török nyelven beszélt. 1911–1920 között Gyergyószentmiklóson az állami főgimnázium helyettes, majd rendes tanára volt. 1920. április 2-án 37 évesen került a ceglédi gimnáziumba. Az albertirsai előkészítő tanfolyamhoz beosztva tanított. 1920. augusztus 31-ével Kecskeméten folytatta tanári munkáját.

Pallein János 9 évig volt a gimnázium mennyiségtan–természettan szakos tanára.

1870. május 5-én Gölnicbányán született. Az érettségi után a budapesti tudományegyetemen tanult. Diplomáját 1902-ben vette át. Helyettes tanár volt Kecskeméten, majd Zomboron. Itt kapta meg rendes tanári kinevezését. 1920. szeptember 7-től, 50 évesen a ceglédi gimnázium tanára lett. 1929. június 9-én Cegléden halt meg.

Szeleczy Mihály 26 évig volt a gimnázium mennyiségtan–természettan tanára.

1888. szeptember 7-én született Monoron. Érettségi után a budapesti tudományegyetemen tanult. Első munkahelye a szatmárnémeti királyi katolikus főgimnázium. 1911-től helyettes, majd 1914 júliusától rendes tanárnak nevezték ki. A katolikus főgimnáziumban 1919-ben román állami intézmény létesült, a tanárok „foglalkozás nélkül maradtak”. Mivel nem volt hajlandó letenni a román állam által megkövetelt hűségesküt, kiutasították az országból. Egy évi állástalanság után, 1920 szeptember 10-én, 32 évesen lett a ceglédi főgimnázium tanára.

8. ábra: Szeleczy Mihály

Forrás: a Ceglédi Kossuth Gimnázium irattára

Az iskolai feladatai: 1937. szeptember 1-jétől 1945-ig a gimnázium igazgatóhelyettese. Rövid ideig, 1940. április 15-től július 1-jéig megbízott igazgató volt. 1943-tól 1946-ig a mennyiségtan tanulmányi felügyelője, a tanári könyvtár őrje. 1946-tól részt vesz a Dolgozók Gimnáziumának megszervezésében. Az Országos Középiskolai Tanáregyesület budapestvidéki körének pénztárosa, az Országos Középiskolai Tanáregyesület választmányi tagja, a Magyar Nemzeti Szövetség ceglédi körének pénztárosa, a Ceglédi Kaszinó Egylet választmányi tagja, jegyzője volt. Munkájának elismeréseként 1938-ban gimnáziumi igazgatói címmel tüntetik ki. 1946. július 1-jével a ceglédi gimnáziumból ment nyugdíjba. (B listára került.) 82 éves korában, 1970. december 25-én hunyt el. 2006. március 25-én róla nevezték el a gimnázium első emeletén található fizika előadótermet.

Dr. Benkovich István 2 évig volt a gimnázium latin–görög szakos tanára.

1887. január 7-én született Léván (Bars megye). Az érettségi után a budapesti tudományegyetemen tanult. Doktori oklevelét 1909-ben, a tanárit 1912-ben szerezte meg. 1917–1920 között Karánsebesen tanított. 1920. október 4-én 33 évesen került a ceglédi gimnáziumba. Az albertir-sai előkészítő tanfolyamánál tanított. 1922. szeptember 25-én Nyírbátorba helyezték.

Gál Gedeon 2,5 évig volt a gimnázium magyar–latin szakos tanára.

1890. október 30-án született Baróton. Ipolyságon tanított, majd 32 évesen a ceglédi m. kir. áll. Kossuth Főgimnázium albertir-sai gimnáziumi tanfolyamához helyezték át. 1922. április 3-án létszámcsökkentés miatt elbocsájtották.

Kreiger Kornél 16 évig volt a gimnázium latin–görög szakos tanára.

1881. december 28-án született Felkán (Szepes megye). Beregszászról az Áll. Főgimnáziumból 1924. július 29-én, 43 évesen került a ceglédi gimnáziumba. A monori ev. egyház presbitere, a Késmárki Diákszövetség választmányi tagja, az Országos Stefánia-Szövetség ceglédi fiókjának pénztárosa, gondnoka volt. A ceglédi gimnáziumból ment nyugdíjba.

Révfy Zoltán 3,5 évig volt a gimnázium magyar–latin szakos tanára.

1870. október 8-án született Adán (Bács-Bodrog megye). 1899. augusztus 25-ével a szabadkai gimnázium helyettes, majd rendes tanára. 1920-ban menekül a szerb fennhatósága alól, és 1920. november 16-ával a Tarpán működő beregszászi gimnázium tanára lett. Pár hónapig Jászberényben tanított (1920. november 4-től 1921. január 18-ig), majd visszakerült Tarpára, innen a gimnázium áthelyezése után Fehérgyarmatra. 1924-ben megszűnt ez a gimnázium és ekkor, augusztus 28-án, 54 évesen került a ceglédi gimnáziumba. Innen ment 1928. szeptember 1-jén nyugdíjba. Nyugdíjba vonulása után pár hónappal, 1928. december 31-én Gödöllőn halt meg.

A MENEKÜLT TANÁROK LAKÁSGONDJAI

1918 szeptemberétől közel 400 000 menekült érkezett az országba. Elhelyezésük, számukra munkahelyek biztosítása hatalmas, szinte megoldhatatlan, feladatot jelentett az országnak.¹⁰ Így volt ez Cegléden is. Sok család először „vagonlakó” lett. A lakásgondokat a városi lakáshivatalnak

¹⁰ Lásd ehhez Bruckner Éva: Vagon- és barakkvárosok. A trianoni utódállamok menekülteinek életkörülményei. *Polgári Szemle*, 2017. november. 243–255.

kellett volna orvosolnia: „A városi lakáshivatal a vagonlakók érdekében az utolsó eszközhöz folyamodott. A héten elkezdí a lakásrequirálást.”¹¹ A cikk szerint ekkor még Cegléden mintegy 30 család lakott vagonokban, így a Kossuth Gimnázium tanára, Pallein János is családjával.

1920. október 27-én a gimnázium egy hosszú (aláírás nélküli) levélben próbálja a menekült kollegák lakásgondjait bemutatni, és megoldást kérni a város vezetésétől: „A ceglédi állami főgimnázium huszonhárom tagból álló tanári testülete túlnyomó részben kiutasítottakból áll, kik a menekülés sok szenvedése és anyagi vesztesége után abban a reményben érkeztek meg ide, hogy testvéreik legalább is megértéssel fogadják őket. Nem kívánnak sem könyöradományokat, sem dédelgetést, hanem csak azt, hogy emberi körülmények között élve teljesíthessék hivatásukat és áldozzák fel összes erejüket azok fiainak, akik között élnek. Sajnos azonban e tanárok egy része legkisebb mértékben sem találja megvalósulva reményét. Így a legszerényebb igényeknek megfelelő elhelyezést sem találja meg. (...) Mindezek bizonyítására röviden előadjuk, egyes társaink milyen lakáshoz jutottak. Legrégibb lakáskereső társunk Miklósy Ferenc, ki a csehektől kiutasítva múlt évi szeptember 11 óta van a főgimnáziumhoz beosztva. Immár tizenhárom hónapja lakik a Selyem utca 3. sz. ház baromfiudvarán egy egyablakos udvari szobában (2 m. széles és 2,5 m. hosszú) és a mellette lévő még kisebb konyhában három gyermekével és feleségével. E „lakás” a boldogult Udvardy doktor kocsisának épült. Bútorai és egyéb holmija egy évig Schultz tanár pincéjében penészedtek, legújabbán a lakás melletti léckerítéses kocsiszínbén kaptak elhelyezést. Nyolc éves fia gégeszűkülete folytán mesterségesen légzik, ha tehát nincs kórházban, mint jelenleg, tiszta levegőre volna szüksége, amit azonban aligha tesz lehetségessé a lakása előtt szabadon lévő sok baromfi és két disznó (...).

Pallein János a szerbektől kiutasított társunk, mint vagonlakó szeptember 8-án adott be lakásigénylő kérvényt. A lakáshivatal csupa lehetetlen földes és egy szobás lakást kínált fel neki mellékhelyiségek nélkül. (...) Ilyen körülmények között kénytelen volt egy lakásba hurcolkodni, mely egy 20 négyzetméteres szobából és ettől 25 m. távolságban lévő konyhából áll, ingóságainak pedig egy részét a gimnázium főigazgatójának szívességéből ebben elhelyezni. Három havi vagonlakás után annyira van társunk, hogy szennyesét sem tudta eddig kimosatni vagy egy ebédet megfőzni, mert a három helyen lévő holmi összekeresgélése lehetetlen. Fizes pedig ezért a lakásért évi 3 120 k-t.”¹²

A lakáshivatal vezetője szinte azonnal, október 30-án válaszolt a levélre. Visszautasítja azokat a vádakát, hogy a gimnáziumi tanárok helyzetét nem veszi figyelembe, és velük szemben más, például polgári iskolai tanárok vagy a postafőnök igényét előbbre veszi. Ugyanakkor megjegyzi, hogy „Vádolni lehet méltánytalanul is, de ha az intelligencia sem látja be a csonka magyar országon

¹¹ A vagonlakókért. *Ceglédi Híradó*, 1920. szeptember 2. 1.

¹² A Ceglédi Kossuth Gimnázium irattára (a továbbiakban: CKI) 608/1920.

mindenütt egyforma nyomorúságos lakás viszonyokat és hajlandó ezért egy embert felelőssé tenni, akkor mit várhatunk a félművelt vagy éppen műveletlen elemektől?”¹³ A tantestület menekült tanárainak lakásgondjai mindenesetre a húszas évek közepére rendeződött kielégítően.

A főgimnáziumi tanári menza

1920 tavaszán a ceglédi gimnázium tanárainak – elsősorban a nőtlen és menekült tanárainak – anyagi helyzete – hasonlóan más területen dolgozó értelmiségiekhez – elkésérítő volt. A fizetések alacsony volta, a pénz elértéktelenedése, az élelmiszerárak folyamatos növekedése, az iskolaépület komfortjának csökkenése, valamint a lakásgondok szinte elviselhetetlenné tették az életet, s mindemellett tanítani, nevelni kellett az ifjúságot. Az iskola igazgatója ekkor a nagytekintélyű Ries Ferenc volt, aki már 1902-óta vezette az intézményt.

A problémák helyi megoldása érdekében úgynevezett „főgimnáziumi menzát” hozott létre 1920 tavaszán. Március elején levelet írt a tankerület vezetőjének, amelyben a következőkkel indokolja döntését: „Az elviselhetlen drágaság és az a körülmény, hogy az állam még annyi fizetést sem ad alkalmazottjainak, amennyi a mindennapi ebéd és vacsora költségeire minimálisan kell, szinte lehetetlenné teszik az intézet tanári testülete hivatalos munkájának elvégzését. Látván ezt a tűrhetetlen helyzetet, a tanítás és a nevelés érdekében is elkerülhetetlennek, szükségesnek érztem segítő kézzel beleavatkozni a tantestület egyes tagjainak megélhetési gondjaiba és ezeknek enyhítése érdekében felállítottam az intézetben közös konyhát, mely főgimnáziumi menza néven ebédrel és vacsorával ellátja a tantestület nőtlen tagjait, valamint a menekült családos tanárokat és szolgálkat.”¹⁴ A levélben leírja még, hogy az ifjúság útján értesíti döntéséről a szülőket.

A szülők pedig, megértvén a tanárok helyzetét, ingyen élelmiszert adományoztak vagy nagyon alacsony áron adtak az iskolának. A főzést az egyik iskolaszolga (hivatalsegéd) lakásában szervezték meg, ugyanitt tárolták az élelmiszertartalékot is. Az étkezés télen a tanári könyvtárban, jobb időben a szolgálakás folyosóján történt. A családos tanárok az ételt hazavihették. Az ebédért és a vacsoráért fizetni kellett, de az összeg elviselhető lehetett. Az igazgató levelének záró egységében aggályát fejezi ki: szerinte ez az intézkedés szükséges, ugyanakkor „a megoldás sem a tanári állás tekintélye, sem az egyes személyek önérzete szempontjából nem jó.”

A tankerületi főigazgató 1920. április 6-án kelt levelében válaszol a gimnázium igazgatójának. Helyesli a döntést, és olyan jónak tartja, hogy példaként javasolja a minisztériumnak az ötlet más

¹³ CKI 609/1920.

¹⁴ CKI 198/1920.

középiskolákban való megvalósítását. „VKM minisztériumhoz terjesztettem föl, hogy esetleg a középiskolák igazgatóit hasonló intézmények létesítésére buzdítsa.” Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy jó lenne, ha szülői adományokat ingyen nem fogadnának el: „csak azt kérem, hogy a menza részére ajándékokat lehetőleg ne fogadjanak el”.¹⁵

A főgimnáziumi menza fenntartását a tanulók is segítették: „A czeglédi állami főgimnázium ifjúsága f. évi június hó 2-án (szerdán) este a főgimnáziumi Mensa javára az Uránia Színház helyiségében színi előadást rendez. Előadásra kerül Farkas Imre 4 felvonásos diáktörténete, az »Iglói diákok«.”¹⁶

A tanári menzáról kevés dokumentum maradt fenn. Az évente megjelenő *Értesítő*kben egy-egy rövid utalás található csak a menza létére. Működéséről az 1918/19. és 1919/20. tanévről szóló összevont *Értesítő* 6. oldalán olvashatunk: „A tanári testületnek iskolai és közéleti tevékenységét szinte lehetetlenné tette a megélhetés tűrhetetlen drágasága, illetőleg az a körülmény, hogy az állami fizetések még a legminimálisabb élelmezésre sem elegendők. Ebben a kényszerhelyzetben intézeti közös konyhát állítottunk fel, a nőtlen, valamint a menekült családok tanárok és az egyik menekült intézeti altiszt részére. A közös konyha »főgimnáziumi menza« néven 1920. március elején nyílt meg és a helyi társadalom részéről tapasztalt hálára kötelező támogatás folytán az érdekeltek megélhetési gondját lényegesen csökkentette. Fennmaradása csak augusztus végéig van biztosítva.”

Az 1920/21-es tanévben a tanári menza vezetésére külön tanárt bíztak meg. Wiese Gyula kapta meg ezt a feladatot, aki maga is menekült tanár volt. A következő három tanévben szintén az ő feladata lett a menza vezetése. A főgimnáziumi menza tehát 1920-tól 1924-ig, négy éven át működött, segítette a nőtlen és a menekült tanárok és családtagjaik megélhetését.

A menekült diákok

A megszállt területekről természetesen nemcsak egyedülálló felnőttek, hanem a legtöbb esetben egész családok menekültek, érkeztek az ország meg nem szállt területére, így Ceglédre is. Miklósy Ferenc például feleségével és három gyermekével érkezett Nyitráról.

A menekültek lakásgondjai megoldásának nagyon nagy feladata mellett az országnak a menekült diákok iskolai elhelyezését, átvételét is meg kellett oldania. Az országos oktatási vezetés ismerte ezt a problémát. A tankerületek révén már 1920. március 3-án körlevelet intéztek minden igazgatóhoz,

¹⁵ CKI 209/1920.

¹⁶ Hírek. *Czeglédi Híradó*, 1920. május 23. 2.

amelyben a menekült tanulók gondjaival foglalkoztak. Intézkedtek, hogy az ilyen tanulók tandíjmentességbe részesüljenek. A felhívásban szerepel, hogy egy olyan tanárt kell kijelölni a menekült tanulók segítésére, aki ezt szívesen vállalja. „Minden egyes iskola igazgatója a tanári testülettel egyetértésben jelöljön ki a tantestületből egy megfelelő és arra szívesen vállalkozó tanárt, aki a menekült tanulók körülményeivel foglalkozik. Ez a tanár tartsa nyilván a menekült tanulók személyi viszonyait azt, hogy hol vannak szálláson, miből élnek (esetleg mivel és hol keresnek kenyeret), ki ügyel rájuk, az a felügyelet megfelelő-e? Milyen a menekült tanulók tanulási eredménye? Esetleges különös körülményeik.”¹⁷

Az irattári levelekből látszik, hogy az országba 1920. június 4-e után továbbra is érkeztek menekült családok és diákok. A diákok átvételéről a minisztérium a tankerületek útján elküldte az erre vonatkozó rendeletet. 1923. április 7-én keltezett leiratában a tankerületi királyi főigazgató 5 pontban határozza meg a teendőket. Az 1. és 2. pontban például szabályozza a különbözeti vizsgák letételét:

„1. Magyar tanítási nyelvű középiskolából valamely hazai középiskolának megfelelő felsőbb osztályába átlépni óhajtó tanulónak első sorban a nemzeti tantárgyakból (Magyarország földrajza és története, magyar irodalomtörténet) kell kiegészítő vizsgálatot tennie. Akik az I., ill. IV. osztályt még a megszállás ideje alatt végezték el, Magyarország földrajzából és történetéből (III.–IV.) oszt. tananyagából nem tartoznak kiegészítő vizsgálatot tenni.

2. Hogy mely tárgyakból kell még az ilyen tanulóknak kiegészítő, ill. különbözeti vizsgát tenni, arra általános utasítás nem adható, mert a tőlünk elszakított területek középiskoláinak tanításterve folyamatosan változik és csaknem iskolánként más és más. Ennélfogva a tanuló bemutatott bizonyítványai alapján a mi tanterveinkkel való összevetés után megállapítandó, hogy a nálunk kötelező tantárgyak közül melyiket nem tanulta vagy melyikből tanult kevesebbet, mint amennyit a tantervünk előír. Az előbbi tantárgyakból kiegészítő, az utóbbiakból különbözeti vizsgálatra utasítandó. E területen külön figyelemben részesítendő a rajzoló geometria és a görög nyelv, ill. a görögpótló tárgyak, melyeket az elszakított területek középiskoláiban rendszerint nem tanítanak, továbbá a természettan, melynek felsőbb osztálybeli tanításterve nem egyezik a mi tanításterveinkkel.”¹⁸

A gimnázium igazgatói irodájában található 1899-től az összes anyakönyv, amely a diákok adatait tartalmazza. Az első évtizedekben ezt *Névkönyvnek* nevezték.¹⁹ Ebben olvasható például, hogy az előző osztályt hol végezte a diák. Ebből lehetett megállapítani az úgynevezett menekült diákok számát és adatait is. Hét tanév alatt (1918–1925) 77 menekült diák érkezett a ceglédi gimnáziumba. Tanévenként létszámuk eltérő volt.

¹⁷ CKI 318/1920.

¹⁸ CKI 162/1923.

¹⁹ Lásd részletesen Kürti György: *A ceglédi Kossuth Lajos Gimnáziumban érettségizettek névkönyve, 1907–2004*. Centenárium füzetek V. Cegléd, Kossuth Lajos Gimnázium, 2005., illetve a főgimnázium tanulói névkönyveit, különös tekintettel az 1919–1920-as és 1924–1925-ös tanévre vonatkozóakra.

2. táblázat: A menekült tanulók számának megoszlása tanévenként és osztályonként (fő)

Tanév	Osztályok								Összesen
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	
1918/19	7	3	1	2	–	1	1	2	17
1919/20	2	3	2	1	2	4	2	1	17
1920/21	6	3	5	4	1	1	–	2	22
1921/22	6	1	3	1	–	–	–	1	12
1922/23	3	–	1	–	1	1	–	1	7
1923/24	–	–	–	–	–	–	–	–	–
1924/25	–	1	–	–	–	–	–	1	2
Összesen	24	11	12	8	4	7	3	8	77

Forrás: saját szerkesztés a gimnázium *Értesítői* alapján

A menekült diákok közül 43 fő a későbbi Romániából, 24 fő Csehszlovákiából, 6 fő pedig Délvidékről érkezett. (Egyes tanulónál ez a beírás nem olvasható!) Ezek a települések a következők voltak: Kolozsvár (5 fő), Temesvár (4 fő), Nagyszeben (3 fő), Arad (3 fő), Gyulafehérvár (3 fő), Szatmár (2 fő), Bihardiószeg (2 fő), Petrozsény (2 fő), Székelyudvarhely (2 fő), Székelykeresztúr (2 fő), Szamosújvár (2 fő), Zilah (2 fő), Barót (1 fő), Szatmárnémeti (3 fő), Szászváros (2 fő), Vadász (2 fő), Hátszeg (1 fő), Remetehalom (1 fő), Torda (1 fő), Lőcse (5 fő), Trencsény (4 fő), Kassa (3 fő), Pozsony (2 fő), Zsolna (2 fő), Érsekújvár (1 fő), Selmecbánya (1 fő), Nyitra (1 fő), Halmecke (1 fő), Bajmóc (1 fő), Beregszász (2 fő), Ungvár (1 fő), Újvidék (1 fő), Óbecse (1 fő), Titel (1 fő), Hódság (1 fő), Őri (1 fő), Fiume (1 fő), Agátalja (1 fő), Paszabcsúd (1 fő), Gamás (1 fő), Nagypéntek (1 fő).

Tanulságos a menekült diákok apjának foglalkozása: tanár/tanító – 21 fő, MÁV-alkalmazott – 15 fő, katona/rendőr/csendőr – 12 fő, ügyész/ügyvéd/bíró/főszolgabíró – 9 fő, iparos/kereskedő – 6 fő, orvos/gyógyszerész – 5 fő, hivatalnok – 4 fő, kisbirtokos – 2 fő, magánzó – 1 fő. (Egy tanulónál ez az adat hiányzik.) Az apák foglalkozásából egyértelműen látszik, hogy elsősorban a diplomás, a korabeli szóhasználat szerint a „nadrágos” emberek menekültek az elcsatolt részokról.

A 77 menekült diák közül a ceglédi gimnáziumban érettségizett 19 tanuló. A többiek sorsáról nincs adatom.

MUNKAKÖRÜLMÉNYEK

AZ ISKOLAÉPÜLET HASZNÁLATA

1919. április 27-én az épületbe bevonult a bihari vörös ezred, amely május 2-ig volt ott. Május 4-én a szolnoki vörös ezred vonult be, de már május 8-tól az I. vörös hadtestparancsnokság tartózkodott az épületben. Augusztus 2-ig volt az épület a vörösök kezén. Utána augusztus 4-től a bevonuló románok szállták meg. A románok november 20-ig használták az épületet. Magasabb parancsnokság volt itt, ennek ellenére nagy lett a kár.

„Az irodai felszerelést teljesen elvitték, az elképzelt legkisebb darabig és az utolsó csepp tintáig. (Még azokat a borítékokat is, melyeken az iskola neve rá volt nyomtatva.) (...) Minden egymásra és össze-vissza hányva! A kitömött állatok bőre lenyúzva, fejeik elcsavarva vagy levágva. (...) A Magyar Jótételi Bizottsághoz felterjesztett kimutatás szerint az iskolát ért kár az 1920. évi május értéket véve alapul, 474 023 korona. Ebben nincs beszámítva az a kár, mely magában az épületben és tartozékain esett...”²⁰

Ries Ferenc igazgató a román kivonulás után feltehetőleg végigjárta az épületet, és négy kollegát kért fel a károk azonnali felmérésére és a rendrakás elindítására. A károkról 1919. november 23-án írásbeli jelentést tett a városi tanácsnak. A levélből kiderül, hogy nagyon sok ablak üvege betört, a kilincsek és záruk jelentős része hiányzik, azokat leszerelték, még a WC-k deszka ülőkéi is eltűntek. A függönyöket, rolettákat leszerelték. A villanycsengőket és a kályhák egy részét is elvitték a románok. A várostól az épület mielőbbi helyreállítását kéri olyan szinten, hogy abban tanítani lehessen. Javasolja, hogy a többi munkálatokat a nyári szünetbe végezzék el. A román megszállók óriási kárt tettek a szertárakban és a könyvtárban is.²¹ Ezek pótlása az állam feladata, ezt nem kérte a várostól. A városi tanács választát nem ismerjük, de a románok kivonulása után két hónappal, 1920. februárjában megindulhatott a tanítás az iskola épületében, amelyet a vörösök és a románok megszállása miatt tehát 1919. április 27-től nem lehetett tanításra használni.

Az 1919/1920-as tanév tanévnnyitó értekezletét szeptember 9-én tartották. A tanévnnyitó ünnepséget szeptember 16-án a városháza közgyűlési termében rendezték meg. A tanítás az Országos Gyermekvédő Liga Surányi Károly József Hadiárva Otthonban bérelt termeiben folyt. A 11 osztályból 10-et csináltak.²² Öt osztály délelőtt, öt délután járt iskolába. Délelőtt az V–VIII. osztályosok,

²⁰ 1918/19 és 1919/20-as tanévekről összevont *Értesítő*, 2–3.

²¹ A szertárakban és a könyvtárban okozott károkról lásd részletesen Román kulturnyomok a főgimnáziumban. *Czeglédi Híradó*, 1919. december 11. 1–2.

²² Azt a tény, hogy a szintén gimnáziumi dokumentumokon alapuló *1. táblázat* vonatkozó adata 12 osztály, esetleg az magyarázza, hogy az év eleji adat időközben változhatott.

délután az I–IV. osztályosok óráit tartották meg. Az alsó tagozatosoknak két délután tudták megszervezni a tanítást, 25 perces tanórákban.

Az igazgató az épület állapotáról és a legsürgősebb munkákról a tankerületnek 1920. július 29-én tett jelentést. Felsorolta azokat a munkákat, amelyeket már el tudott végeztetni, és azokat, amelyekre még szükség lenne: „A nagym. vall. és közokt. minisztérium a legsürgősebb helyreállítási költségekre a 108638 sz. rendeletével 6000 korona rendkívüli átalányt engedélyezett, amelyből természetesen sokat nem lehetett helyreállítani: néhány üvegezést csináltattam.”²³

FŰTÉSI ÉS VILÁGÍTÁSI PROBLÉMÁK

Az iskolai munkakörülmények egyik fontos szempontja, hogy az épület fűtése és világítása rendszerben legyen. Az 1919/20-as tanévtől kezdve ez sem volt zökkenőmentes.

Ries Ferenc igazgató 1920. január 4-én írt levelet Budapestre a tankerület főigazgatójának. Ebben elsősorban a román megszállás idején elfogyasztott és ki nem fizetett villanyszámláról írt. „A román megszállás alatt az intézeti épület valamennyi helyiségében állandóan égtek estétől reggel az összes égők, akár volt világításra szükség, akár nem. Ennek eredménye az a 11 213 k. és 80 f. számla, mely a július közepétől december közepéig elfogyasztott áramról szól. Megjegyzem, hogy az épület április óta a vörös hadseregtől volt igénybe véve, de az július közepéig kifizette a villanyszámlát, továbbá hogy a románoknak november 20-án az épületből történő kivonulása után december közepéig már csak néhány égő volt naponta néhány órán át igénybe véve. Mivel a számlát az évi 4500 koronányi házi átalányból fedezni nem lehet, a város határozata szerint pedig a késedelmes fizetők az áramszolgáltatásból kikapcsoltnak, kérem a számláknak, illetőleg a róluk szóló már kellően bélyegzett nyugtáknak sürgős kiegyenlítését közvetlenül Czegléd r[endezett] t[anácsú] város villanytelepének üzemvezetőisége részére történő utalványozás formájában.”²⁴

Még nagyobb gond volt az épület fűtésével. Az igazgató 1920. november 3-án kelt levelében leírja: „a tüzelőanyag teljes hiánya és a hirtelen beköszöntött nagy hideg miatt a tanítást bizonytalan időre be kellett szüntetni”.²⁵ A tanulók szülei segítenek: így bizonyos osztálytermek a tanulók által behozott fával fűthetők voltak.

A minisztérium 1920 végén kiadott egy rendeletet, amelyben szabályozta az iskolák fűtését. Sok iskola ugyanis a fűtési gondok miatt a tanév folyamán több alkalommal is szünetet rendelt el, így próbálva csökkenteni a fűtés költségeit. Számos iskola így is túllépte a fűtésre szánt keretét, és a

²³ CKI 410/1920. Mint fentebb láttuk, az iskolát ért kár, az épületkárok nélkül is több mint 470 000 korona volt.

²⁴ CKI 5/1920.

²⁵ CKI 631/1920.

pénzt az államtól kérte. Hogy a minisztérium pontosan hogyan gondolta a fűtésre szánt összeg csökkentését, az az igazgatói levélből nem derül ki. Ries Ferenc 1921. január 7-én újabb levelet írt a minisztériumba. Kérte, hogy az iskolák fűtésére vonatkozó minisztériumi rendelet alól a ceglédi gimnáziumot mentsék fel. A tankerület 1921. március 21-i válaszelevele megadta erre az engedélyt, de felhívta arra a figyelmet, hogy „a természetbeni világítás-fűtés élvezeténél a legmesszebbmenő takarékoság tartandó szem előtt, mert ellenkező esetben az államkincstár anyagi helyzete érdekében jelen rendelkezést meg kellene változtatni.”²⁶ Az 1920/21-es *Értesítő*-ben olvasható: „Fűtésre és világításra az iskola 24 000 koronát kapott. A háború óta a világítási költség 60-szorosan emelkedett. A tanulók kezdeményezésére, hogy ne legyen »szénzünet«, gyűjtést kezdtek és közel 100 000 koronát gyűjtöttek össze fűtésre és világításra. De kiderült, hogy sem fa, sem szén nem kapható. Az országgyűlési képviselő segített beszerezni. Ez csak a november hónapban érkezett meg vasúton. Addig mindig a tanulók hozták fát fűteni. A szülők hordták be a fűtőanyagot az iskolába és a tanulók fűrészelték fel a fát. A tornatermet nem fűtötték, így a fűtési idényben a tanulók »testedző sétára« mentek.”

A fűtési gondok a következő években sem oldódtak meg. Az 1921/22-es *Értesítő* közli, hogy „A kályhák helyreállítása is elmaradt. (...) A tornatermet idén sem fűtötték, de a nagy tél miatt volt korcsolyapálya. A fűtésre kapott pénz nem volt elég, megint a szülők segítettek, beszerezték a hiányzó fűtőanyagot. Összeadták a pénzt.” Az *Értesítő*-ben külön alcím (9. oldal) „A fűtési költségek előteremtése”, itt olvasható: „Az állam ez évben sem bírta a fűtési költségeket fedezni. Fűtési szünet azonban mégsem volt, mert a szülők felkérésünkre a legnagyobb készséggel adták össze a még hiányzó összeget. A befolyt adományok felhasználásának ellenőrzésére öttagú bizottság működött. (...) Külön elismeréssel emlékezünk meg arról, hogy a tanuló ifjúság ez évben is maga fűrészelt fel a tűzifa egy részét, hogy ezzel is több pénz jusson a fűtőanyag beszerzésére.” A tornatermet a következő két tanévben még így sem tudták fűteni.

Az iskolaépületek fűtési és világítási gondjai valószínűleg sok helyen hasonló módon alakultak, így az 1924/25-ös *Értesítő* ezt közli: „Ezért a kormányzat a tanulókra külön hozzájárulást vetett ki egyrészt az iskola fenntartási költségeihez, másrészt a testnevelési költségekhez. Ennek volt köszönhető, hogy hosszú idő óta ez évben először újra rendes fűtés volt...”

TANKÖNYV- ÉS PAPIRELLÁTÁS

A tankönyvellátás ezekben a válságos években természetesen nem a megszokott módon történt. Az 1920-ban megjelent összevont *Értesítő* 28. oldalán olvasható a következő közlés: „Könyvsegélyek. Szegény sorsú, jó magaviseletű és legalább elégséges előmenetelű tanulóknak az ifj. segítőegyesület tankönyveket ad kölcsön a szülők szóbeli kérésére. Tekintettel a rendkívüli tankönyvhiányra

²⁶ CKI 123/1921.

a segítőegyesület a jövő tanévben az összes tanulókat fogja a tankönyvekkel ellátni, mégpedig önköltségi áron. Senkinek sem kell tehát könyveket vásárolni, viszont az iskola köszönettel veszi, ha a régi tanítványai, esetleg náluk még meglévő s használható tankönyveiket a segítőegyesületnek akár pénzért, akár ingyen átengedi.” A híradásból egyértelműen látszik, hogy a felsőbb éves diákoktól kérték és szedték össze a használt könyveket, és ezeket tudták eljuttatni az alsóbb éves diákoknak.

1918-tól kezdve az iskola vezetése és a tanárok is éveken át papírgondokkal küszködtek. Nem volt – nem lehetett kapni – olyan papírt, amelyre a hivatalos jelentéseket lehetett volna írni. 1920-ig az iskola nem rendelkezett írógéppel, ezért minden levelet az igazgató 2 példányban készített el. Az úgynevezett piszkozatpéldány került az írtárba, és a tisztázott került a felsőbb hatósághoz (a minisztériumhoz, a tankerülethez, a városhoz). A helyben maradt leveleken látszik, hogy azokat többször javította, kihúzott belőle részeket. Ezért csak megközelítően tudhatjuk, hogy pontosan mi is ment el a főhatóságnak.

A papírral úgy is takarékoskodtak, hogy egy „géppapírt” hosszában elváltak, és így két levelet is lehetett arra készíteni. 1920-ban kaphatott vagy vásárolt az iskola írógépet, így már a levelek eleve több példányban készülhettek. Igaz, hogy a másodpéldányok nagyon halványak, alig olvashatók. A papírhány miatt az igazgató az előző évek olyan leveleit selejtezte le, amelyek szerinte nem voltak fontosak, és ezek tiszta oldalára írta a jelentéseket. A sorok sűrűségéből látszik, hogy még a szerkesztéssel is takarékoskodott a papírral. A tanárok jelentéseiket is „fecniken”, kitépett füzetlapokon adták át az igazgatónak. A román károk szertáronkénti felmérése is ilyen papíron született.

Az „utolsó” bővebb *Értesítő* az 1917/18-as tanév eseményeiről tudósít. Az 1918/1919-es és az 1919/1920-as két tanévről egy összevont *Értesítő* jelent meg 1920-ban. A rövid terjedelmű kiadvány rendkívül gyenge minőségű papírra készült. Mind a papír minőségén, mind az *Értesítő* terjedelmén egyértelműen látszik a papírhány.

9. ábra:

A Kossuth Főgimnázium tantestülete, 1924/1925

Forrás: a Ceglédi Kossuth Gimnázium irattára

AMIT EGY TANÁRI TABLÓ ELÁRUL

Az 1924/25-ös tanévben készült ez a tabló, amikor az iskola fennállásának 25. évfordulóját ünnepelte. A tablón 34 fénykép és középen az iskola épületéről egy festett kép látható. A 34 személy közül 24 volt kinevezett aktív, 5 nyugdíjas, 1 tanárjelölt és 4 óraadó tanár.

A 29 aktív és nyugdíjas tanár megoszlása a születési helyük alapján a következő: az elcsatolt területen született 14 (+1 Augsburgban). 14 tanár születési helye a későbbi anyaország területére esett. A ceglédi gimnáziumba kerülésük előtt 17 tanár az elcsatolt területen tanított, onnan menekült. A 29 tanárból 21 fő vagy a születési helye, vagy az előző munkahelye (vagy mindkettő) alapján kapcsolódott az elcsatolt területekhez. Ez azt jelenti, hogy trianoni békeszerződés alapján elcsatolt területek vesztesége a két világháború közötti gimnáziumi tantestület kétharmadát közvetlenül érintette. Gyakran hangzott el az az állítás, hogy a húszas és harmincas évek tantestülete milyen nemzeti érzelmű volt, mennyire magáénak érezte az akkori politikai rendszer irredenta nézeteit.²⁷ A fentiek alapján mindez még jobban érthető.

²⁷ Lásd ehhez például: Ries Ferenc a tanévzáró ünnepségen ismertette a békefeltételeket. Vö. A békefeltételek. (Ries Ferenc főigazgatói előadása.) *Czeglédi Híradó*, 1920. július 1. 1.

FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS FORRÁSOK

- A békefeltételek. (Ries Ferenc főigazgatói előadása.) *Czeglédi Híradó*, 1920. július 1. 1.
- A *Czeglédi Magyar Királyi Állami Főgimnázium Tanári törzskönyve*, 1899–. A Ceglédi Kossuth Lajos Gimnázium könyvtára
- A *Czeglédi Magyar Királyi Állami Főgimnázium Tanulói névkönyve*, 1919–1920 – 1924–1925. A Ceglédi Kossuth Lajos Gimnázium könyvtára
- A vagonlakókért. *Czeglédi Híradó*, 1920. szeptember 2. 1.
- Benda István – Orosz László (szerk.): *A beregszászi magyar gimnázium története, 1864–1989*. Budapest, Magyarágkutató Intézet, 1990.
- Bruckner Éva: Vagon- és barakkvárosok. A trianoni utódállamok menekülteinek életkörülményei. *Polgári Szemle*, 2017. november. 243–255.
- Göz Sándor: *A gimnázium története 1904-től 1918-ig*. Centenárium füzetek 8. Cegléd, Kossuth Lajos Gimnázium, 2011.
- Hírek. *Czeglédi Híradó*, 1920. május 23. 2.
- Kürti Béla: *Fejezetek a ceglédi sport múltjából (1884–1984)*. Cegléd, Cegléd Város Tanácsa, 1984.
- Kürti György: *A ceglédi Kossuth Lajos Gimnáziumban érettségizettek névkönyve*, 1907–2004. Centenárium füzetek 5. Cegléd, Kossuth Lajos Gimnázium, 2005.
- Kürti György: *Trianon hatása a Ceglédi Magyar Királyi Állami Kossuth Főgimnáziumra*. Centenárium füzetek 13. Cegléd, Kossuth Lajos Gimnázium, 2011.
- Ries Ferenc (szerk.): *A ceglédi m. kir. állami főgimnázium értesítője az 1912–1913. iskolai évről*. Cegléd, Nagy Elek könyvnyomdája, 1913.
- Ries Ferenc (szerk.): *A ceglédi m. kir. állami főgimnázium értesítője az 1913–1914. iskolai évről*. Cegléd, Nagy Elek könyvnyomdája, 1914.
- Ries Ferenc (szerk.): *A ceglédi m. kir. állami főgimnázium értesítője az 1914–1915. iskolai évről*. Cegléd, Nagy Elek könyvnyomdája, 1915.
- Ries Ferenc (szerk.): *A ceglédi m. kir. állami főgimnázium értesítője az 1915–1916. iskolai évről*. Cegléd, Nagy Elek könyvnyomdája, 1916.
- Ries Ferenc (szerk.): *A ceglédi m. kir. állami főgimnázium értesítője az 1916–1917. iskolai évről*. Cegléd, Nagy Elek könyvnyomdája, 1917.
- Ries Ferenc (szerk.): *A ceglédi m. kir. állami főgimnázium értesítője az 1917–1918. iskolai évről*. Cegléd, Nagy Elek könyvnyomdája, 1918.
- Ries Ferenc (szerk.): *A ceglédi m. kir. állami Kossuth-főgimnázium értesítője az 1918/19. és az 1919/20. iskolai évről*. Cegléd, Nagy Elek Nyomdája, 1920.
- Ries Ferenc (szerk.): *A ceglédi m. kir. állami Kossuth-főgimnázium értesítője az 1920–21. iskolai évről*. Cegléd, Nagy Elek Nyomdája, 1921.
- Ries Ferenc (szerk.): *A ceglédi m. kir. állami Kossuth-főgimnázium értesítője az 1921–22. iskolai évről*. Cegléd, Nagy Elek és fia Könyvnyomdája, 1922.
- Ries Ferenc (szerk.): *A ceglédi m. kir. állami Kossuth-főgimnázium értesítője az 1922–23. iskolai évről*. Cegléd, Nagy Elek és fia Könyvnyomdája, 1923.
- Ries Ferenc (szerk.): *A ceglédi m. kir. állami Kossuth-főgimnázium értesítője az 1923–24. iskolai évről*. Cegléd, „Hangya” Szövetkezeti Nyomdája, 1924.
- Ries Ferenc (szerk.): *A realgimnáziummá átalakuló ceglédi m. kir. állami Kossuth-főgimnázium értesítője az 1924–25. iskolai évről*. Cegléd, 1925. „Hangya” Szövetkezeti Nyomda.
- Román kultúryomok a főgimnáziumban. *Czeglédi Híradó*, 1919. december 11. 1–2.

AZ 1838-AS JEGES ÁRVÍZ HATÁSA ÉRD VÁROSSZERKEZETÉNEK ÁTALAKULÁSÁRA

BEVEZETÉS

A mai Érd Megyei Jogú Város északi fele a Budai-hegységhez tartozó Tétényi-fennsíkon terül el, amely fennsík alapköze szarmata mészkő. Déli fele a vékony lösztakaróval borított Érd–Battai–Ercsi táblaröghöz tartozik, ennek keleti szélét 30–70 méter mély, meredek lejtő határolja. A település ősi magja – a mai Ófalu – a Duna melletti homokos ártéri síkságon található.² Az Árpád-korban a mai város területén több település is létezett: Érd, Székely, Kőkert, Berki, Diód, folyamatosan lakott azonban csak a mai Érd-Ófalu városrészben található Érd volt. A település létét a 12–13. századtól régészeti leletek és okleveles említések igazolják.³

A mohácsi vereséget követően 1541-ben Buda, majd 1543-ban Székesfehérvár elestével Érd is rövid időn belül török kézre került. A területen nagy pusztítást végeztek mind a törökök, mind pedig a portyázó keresztény seregek, a település azonban továbbra is lakott volt, szemben a legtöbb környékbeli községgel. A 17. században a 15 éves háború miatt a településen élő magyar lakosság elmenekült, helyére délszláv lakosság érkezett. 1663-ban Heinrich Ottendorf osztrák utazó leírásában megemlítette, hogy a falunak mindössze néhány rác család a lakója.⁴

A 17. század végén az Ákosházi Sárkány családot találjuk birtokosként Érden, majd házasság révén a község az Illésházy család kezébe került, amelynek tagjai 1828-ig birtokolták.⁵ Az Illésházynak idején újult meg az érdi kastély és a templom, épült fel a plébánia. A település 1776-ban mezővárosi rangra emelkedett, 1811-ben országos vásártartási jogot szerzett.⁶

¹ Lehoczki Zsuzsanna az érdi Magyar Földrajzi Múzeum történész-muzeológusa, számos helytörténeti kötet és tanulmány szerzője, társszerzője, lásd például Lehoczki Zsuzsanna (szerk.): *Az érd-ófalui Szent Mihály templom műemléki helyreállítás és Historia Domusa*. Érd, Magyar Földrajzi Múzeum, 2016.

² Dinnyés István et al.: A budai és szentendrei járás. Pest megye régészeti topográfiája XIII/1. Magyarország régészeti topográfiája 7. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. 93.

³ Torma István: Az érdi Kutyavár. Adatok Diósd és Érd környékének középkori településtörténetéhez. In Ikvai Nándor (szerk.): *Régészeti tanulmányok Pest megyéből*. Studia Comitatus 9. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1980. 262.

⁴ Ottendorf, [Heinrich]: *Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorf Henrik képes útleírása*. Ford. Hermann Egged. Pécs, Tolna Vármegye Közön-sége, 1943. 37.

⁵ Az uradalom gazdálkodásáról bővebben lásd Dóka Klára: *Az érdi uradalom gazdálkodása az Illésházy család birtoklása idején (1722–1828)*. Érd, Érd Város Önkormányzata, 2002.

⁶ Patkóné Kéringér Mária: Érd 1800–1950 között a levéltári források tükrében. In Kubassek János (szerk.): *Érdi krónika. Érd természeti képe, múltja, sportja és lakói*. Érd, 2004. 435.

1828-ban Batthyány Fülöp herceg szerezte meg az érdi uradalmat. Az ő rövid, húszévnyi birtoklására esett a tanulmányom tárgyát képező 1838. évi nagy dunai árvíz. Forrásaként a *Historia Domus*, valamint korabeli térképek szolgáltak. A helytörténészek leghasznosabb és legkedveltebb forrása a *historia domus* vagy *historia parochiae*, azaz az adott plébánia krónikaszerű, elbeszélő jellegű, szubjektív háztörténete, amelyet a helyi plébános írt, lejegyezve az általa legfontosabbnak tartott eseményeket. Jelentős forrásértékük van azoknak a részeknek, amelyeket a krónikaíró a saját korának eseményeként vet papírra. A Hegedűs József plébános által írt Érd-ófalusi *Historia Parochiae* nem szokványos plébániatörténet abból a szempontból, hogy nem a beiktatásától vezette, hanem retrospektív módon, visszaemlékezésként az 1850-es években. 1822-től – beiktatása évétől – 1866-ig minden fontosabb eseményt lejegyzett mind az anyaegyház (Érd), mind a fiók- vagy leányegyház – ez esetben Százhalombatta – tekintetében. Forrásai az azóta már elveszett plébániai irattár iratai, levelei, sematizmusai lehettek.

A *historia domusok* mellett az egyházlátogatási jegyzőkönyvek (*canonica visitatio*), az anyakönyvek (*matricula*), valamint a lélekösszeírások (*conscriptio animarum*, *status animarum*) szintén fontos források. Az anyakönyvekből a község demográfiai és etnikai változásaira, családszerkezetére is tudunk következtetni.

1. táblázat: Érd demográfiai fejlődése, 1745–1842

Év	Forrástípus	Lélekszám
1745 ⁷	részletes status animarum	147 háztartás, 883 fő
1757 ⁸	részletes status animarum	272 házaspár, 1180 fő
1760–61 ⁹	uradalmi összeírás	179 háztartás, kb. 1100 fő
1769 ¹⁰	részletes status animarum	1010 fő
1771 ¹¹	részletes status animarium	256 háztartás, 1563 fő
1778	canonica visitatio	366 házaspár, 1751 fő
1786	II. József-féle népszámlálás	414 házaspár, 1915 fő
1793	canonica visitatio	459 házaspár, 1977 fő
1805	canonica visitatio	514 házaspár, 2228 fő
1825	canonica visitatio	574 házaspár, 2530 fő
1832	canonica visitatio	416 házaspár, 2211 fő
1842	canonica visitatio	614 házaspár, 2782 fő

Forrás: a szerző szerkesztése

⁷ SzfvPL – I.2. – No.117.

⁸ SzfvPL – I.2. – No.117.

⁹ Dóka 2002. 38.

¹⁰ SzfvPL – I.2. – No.117.

¹¹ SzfvPL – I.2. – No.117.

A lakosság tehát 100 év alatt közel 900 főről több mint 2700 főre növekedett, ami részben a természetes szaporulatnak, részben pedig a betelepüléseknek volt köszönhető. Az 1832-es súlyos visszaesést viszont több, egyszerre jelentkező járványos megbetegedés okozta: 1829-től 1831 nyaráig egy lázas betegség fertőzött Érden – talán tífusz –, 1830–1831 telén feketehimlő, végül 1831 nyarán kolerajárvány dült.

ÉRD A 18. SZÁZADI TÉRKÉPEKEN

1783-ban két térkép készült a településről, amelyeken jól kivehető a település szerkezetének akkori állapota. Az egyik az 1783-ban készült első katonai felmérés térképszelvénye,¹² a másik egy ismeretlen szerző térképe, mely Érdet és Tárnokot mutatja be, a katonai felméréssel azonos léptékben (1:28800). Mindkét térkép az Érd elnevezés mellett használja a Hamzsabég vagy németesen a Hanzabek elnevezést is. A térképeken látható, hogy Érd szabálytalan, halmazos településszerkezetű, és az országutak mentén terjeszkedett.¹³

1. ábra: Érd az I. katonai felmérésén, 1783 (Col. XIII. Sec. XXI., M 1:28 800)
 Forrás: Hadtörténeti Intézet Hadtörténelmi Térképtára

¹² Érd az I. katonai felmérésén, 1783. Col. XIII. Sec. XXI. (M 1: 28 000) Hadtörténeti Intézet Hadtörténelmi Térképtára.

¹³ Érd térképe 1783-ból. Mappa Territoria Érdiense et Tarnokiense. Szerző nélkül M 1:28800. OSZK Térképtára TF 4.

2. ábra: Érd térképe 1783-ból: Mappa Territoria Érdiense et Tarnokiense
 Forrás: Hungaricana – Közgyűjteményi portál¹⁵

3. ábra: Érd térképe 1783-ból: Mappa Territoria Érdiense et Tarnokiense (részlet)
 Forrás: Hungaricana – Közgyűjteményi portál¹⁶

¹⁵ Online: <https://maps.hungaricana.hu/>.

¹⁶ Uo.

A 19. század első évtizedeiben még a Duna mellett futó országút volt a meghatározó, az egykori *limes* mentén. A 8-as számmal jelzett „érdei út” (*Via Érdiniensis*) északkeleten ágazott le a székesfehérvári országútról – a leágazásnál egy kőkereszt állt egykor, majd áthaladva a településen délnyugati irányban (ez a mai Római út, Mély út útvonala) hagyta el a várost Pécs irányában. Nyugat felé (szintén a Mély utcából) vezetett a Benta-patakot keresztező út (9 – *Via versus Benta*), ennek folytatásaként futott a Ráckeresztúrra (11 – *Via Szt. Kereszturiensis*) és a Martonvásárra vezető út (12 – *Via versus Martonyvásáriensis*). Érdet nem érintette, tőle északra vezetett a Budáról Fehérvárra menő út Martonvásáron és Tétényen keresztül (13 – *Via Albensis inter Martonyvasar et Téten*), ez ma az érdei Budai út, Velencei út, azaz a régi 7-es út vonala.¹⁷

1828-ban kihal az Illésházy család fiúága, és Batthyány Fülöp kezébe kerül az érdei uradalom. Leltárt készítettek az érdei vagyonról, amely szerint az érdei uradalom ingatlanvagyonra a kastélyon kívül egy ötszobás tisztak, 8 lónak való istálló, számtartói, kasznár- és kirurgusi [seborvos, felcser] lakás (ezek mind téglából voltak építve), vendégfogadó, mészárszék, mészárosi lakás, posta, a vendégfogadó mellett urasági kert, kosmajor egy szobás házzal, melyhez bojtárlakás is tartozott. Egy pajtamesteri kétszobás lakás, téglás szín, pajtás kert, birka- és sertésmajor, hajdúlakás, egy kocsmaház a Duna mellett, pásztorlakás. A Feketesas fogadó, csőzslakás, Csillag vendégfogadó. A bentai majornál csőzslakás, birkaakol, allodiális kertek. A leltár alapján az uradalomban fejlett allodiális gazdálkodás folyt kiterjedt állattenyésztéssel, szemben a paraszti, elsősorban földművelő gazdálkodással.

AZ 1830-AS ÉVEK IDŐJÁRÁSA

A 14. századtól a 19. század végéig tartó globális lehűlés, a kis jégkorszak az írott történelem egyik legjelentősebb lehűlése volt. Az 1830-as évtized pedig a kis jégkorszak egyik kritikus periódusa: több tartós időjárási anomáliáról van tudomásunk, alkalmanként teljes évszakok időjárása vált szélsőséggé. 1832, 1834, 1838 kifejezetten aszályos nyarakat hozott, 1830 és 1838 pedig rendkívüli áradásokat. Az évtizedben 6 olyan évet ismerünk (1830, 1833, 1834, 1836, 1837 és 1839), amikor egyszerre volt szélsőséges a hónap hőmérséklete és a csapadék mennyisége vagy annak hiánya.¹⁸

A Duna áradásai korábban is gyakran okoztak károkat Érden, de az 1830. évi és az 1838. évi jeges árvíz után maradtak a leghatalmasabb pusztítások a településen.

¹⁷ Gyetvainé Balogh Ágnes – Hézcsey-Markó Ágnes – Rácz Miklós: A templomra vonatkozó történeti források. In: Lehoczki Zsuzsanna (szerk.): *Az érd-ófalui Szent Mihály-templom műemléki helyreállítása és Historia Domusa*. Érd, Magyar Földrajzi Múzeum, 2016. 33.

¹⁸ Lásd bővebben Rácz Lajos: Az 1830-as évek éghajlati-környezeti válsága Magyarországon. *Korall*, 2008. április (31. szám), 132–160.

ÁRVIZEK ÉRDEN

A Duna áradásai évről évre veszélyeztették az itt élőket. Kisebb-nagyobb mértékű károk szinte minden évben voltak. Az árvizek három nagy csoportját különböztetjük meg: a jégtorlódás okozza a jeges árvizet (ilyen volt például az 1838-as); az egyszerre olvadó hótömegből keletkezik a tavaszi árvíz (ilyen volt például az 1856-os árvíz); illetve a nagy tavaszi vagy nyári esőzések okozzák a zöldárat.¹⁹

1728-ban Bél Mátyás a következőket írta Érdről: „Számosan vannak, és kunyhóik hosszú sorban állnak a mélyfekvésű folyóparton. Ezért van, hogy már sekély áradáskor is elönti őket a Duna, mégpedig annyira, hogy csónakon kell közlekedniök egymás között. A falu nyugati és déli része magasabb fekvésű, és ennek lejtőjén házak épülnek. Itt van a földesúrnak, Illésházy grófnak a kastélya is, a lejtő emelkedettebb részén.”²⁰

A források alig-alig említenek szélsőséges áradásokat Érden. 1838-ig mindössze három nagyobb árvírről van tudomásunk. Az egyik 1775-ből, amikor a megye három évre kénytelen volt az adót elengedni.²¹ 1830-ban az áradás miatt 6044 Ft (pengő pénzben) kár keletkezett. A bicskei járás főszolgabírójának jelentése szerint a március 20-án történt áradás 47 ház, 15 istálló, 11 kamra, pince és pajta megsemmisülését okozta. A károsodott tulajdonosok éves összes adója pedig 501 Ft volt, míg az egyes tulajdonosok épületkára 20–200 Ft között mozgott.²²

Bár már az 1830-as árvíz is jelentős pusztítást okozott tehát a településen, a *Historia Domus* nem említi meg – szemben az 1838-assal.

AZ 1838-AS ÁRVÍZ

1837–1838 telén kemény hideg volt, sok hóval. A márciusi hőmérséklet viszont már nagy tömegű havat olvasztott meg, de nem elég gyorsan, ami így előidézte a 19. század legpusztítóbb jegesarját.

Az első árhullámok március 6-án Visegrádnál érték el Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyét. A Duna szűk torkolatában a felduzzadt jég nem engedte a nagymennyiségű víz folyamatos továbbhaladását, így a folyó kilépett a medréből, és közel öt napig áradt ezen a szakaszon. Ezek után a víz

¹⁹ Bárdos Zoltán: A területi rendeltetésű árvízvédelmi komplex polgári védelmi szervezetek szakkiképzésének szerepe az önkormányzati ár- és belvíz elleni védekezésben. *Hadmérnök*, 2010. szeptember. 267.

²⁰ Bél Mátyás: Fejér vármegye leírása. Ford. és bev. Prokopp Gyula. In Farkas Gábor (szerk.): *Fejér megyei történeti évkönyv 11*. Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár, 1977. 112.

²¹ Záborszky Miklós: Érd. In Farkas Gábor (szerk.): *Fejér megyei történeti évkönyv 16*. Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár, 1985. 204.

²² Patkóné 2004. 265.

feltartóztatás nélkül zúdult tovább Pest-Buda felé. Március 13-án délután megindult a jég Pest-Budán, azonban a Szent Gellért hegy alatti zátonyon megakadt. A felső dunai részeken ugyanezekben a napokban jelentős olvadás indult meg, azonban a jég beállása miatt a Duna ezt már nem tudta levezetni, ezért az ár végül Pest alatt tetőzött. Az érkező víz felemelte a jégtáblák egy részét, besodorta a szűk soroksári Duna-ágba, ahol megrekedt, és jégtorlasz képződött. Március 13-án este fél nyolckor átszakadt a váci gát, a víz elöntötte Pestet. Az áradás Pesten március 15-én éjjel 11 órakor tetőzött.²³

1838. március 16-án Ercsiig jégtől mentessé vált a Duna. Albertfalva és Budafok nagy része, Tétény teljes egészében, valamint Érd területének jelentős része víz alá került. A víz 15–20 km széles sávban árasztotta el a Duna bal partján húzódó mélyebb fekvésű területeket. A jégtáblák miatt pedig nem lehetett csónakokon menteni és menekülni sem.²⁴

Hegedűs József plébános a következőképpen írta le az Érdet romba döntő árvizet: „1838-ban egy örök emlékezetű esemény történt, az egyedülálló árvíz. A Duna kiöntött itt már többször, de ennek az évnak áradása az összes többit messze felülmúlta nagyságában és igen szomorú következményeiben. Ugyanis annyira magas volt a víz szintje, hogy városunk sok pontját ellepte. Attól a kocsmárostól [kocsmától!] kezdve, amelyik a Duna parton van és a vasmacsckáról nevezték el, amelyet teljes egészében elöntött a víz, és ahonnan mi az eseményt elkezdtük megfigyelni, a kis Duna partjától egészen a plébániaház előtti házakig, a Fehér Macskához címzett nagyobb kocsmá felé annyi víz jelent meg, hogy a város alacsonyabban fekvő részei teljes egészében elmerültek. Ez nagyszerű látvány volt: a száz domb hegyétől kezdve, amely magasságát már korábban leírtuk, városunk és az összes szántó föld a Kutjavár és Diósd felé, egész Tétény, amely teljesen vízzé változott, az egész Csepel sziget, és az egész jászok és kunok felé elterülő vidék víz alatt volt. Jó néhány tanult embernek ez alkalomból eszébe jutott a rómaiak alatt létező, tengerpartjainkat nyaldosó fehér tenger. Mivel az áradás hosszabb ideig tartott, nagyon sok paraszt ház vagy beomlott, vagy teljes egészében elpusztult. 1838. március 18-án volt az a nagyon szomorú nap, amikor az érdi lakosok a visszavonuló víz nyomán a magasabb helyekről házaik romjait megpillanthatták. A városiak több mint két harmada fedél nélkül maradt.”²⁵

Emberéletet Érden az árvíz nem követelt.

²³ Patkóné Kéringér Mária: Pest megye és az 1838. évi árvíz. In Faragó Tamás (szerk.): *Pest-budai árvíz, 1838.* Fejezetek Budapest múltjából 5. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1988. 245–246.

²⁴ Berényiné Kovács Gyöngyi: Az 1838. évi árvíz és hatása Ráckeve környékén. In Kiss Anita (szerk.): *Tanulmányok Pest megye múltjából V.* Pest megye múltjából 17. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, 2014. 31. (A Duna úgy vált jégmentessé, hogy az óriási víztömeg eltolta a táblákat az adonyi szigetre, ahol azonban feltorlódtak. A víz csak úgy tudott továbbjutni a jégtáblák egymásra halmozódása miatt, hogy a szintjét tovább emelte, és nyomóerejét addig fokozta, amíg a torlasz engedett. Minél nagyobb volt az akadály, a víz annál könnyebben lépett ki a medréből. Az adonyi szigetnél csak négy nappal később, március 20-án mozdult meg a jégtorlasz.)

²⁵ Historia Parochiae Érd. – Az 1838. évi híres árvíz. In Lehoczki Zsuzsanna (szerk.): *Az érd-ófalui Szent Mihály-templom műemléki helyreállítása és Historia Domusa.* Érd, Magyar Földrajzi Múzeum, 2016. 172.

FÜLÖPVÁROS LÉTREJÖTTE

Az árvíz pusztításának nagyságára csak következtetni tudunk. A *Historia Domus* szerint: „Több paraszt tehát, különösen az illírek, akik a főtéren, amely a nagyobb Fehér Macska kocsmától az uradalmi magtár felé terjedt, valamint azok, akik a főtér alatt a két szélen, valamint azok, akik városunk legszebb részén, az úgynevezett Grad-on, a Szent Rozáliánál laktak, más helyet kerestek, így született meg az új Érd, amely jelenlegi földesurunkról, méltóságos Batthyány Fülöpről, a Fülöpváros nevet kapta és a székesfehérvári út felé helyezkedett el.”²⁶ Megsemmisültek a mai Fő út két oldalán lévő, a mai Római út, Mecset utca házai, a Fő út – Mecset utca – Arató utca által határolt terület házai – ez volt az úgynevezett „Grad”, valamint a Molnár utca házai.

Batthány Fülöp 150 új házhelyet jelölt ki. Az új településrész – Fülöpváros – a Budáról Fehérvárra menő útig húzódott, árvíz szempontjából biztonságos területen, katonás rendben kifaragott telkeivel a városrész szerkezete éles ellentétben áll Érd ősi magjának kanyargó, görbe utcáival: „Az uradalom szívesen beleegyezett azok kérésébe, akik el akartak költözni. Ezért megbíztak egy mérnököt, és miután az uradalom székhelyén jog szerint meghatározták, mit kell tennie, 150 új házhelyet jelöltettek ki vele. Gyorsan felépítette itt a szerencsétlen lakosság a házait, de annyi tartozásuk maradt, hogy még évek múlva sem tudtak attól megszabadulni. Ami pedig ennek a városnak a szimmetriáját és elhelyezkedését illeti, jobb, mint a régié. Három egyenlő, széles utcával van felosztva, a házak megfelelő rendben szabályos távolságokra állnak egymástól. Az utcákat szimmetrikusan ültetett, különböző fák díszítik, és az egész település látványát kellemessé teszik. Mivel a parasztok idővel a kertjeiket és az utakat gyümölcsfákkal ültették tele, ez még inkább megnövelte a környék hangulatát. A városnak nem megvetendő elrendezése lesz, ha az uradalom több saját kezelésű épületet, iskolát és templomot épített ide. Ugyanis azok az épületek, amelyeket a méltóságos hercegünk épített, minden város díszéül szolgálnának, most Fülöpvárosban a királyi út mellett egy kocsmát épített.”²⁷

Azok, akik nem akartak elköltözni, a főtér környékét homokkal és földdel megemelték, és szilárd anyagokból – például kőből – új házakat emeltek: „Az árvízben károsultak közül néhányan visszatartották, hogy új településre költözzenek, ezért miközben a víztől rettegők sietve és meg gondolatlanul elköltöztek, ők a főtéren igen szép területeket foglaltak el és azokat más helyekről összegyűjtött homokkal és földdel megemelték, nehogy a későbbiekben az áradó víz még egyszer olyan szélességben elterjedjen. Ezután itt maguknak kényelmes, a város díszére szolgáló házakat építettek szilárd anyagokból.”²⁸

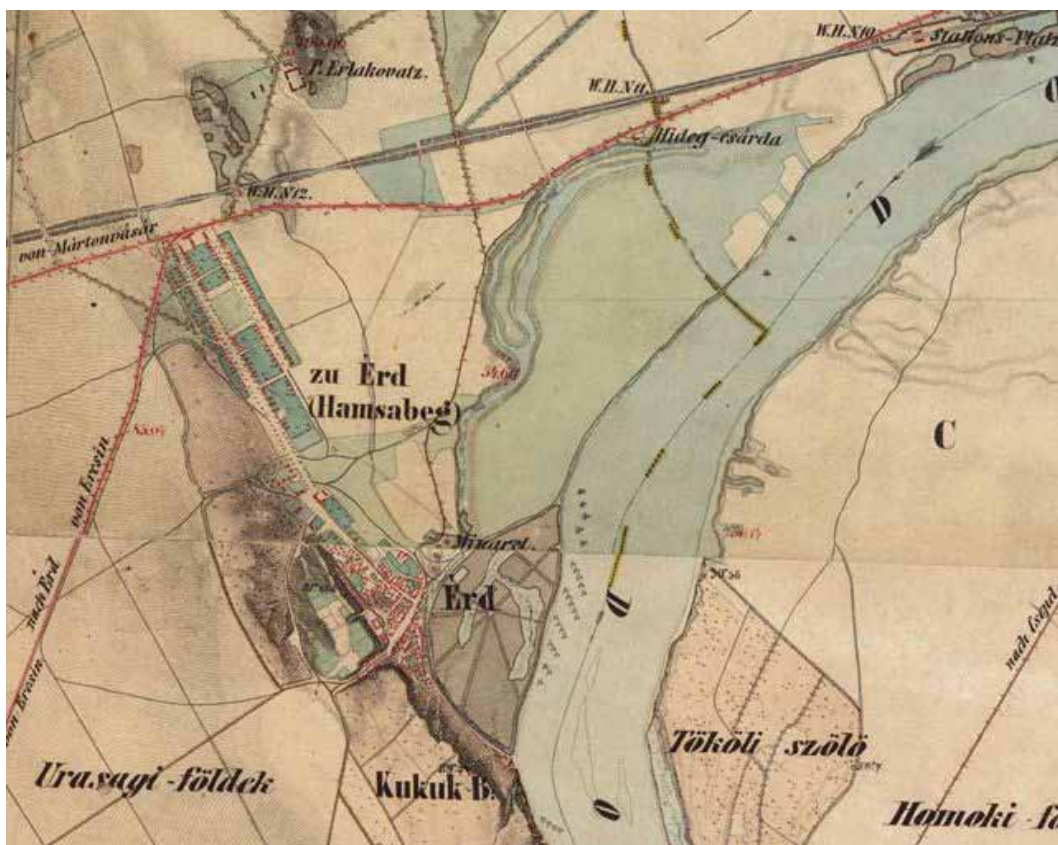
²⁶ Historia Parochiae Érd. – Fülöpváros, az új városrész eredete. Uo. 172–173.

²⁷ Historia Parochiae Érd. – Az új Érd város topográfiája. Uo. 174.

²⁸ Historia Parochiae Érd. – Az új Érd város topográfiája. Uo. 173–174.

Fülpötváros (ma Újfalu) – amely az ófalui Fő út végétől a mai Magyar Földrajzi Múzeum épületéig terjed – lett a 20. század folyamán a mai város központi magja. Két széles utcát terveztek, az Alsó és a Felső utca mentén történt a telkek kialakítása. Az áttelepített lakosok kétfajta telekméretű házhelyet kaptak. A kisebb méretű telken lakóház, istálló és ólak, a nagyobb teleken a fentebb említetteken kívül kocsiszín és görék építésére elegendő terület állt rendelkezésre.²⁹

Az új településrész közel feküdt a Budát Székesfehérvárral összekötő forgalmas országúthoz, valamint a 19. század végén kiépülő vasútvonalakhoz.

4. ábra: Erd a második katonai felmérésen 1858-ban (Col. XXXII. Sec. 51–52., M 1:28 800)

Forrás: Hadtörténelmi Intézet Hadtörténelmi Térképtára³⁰

A második katonai felmérés Érdet ábrázoló térképszelvénye 1858-ban készült. A település mind területében, mind a házak számában megduplázódott: 426 házat és 168 istállót számláltak itt

²⁹ Nemeskéri Xénia: Az érdi parcellázások története. In Patkóné Kéringér Mária (szerk.): *Érd településszerkezetének kialakulása*. Érd, Érd Város Önkormányzata, 2002. 8–9.

³⁰ Online: <http://mapire.eu/hu/>.

össze. Az előző katonai felmérés óta az eredeti városrész csak kis mértékben növekedett a Fő és a Járom utcán mentén Újfalú (az akkori Fülöpváros) irányában. Az árvíz szempontjából legveszélyeztetettebb terület, a minaret környéke teljesen kiürült, még a 20. század első évtizedeiben sem épültek oda házak.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az árvíz következtében kialakult új településrész hosszú távon alapjaiban változtatta meg Érd településszerkezetét. Fülöpváros (a mai Újfalú) kiépülésével a város közelebb került a Fehérvár–Budai országúthoz, a forgalom erre az útvonalra tevődött át. A lakosság és a község növekedésével az óvárosi terület fejlődése lelassult, a közúti majd a vasúti forgalomtól egyaránt távol, a település periferiájára került. Az érdi út a 19. század második felére másodlagossá vált, elvesztette országút jellegét: napjainkra pedig már csak egy földút, mely összeköti Érdet Százhalombattával.

Források

SzfvPL Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár

CanonicaVisitatio I. (ante 1777) – A – Hamzabeg – 1720 k.

CanonicaVisitatio I. (ante 1777) – B – Dist. Alb. – 1747.

CanonicaVisitatio – Érd – 1778

CanonicaVisitatio – Érd – 1793

CanonicaVisitatio – Érd – 1805

CanonicaVisitatio – Érd – 1818

CanonicaVisitatio – Érd – 1845

SzfvPL – I.2. – No.117. Conscriptio Animarum 1745

SzfvPL – I.2. – No.117. Conscriptio Animarum 1757

SzfvPL – I.2. – No.117. Conscriptio Animarum 1769

SzfvPL – I.2. – No.117. Conscriptio Animarum 1771

mapire.eu/hu/

Első katonai felmérés (1782-1785)

Második katonai felmérés (1819-1869)

Országos Széchenyi Könyvtár – Térképtár

Mappa Territoria Erdiense et Tarnokiense. Szerző nélkül, M 1:28 800. TF 4

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bárdos Zoltán: A területi rendeltetésű árvízvédelmi komplex polgári védelmi szervezetek szakkiképzésének szerepe az önkormányzati ár- és belvíz elleni védekezésben. *Hadmérnök*, 2010. szeptember. 264–280. Online: http://hadmernok.hu/2010_3_bardos.pdf
- Bél Mátyás: Fejér vármegye leírása. Ford. és bev. Prokopp Gyula. In Farkas Gábor (szerk.): *Fejér megyei történeti évkönyv 11*. Székesfehérvár, Fejér megyei Levéltár, 83–117.
- Berényiné Kovács Gyöngyi: Az 1838. évi árvíz és hatása Ráckeve környékén. In Kiss Anita (szerk.): *Tanulmányok Pest megye múltjából V*. Pest megye múltjából 17. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, 2014. 25–46.
- Dinnyés István et al.: *A budai és szentendrei járás. Pest megye régészeti topográfiája XIII/1. Magyarország régészeti topográfiája 7*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.
- Dóka Klára: *Az érdi uradalom gazdálkodása az Illésházy család birtoklása idején (1722–1828)*. Érd, Érd Város Önkormányzata, 2002.
- Gyevainé Balogh Ágnes – Hézcey-Markó Ágnes – Rácz Miklós: A templomra vonatkozó történeti források. In Lehoczki Zsuzsanna (szerk.): *Az érd-ófalui Szent Mihály-templom műemléki helyreállítása és Historia Domusa*. Érd, Magyar Földrajzi Múzeum, 2016. 23–56.
- Lehoczki Zsuzsanna (szerk.): *Az érd-ófalui Szent Mihály-templom műemléki helyreállítása és Historia Domusa*. Érd, Magyar Földrajzi Múzeum, 2016.
- Nemeskéri Xénia: Az érdi parcellázások története. In Patkóné Kéringér Mária (szerk.): *Érd településszerkezetének kialakulása*. Érd, Érd Város Önkormányzata, 2002. 7–108.
- Ottendorf, [Heinrich]: *Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorf Henrik képes útleírása*. Ford. Hermann Egyed. Pécs, Tolna Vármegye Közönsége, 1943.
- Patkóné Kéringér Mária: Érd 1800–1950 között a levéltári források tükrében. In Kubassek János (szerk.): *Érdi krónika. Érd természeti képe, múltja, sportja és lakói*. Érd, Érd Város Önkormányzata, 2004. 261–308.
- Patkóné Kéringér Mária: Pest megye és az 1838. évi árvíz. In Faragó Tamás (szerk.): *Pest-budai árvíz, 1838*. Fejezetek Budapest múltjából 5. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1988. 243–280.
- Rácz Lajos: Az 1830-as évek éghajlati-környezeti válsága Magyarországon. *Korall*, 2008. április (31. szám). 132–160.
- Torma István: Az érdi Kutyavár. (Adatok Diósd és Érd környékének középkori településtörténetéhez. In Ikvai Nándor (szerk.): *Régészeti tanulmányok Pest megyéből*. Studia Comitensia 9. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1980. 251–266.
- Záborszky Miklós: Érd. In Farkas Gábor (szerk.): *Fejér megyei történeti évkönyv 16*. Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár, 1985. 187–248.

ADALÉKOK A DUNABOGDÁNYI NÉMETEK KITELEPÍTÉSÉHEZ (1945–1948)

A NÉMETEKET ÉRT JOGKORLÁTOZÁSOK (1945–1948)

FÖLDREFORM, INTERNÁLÁS, KITELEPÍTÉS

A 8,5 milliós trianoni Magyarországnak a zsidóság mellett a legnagyobb kisebbsége volt a fél-milliós németiség. E körülmény már a Horthy-korszak politikai elitjét is foglalkoztatta, a trianoni trauma okozta sok pedig társadalmi igényné emelte és politikai gyakorlattá tette az asszimilációs törekvéseket. Az expanziós politikát folytató náci Németország fokozatos térnyerése és térségbeli aspirációi növelték a bizalmatlanságot.

A helyzetet súlyosbította, hogy a magyar vezetés különböző államközi szerződésekkel fokozatosan engedni kényszerült a Német Birodalomnak a német kisebbség státuszát és önszerveződési lehetőségeit illetően. Sajnálatosan így védelmet sem nyújthatott többé e kisebbségnek mint állampolgárainak, sőt jogilag legalizálta a svábságnak egy politikai értelemben kétesnek, nemzetiszocialistának tekinthető, kulturális mezbe bújtatott szervezetben (*Volksbund der Deutschen in Ungarn – Magyarországi Németek Népi Szövetsége: Volksbund*) és a német kötelékben való háborús részvételét. A katonai szerepvállalás tekintetében ilyen aktus volt az SS kötelékbe történő sorozás engedélyezése a sváb lakosság körében, amely az első ún. önkéntes sorozásnál (1942. februári megállapodás) a magyar állampolgárság megvonása mellett még az egyénre bízta a belépést, a másodiknál (1944. áprilisi megállapodás) azonban azt már kötelezővé tette.² Ez így volt még akkor is, amikor – s erre 1944 szeptemberében Dunabogdányban is sor került – a besorozottak egy része tiltakozott, és a magyar hadsereg valamely alakulatába hasztalan kérte felvételét a Hadügyminisztériumtól. A fenti okok miatt tehát sokkalta bonyolultabb kérdés, hogy ki volt közülük háborús bűnös, ki mennyire volt érintett politikailag, mint sajnos a háború után azt a földreformról vagy különösen a kitelepítésről szóló törvény meghatározta, illetve – javak újraosztásáról lévén szó – ahogy ennek a gyakorlatban sok esetben érvényt szereztek.

¹ Liebhardt András művelődésszervező, a dunabogdányi Művelődési Ház intézményvezetője.

² Mindehhez részletesebben lásd Marchut Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948)*. Budapest–Budaörs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Magyar Történelmi Társulat – Budaörsi Passió Egyesület. 2014.

A Német Birodalom politikai és gazdasági erőterében Horthyék olyan bizalmatlanok voltak a hazai németiséggel szemben, hogy ők szorgalmazták először Hitlernél a kitelepítésüket. Idézzük Horthy Hitlernek szóló 1939. novemberi levelét, amelyben kéri, ha indul a németek várva várt hazatelepítése, a magyarországiakkal kezdjék: „Egyébként a mi derék svábjaink, akiket mindig nagyon szerettünk, bizonyára a legjobb gazdák és mezőgazdasági dolgozók valamennyi repatriálásra tekintetbe jövő közül.”³ Erre ekkor azonban Hitler ellenkezése miatt nem került sor, nyilván azért, mert e jelentős nemzetiséggel valóban nyomást gyakorolhatott a magyar politikára.

Az 1941-es népszámláláskor a községben 2951 főből 2313 személy vallotta magát német anyanyelvűnek (magyar 634), 1715 fő pedig a német nemzetiséget is megjelölte identitásának meghatározásakor (magyar 1235).⁴ Ha ezen adatokat hitelesnek vesszük,⁵ a nemzetiség és az anyanyelvűség számának ilyen aránya asszimilációs folyamatra utal.

1945-ben az Igazoló Bizottság 956 család vizsgálata után az alábbi adatokat tette közzé: önkéntes SS katona 55 fő, kényszerített SS katona 153 fő, a Nyilaskeresztes Párt tagja 29 fő, *Volksbund*-tag és nemzetellenes magaviseletű 191 fő volt.⁶ (KSH-adatok alapján: 636 *Volksbund*-tag, 1007 fő pedig a német hadsereg kötelékében⁷ – e számok másképpen nem értelmezhetők, minthogy az utóbbi két számadatba a családtagokat is beleszámolták...

VOLKS BUND

„Eszeveszett állapotok vannak itt: a bund itt dolgozik a legmérgezőbben. Visegrádon alig van valami, de a bogdányiak járnak fel lelkesíteni, főleg fanatikus asszonyok és gyerekek. Leírhatatlan az a nyelvöltögetés, amivel a bund illeti a mieinket. Persze én, a magyar vagyok a legrosszabb. Még a hat főigazságot sem hirdethetem a politizálás védjé nélkül. Nem hittem volna, hogy minden erkölcsöt, tisztességet és józan észet elsöprő pogánysággal kerülök közelharcba” – írta Molnár Márton plébános a püspöki hivatalnak 1943 májusában.⁸

³ Horthy kormányzó levele Hitler kancellárhoz. F.5/0261-67. ADAP-D. VIII. 3. 28. In Ránki György et al. (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1968. 285.

⁴ Horváth Lajos – Kovacsics Lószef: *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára 15.* Pest megye. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2000. 93.

⁵ Sajnos a KSH adatait forráskritikával kell kezelni, amit például az *1. ábra* (A magyarok és a németek száma Dunabogdányban a népszámlálások alapján) adatainak ingadozásai is igazolnak.

⁶ A dunabogdányi Igazoló Bizottság jelentése, 1945. április 18. Pest Megyei Levéltár, Előljárásági iratok.

⁷ Bibó István: *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás.* Budapest, Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztály – Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2004.

⁸ Molnár Márton jelentése a püspöki hivatalnak, 1943. május 13. Plébániai iratok, Dunabogdány. 629/1943.

Az 1940-ben a községben is megalakuló *Volksbund* sokakban azt a dilemmát oldotta fel, hogy nem volt szüksége nemzetiségi identitásváltásra, magyarosodásra a további felemelkedés ígézetéhez. A szervezet vezető rétege a falu tehetősváb személyiségeiből állt, a tagság pedig elsősorban a szegényebb rétegekből került ki, mivel a szervezet szociális szerepet is vállalt (például munkalehetőséget kínált Németországban). A *Volksbund* saját megfogalmazása szerint⁹ vagyoni és társadalmi státusztól függetlenül kívánta integrálni a magyarországi németiséget egy kulturális, szociális ügyeket is felvállaló politikai szervezetbe. A magyar kormány csak 1939-ben ismerte el, és kizárólag kulturális egyesületként. A külpolitikai változások miatt 1940-ben, a második bécsi döntés következményeként, egy magyar–német kisebbségi megállapodásban vált meghatározó szervezetté, ebben a magyarországi németiség (korabeli terminológiával: népcsoport) kizárólagos képviselőjének ismertették el, betiltva minden más német nemzetiségi kulturális szervezetet. Így a hazai németiségnek nemcsak legális, de az egyetlen olyan legális kulturális szervezete volt, amelyben az nemzetiségi létét kifejezhette. Akkor is, ha ez csak a kulturális programokon való részvételt jelentette.

A hivatalos megalakulás után csak mintegy fél évvel, 1941 júniusában tartották meg a *Volksbund* dunabogdányi alakuló gyűlését. Az első alkalmon 300-350 érdeklődő vett részt, az ezt követő összejöveteleken (*Heimabend*) 100-150 fő. A rendezvényeken sokszor „műsoros ének, szavaltat és zeneszámok szerepeltek”,¹⁰ de az országos szervezet többször küldött ki előadót, az előadások pedig politikai és ismeretterjesztő (például egészségügyi) témákkal is foglalkoztak. Az előadások politikai jellege a háború előrehaladtával erősödött, a magyar–német fegyverbarátságot és küzdelmeket hangsúlyozták, a német kultúrának a magyar kultúrára gyakorolt pozitív hatásairól értekeztek, de a szervezet hivatalos megjelenéseiben a magyar szupremácia megkérdőjelezése nem volt napirenden. Más kérdés, hogy egyes tagok viszont, nemzetiszocialista elvek mentén, sokszor becsmérlő kijelentéseket tettek faluszerte, ami a magyarokat és a magyar érzelmű svábokat sértette.

A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A politikum a II. világháborúból ezt látzott leszűrni: „Amire ma a világnak szüksége van, az nem a kisebbségek védelme, hanem a védelem a kisebbségektől.”¹¹ Tényként fogadva azt el, hogy önmagában a nacionalizmus vezetett mindkét világégéshez. A béke előfeltételeként a homogén nemzetállamok kialakítása került (újra) napirendre, aminek lencséjén keresztül a lakosságcsere és a kitelepítés sem tűnt embertelennek. Sajnálatos módon érzéketlenül kizárólag az eredményre

⁹ Vagyis az egyesület alapszabálya szerint. Lásd Vitári Zsolt (szerk.): *Volksbund és ifjúság. Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből, 1925–1944.* Budapest, Kronosz Kiadó, 2015.

¹⁰ Jegyzői jelentés a főszoigabíróknak, 1943. november 5. Pest Megyei Levéltár, Elöljárósági iratok. 3230/1943.

¹¹ Jan Helgesen: Protecting Minorities in the Conference on Security and Co-operation in Europe (CSCE) Process. In Allan Rosas – Jan Helgesen (szerk.): *The Strength of Diversity. Human Rights and Pluralist Democracy.* Dordrecht, Martinus Nijhoff, 1992. 159.

koncentráltak, és nem foglalkoztak a kérdés emberi oldalával, a szülőföld elhagyására kényszerítés abszurdításával és milliók sorstragédiájával. Az eljárást ráadásul áthatotta a sérelmekből fakadó gyűlölet és sokszor az anyagi haszonszerzés is, valamint az a deklarált cél, hogy a „legyőzötteket”, mint „a háború okozóit” megbüntessék. A *vae victis* [jaj a legyőzötteknek] szellemében konkrét egyének bűnösségének vizsgálata mellett a bűnösség fogalmát származás alapján terjesztették ki egész népcsoportokra (ez a kollektív bűnösség).

A II. világháború után 20 millió embert telepítettek ki vagy menekült el végleg lakóhelyéről, közülük több mint 13 millió német volt. Magyarország történetében ekkor a háború következményeként új politikai kurzus jött létre. A demokratikus modell megvalósítására történő kísérlet elsősorban a szovjet megszállók jelenléte okán már önmagában deficittel rendelkezett. A magyar társadalom németiséghez való viszonyában ekkor meghatározó a világpolitika és a közvélemény németekkel szembeni általános negatív attitűdje: az a kényes lélektani állapot, amely a háborús pusztítás (például a hadszíntérré váló ország, a gazdasági és demográfiai veszteség) okozta sokkban felerősítette e korábban is mélyen gyökerező negatív viszonyulást.

A közigazgatás felállása után pedig megkezdődött a kodifikált jogkorlátozás, amelyben az első lépés a földreform alapján történő ház- és földingatlan-elkobzás volt.

INTERNÁLÁS – RENDŐRI ŐRIZET

Dunabogdányban május 1-jén került sor az első internálásra, amikor is 47 főt rendőri őrizet alá helyeztek, és irányítottak „Mi romboltuk le, mi építjük fel Magyarországot” feliratú táblával a le-tartóztatási táborba, Szentendrére.¹² A következő időszakban a járási főjegyző utasítására újabb letartóztatásokra került sor, így 87 személy került rendőri őrizet és összesen 197 fő került a községben rendőri felügyelet alá.¹³ Az internáltak élelmeyésről ekkor még a családjuknak kellett gondoskodniuk napi fejadagban megadott ételmennyiség alapján.

A rendőrhatszági őrizet (internálótáborba hurcolás) mellett rendőrhatszági felügyeletet is fog-natosítottak bizonyos esetekben. Ez zömében olyan volksbundistákat érintett, akik nagyrészt a *Deutsche Jugendbe* – a *Volksbund* ifjúsági szervezetébe (Német Ifjúság) – jártak, tehát fiatalok-ról, nem egyszer tanköteles korúakról volt szó. A rendőrhatszági felügyelet alá helyezetteknek, akiknek egy része helyben közmunkát végzett, nem volt szabad elhagyniuk a községet, aminek a biztosítására kétnaponként kellett a rendőrségen jelentkezniük. Este 9-től reggel 5-ig nem hagy-hatták el lakásukat sem, nyilvános helyeket nem látogathattak, forgalmasabb utakon, tereken,

¹² Vö. Pest Megyei Levéltár, Előljáráshatszági iratok. 144/1945. (Később itt tudógon-dozó működött.)

¹³ Pest Megyei Levéltár, Előljáráshatszági iratok. 227/1945., illetve 271/1945.

ahol a közösség általában megfordult, nem tartózkodhattak. Táviratot nem adhattak fel, postai küldeményeiket láttamoztatniuk kellett az előljáráson, egyéb küldeményeiket a rendőrség ellenőrizte. A szabályok megszegése internálást vont maga után.

Adatok vannak arról, hogy júniusban már szökött internáltakat kerestek, augusztus 7-én pedig egy nagy arányú razzia keretében a katolikus templomból a szentmise végeztével hurcoltak el személyeket – többeket mindenféle politikai érintettség nélkül! – Szentendrére, majd a Károlyi-laktanyába. Innen a férfiak Gödöllőre, a nők Nagykátára kerültek internálótáborokba. A szemtanúk beszámolóí szerint a Károlyi laktanyában a padlón, az internálótáborban szalmán aludtak. A reggeltől estig tartó mezőgazdasági és anyagmozgató munka mellett rossz volt az ellátás. A hatóság-nak az élelmezést úgy sikerült megoldani, hogy egyféle étel volt akár hetekig is. A mennyiséget tekintve az internáltak rá voltak szorulva otthon maradt családtagjaikra.¹⁴

Újfént Molnár Mártont idézzük, a nagy razzia után, 1945. augusztus 11-én írt, a püspöknek szóló jelentését. Azt a plébánost, akit nem vádolhatunk azzal, hogy a háború előtt-alatt náci-barát lett volna: „Ami a rendőrségnek izgató kaland volt, az itt leírhatatlanul kétségbeejtő nyomokat hagyott a lelkekben: a sok régebbi internálás után most ezen újabbak elhurcolásával száz és száz család széttépvé, kenyérkereső nélkül maradt. Szünetel a termények betakarítása, a munka. Az itthon hagyott családtagok kénytelenek mindig úton lenni, hogy távol levőknek némi ételt és ruhát vigyenek. S a még várható események miatt szinte elsovadtak az emberek félelmükben. Ez már nem élet! 2-3 évvel ezelőtt szökni szerettem volna innen a Volksbunddal való reménytelen küzdelmeim miatt, most pedig még nagyobb gyötrelmet okoz annak látása, hogy a legjobb, a bundtól távol álló családtagjaimra anyagi és lelki összeomlás vár. Az ártatlanokra való tekintettel komolyabb nyomozás megindítása volna kívánatos.”¹⁵

A FÖLDREFORM

A földreform a nagybirtokok és a háborús bűnösök földjeinek felosztását jelentette a kisparaszti birtokok létrehozása, elsősorban a szegényparasztság kedvezményezése okán. A paraszti társadalom földéhségének csillapítása régóta törekvése volt az ezt felkaroló politikai irányzatoknak, gondoljunk csak a népi írók mozgalmára. Már a Horthy-korszakban összekapcsolódott ez a svábkérdéssel, ami 1945 után pedig programszerűen jelent meg. Dunabogdányban nem volt nagybirtok, ezért itt ez az intézkedés a háborús bűnösök javait érintette. A politikai támogatottságot mindennél jobban óhajtó pártok szempontjából a svábkérdést újabb fronton politizálták át. Sváb házakat koboztak el, sváb családokat telepítettek össze, az üres házakba országon belüli (később pedig Felvidékről

¹⁴ A szemtanúk: Kammerer Teréz és Knáb Mária. Lásd Bonifert Mária: *Kitelepítettek és hazatérők. Ausgesiedelte und Heimgekehrte. (A dunabogdányi svábok kálváriája)*. Dunabogdány, Dunabogdányi Polgármesteri Hivatal, 1997.

¹⁵ Székesfehérvári Püspöki Levéltár. No. 4509-908/1945. Molnár Márton plébános levele Shvoy Lajos püspöknek. 1945. augusztus 11.

menekülő) telepeseket költöztettek. A telepések érkezése kiszámíthatatlan társadalmi feszültséget okozott, s a birtokrendezésben való visszaélés, amelyet az anomáliáktól terhes gyakorlat eredményezett, torzította az eredeti politikai szándékot, hogy a valóban háborús bűnösök kapjanak büntetést. A végrehajtásban egy-egy családnak 24, illetve 48 órát adtak a kiköltözésre. Noha készült terv, de többször a beköltöző mutatott rá, hogy mely ingatlant kívánja birtokba venni.

1947 júliusában, a kitelepítés előtti hónapban a községben 59 telepese család (284 fővel) tartózkodott.¹⁶ Az országosan 1946-ban induló sváb kitelepítés miatt is állandó bizonytalanságban élt a svábság, ellátási nehézségek akadtak, s többször került sor a község társadalmi csoportjainak összetűzésére. A kényszerű együttélést kocsmai verekedések tarkították, a telepések a terményben kárt okozó svábságról, a svábok a lusta, erkölcstelen és zabráló telepesekekről panaszkodtak. Az előjáróság – a helyzetet sokszor túldramatizálva – azzal bombázta az illetékes hatóságokat, hogy a németek kitelepítését mindenképpen hajtsák végre.¹⁷

A KITELEPÍTÉS

Ha az országos kitelepítéseket vesszük alapul, a dunabogdányi svábságnak a második hullámban kellett hazájukat elhagyniuk, mintegy másfél évvel az elsőt elindító budaörsi transzport után, 1947 augusztusában. Az ekkor kitelepítettek már Németország szovjet megszállási övezetébe kerültek. A kitelepítésben érintettek voltak családtagjaikkal mindazok, akik a német hadsereg kötelékében szolgáltak, tekintet nélkül önkéntes vagy kényszerített mivoltukra; továbbá a *Volksbund*-tagok; illetve akik magyar nevüket német hangzásúra cserélték vissza; valamint azok, akik az 1941-es népszámláláskor német nemzetiségűnek vagy német anyanyelvűnek vallották magukat.¹⁸

Dunabogdányban a kitelepítési névjegyzéket 1947. július 27-én függesztették ki az iskola aulájában. Nagyfokú rendőri jelenléttel augusztus 23–24-én történt meg a végrehajtás. Visszaemlékezők szerint az eseményen Rajk László belügyminiszter is jelen volt.¹⁹ 828 főt szállítottak teherautókkal Budafokra (a KSH-adat szerint 795 főt).²⁰ A tervezett augusztus 25-i

¹⁶ Észak-Pest Vármegye Dunabogdányi telepfelügyelőjének a kerületi telepfelügyelőhöz írt havi jelentése 68/1947. Magyar Országos Levéltár, XIX-K-11-d 90.d.

¹⁷ Jegyzői jelentés, 1946. július 3. Pest Megyei Levéltár, Előjárósági iratok. 778/1946.

¹⁸ 12330/1945. (XII. 29.) ME rendelet a magyarországi német lakosságnak Németországba való áttelepítéséről, 1. §.

¹⁹ Rudolf Irma és Herr Vilmos visszaemlékezése. Lásd Bonifert 1997.

²⁰ Az adatok forrása a birtokomban lévő 1948-as lista bogdányi példányának másolata. A listát az év márciusában helyben vették fel beidézéssel, 2631 sorban az alábbi rovatokkal: név / születési hely, év / összeírás kori cím / érintettség (anyanyelv, nemzetiség, Volksbund, SS) / kivételeztett-e / áttelepülésre kötelezett-e / áttelepítették-e / megjegyzés. Ez alapján tudjuk a kitelepítettek listáját összeállítani, mert az áttelepítés-oszlopban a 201/ megjelölés szerepel, azaz a szerelvéyszám, amellyel 1947 augusztusában kitelepítették őket. A listát 2004-ben, közvetlenül az előtt másoltam le, mielőtt a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatalból a Központi Statisztikai Hivatalba került volna át. Ez alapján készítettem táblázatokat, a KSH-ban pedig ez alapján készült el a Bibó 2004 kötet. Saját kiértékelésem és a KSH-é között feszül némi ellentmondás, ezt jelöltem a fentiekben.

(hétfői) 21 órás indulás helyett 15 órakor indult²¹ a szerelvény Németország felé 50 (néhány forrás szerint 30) marhavagonnal, vagononként körülbelül 30 személlyel.²²

Idézek nagymamám, Schilling Erzsébet leveléből, amelyben az utazást írja le itthon maradt barát-nőinek. „Szombaton későn érkeztünk Budafokra, az autóról leszállva látom, hogy Dunabogdány háromnegyed része ott van. Akkor már nem voltam olyan elkeseredett, mint amikor hazuról elindultam. A vasárnapot Budafokon töltöttük, de mondhatom, nem nagyon tudtuk, hogy vasárnap van. A Flekivel és még többen voltunk egy vagonba’. Hétfőn délután indultunk Budafokról, képzeljétek el, milyen érzés volt ez. Már sötétedni kezdett, mikor Vácra értünk, amikor Vác és Nagymaros között voltunk szembe Bogdánnyal, mennyire összeszorult a szívem, láttam itt-ott felbukkanó lámpafényt és elképzeltem a házat, amiben egy héttel ezelőtt milyen nyugodtan éltünk. Nagymaroson megállt a vonat egy pár percre és onnan Szob felé tartottunk, ott is megálltunk egy kicsit, és ezután átléptük a határt. Az megint egy nehéz érzésbe került. Ott utaztuk a gyönyörű Csehországot, igazán sok szépet láttam. Nagyon sokáig tartott még Németföldre kerültünk, az út nem volt valami kellemes, habár szép idő volt, de 31-en voltunk egy vagonba’, az éjszakák, arról nem is írok, alig volt hely az állásra.”²³

Éjszaka Szob–Párkány állomásoknál lépte át a szerelvény a csehszlovák határt, kedden Csehországon keresztül Brünn és Prága érintésével érkezett a német határhoz, Bad Schandauba. Itt fertőtlenítés után személyvagonokban folytatták útjukat a kitelepítettek, és 30-án szerda éjjel érkeztek meg a pirnai lágerbe. Innen péntek délre kerültek Hoyerswerdába: ez a kb. 50 kilométeres út másfél napig tartott.²⁴ Több hét táborélet után a bogdányiakat nagyjából két körzetre határolhatóan, falvakban szállásolták el ottani családoknál, Grossenhain és Auerbach környékére. Sokan kerültek szén- és uránbányába, vagonrakásra. A mind anyagiakban, mind pedig elvesztésében súlyosan károsult Németországnak nagy szüksége volt munkáskezerekre, mégis, a kulturális különbözőségek és a nehéz gazdasági helyzet folytán feszültségek támadtak a vagyontalanul érkező kitelepítettek és a helybeliek között. A dunabogdányiak túlnyomó része, amint tehetett, a nyugati zónába szökött. Többen megpróbálták az illegális hazaszökést is. 1948 márciusában a dunabogdányi előjáróság 21 ilyen személyről tudott.²⁵ Ez utóbbi bujkálással járt, hiszen a kitelepítettek a kitelepítéskor az országhatár elhagyásával jogilag állampolgárságukat és természetesen ingó és ingatlanvagyonukat is elvesztették. Razziák során keresték őket, elfogásuk esetén Ausztriába toloncolták őket.

²¹ Menetrend 1947. augusztus hónapban induló kitelepítendő sváb szerelvényekről. Magyar Országos Levéltár XIX-K-11-d.

²² Vö. Liebhardt István naplója. In Liebhardt András – Liebhardt István: *Út az új Heimatba*. Dunabogdány Német Nemzetiségi Önkormányzat, 2017.

²³ A tulajdonomban lévő levél szintén megjelent: Liebhardt-Liebhardt 2017.

²⁴ Az útvonalhoz lásd például Bonifert 1997; Liebhardt-Liebhardt 2017.

²⁵ Erős László jegyző levele a helyi rendőrségnek Pest Megyei Levéltár, Előjárósági iratok. 318/1948. A feljegyzés az érintettek nevét, adatait tartalmazza, amelyekről a már idézett 1948-as lista felvételekor szereztek tudomást.

1. táblázat: A dunabogdányi kitelepítettek életkor és nem szerinti megoszlása, 1947

Életkor	Férfi	Nő	Σ
71–	4	9	13
61–70 éves	26	23	49
51–60 éves	46	61	107
41–50 éves	61	83	144
31–40 éves	45	74	119
21–30 éves	23	53	76
11–20 éves	87	94	181
–10 éves	70	67	137
Kora nem közölt	1	1	2

Forrás: saját szerkesztés²⁶

Egy 1948-as jelentésében a község előjárósága bizonytalan volt azon személyek státuszát illetően, akik a névjegyzéken ugyan rajta vannak, de mégsem telepítettek ki. Ez a bizonyítéka annak, hogy a községben a kitelepítés félbeszakadt. Hogy ennek mi volt az oka – a szállító- vagy a befogadókapacitás hiánya, esetleg egyéb szándék –, nem tudhatjuk, de olyan helyzetet teremtett, amit úgy nevezhetünk, hogy igazságtalanság az igazságtalanságban. Hiszen a félig végrehajtott kitelepítéssel az a helyzet állt elő, hogy (az SS vagy a *Volksbund révén*) politikailag érintettnek vélt személyek közül sokan itthon maradtak, míg például a pusztán német anyanyelvűek egy részét az első telepítési blokkban már kitelepítették. A felháborodást növelte helyben, hogy 1947. október 28-án a kitelepítési törvényt módosították, és hatálya alól kivonták az „anyanyelvűeket” (természetesen nem visszamenőleges hatállyal), így az itthon maradt rokonok kérelmek százait zúdították a hatóságokra, hogy családtagjaikat visszatelepítsék.

1948. márciusában újra vizsgálat alá vonták a sváb személyeket.²⁷ Ezen a listán az augusztusban kitelepítettek, a még áttelepülésre kötelezendők, a mentesítettek (nemzetgazdasági szempontból nélkülözhetetlen személyek, ha politikai érintettségük nincs, ezek körét a törvénymódosítás szellemében szélesítették), valamint a helyi illetőségű, de más községben, illetve ismeretlen helyen tartózkodók találhatók. E lista a fennmaradt egyetlen hiteles forrás, ami alapján ismerjük a kitelepítettek adatait. A listát a községben a lakosság bekértesével és azonosításával vették fel, ami az újabb kitelepítést (illetve az előző befejezését) készítette elő. A Belügyminisztérium 1948. áprilisában le is küldte a községbe az új kitelepítési listát, amely alapján a közben enyhített törvényi előírás miatt már „csak” további 171 főt akartak kitelepíteni,²⁸ azonban a hazai és nemzetközi helyzet megváltozása miatt erre már nem került sor.

²⁶ A 19. lábjegyzetben megnevezett adatok alapján.

²⁷ Lásd ugyancsak a 19. lábjegyzetet.

²⁸ Lásd részletesen Őri Péter: Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon. In Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *A Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Kutatóintézetnek 2002. évi történeti demográfiai évkönyve*, 2002. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Kutatóintézet, 2002. 39–73.

A KITELEPÍTÉSHEZ VEZETŐ ÚT BOGDÁNYBAN

A jogkorlátozások időszakának bemutatása után az előzményekre térünk ki, két vonatkozásban. A nemzetiségi hovatartozást és a pártpreferenciákat, vagyis a népszámlálásokat és a választásokat vesszük górcső alá. Látni fogjuk, hogy Dunabogdány esetében mindkettő specifikus, ellentmondásokkal terhelt eredményekre vezet. Vagyis nehezen fogható meg és deríthető fel a valódi értékválasztás az önbevallást feltételező eredmények mögött, ami azért tragikus ezekben az esetekben, mert mindkét terület (a nemzetiségi hovatartozás és a politikai beállítottság) hivatkozási alapul szolgált a németeket érintő 1945 utáni jogkorlátozásoknak.

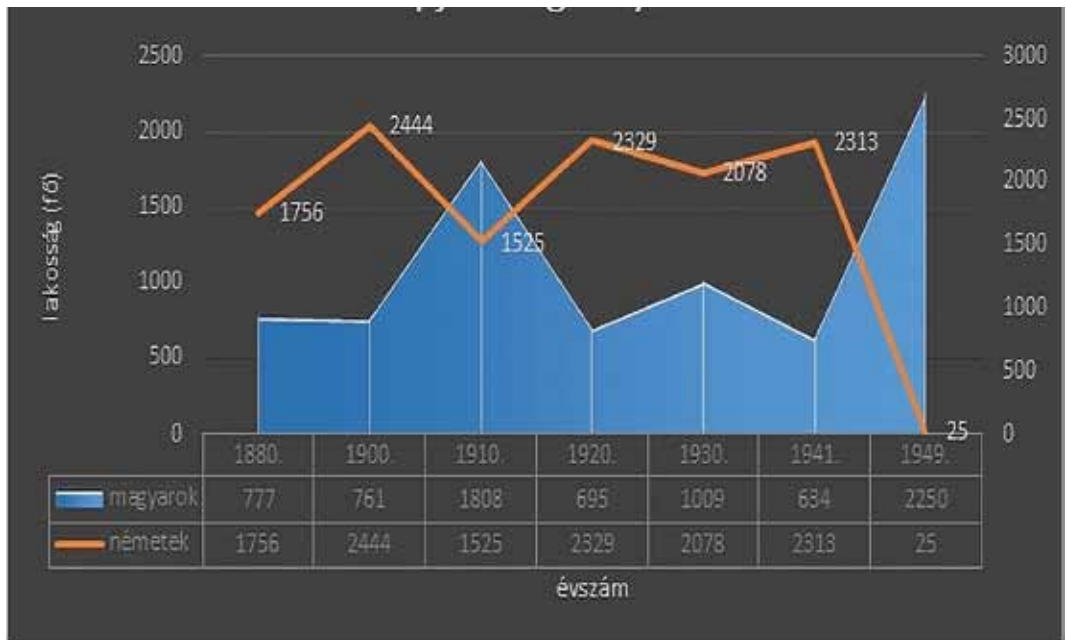
NÉPSZÁMLÁLÁSAINK

Átfogó népességösszeírásra a felvilágosult abszolutizmus idejében tett először kísérletet a Habsburg Birodalomban II. József, de statisztikai értékű, intézményesített és tudományos igényű felmérésre először 1870-ben került sor.²⁹ Ekkortól 10 évente tartottak népszámlálásokat, amelyek alapján most a nemzetiségi vonatkozásokat vizsgáljuk meg Dunabogdány esetében, egyrészt rámutatva arra, hogy az itteni tendenciák eltérnek az országosan mért etnikai változások tendenciáitól, másrészt pedig arra is, mennyire megkérdőjelezhető az önbevalláson alapuló identitásállapotfelmérés hitelessége, amennyiben ez alapján az egyént – ahogy a dunabogdányi német származásúakat is – akár vagyonekjobzással és kiutasítással is járó jogfosztások érhettek. Ez a számok mögött rejlő egyének igazán nagy tragédiája.

Bogdányban 1880-ban 1756 személy (66%) vallotta magát németnek (magyarnak: 777 fő, 29,5%). 1900-ban már 75% a svábok aránya, 2444 fővel, míg a magyarság száma stagnál, kissé csökken is (761 fő, 23,5%). 1910-re jelentősen lecsökken a magukat németnek valók csoportja, 1525 főre (45%), és a község német betelepüléstől számított története folyamán először a „magyarság” kerül többségbe (1808 fő, 53%). 1920-ra azonban „visszanémetesedik” a község, kétharmadot meghaladó állapotba: 2329 fő (695 magyar). 1930-ra is tartja az arányt, bár lassan „magyarosodik”: német 2078 fő (67%), magyar 1009 fő (32%). 1941-ben külön jelenik meg az anyanyelv és nemzetiségi bontás: 2313 fő a német anyanyelvű, míg a nemzetiség 1715 fő, miközben 634 fő a magyar anyanyelvű és 1235 a magyar nemzetiségű. 1949-ben pedig mindössze 25-en vallották magukat német nemzetiségűnek.

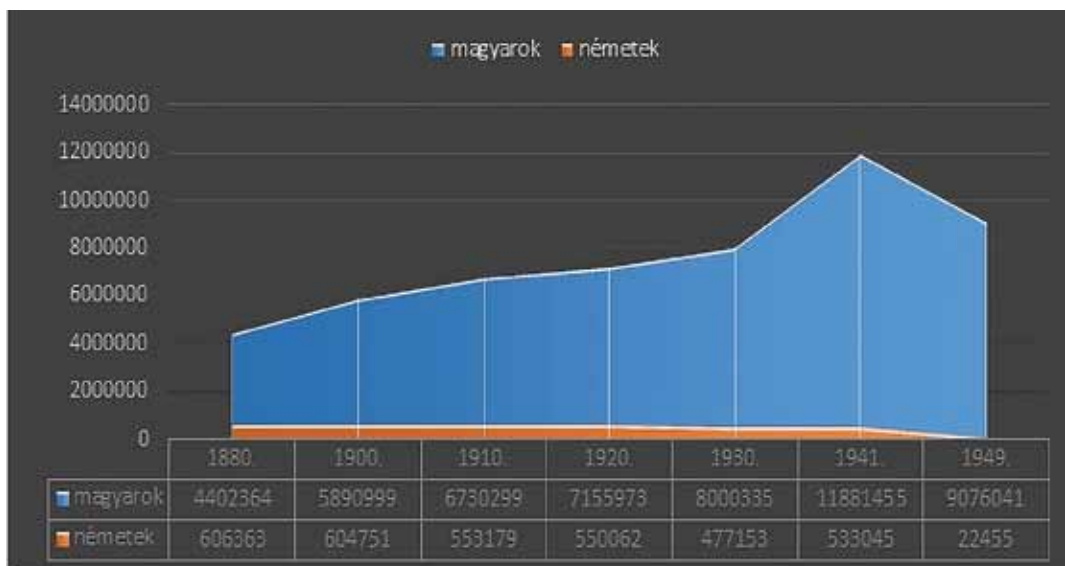
²⁹ Lásd részletesen Őri Péter: Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon. In Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetnek 2002. évi történeti demográfiai évkönyve, 2002.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, 2002. 39–73.

1. ábra: A magyarok és a németek száma Dunabogdányban a népszámlálások alapján

Forrás: saját szerkesztés KSH-adatok alapján

2. ábra: A magyarok és a németek száma Magyarországon a népszámlálások alapján

Forrás: saját szerkesztés KSH-adatok alapján

Összevetve az országos tendenciával: míg 1880 és 1930 között a németek száma fokozatosan csökkent az országban (606 363 főről 477 153-ra), Dunabogdányban meglehetősen hektikus a „görbe”, a községben a német/magyar identitás kérdése feltehetően komolyan napirenden lehetett. Ha valamilyen eseményhez kötni szeretnénk ezt, akkor érdemes kiemelni, hogy az 1900-as évek közepén zajlott le a helyi oktatás állami kézbe vétele, amelynek egyik fő oka bevallottan a magyarosítás. A Királyi Kerületi Tanfelügyelő írja az iskola államosítása kapcsán: „Céljai közül a legfontosabb a fővárost környező nem magyar ajkú községeknek az iskolák által leendő magyarosítása. Mert bizony 30 évvel ezelőtt a legtöbb helyen írmagul sem lehetett magyar szót hallani.”³⁰ Nem valószínű, hogy néhány év leforgása alatt az identitás mélységéig ható változásokat generált volna az oktatás, valószínűbb, hogy a valóság elfedésbe kerülése lehet az adatok mögött. Vajon az 1910-es összeírásnál a valós helyzetet diktálták-e be az érintettek, vagy azt vették-e fel a biztosok? Csakhogy az 1920-as „visszanémetesedés” is kérdőjelekkel terhelt. Talán közvetlenül a „forradalmak”, a román megszállás és Trianon után jobban felvállalták az identitásukat a helyi svábok? Vagy a másik oldalról kapott figyelemmel kísért túlbiztatást a közösség, hiszen 1909-ben a német ügyet bátran felvállaló ráckevei sváb pap, dr. Hufnagel János került a községbe plébánosnak? Források hiányában a válaszokat nem tudhatjuk.

A kitelepítés után közvetlenül nyilvánvalóan a félelem diktált (1949-ben 25 fő német nemzetiségű), ami még a további évtizedekben is érezte a hatását. (Az üldöztetésen túl a KSH-nak a kitelepítési névjegyzékek összeállításában játszott szerepe is konkrét oka ennek.) Mindenesetre a népszámlálások nemzetiségi vonatkozásaira forráskritikával kell tekintenünk: nem túlzó általánosítás, hogy pró és kontra még napjainkban is merülnek fel politikai kérdések, pedig az asszimiláció már megállíthatatlannak tűnik. Nemzetiségi szempontból – még ártatlannak tűnő korszakunkban is, amikor kvóták és támogatások kapcsolódnak a számok súlyához – lehet kampányíze és érdekezérelt vetülete egy-egy hivatalos önbevallás lebonyolításának. Ne legyenek illúzióink, ez a korábbi népszámlálások során is így volt, sőt valószínű, hogy még inkább így...

A HORTHY-KORSZAK VÁLASZTÁSAI

Hogy a nemzetiségekre általában politikai tényezőként tekintenek, ebben nincs újdonság a történelemben, különösen a többnemzetiségű országokban, illetve régiókban. Ha szűkebben a magyarországi német nemzetiséget vesszük, akkor a 18. századi betelepüléstől napjainkig tartó időszakban két, egymással összefüggő időszak volt, amikor politikailag is felértékelődött a szerepe

³⁰ Tóth József királyi kerületi tanfelügyelő 30 évi szolgálat után nyugdíjba vonult, és (többek között) e szavakkal búcsúzott 1906. január 17-én. Vö. Móró Gáborné (szerk.): *Dunabogdányi Általános Iskola / Grund- und Hauptschule, 1904–2004. Jubileumi évkönyv*. Dunabogdány, Dunabogdány Község Önkormányzata, 2004.

ennek az etnikumnak: ez a Horthy-korszak, valamint az 1945 utáni fél évtized. A Horthy-korszakban³¹ az 1930-as évekre megerősödő és a közép-európai térséget is mindinkább erőterébe vonó Német Birodalom nyugtalanító hatása az, amely különleges helyzetet teremtett a hazai németiség számára. A német és magyar politika is magas szinten foglalkozott a mintegy félmillió hazai németiséggel: diskurzusaik a lojalitásról, az értékválasztásról és a nemzetiségi jogokról szóltak.

Ezzel a felértékelődéssel sajnos kevés esély nyílt arra, hogy a németiség önmagát, önmaga képviselőjét, a saját maga álláspontját érdekei mentén, differenciáltan jelenítse meg, de lehetőséget adott valamiféle kifejezésre. Mielőtt a szervezeti, intézményi, illetve egyesületi lehetőségeket számba vennénk, nézzük meg a legkézenfekvőbb politikai megnyilatkozást, a választásokat.

A dualista időszak választásai kis túlzással nyílt, járási székhelyre tartó kortesutak voltak csupán. A Károlyi-korszak demokratikusabb választójogi törvényt ugyan hozott, de az általa kitűzött választást már az a Tanácsköztársaság tartotta meg, amely addigra nemcsak korlátozta a választójogot, hanem csupán a szocialista és szociáldemokrata közös jelöltekre lehetett szavazni. Így a választások történetéből esetünkben, az 1990 utáni korszakot leszámítva, a Horthy-korszak, valamint a közvetlenül a II. világháború utáni, a kommunista hatalomátvételbe tartó korszak választásait érdemes górcső alá venni. Vajon mennyire reprezentatívak az eredmények, miközben a választójogi szabályozás mindkét esetben erősen korlátozó tényező? Az 1945 utáni rövid periódus választásainál (1945, 1947) a svábságot erősen diszkriminálták, ezért különösen a Horthy-korszak választásai figyelemre méltóak: dunabogdányi szempontból a nemzetiségi dimenzió kívül nem is igazán adható más magyarázat annak különleges mivoltára, az országotól és átlagostól való feltétlen különbözőségére.

A II. világháború kitörésének „előestéjén” tartott 1939-es választásnál sikerült az ellenzéknek, főként az egyre magabiztosabb szélsőjobboldalnak elérnie, hogy végre ne nyílt szavazással válasszanak a vidéki településeken. A kormánypárt, a Magyar Élet Pártja (MÉP) ezért ezen a választáson a választókerületek átszabásával, valamint a választásra jogosultak számának további szűkítésével kívánta pozícióit megtartani. Országosan az 1939-es választáson a jogosultak száma a népességnek körülbelül 30%-át tette ki, a Tanácsköztársaság idején érvényben lévő mintegy 60%-kal, a mai mintegy 80%-kal szemben. A műveltségi census (a 6 elemi elvégzése) 250 ezer fővel csökkentette a választói létszámot, a törvény továbbá a polgároktól 6 év helyben lakást kívánt meg úgy, hogy a férfiaknál a 26., a nők esetében a 30. életév betöltésével járt szavazati jog. (Ne feledjük: az akkori társadalomban sokkal nagyobb arányt tettek ki a fiatalok, mint napjainkban, miközben a várható élettartam 57 év körül volt, szemben a mai 75 évvel.) Bevezették a többes választójogot: a választók kétharmada két (listás és egyéni) szavazattal rendelkezett. 260 főre növelték az országgyűlés létszámát (135-en egyéni választókerületből, 125-en listáról kerültek be

³¹ Az alfejezet adataihoz lásd bővebben Püski Levente: *A Horthy-korszak parlamentje*. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2015.

a képviselőházba.) A Horthy-korszak szigorodó választójogi törvényei következtében az 1939-es országgyűlési választáson közel 400 ezerrel kevesebben választhattak, mint 1920-ban, miközben az ország népessége 15%-kal nőtt. A titkos szavazásért „cserében” bevezetett kormánypárti biztosítékok a kormánypártok sikerét hozták: az 1939-es választásokon országosan 50,66-os szavazati aránnyal a mandátumok 69,62 százalékát szerezte meg a kormánypárt. Második helyen mintegy 14%-os szavazati aránnyal a mandátumok 11%-át a Nyilaskeresztes Párt kapta.³²

Dunabogdányban listás szavazásra 1420 személy volt jogosult. Közülük végül 1348-an voksoltak, illetve 1292 szavazat lett érvényes. Az eredmény pedig mellbevágó: 862 fő (66,72%) szavazott a Nyilaskeresztes Pártra. Beszédés, hogy a kormánypárt csak a harmadik helyen végzett. Az egyéni képviselő-választás itt az új választójogi törvényen kívül is külön izgalmakat rejtett, ugyanis az 1910 óta e kerületben győztes, a tevékenységét a Horthy-korszakban is folytató, így az állandóságot jelképező Almásy László 1936-ban elhunyt. Három jelölt mérettette meg magát: a kormánypárti Teleki József, a nyilaskeresztes, a Szálasi-perben később halálra ítélt és kivégzett Csia Sándor, valamint a szociáldemokrata Bechter Péter. A mandátumot végül 52%-kal Csia nyerte – ám Dunabogdányban ennél jóval nagyobb támogatottságot szerzett: 73,52%-ot! (Teleki 22,66, Bechter 3,86%-ot kapott.)³³

2. táblázat: Az 1939-es országgyűlési választások eredménye négy településen (listás szavazatok)

Párt	Dunabogdány		Budakalász		Budaörs		Tahitótfalu	
	szavazat	%	szavazat	%	szavazat	%	szavazat	%
Nyilaskeresztes Párt	862	66,72	567	50,72	1808	54,75	289	29,58
Egyesült Kereszténypárt	185	14,32	67	5,99	447	13,54	43	4,4
Magyar Élet Pártja	172	13,31	287	25,67	776	23,5	545	55,78
Magyar Szociáldemokrata Párt	38	2,94	169	15,12	168	5,09	52	5,32
Független Kiszgazda Párt	35	2,71	28	2,5	³⁴	-	48	4,91

Forrás: saját szerkesztés

A választókerületben tehát a nyilasok győztek, még a magyar és a kiszgazda Tildy Zoltánt néhány éve még saját lelkészeként számontartó Tahitótfaluban is mintegy 30%-ot kaptak. Az is megérne

³² Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon, 1920–2010*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2010.

³³ Lásd ehhez Földes–Hubai 2010.

³⁴ Budaörs a Budapest-környéki választókerületbe került, itt pedig – ahogy a fővárosban sem – az önmagát hagyományosan agrárpártnak definiáló kiszgazdapárt (FKGP) nem jelentkezett valódi megméretendő erőként.

egy misét, hogy hazánk e táján a magyar települések némelyikén ez miért is volt így, ha országosan nem. Mindenesetre a körzetben a német nemzetiségű településeken nagyobb arányú volt a nyilas győzelem: az összefüggés a német nemzetiség jelenléte és a nyilaspárt sikere között kimutatható (például Budaörs: 54,75%, Budakalász: 50,72 %). Dunabogdányban volt azonban a legnagyobb arányú, kétharmados eredmény! Sokkoló. Egyediségében különösen erősen. Azt is mondhatnánk, hogy micsoda „náci” fészek volt ez itt! Vérmesebb értelmezésben a bűn és bűnhődés szükségszerűségén filozofálhatunk, mindjárt a korszak – a környező településeken szóbeszédben megfogalmazott – bélyegével: „lám, lám, Kisberlin”. Így „érthető és jogos” az egy évtizeden belül bekövetkező kitelepítés?

A kérdés azonban nem ilyen egyszerű! Ha visszaugrunk a Horthy-korszak két korábbi választásához, amelyek – mint utaltunk rá – még ráadásul nyílt szavazással is jártak, vagyis ezekkel kapcsolatban az egzisztenciális félelem és egyéb presszió valóságként lehetett jelen, érdekes megvilágításba helyezik az 1939-es választást és talán az okokra is rámutatnak.

Tudnunk kell, hogy az 1939-es választás nyilas győzelmét leszámítva, a körzet mindig kormánypárti győzelmet hozott, 1926-ban, valamint 1931-ben ráadásul csak egy jelölt indult, ebben nem sok izgalom volt tehát: egyhangú lett az eredmény. Viszont az 1922-es, valamint az 1935-ös választáson, amint lehetősége adódott rá, Dunabogdány eltért a körzeti eredményektől. 1922-ben mintegy 60% az országosan 10%-ot elért szociáldemokraták jelöltjére (Gonda Béla, Magyarországi Szociáldemokrata Párt), 1935-ben pedig 79% az országosan 2%-ot szerző legitimistákra (Vértes István, Nemzeti Legitimista Néppárt) szavazott.

Íme, itt egy közösség, amely „hithű” szociáldemokratából szűk másfél évtized leforgása alatt „büszke királypárti” lesz, majd 4 évre rá – bejárva a girbegurba politikum széles spektrumát – „Szálasi-rajongó”! Végig kétharmad közeli vagy inkább azt meghaladó aránnyal. Magyaráztatul felelősséggel azt állapíthatjuk meg, hogy a valódi értékválasztásra valószínűleg nem derítettünk fényt. Arra azonban igen, hogy a dunabogdányiak kimondottan protestszavazók voltak a Horthy-korszakban. Vagyis, ha lehetőség adódott arra, hogy ne a kormánypártra szavazzanak, ezt elsőprő többséggel megtették, még hozzá úgy, hogy egységesen egy irányba húztak, akkor is, ha több ellenzéki közül választhattak. A Horthy-éra iránti negatív érzület bizonyára annak nemzetiségi politikájában keresendő. Ennek egyik terepe az iskola volt, ahol – mint arra korábban rámutattunk – 1904-től, majd a korszak nagy részében folyamatosan napirenden volt a sokszor erőltetett magyarosítás. Ezen kívül a falu gazdasági elitje úgy érezhette, hogy a lehetséges további gazdasági-társadalmi felemelkedés feltétele is a teljes magyarosodás. A következtetés pedig az, hogy e korszak helyi választási eredményeiben a magyar kormányerők irányában a protestjelleg nagyon erős. Ez az ellenállás, amikor formát keres az önkifejezésre, nem ideológiai megkötöttségben mutatkozik meg és a protestjellegén túl nélkülözi az elvi-ideológiai alapot. Kijelenthetjük, hogy

nem sok mindennel volt felvértezve a dunabogdányi német közösség, amikor az 1930-as évek végén – a német nemzetiség történetében először – tényleg elhúzták előtte a „mézesmadzagot” a *Volksbund*-dal. Egy olyan struktúrával, amelyet kimondottan számára készítettek el a nagypolitika boszorkánykonyhájában.

ÖSSZEFOGLALÁS

A mintegy félmillió hazai németsegből kb. 200 ezer főt telepítettek ki a hatóságok a kollektív bűnösség elve alapján. Az egész eseménysor a hazai németiség és Magyarország viszonyának kérdését feszegeti. A svábságnak sok tekintetben más „az anyaországhoz” fűződő viszonya, mint a Kárpát-medence legtöbb etnikumának. A 18. században betelepülők a nemzeti ébredések korszaka előtt hagyták el „Németországot”, ami addigi történeti hagyományaik szerint is sok tekintetben, de épp akkoriban a vesztfáliai béke (1648) következményeként tulajdonképpen fejedelemségek sajátos halmaza volt ekkor. A kivándorlók kultúrájukat, nyelvüket őrizték, de nem rendelkeztek olyasfajta kapcsolatokkal és azonosulással Németország iránt, mint például a kibocsátó régióval évszázadokon át kereskedelmi kapcsolatot ápoló erdélyi szászok vagy a többi magyarországi nemzetiség az „anyaország” iránt. Ez a 20. századig így volt. A náci Németország azonban sokakat integrált sikerrel a nagynémet eszmébe, mégsem olyan mértékben, hogy homogénnek lehetne ebben tekinteni a hazai svábságot. Elfogadhatatlan ráadásul, hogy ezt anyanyelvi és nemzetiségi hovatartozás alapján következtessék, különösen, mivel épp a községi adatokon láttuk, mennyire megbízhatatlanok voltak.

Németország újbóli és expanzívabb megerősödése az érem egyik oldala. Az életszerű magyar félelmeken túl, önmagában is munkált a társadalomban általában a nemzetiségek irányában a bizalmatlanság és különösen – a zsidóság mellett – a németellenesség. Ez utóbbi viszonyulás céltábláján a hazai svábság úgy szerepelt (például a papi és a katonai pályákon), mint beolvadni képtelen vagy magyarosodásában is gyanút ébresztő „ötödik hadoszlop”, a magyar parasztság életterét elvevő erő, a Budapestet fojtogató sváb gyűrű stb. De ez az attitűd már a trianoni traumát megelőző időszakban is jelen van.

Ami Dunabogdány életében tapintható módon jelentkezik ebben az időszakban, az a katolikus elemi iskola államosítása során tapasztalt szándék a politikum részéről. Az eljárás ellen tiltakozó püspöknek szóló miniszteri válaszból (1903. február 28.) tudhatjuk, az egyházi fenntartású intézmény „tanulóinak nagyobb része a 2. osztályban is a magyar beszédbeli képességről még halvány fogalommal sem bír”, illetve „a magyar nemzeti irányú népoktatás követelményeit távolról sem látja kielégítve s ezen bajokat a székesfőváros közvetlen közelében tovább tűrni nem lehet”.³⁵

³⁵ A vallás- és közoktatásügyi miniszter 9086/1903. ikt. számú levele Városv Gyula székesfehérvári püspök 1326/1903. ügyiratszámú levelére, amelyet a püspök idéz Priskovich Antal dunabogdányi plébánosnak írt levelében. Dunabogdány, Plébániai iratok, 435/1903.

Az oktatás állami kézbe vétele után erőszakos magyarosítással (például az iskolában szünetekben sem engedték a sváb nyelv használatát) érték el az ifjúság és tulajdonképpen a helyi svábság két-nyelvűségét, ami kétségkívül jelentett előnyöket a magyar társadalomban történő érvényesülés terén, de a módszerek bizonyára sértették a nemzetiségi jogokat, és rossz vért is szülhetett egy olyan tovább bonyolódó évszázad első éveiben, mint a 20. század.

Láthattuk, a választások – speciális, az országos eredményektől merőben eltérő eredményei – kapcsán, hogy milyen erős a kormányzatellenesség, és az eredmények ezen kívül mennyire nem mutatják meg a valós pártpreferenciákat. Rámutattunk, hogy ezzel egy időben a pusztán kulturális alapú, a nemzetiségi életet fenntartó intézményi, szervezeti lehetőségek milyen mértékben szűkültek be, illetve csatornázódtak egy irányba, a *Volksbund* világába.

A II. világháborút követően minden politikai erő a németiség megbüntetése mellett állt ki, és eltérő hangsúlyokkal, de kitelepítéspárti volt. Ebben a nemzeti irány nem különbözött alapvetően a szélsőbaltól. A kommunista párt németiséggel szembeni bizalmatlanságán – a háborús szerepvállaláson túl – nem csodálkozhatunk: a munkájára, önállóságára büszke, viszonylag tehetős és alapvetően vallásos svábság nem volt az új rend eszményi archetípusa. Mégis, a korabeli sajtó „vissza nem térő lehetőség”-ként, „új magyar honfoglalás”-ként, nemzeti ügyként visszhangozta a kitelepítést, a teljes politikai spektrumon nemzeti színezetet kapott az ügy,³⁶ amit nem lehet mással magyarázni, mint az erre fogékony közvéleménnyel. Ráadásul a törvényhozáson túl a politikai erők is szerepet játszottak a folyamatban, a végrehajtás a „hátrahagyott” vagyon újraelosztásával is járt, amelyben a politikai pártok mindegyike igyekezett versenybe szállni. Most csak azt emeljük ki, hogy míg a kommunista befolyás alatt álló Belügyminisztérium a Népgondozó Hivatal révén intézte a telepítéseket, a Földművelésügyi Minisztérium a kiscgazdák égisze alatt a Földbirtokrendező Tanács jóvoltából járt el a telepítésekkel kapcsolatos földkérdésekben – egymással versengésben és egymás hatásköreit is átfedve.

A svábság mellett felszólaló néhány nagyon fontos hang (például Bibó Istváné, Mindszenty Józsefé, Márai Sándoré) beleveszett az ellenségesen viszonyulók hatalmas kórusába. A hazai németiség és zsidóság tragédiája sok vonatkozásban nagyon különbözött, azonban az tény, hogy bár más-más rezsim égisze alatt, de egy évtizeden belül két fontos kisebbségétől igyekezett szabadulni az ország. Mindkettő nemcsak emberi tragédiákkal járt, hanem magyar szempontból is óriási veszteséggel. Az a képességallokáció vagy képességstruktúra, amellyel bírt e két kisebbség, pótolhatatlan volt. Természetesen az axiológia világában nem is kerülhet mérlegre az emberi élet vagy sors a pőre anyaggal, de az ország számára nagyon bagatell

³⁶ Lásd ehhez részletesen Föglein Gizella: *Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról, 1945–1993. Forrásközlések, tanulmányok, cikkek.* Budapest, Ister Kiadó, 2000.

ellentételezés maradt az utánuk szétzabrálnakó vagyon. Akkor is, ha a sváb házak egy részébe ugyanolyan felvidéki kisemmizettek kerültek, mint idehaza a svábok voltak.

Annak bizonyosságául, hogy a magyarországi németség Magyarországot tekinti hazájának, álljon itt a kitelepítéshez közeli időszakból egy „mérés”. Nincs adatunk arra, hogy a svábság a többségi társadalomhoz képest nagyobb arányban „disszidált” volna 1956-ban. Pedig az országok között ekkor már tapintható egzisztenciális különbségeken túl nyelvi előnyökkel és – éppen a kitelepítés következtében – rokon kapcsolatokkal is rendelkeztek volna. Mégsem volt jellemző. Sőt, hogy személyes példával éljek, a kitelepítésből „a semmibe” visszazökő nagyszüleim, miután több év bujkálás után visszakapták állampolgárságukat (vagyonukat természetesen nem), és újrakezdték életüket, a többségi társadalomhoz hasonlóan évtizeddel az események után sem kaphattak úgy útlevelet kinn maradt családtagjaik meglátogatására, hogy az egész család együtt mehessen. Ne-hogy kinn maradjanak. Külön abszurditása az indoknak, hogy ők már úgy is visszazöktek, hogy semmijük sem volt, csak az üldöztetés...

És mi a helyzet ma Bogdányban? A jogkorlátozások, ezen belül elsősorban a kitelepítés felgyorsította az asszimilációs folyamatokat, és egy viszonylag zárt kulturális és nyelvi közeget zúzott szét. Az emelt óraszámú iskolai nyelvoktatás, a nemzetiségi összejövetelek, a községben nagy tradíciókkal rendelkező zene magas szintű művelésének és intézményesített támogatásának fényében sem tűnik visszafordíthatónak a mind teljesebb asszimiláció. A „sváb” nyelvet, amelyet a legidősebb generáció anyanyelvként beszél, a „köztes” generáció már csak némán érti, a legfiatalabbak pedig legfeljebb utolsó tanúként hallgatják, vagy napjainkban inkább már csak csengését őrzik fülükben.

ZÁRSZÓ HELYET: BOGDÁNYBAN ÉPP 300 ÉVE

Az identitás összetevői, hogy miből is áll össze a „mi vagyok én”, az egyén szintjén vizsgálható, ám számos ága-boga, amelyből valaki felépül, nehezen választható el a közösségitől, az „én is ilyen vagyok”, illetve a „mi vagyunk” fogalmától. Az identitás ugyanis azonosulás: valaminek a meglétét, bennünk élését, közös mintázatot, értékeket és szerencsés esetben ezek felvállalását jelenti.

A közös múlt tudata, a származás, a többé-kevésbé vérségi-rokon kapcsolat megléte (és lazulása), valamint a közös nyelv elvesztése után a további kapcsolódást a kultúra közege teremtheti, illetve tarthatja meg. Itt is vitatható, hogy a magyarországi és a bogdányi sváb kultúra a maga periférikus, területileg tagolt mivoltában mennyiben őrizi, őrizhette meg sajátos, archaikus és helyi jellegzetességeit. Mennyiben vehet át, vagy kénytelen átvenni identitásképző és -megtartó elemeket a kiszakadás után – immár 300 éve – külön fejlődő német(országi) kultúrából?

Számos ponton kapcsolódunk a német kultúrához. Ez a magyar kultúrát is gazdagítja és termékenyíti, és sok-sok értéket teremt a soknemzetiségű hazának. Magyarország szürkébb és szegényebb hely lenne a nemzetiségei nélkül! De azt se feledjük: sváb mivoltunk Magyarország nélkül kék-fehér virág lenne a légi üres térben, Bogdány nélkül kék-fehér virág lenne meddő talajon!

Mi a sváb? Tették már fel sokféle minőséggel e kérdést, a magyarral egész bizonyosan... Nem nemzetkarakterológiai egyszerűsítés és sűrítés a célom a feltevésével, de kétségtelenül a metafizikai kérdésekhez hasonlóan bonyolult téma ez. Azt hiszem, olyan típusú, mint hogy meg lehet-e ragadni a lelket? Egy helység szellemét, szellemiségét? Amelyet sok végigélt élet küzdelme, öröm és bánat, felemelő és tragikus történetek ezrei hagynak nyomként a falun, a tájon. Megragadható-e a történetekből áradó kultúra, amely díszes szövetkabátként öleli át a jövőndő nemzedékeket? Megfogható-e a tájat sajátos kultúrtájává formáló ember? Árad-e valami megfoghatatlan szellemiség, amely akár az erre vetődő idegent is magával ragadja, ha más nem, a sejtés szintjén, hogy itt e helyben, valami más, valami egyedi van jelen? És mit tegyünk, hogy ez még évtizedek múlva is érezhető legyen?

El kell végeznünk a szellemi munkát: meg kell fogalmaznunk értékeinket, és meg kell találnunk, hogyan mentsük, hogyan vigyük át sváb színünket a jövőndőbe, munkával és szorgalommal, hogy sváb mivoltunkkal „gyermekünkben is itt legyünk!” Közös hazánk boldogulására.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bibó István: *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*. Budapest, Magyar Statisztikai Társaság Statisztikai Történelmi Szakosztály – Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2004.
- Bonifert Mária: *Kitelepítettek és hazatérők. Ausgesiedelte und Heimgekehrte. (A dunabogdányi svábok kálváriája)*. Dunabogdány, Dunabogdányi Polgármesteri Hivatal, 1997.
- Föglein Gizella: *Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról, 1945–1993. Forrásközlések, tanulmányok, cikkek*. Budapest, Ister Kiadó, 2000.
- Helgesen, Jan: Protecting Minorities in the Conference on Security and Co-operation in Europe (CSCE) Process. In Allan Rosas – Jan Helgesen (szerk.): *The Strength of Diversity. Human Rights and Pluralist Democracy*. Dordrecht, Martinus Nijhoff, 1992. 159–186.
- Horváth Lajos – Kovács József: *Magyarország történelmi statisztikai helységnévtára 15. Pest megye*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2000.
- Liebardt András – Liebardt István: *Út az új Heimatba*. Dunabogdány Német Nemzetiségi Önkormányzat, 2017.
- Marchut Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki némettség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948)*. Budapest–Budaörs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Magyar Történelmi Társulat – Budaörsi Passió Egyesület, 2014.
- Móro Gáborné (szerk.): *Dunabogdányi Általános Iskola / Grund- und Hauptschule, 1904–2004. Jubileumi évkönyv*. Dunabogdány, Dunabogdány Község Önkormányzata, 2004.
- Püski Levente: *A Horthy-korszak parlamentje*. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2015.
- Ránki György et al. (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1968.
- Vitári Zsolt (szerk.): *Volksbund és ifjúság. Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből, 1925–1944*. Budapest, Kronosz Kiadó, 2015.

SZIGETSZENTMIKLÓS MEGFORMÁLÓJA, A CSEPEL AUTÓGYÁR

A DUNAI REPÜLŐGÉPGYÁR

A Csepel Autógyár termékei a mai napig országszerte ismertek, ám azt kevesen tudják, hogy a működésének otthont adó szigetszentmiklósi gyártelepet a II. világháború évei alatt építették, és már akkor egy sok ezer embernek munkát adó üzem volt. 1941-ben, az I. világháborút lezáró békeszerződést megsértve, a győri program keretében létrejött a Dunai Repülőgépgyár Rt., amely Szigetszentmiklós és Tököl határában egymáshoz közel bérelt, illetve vásárolt egy-egy kb. 70 hektáros területet. A ma is álló épületek felhúzása gyorsan lezajlott, 1942 március-áprilisában már folyt a német zuhanóbombázók gyártása.²

1. ábra: A Dunai Repülőgépgyár területe

Forrás: a területjelölés a szerző saját grafikája az 1941-es katonai felmérés (maps.arcanum.com), illetve Kováts 1985. alapján

Az üzem létrehozásával a náci Németország célja az volt, hogy hadiiparát a lehető legnagyobb területen szórja szét, így is védve gyártási kapacitását a bombázásokkal szemben. A Dunai Repülőgépgyár összeszerelő üzemként működött, vagyis a gyártott gépek száma a Németországból érkező alkatrészellátástól függött.³ Az alkatrészek és az új gyár felszereléséhez tartozó szerszámok nehézkes beszállítása miatt 1942 végéig összesen 5 darab Messerschmitt Me-210 Ca-1 típusú repülőgép készült el, 1943-ban pedig 62 darabot adott át a gyár berepülésre. 1944 áprilisáig további 176 gép készült el,⁴ azonban

¹ Miss Nándor a szigetszentmiklósi Helytörténeti Gyűjtemény és Ádám Jenő Emlékház történész-muzeológusa.

² Kováts Lajos: A Dunai Repülőgépgyár Rt. Története. Üzemtörténeti füzetek 11. Budapest, Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szekció, 1985. 53–59.

³ Kováts 1985 i. m. 65.

⁴ Kováts 1985 i. m. 78.

ekkor, április 3-án lezajlott az első szövetséges bombázás, amelyet további támadások követtek. A gyárat ekkor átállították az Me-109 típus gyártására, és fokozatosan áttelepítették a kőbányai pincerendszerbe.

A Dunai Repülőgépgyár hatalmas beruházás volt, és fennállása alatt összesen 270 db repülőgép készült el – ami soknak tűnhet, de nem Németország akkori több tízezres gyártási kapacitásához képest. 1943-ban, a termelés csúcspontján több mint nyolcezer ember dolgozott a gyárban, ebből majdnem négyezer Szigetszentmiklósról járt be, így tulajdonképpen a Dunai Repülőgépgyár tette meg az első lépést Szigetszentmiklós község várossá fejlődésében.⁵

A gyártelep épületeit német mérnökök az általuk hozott tervek alapján építették. Az épületeken jól megfigyelhető a vaspás vasbeton tetőszerkezet. A felülvilágító ablakok közel függőleges kialakításúak, így nappal természetes fény mellett lehetett dolgozni, éjszakára pedig sötét drapériával takarták el őket, emiatt a bombázást végző repülőgépek nehezebben tudták megtalálni célpontjukat. Az épületek rendkívül erős betonszerkezete a bombázásokat is átvészelte: bár a szövetségesek ún. láncos bombákat is ledobtak, de a gyárépületek nem semmisültek meg, így a gyár – más termelési profillal – fennmaradhatott a háború után is.

ALAPÍTÁS, ÚJJÁÉPÍTÉS

A II. világháború után a szovjet blokk tagjaként Magyarország a gép- és járműgyártás fejlesztését kapta feladatul. Mivel a háborút követő újjáépítéshez és az ország életének beindításához, valamint a hadsereg felszerelésének biztosításához alig állt rendelkezésre tehergépjármű, így hazánk számára is fontos volt a tehergépjárművek gyártásának megindítása.

2. ábra: A Dunai Repülőgépgyár romos gyáracsarnoka

Forrás: Domonkos Zoltán et al. felvételeivel [a szerkesztőbizottság]: A Húszszekedik – A Csepel Autógyár öt esztendeje. Budapest, Nehézipari Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalat 1954. 18.

Három gyárban, köztük a Csepeli Vas- és Fémművekben (akkor: Rákosi Mátyás

Vas- és Fémművek) kezdték meg a gyártás előkészítését, ám hamar nyilvánvalóvá vált, hogy

⁵ Kováts 1985 i. 84.

az önálló magyar tehergépjármű-gyártás beindításához teljesen új gyár létrehozására van szükség. Hosszas mérlegelés után jelölték ki a volt Dunai Repülőgépgyár területét Szigetszentmiklós határában. A háború után államközi megállapodás alapján a magyar kormány megkapta az oroszok által a Steyr Művekben lefoglalt, a Wehrmacht részére tervezett tehergépkocsi és motor kidolgozott terveit. A kormány ezt a Csepel Autógyár részére biztosította, és így indulhatott be a termelés.⁶

1949 tavaszán meg is kezdődött a helyreállítás, amely a lebombázott épületek mellett a Csepelt Szigetszentmiklóssal és a gyárral összekötő út újjáépítését is magában foglalta, hiszen az új gépeket a főváros irányából kellett szállítani, amit csak közúton lehetett megoldani. A gyárban a felújítással párhuzamosan a bombázások után épen maradt épületrészekben 1950 februárjában indult meg a munka. A cél az volt, hogy április 4-ére elkészüljön az első jármű.⁷

Az első igazgatónak Bíró Ferencné-t nevezték ki, akit ugyan moszkvai gépészmérnöki végzettsége kvalifikált a gyár vezetésére – ám emellett Rákosi Mátyás sógornője volt. 1950. április 3-án ő vitte próbaútra az üzem területén az első Csepel 350 típusú teherautót. Ebben a hónapban összesen 27 darab jármű készült el, az év végére pedig már javában zajlott a sorozatgyártás: 1666 db Csepel teherautót hoztak ekkorra forgalomba.⁸

3. ábra: A Csepel D-350

Forrás: Helytörténeti Gyűjtemény fotótára, Szigetszentmiklós

A gyár indulásakor a következő egységeket üzemelték be: a szereldét, a járműgyárat, ahol az első mellett öt éven belül elindították a második szalagot is, a motorgyárat, valamint a hajtóművet, ahol a sebváltó, a kormány, a mellső tengely és a hátsó híd készült. Hamarosan beindították a szerszámgyárat, amely Csepel Autógyár fennállása alatt biztosította a működéshez szükséges szerszámokat. Külön részlegre volt szükség a gépek, berendezések szállítására, üzembe helyezésére és javítására is, ez lett a későbbi 3-as üzem.

⁶ Ratskó István (szerk.): *25 éves az Autóipari Kutatóintézet (1950–1975)*. Interpress, Gyál, 1975. 30., 34.

⁷ Domonkos et al. 1954. 9.

⁸ Racskó István – Turbék János (szerk.): *Új utakon... Csepel Autó*. Budapest, Lapkiadó Vállalat, 1982. 19.

A Csepel Autógyár elindítása szükségképpen fellendítette a magyar ipar több szegmensét, hiszen a gyár számos alapanyagot és készterméket rendelt más hazai gyáraktól: (például a platók építése okán) a faipartól a műszerek gyártásáig sok más magyarországi üzem számára biztosított felvevőpiacot.

ELSŐ GYÁRTMÁNYOK

A Steyr-dokumentációra építve a Csepel Autógyár által gyártott első jármű a 350-es típus volt, melynek az évek alatt számos további változata fejlődött ki a különböző felhasználási területeknek megfelelően. A típus két legfőbb előnye, hogy az alvázra jól variálhatóan, modulárisan lehetett felépítményeket rendelni, bármilyen igényt kiszolgálva, valamint egyszerű felépítése miatt könnyen szervizelhető és elnyűhetetlen volt.

Az alváz hidegen sajtolt acélból szegecseléssel, később melegen sajtolt acéllemezekből elektromos hegesztéssel készült. Nagy teherbírású, egyszerű felépítésű létraváz volt, amely megkönnyítette a szerelést és a karbantartást, mert minden alkatrészhez könnyen hozzá lehetett férni. Szíve a D-413-as négyhengeres, négyütemű dízelmotor volt, de kis számban készült benzines változatban is, mely D helyett B jelzést kapott.⁹

1950-ben 1666 db D-350-es készült, és amellett, hogy hirtelen nagy számban jelent meg a magyar utakon, nemzetközi téren is hamar elismerést vívott ki magának. 1950 szeptemberében Lengyelországban rendeztek egy nemzetközi megbízhatósági és gyorsasági versenyt, ahol a résztvevő tehergépjárműveknek a maximális megengedett terheléssel kellett részt venniük. A megmérettetésen a nyolc Csepellel versenyző magyar csapat nagynevű márkákat maga mögé utasítva elsőként ért célba a 2000 km-es versenyen.¹⁰ Az itt szerzett elismerésből komoly előnyt tudott kovácsolni a cég, hiszen megindulhatott a Csepel teherautók nagyarányú exportja – a D-350-es típus a KGST-országokba,¹¹ a Közel- és a Távols-Keletre is eljutott.¹²

4. ábra: Sajtófotó a Csepel D-450-ről.

Forrás: a Helytörténeti Gyűjtemény fotótára, Szigetszentmiklós

⁹ Fábrián 1975. 30., 38–39.

¹⁰ Domonkos et al. 1954. 28–29.

A LEGFONTOSABB CSEPEL-TÍPUSOKRÓL

A Csepel Autógyár D-350-es és D-352-es típusai az 1950-es évek végéig megfelelően kiszolgálták a Magyar Néphadsereg igényeit, ám szükségessé vált egy korszerű új jármű kifejlesztése. A régebbi típusokat alapul véve a Csepel Autógyár egy teljesen új típust készített, amely a D-344-es jelzést kapta (3 tonna teherbírás, 4x4-es hajtásképlet).¹³ Az elnyűhetetlen teherautó rendkívüli sikerességét mutatja, hogy még az ezredforduló után is rendszerben volt a Honvédségnél. 1962-ben kezdték gyártani, és 1975-ig közel 12 ezer példány készült, amelyekre a gyártói garancia és az alkatrész utánpótlás hivatalosan 1985-ig volt megoldott. A típust nagy számban exportálták a szovjet befolyási övezet országaiba, így megtalálhatók voltak Egyiptomban, Szíriában, Kínában, Tunéziában és sok más helyen.

A járművet számos felépítménnyel gyártották elsősorban katonai felhasználásra, ezek között a klasszikus platós teherautók mellett megtalálhatók üzemanyagszállító, műhelykocsi, mentesítő, akkumulátortöltő, vízszállító, egészségügyi kiviteli teherautók is. Polgári célokra is alkalmazták, bár sokkal kisebb számban: vízszállító, permetező, üzemanyagszállító, polgári platós és más változatokban is gyártották.

A D-344-eshez hasonló mennyiségben más típust már nem gyártott a Csepel Autógyár, bár volt igény további fejlesztésekre, modernizálásokra. Ennek megfelelően 1968-ban fejlesztették és 1970-től kezdték gyártani a 344-es egyik utódjául szánt Csepel D-566-ost, vagyis az 5 tonnás 6x6-os hajtásképletű, független kerékfelfüggesztésű katonai járművet. A MAN motorral szerelt jármű korát megelőző megoldásokkal rendelkezett, például a szereléshez a ma is ismert módon kellett előrebillenteni a fülkét.¹⁴ Kiváló terepjáró képességekkel rendelkezett: a kerékpáronként szabályozható differenciálzár következtében, ha két oldalt egy-egy kereke érintkezett csupán a talajjal, már meg tudott mozdulni.

A D-344-es típusal párhuzamosan elsősorban polgári célokra fejlesztették ki a D-450-es típust. 1960-ban kezdték gyártani, és számos változata egészen a hetvenes évekig gyártásban volt. Rengeteg kivitelen készült, többek között billenőplatós, nyergesvontató, különböző típusú (például bor-, tej-, üzemanyag-) tartályok vontatásához szivattyúval ellátott nyergesvontató, cementszállító, szippantó, és más változatokban.

¹¹ A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) a közép- és kelet-európai szocialista országok gazdasági együttműködési szervezete volt 1949–1991 között.

¹² *Látogatás a Csepel Autógyárban*. Budapest, Csepel Autógyár, 1968. [52.]

¹³ Almásy László (szerk.): *Gyártmányismertető*. Budapest, Csepel Autógyár, 1968. 151.

¹⁴ Fábán 1975. 36.

A kis teherbírású, 3-3,5 tonnás járművek mellett a Csepel Autógyár nagy teherbírású szériát is fejlesztett: ez lett a 700-as család. A szériát többnyire a D-614-es hathengeres dízelmotorral szerelték, amely a maga több mint 8000 cm³-es hengerűrtartalmával 145 lóerős teljesítményt nyújtott, így ezeknek a teherautóknak a jellemző terhelhetőségük 10 tonna körül volt.

A 700-as család legismertebb tagja a D-705-ös volt, sokak által ismert becenevén a „Kázmér”. Ehhez a nyergesvontatóhoz a Csepel Autógyár számos vontatmányt is készített, illetve a vontatmány típusának megfelelő kiegészítő berendezésekkel is ellátta.¹⁵

MOTORTÍPUSOK

Az első D-413 típusú, 85 lóerős dízelmotorok és ennek a továbbfejlesztett változatai nemcsak a Csepel teherautók, hanem az Ikarus autóbuszok, Dutra traktorok, dömperek, EMAG kombájnok, Ganz légsűrítők és szivattyúk energiaforrásai is voltak. Tulajdonságaikat – az álló soros hengerelrendezést, az öntött könnyűfém forgattyúházat és dugattyúkat, a lemezből sajtolt olajteknőt és a vízhűtést – a Csepel más motorok tervezésekor is megtartotta. Az autógyár a Steyr-licenc alapján gyártott motorból kiindulva széles motorcsaládot fejlesztett.

A kéthengeres motortípust elsősorban a Dutra traktorokba építették be. A motort a már meglévő négy- és hathengeres erőforrások elemeinek felhasználásával készítették kifejezetten a Vörös Csillag Traktorgyár részére, de a gyári specifikáció szerint igen sok helyen fel lehetett használni: aggregátorok, keskenynyomtávú mozdonyok és mezőgazdasági gépek hajtására is javasolták.

A gyár által készített négyhengeres motorok közül az egyik legjelentősebb a D-414-es típus, amelyet elsősorban a D-344-es teherautókba, de buszokba vagy például az Ikarus 404 típusú hűtőkocsikba is szereltek. Strapabírásuk okán a járműveken kívül szivattyúkban és önállóan a mezőgazdaságban szintén alkalmazták őket.

Igazán sokrétű és erős motor a D-614-es típus és rengeteg alváltozata. Az alaptípus 125 lóerős, amelyet a „Kázmér” mellett az Ikarus 60-as autóbuszban és a Dutra D-4KB traktorban ugyancsak használtak. A motor egyéb változatait hazai gyártású vízbuszokban, fúrótoronyokban, szivattyúkban és generátorokban használták fel.¹⁶

¹⁵ A járműtípusokról összefoglaló mű nem készült, az adatok a Helytörténeti Gyűjteményben őrzött típuslapokról és az autógyár által kiadott különböző termékismertető brosúrákból származnak.

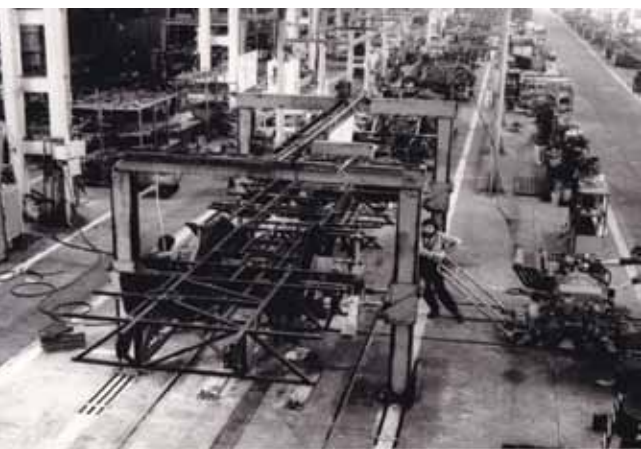
¹⁶ Almásy 1968. 7., valamint a gyűjteményben őrzött típuslapok.

CSEPELEK EXPORTRA

A Csepel Autógyár a megalapítását követő első két évben belföldi piacra dolgozott, 1951-ben jelent meg először külföldön, fennállásának második évében már teljes termelésének 16%-át exportra gyártotta.¹⁷

Nagyszámú tehergépkocsi üzemelt Egyiptomban, és India hatalmas területein is sok-sok Csepel műhelykocsi fejtett ki hasznos szolgálatot. Pakisztán és Jemen piacán a 4,5 tonnás billenő felépítményű járművek értek el sikereket, Ghánában pedig a központi ivóvízszállítás területén váltak nélkülözhetetlenné a Csepel kocsik. Szudánban és Maliban 4,5 tonnás Csepelek, míg Nigériában és Irakban D-710-esek és cementszállítók üzemeltek. Kuba, India és Egyiptom rengeteg hűtőkocsit vásárolt.

Nagyobb mennyiségű export irányult első sorban a Távol-Keletre úgynevezett SKD/CKD¹⁸ rendszerben, félkészre szerelt állapotban. Ezzel a módszerrel a fejlődő országok foglalkoztatottsági problémáit lehetett kezelni, hiszen a félkész árukat helyben kellett összeszerelni.¹⁹

5. ábra: Egy 200-as Ikarus önjáró fenékváza alá húzza be egy munkás a Rába által gyártott MAN-motort az autógyár Huszonkétezres csarnokában.

Forrás: Helytörténeti Gyűjtemény fotótára, Szigetszentmiklós

Az exportált járművekhez a Csepel Autógyár szállított alkatrészeket, speciális szerszámokat utánrendeléses és garanciális formában is. A nagyobb országokban a MOGÜRT Gépjármű Külkereskedelmi Vállalat univerzális vevőszolgálatokat is működtetett. A MOGÜRT feladata a piac felderítése, annak kiépítése, valamint a szervizek fenntartása és a külképviselet üzemeltetése volt.²⁰

¹⁶ Almásy 1968. 7., valamint a gyűjteményben őrzött típuslapok.

¹⁷ Domonkos et al. 1954. 32–33.

¹⁸ A CKD (*Cars Knocked Down*) rendszerű járműexport során a gyártó a járművet könnyen összeszerelhető készletként biztosítja a célország számára, így a szállítás is könnyebb, hiszen „kompaktabb” csomagban lehet szállítani. A célországban pedig összeszerelő üzemeltetést kell működtetni, ami munkahelyeket teremt. Az SKD (*Semi Knocked Down*) rendszerben exportált járművek viszont nem tartalmazzák az összeszereléshez szükséges minden alkatrészt, bizonyos darabokat a célországnak kell beszereznie. Lásd [www.cargohandbook.com/CKD_\(Cars_Knocked_Down\)](http://www.cargohandbook.com/CKD_(Cars_Knocked_Down)), (2024. február 21.).

¹⁹ *Látogatás...* 1968. [49.]

²⁰ Almásy 1968. 237.

KORSZAKVÁLTÁS A CSEPEL AUTÓGYÁRBAN

A Csepel Autógyár életében az autóbuszok korábban is meghatározók voltak – alvázakat ugyan nem gyártottak, de az Ikarus 30-as és 60-as szériákban Csepel főegységek, motorok, kormányok, más alkatrészek is megtalálhatók voltak. Sőt a Csepel Autógyár fénykorában például a D-705-ös típushoz az Ikarus gyártotta a vezetőfülkéket, egy időben olyan nagy számban, hogy az Ikarusnál úgy érezték, hogy a Csepel Autógyár javára háttérbe szorul náluk az autóbuszgyártás.

1968-ban azonban a KGST irányelvei szerint Magyarország feladata lett az autóbuszgyártás a szovjet blokk országai részére, így fordult a kocka. Közben a Csepel teherautók iránti kereslet a korábbiakhoz képest csökkent a bel- és külföldi piacokon egyaránt, ezért a gyár anyagi nehézségekkel kezdett küzdeni. A központi határozat alapján fokozatosan le kellett építeni a teherautógyártást, hogy a KGST irányelvnek megfelelően az Ikarus új 200-as sorozatához készíthessenek járóképes fenékvázakat.²¹

A hatvanas évek legvégén még arról a szélsőséges lehetőségről is szó esett, hogy megszüntetik a Csepel Autógyár függetlenségét, hiszen „csak” az Ikarus buszok alvázait gyártja ezentúl – mégis, a Központi Bizottság egy 1972-es határozata a kiemelt nagyvállalatok közé sorolta az üzemet. Az első autóbusz fenékváza 1971-ben készült el, majd 1975-re megépült az úgynevezett Huszonkétezeres csarnok,²² ahol önálló helyet kapott az új tevékenység. Az átállás az építkezésen túl is komoly kihívásokkal járt, új gépek beszerzése vált szükségessé, és a dolgozók jelentős részét is át kellett képezni. Számukra a váltás rendkívül megterhelő volt – nem csupán az átképzés nehézségei miatt, de lélektani szempontból is. Egy autógyár, amely nem gyárt autót? A 260-as szóló és 280-as városi buszokból Magyarország több tízezres darabszámban adott el a KGST-országoknak, ezek fenékvázait pedig szinte kizárólag a Csepel Autógyár biztosította.

6. ábra:
A Csepel Autó művelődési házában az aulája az 1960-as években
Forrás: a Helytörténeti Gyűjtemény fotótára, Szigetszentmiklós

²¹ Racskó–Turbék 1982. 43.

²² Nevét a 22 ezer m²-es alapterületéről kapta.

Ugyan a gyár termékpalettájára hamarosan visszatért a teherautó, de az autóbusz fenékvázak és alvázak a Csepel Autógyár további fennállása alatt is meghatározók maradtak az Ikarus 200-as széria után is.

A gyártás során szerzett tapasztalatokra alapozva több autóbusz alvázat is fejlesztettek, amelyeket egészen a kilencvenes évekig sikerült több-kevesebb sikerrel külföldön eladni.

MŰVELŐDÉS A CSEPEL AUTÓGYÁRBAN

A Csepel Autógyárnak egy tízezer főt foglalkoztató nagyüzemhez méltóan kiválóan kiépített kulturális intézményrendszere volt. Az üzem már az 1950-es évek elején tízezres könyvtári állománnyal rendelkezett. A férfikórus pedig 1954-ben mutatkozott be először. Számos további olyan szerveződést ismerünk, amely a dolgozók munkaidő utáni elfoglaltságát volt hivatott megteremteni: egyebek között fotósakkör, képzőművészkör, zenekar, színjátszókör állt a rendelkezésükre.

Helyszíneként először a könyvtár, a munkásszálló klubterme, a szigetszentmiklósi Kéktó²³ partja (amely akkoriban még valóban tó volt) és mások szolgáltak – hamarosan azonban felépült az üzem 1961 augusztusában átadott kultúrháza, a Csepel Autógyár Művelődési Központ és Könyvtár, amely a rendszerváltásig az egyetlen ilyen intézménye volt Szigetszentmiklósnak.²⁴

A kultúrház mellett tornacsarnok is épült a gyár környezetében, így a dolgozók számos kikapcsolódási lehetőség közül választhattak. Emellett az autógyár az ország négy pontján biztosított nyaralási lehetőséget, amelyek közül a legnagyobb a saját üdülőszállója volt a Balaton partján, Vonyarcvashegyen.²⁵

Az üzemi lap *Fényszóró* címmel jelent meg hetente 1950 és 1990 között. A rengeteg politikai téma mellett a dolgozók mindennapi életéről, a gyártással kapcsolatos innovációról, eredményekről és egyéb érdekes témáról is születtek cikkek. A lapba a szerkesztőbizottság döntése alapján kerülhettek be írások az újság profi szerzőinek cikkei mellé, így a munkások is közölhettek cikkeket.

²³ Szigetszentmiklós határában, a HÉV síneihez közel létesült a 20. század elején egy kavicsbánya, amelyet néhány év után felhagytak, és a helyén kialakult mesterséges tó a helyiek kedvelt pihenő- és szórakozóhelyévé vált. A tóba halakat telepítettek, és a partján épült „vadászház” a hozzá tartozó vizisínpaddal pezsgő kulturális életnek adott otthont. A tavat az 1970-es években törmelékkel feltöltötték, így víz ma már nincs benne, a helyén levő sekély „teknő” partján egy kőszínpad áll. A Kéktó néven ismert helyszín a mai napig Szigetszentmiklós fontos közösségi tere.

²⁴ Domonkos et al. 1954. 95–108.

²⁵ *Látogatás...* 1968. [24.]

CSEPEL AUTÓ ÉS SZIGETSZENTMIKLÓS

A Csepel Autógyár megnyitása hamarosan magával hozta Szigetszentmiklós község robbanásszerű növekedését. A gyár dolgozóinak száma néhány év alatt elérte a tízezer főt, ehhez igazodva hatalmas infrastruktúrafejlesztés indult be a faluban: elkezdték építeni a József Attila lakótelepet. 1955-re már tíz lakótömb állt készen, 1964-re pedig 24. A hatezres Szigetszentmiklós lakossága így másfél évtized alatt tízezerre nőtt.

A lakásépítéshez különféle szolgáltatások kiépítése is hozzátartozott. Az iskolák és óvodák mellett 1958-ban sporttelep épült, 1960-ban pedig orvosi rendelőt adtak át, és a nagyközség útjait gyors ütemben kezdték leaszfaltozni. A környékbeli településekről bejáró munkások kiszolgálására Szigethalom és Szigetszentmiklós határában autóbusz-pályaudvart építettek. A növekedés gyors üteme ugyanakkor a hagyományos falusi életforma háttérbe szorulását hozta, hiszen a betelepülők mellett számos szigetszentmiklói is a gyárban talált munkát.²⁶

A növekedés ütemét jól jellemzi, hogy a lakótelep építésével párhuzamosan, 1953-ban nyílt meg a 2-es számú óvoda, de utána hamarosan a Csepel Autógyár közvetlenül az üzem mellett újabb óvodát épített. A mai József Attila Iskola, vagyis a 2-es iskola építése hasonló tendenciát mutat: az épület alapját 1953-ban fektették be, azonban az iskola 1955-ös nyitását nem várhatta meg a település. A szigetszentmiklói Kéktó mellett ideiglenes barakkszerű építményeket emeltek, amelyekben az iskola nyitásáig folyhatott a tanítás. Az iskolát ezután több lépcsőben bővíteni kellett, végül a hetvenes években megépült a 3-as számú, ma Kardos István nevet viselő iskola. 1951 júniusában indult meg az oktatás a 208. Ipari Szakmunkásképző Intézetben. A szakmunkásképző tanulói a szakmai gyakorlatukat részben a Csepel Autógyárban végezték, és a vizsgák letétele után többségük itt is talált munkát.²⁷

Noha a Csepel Autógyár jelentős infrastrukturális beruházásokat hozott Szigetszentmiklósnak, és szépen gyarapodott a település lakossága is, a helyiek nem fogadták a változásokat felhőtlen örömmel. Mezőgazdasági település lévén a helyiek közül sokan gondolhatták úgy, hogy a gyár veszélyezteti az évszázadok óta kialakult paraszti életformát, és akik nem a gyár dolgozói voltak és folytatták korábbi mezőgazdasági tevékenységüket, egyszerűen nem részesültek a gyár által biztosított javakból.

Szigetszentmiklós fejlesztése olyan felülről irányított folyamat volt, amely azt célozta, hogy a Csepel Autógyárhoz kapcsolódóan egy modern szocialista iparváros jöjjön létre. Ezt a folyamatot jól érzékelteti a szigetszentmiklói református templom esete. Az 1799-ben épült barokk templomot 1944

²⁶ *Látogatás...* 1968. [25.]

²⁷ Vöö Imre: *300 éves az iskolai oktatás Szigetszentmiklóson, 1689–1989*. Kézirat. 1991.

novemberében a harcok során Dunaharaszti irányából szétlőtték, a sérült templomot a háború után le kellett bontani. A több évszázados és népes református gyülekezet a tagjainak adakozásából össze tudta szedni az építőanyagot, elkészítették a terveket, és már akár a negyvenes évek végén megindulhatott volna az építkezés, ha a Pest Megyei Tanács nem utasítja vissza az építési engedély kiadását, mivel szerintük az ipari település képébe nem illett egy új templom. A szigetszentmiklói reformátusok csak az 1980-as évek legvégén kaptak engedélyt templomépítésre, így a rendszerváltás után nyílt meg az új templom a világháborúban elpusztított istenháza helyén.²⁸

A faluban 1948-ra lényegében az összes egyletet, egyesületet és más civil szervezetet betiltották vagy megszüntették, egyedül honismereti szakkör létrehozására volt lehetőségük a szigetszentmiklói civileknek. A régi helyi családok tagjai az 1950-es években létrehozott Honismereti Szakkörben őrizték a falusi életforma emlékeit, és 1964-re, a falu fennállásának 700. évfordulójára nagyszabású kiállítást szerveztek a településen összegyűjtött tárgyi emlékekből. A kiállítás a siker nyomán később is megmaradt, és tovább gyarapodott, 1965-től pedig önálló helyszínen létrejött a falumúzeum.

Szigetszentmiklós lakossága az 1980-as évekre elérte a 20 ezer főt, így a lakosságszám és az ipari tevékenység volumene miatt a települést 1986-ban várossá avatták. Mivel a várossá nyilvánításhoz szükséges feltételek egy része, például az önálló művelődési ház a Csepel Autógyárhoz kapcsolódóan létezett, így aztán a rendszerváltást követően az autógyár csődje után a fiatal városnak utólag kellett infrastrukturális fejlesztéseket végrehajtania.

A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A Csepel Autógyár termékeinek évtizedeken át meghatározó felvevőpiacai voltak a KGST tagállamai, valamint a szovjet befolyási övezet egyéb országai. A Szovjetunió összeomlásával megszűnt ez a felvevőpiac: így a Csepel Autógyárnak és a többi magyar jármű- és alkatrészgyárnak csak a már eladott termékek szervizelésére és a pótalkatrészek gyártására voltak megrendeléseik. A Csepel Autógyár közvetlen csődjét az okozta, hogy az Ikarus az általa megrendelt ezer darab alvázat nem vette át, és nem fizette ki. Ez dominószzerűen nemcsak a Csepel Autógyár, hanem a neki beszállító számos kisebb-nagyobb vállalat, termelőszövetkezet, egyéb szerveződés csődjét is magával hozta.

Az összeomlás ellen a gyár úgy próbált küzdeni, hogy a még nyereségesen működő, de legalábbis menthető ágazatokat több kft.-be szervezte ki, így jött létre például a Szerszámgyárból a Szerszámprogress Kft., illetve így alakult társaság a márkaszerviz feladatainak ellátására. A már

²⁸ Simon Albert: *Szigetszentmiklós története a kezdetektől 1945-ig*. Szigetszentmiklós, Szigetszentmiklós Város Önkormányzata, 2013. 213–218.

meglevő termékalettát is próbálták értékesíteni az autógyár hosszú vegetálása alatt: 1999-ben például Ausztráliának készítettek nagyobb mennyiségű autóbuszalvázat, azonban a megrendelő cég csak az áru egy részét vette át.

A Szerszámprogress Kft. volt a Csepel Autógyár leghosszabb ideig működő utódcége. Vezetője a Szerszámgyár korábbi első embere, Andorka György volt, aki új piacokat keresve a megváltozott piaci környezetben is fenn tudta tartani a céget: az általuk készített speciális szerszámokat beszállítókon keresztül többek között az Opel és a Szuzuki gyárai is megvásárolták.²⁹

7. ábra: A Csepel Autó Gyártmány múzeum kiállítótere 2022-ben
Forrás: a szerző saját felvétele

A Csepel Autógyár Állami Vállalat felszámolása 1992-ben kezdődött. A folyamat végén, 1996 közepétől működött a Csepel Autógyár Kft. a megvásárolt eszközökkel és az átvett dolgozókkal, de kevesebb mint három év után újabb felszámolás következett.

Az ATI-Sziget Kft. 2002. március 1-jén vette meg a korábbi autógyár 80 hektáros területét, és komplex szolgáltatásokat nyújtó ipari park fejlesztésébe kezdett. A cég azóta is működteti és folyamatosan felújítja a területen található épületeket, aminek köszönhetően ismét benépeült a Csepel Autógyár területe: számos cég bérel és jónéhány saját tulajdonban üzemeltet itt épületeket.³⁰

Amikor a Csepel Autógyár megszűnt, Szigetszentmiklós mintegy 20 ezer lakosú ipari város volt. Az azóta eltelt évtizedek alatt egy 40 ezres agglomerációs alvóvárossá vált a település – ugyanakkor lakói számára a mai napig meghatározó az autógyár emléke. Infrastruktúrája részben ma is használatban van: az orvosi rendelő Szigetszentmiklós és környéke betegeit látja el, szakképző iskolája pedig Csonka János Technikum és Szakképző Iskola néven működik. A művelődési ház is áll, noha tulajdonosa bevásárlóközponttá alakította.

²⁹ Az idézett adatokat egy Andorka Györggyel készült interjú során rögzítettem a Helytörténeti Gyűjteményben 2019-ben, a Csepel Autógyári Nap rendezvényének keretében, illetve a Csepel Autó Gyártmány múzeum megújuló állandó kiállításához kapcsolódóan.

³⁰ Forrás: www.atisziget.hu. (2023. május 11.)

A város lakói számára rendkívül fontos az autógyár emlékének megőrzése az utókor számára. Épp ezért az ÁTI-Sziget Ipari Park és Szigetszentmiklós Önkormányzata közötti együttműködés nyomán jött létre 2014-ben az egykori átadócsarnokban a Csepel Autó GyártmányMúzeum, ahol mára 12 darab üzemképes járműből álló kiállítás várja a látogatókat. A tárlaton a járműalkatrészek, főegységek és más, a gyártásban használt eszközök mellett régi kiadványok, makettek és számos korabeli ajándéktárgy várja a látogatókat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Almásy László (szerk.): *Gyártmányismertető*. Budapest, Csepel Autógyár, 1968.

Domonkos Zoltán et al. felvételeivel [a szerkesztőbizottság]: *A Húszszázadik – A Csepel Autógyár öt esztendeje*. Budapest, Nehézipari Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalat, 1954.

Kováts Lajos: *A Dunai Repülőgépgyár Rt. Története*. Üzemtörténeti füzetek 11. Budapest, Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szekció, 1985.

Látogatás a Csepel Autógyárban. Csepel Autógyár. Budapest, Magyar Hirdető, 1968.

Ratskó István (szerk.): *25 éves az Autóipari Kutatóintézet (1950–1975)*. Gyál, Interpress, 1975.

Racskó István – Turbék János (szerk.): *Új utakon... Csepel Autó*. Budapest, Lapkiadó Vállalat, 1982.

Simon Albert: *Szigetszentmiklós története a kezdetektől 1945-ig*. Szigetszentmiklós, Szigetszentmiklós Város Önkormányzata, 2013.

Vöde Imre: *300 éves az iskolai oktatás Szigetszentmiklóson, 1689–1989*. Kézirat, 1991.

SZÜKSÉGGKÁPOLNÁTÓL AZ ÁLLANDÓ TEMPLOMIG AZ ÁRPÁD-HÁZI SZENT ERZSÉBET RÓMAI KATOLIKUS TEMPLOM TÖRTÉNETE HALÁSZTELKEN

1982. november 19-én Árpád-házi Szent Erzsébet címünnepén szentelték fel Halásztelek római katolikus templomát, ahol szinte az egész falu tiszteletét tette. Azonban hosszú és viszontagságos út vezetett odáig. Mert bár még igen sokan jártak szentmisére, és a vallásgyakorlás más formái is népszerűek voltak, a korabeli állami egyházüldözés változatos formában akadályozta egy méltó és állandó istenháza létrehozását.

KÁPOLNATÖRTÉNETI KÁLVÁRIA

1953. augusztus 15-én, 29 évvel korábban vette kezdetét az önállósulás folyamata: ekkor Máriaremetére utazott egy halászteleki küldöttség. Nagy Erzsébet, München Edéné és Eibel Henrikné megkereste az ott gyóntató káplánként működő Csíkos Ferencet, hogy vállalja el a frissen megalakuló plébániájuk vezetését.

Csíkos atya hajlott arra, hogy elfogadja a tököliek által „Jaj-telepként” is aposztrofált fiatal településről érkezők felkérését. Aggasztotta azonban az, hogy sem paplak, sem kápolna nem áll rendelkezésre, vagyis több alapvető feltétel hiányzott. Kinevezését követő bemutatkozó látogatásán, a Tanácsházán közölték vele: „Jöhet ugyan, de lakást nem kap!”

Településünk első saját plébánosa első szentmiséjét 1953. november 29-én mutatta be Halásztelken. Utána rögvest megbeszélést tartott a helybéliekkel, ahol két felajánlást is kapott a lakhatást illetően. Végül december 2-án szerdán délután özvegy Tanács Imréné padlásszobájába költözött. Az egykori téesz-ház lett tehát az első „plébánia hivatal”. A hittanórák megtartásában és a szervezőmunkában Ágnes nővér volt segítségére. Maróthi Margit Ágnes irgalmasrendi nővér a Megyedülőre költözött, Nagy József családjához. Ő maga fizetés nélkül dolgozott.

¹ Mlecsenkov László születése óta Halásztelken lakik, felesége is odavalósi. Apai nagyanyja 1914-ben a mai város területén született. Apai nagyapja az 1920-as években ott megtelepedett bolgárkertész közösség tagja volt. Mint történész és politológus több mint 15 éve hivatásszerűen foglalkozik családfakutatással a Profí Családfa brand mögött.

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az első bérelt, poros, agyagpadlós és petróleumlámpával megvilágított kápolnát 1951 pünkösöd vasárnapján szentelte fel az akkori székesfehérvári megyéspüspök. Érdekesség, hogy az önállósulás előtt a halászteleki híveket Tököltől Szigethalomhoz csatolták. Így jutunk vissza 1953 novemberéhez. Településünket 1953 decemberében villamosították, ekkor gyúlt elektromos fény a kápolnánkban is.

Atanaszov Marin bolgárkertész, akinek egykori földjén áll a mai SPAR áruház is, 1951. március 21-én adta 6 évre bérbe az első kápolna ütött-kopott épületét az Ady Endre utca és a II. Rákóczi Ferenc út sarkán. Csíkos Ferenc kinevezésétől fogva folyamatosan ambíciózus volt a templomépítést illetően. Amikor 1954-ben parcellázták a Ságvári Endre (ma Bethlen Gábor) utca, Kisgyár utca és Somogyi Béla utca közötti területet, ő telket igényel templom számára, amit szóban elutasítottak.

Végül a saját nevére vásárolt egy telket, azonban a püspökségen világossá tették számára, hogy az egyházközség sem telket nem vehet, sem építési engedélyt nem kaphat. Ezért mégis a meglévő, siralmas állapotú kápolnát renoválták egyelőre. Előrelépés volt, hogy 1954-ben engedélyt kapott az esti misékre, és megtartották először az elsőáldozást is, bár ahogyan Csíkos atya a *Historia Domus*ban fogalmazott: „nagyon gyöngé az áldozók száma!”

Az állhatatos és kitartó próbálkozásokat végül részsiker követte: Csíkos Ferenc atya magánszemélyként, tehát a saját nevére vásárolni tudott egy telket „juttatott földként”. Ehhez az anyagi alapot Shvoy Lajos megyéspüspök 20 000 forintos segélye szolgáltatta, amelyet titokban kellett tartani. Mindeközben az eladdig hitéleti célokra használt szükségkápolna renoválása is egyre sürgetőbbé vált. „Hepehupás az agyag parkettája. (...) A mennyezeten a stukatúr lógott. Az ablaküvegek betörve, a fája kopott.” 1954 nagyszombatján már a megújult istenháza fogadta a híveket, akik saját erejükből újítták meg lelki otthonukat.

A következő nagyobb változás az volt, amikor is a plébánia átköltözött. 1954. október 21-én fejeződött be a majd egy éves folyamat. A következő paplak az Ady Endre utca 32. szám alatti verandás házban, az úgynevezett „bulgár házban” kapott helyet egészen 1957. június 20-ig. Első plébánosunk magához vette itt szklerózis multiplexben szenvedő, hajléktalanná váló rendtársát, Kormacker Jakab atyát is. Jakab atya 1956 tavaszáig beteg is gyóntatott és misézett, majd Panonhalmára költözhetett a beteg szerzetesek szociális otthonába. Ágnes nővért Juhász Józsefék fogadták be a Katona József utca 49. szám alatt.

1955. január 20-án Csíkos Ferenc kézhez vehette a Somogyi Béla utca és a Béke utca sarkán található 320 négyszögöles építési telek juttatási végzését. Nem számolva az esetleges újabb nehézségekkel, nagy lelkesedéssel látott hozzá a vágyott állandó misézőhely megvalósításához. A terveket Pócza József építészmérnök annak rendje és módja szerint el is készítette. A megyei

építési osztály azonban azzal az indokkal utasította el engedély iránti kérelmüket, hogy „Az 5 éves terv teljesítése közben nincsen építőanyag templom céljára!”

A következő terv Nagy Perpétua nővértől származott, aki azzal az elgondolással rukkolt elő, hogy a környezetből ki nem rívó, L alakú parasztházat próbáljanak megvalósítani. Közismert, hogy a kommunista diktatúra ezen éveiben elvárás volt, hogy az istenháza minél kevésbé látszon templomnak.

1954. augusztus 20-án még az első kápolna szomszédságában, a II. Rákóczi Ferenc út és a Katona József utca sarkán (ifjabb Jáger István telkén) Neményi esperes atya újra felszentelte a II. világháború poklában elkallódott, majd egy hívő által fellelt kisharangot.

1955 november közepén megérkezett a várva várt építési engedély is. Majd a következő év januárjának közepén, egy szentmisét követő hirdetéssel kezdetét vette a lázas építkezés – természetesen kalákában, ahogyan akkoriban emlegették, társadalmi munkában. Gyakran átjött a munkálatokban segíteni a tököli káplán, Szenderffy Ferenc.

Az immár Kosztolányi Tibor által megtervezett építmény alapterülete 168 m² lett volna, ha teljesen elkészül. 1956 áprilisára sikerült apránként összegyűjteni a szükséges építési anyagot, téglát stb. Nagyon érdekes mozzanat, hogy a mezei munkák idejére felfüggesztették az építkezést, hiszen a hívek nem értek rá: a földeken volt dolguk. Az, hogy addigra a plébánia épülete lapostetővel már állt, nagyban volt köszönhető a missziós egyházközség gondnokának, Holupka Tibor kőművesmesternek. „Ugyancsak rendkívüli áldozatossággal segített a két fiatalabb ember Szemes Lajos és Ocskó József.”

Az 1956. évi forradalom és szabadságharc negatívan befolyásolta a templomépítés folyamatát is. Hiába volt már tető alatt a paplak, az Állami Egyházügyi Hivatal visszadobta immár a harmadik templomtervet is. Mindeközben az elkeseredett Csikos Ferenc előtt felmerült a lehetőség, hogy Ausztriába emigrálhat, ottani rendtársai befogadták volna. Püspöke azonban meggyőzte, mondván, Halásztelek népének szüksége van rá. „Nehéz szívvel, de maradtam. De az már tört-szárnyú munka volt.” Egyetlen vigasza az volt, hogy 1957. június 14-én beköltözhetett az új plébániába. Érdekesség, hogy az épület később iparcikküzlet lett, míg napjainkban hidegkonyha működik benne.

A plébános végül 1957. december 18-i keltezéssel levelet kapott a Pest Megyei Végrehajtó Bizottság Művelődési Osztályától az alábbi értesítéssel: „...kérelmét melyben a Ráckevei Járási Tanács községgazdálkodási csoportja által kiadott 58-365/1955. szám alatt kiadott építési engedély módosítását kéri felülvizsgáltam és a módosításhoz nem járulok hozzá. Udvardy János egyházügyi

főelőadó.”² „Elképesztő milyen lelkiállapotban voltam...” – írta ekkor Csíkos atya a *Historia Domus*ba. Kitartása és elhivatottsága azonban még ekkor sem hagyta el. Ügyvédet fogadva, dacolva a megyei tanáccsal, 1958. január 7-én megvásárolta a II. Rákóczi Ferenc út – Kossuth Lajos utca sarkán álló épületet, amelyet akkoriban a Langmár-ház néven ismertek Halászteleken. Az épület korábban a Bártki család vendéglője volt, majd Tanácsháza és a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség helysége lett. 1956. október 23-a óta üresen állt.

1958. február 19-én, hamvazószerdán celebrálta Csíkos Ferenc plébános első szentmiséjét Halásztelek immár második római katolikus kápolnájában, majd 1958. február 23-án vasárnap ünnepélyesen meg is áldották azt.

1956. április 4-én éjjel, nem sokkal a környéket megrázó földrengést követően harangozója azzal rázza fel a plébánost, hogy a harang eltűnt a kápolnából. A hatóság nem várt erővel felvonulva, 8-án öt nyomozót küldött a helyszínre. Végül 9-én reggel jött a hír, hogy Ráckevén „megtalálták” az elveszett harangot.

1959. szeptember 9-én újabb csapás érte az egyházközséget: egy garázda éjjel hegyes beton-darabbal betörte a kápolna ajtaját. November 19-én a helyreállított kápolnában a megyéspüspök ismét megáldotta az immár másodszor is előkerült harangot is. 1960 szeptembere nagy változást hozott egyházközségünk életében: Csíkos Ferenc atya gyóntatólelkészként Máriaremetére költözött. A fiatal és energikus Dombi Ferenc került a helyére. Halásztelek második plébánosa kezdetben tököli káplánként látta el a híveket.

1963. november 11-én, ahogyan a *Historia Domus* fogalmazott, „iszonyatos dolog történt a kápolnában”. Amíg Dombi Ferenc bent imádkozott, egy bőrkabátos fiatalember ocsmány szavakat kiabált neki: „Ni, a bálványimádó!” stb. Még ugyanazon a napon teljesen feldúlták a kápolna berendezését, a padokat összedöntögették, a szobrokat szétszórták, a harmóniumot felborították. Jól mutatja a pusztítás mértékét, hogy a mellékoltár megsemmisült az esztelen rombolás következtében. Az elkövetőt Kecskés János trafikos érte tetten. A tettes büntetése mindössze 50 forint volt. Az ezt követő kiengesztelő imaórán és szentségimádáson 80 helybéli vett részt.

1963 novemberében az egyházközség anyagi helyzete rendeződni látszott: özvegy Mlecsenkov Georgiev Trifonné született Horváth Terézia „a nagy tiszteletben álló Terus néni”³ elvállalta, hogy az egyházközség adószedője lesz, özvegy München Edéné vezetésével pedig megalakult az Oltáregylet. Az elkövetkezendő években Dombi Ferenc tehát tököli káplánként látta el Halásztelek római

² A dokumentumot szöveghűen idézem.

³ A szerző apai nagyanja.

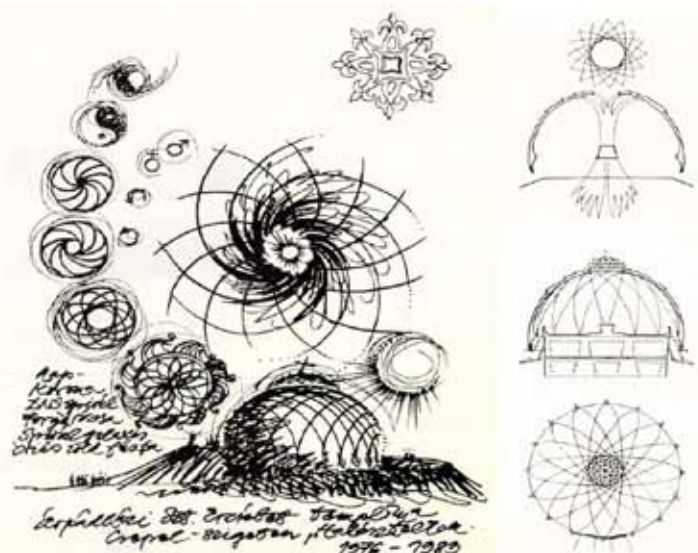
katolikus híveit, kántorként pedig szintén egy felszentelt pap, Szakál Antal szolgált itt. A meglévő kápolna és a plébánia épületeinek szépítgetése és karbantartása jellemezte az 1960 és 1971 közötti esztendőket. A helyi hívekkel karöltve Dombi Ferenc káplánként áldozatos munkájával egyre jobb körülményeket teremtett a papi munka és a helyi katolikus hitélet számára.

A CSETE-FÉLE TEMPLOM TÖRTÉNETE

Az 1971. esztendő, mint később kiderült, alapvető változást hozott Halásztelek római katolikus felekezetű lakói számára. Dombi Ferenc atya helyet cserélt Szenderffy Ferenc atyával. Ő maga Pátkára került önálló plébánosként, míg a korábban szintén tököli káplánként szolgáló Szenderffy Ferenc hozzákezdett templomépítő munkájához. Mindez nem csupán téglából, fából és betonból, hanem lelkekből is létrejött Halásztelken.

A halászteleki Árpád-házi Szent Erzsébet-templom az ország egyik jurtatemploma. Ezen kívül két hasonló református istenháza található hazánkban: az egyik Kőszegen, a másik Debrecen-Tégláskertben.⁴ Egyrészt azonban mindkettő jóval kisebb, másrészt azok vasszerkezettel épültek meg.

A halászteleki Árpád-házi Szent Erzsébet római katolikus templom ragasztott faszervezetű, 16 sarokkal közrefogott gömbhéja a magyar Szent Korona boltozatának formáját veszi fel, nyitott *opeionja*⁵ fölött) kis szögben elfordított latin kereszttel. A templom az 1970–80-as évek egyik jelentős organikus alkotása. Az épület kialakításában a tervező Csete György kozmikus világmodellje jelenik meg.

1. ábra: A tétel fedés gondolati vázlata a tervező tusrajz tanulmányán (30 x 31 cm)

Forrás: Menyhárt László: Leveles ágból... Beszélgetés Csete Györggyel. *Művészet*, 1983. március. 42.; Csete György: Rétegelt ragasztott fenyőfa ívekből épített félgömb-kupola. *Magyar Építőipar*, 1984. 5. szám. 301.

⁴ Mindhárom templomot Csete György (1937–2016) Ybl- és Kossuth-díjas építész, akadémikus, a Nemzet Művésze, a magyar organikus építészet egyik kezdeményezője tervezte.

⁵ Az *opeion* a belső tér megvilágítását szolgáló kör alakú nyílás a kupola tetején.

Ez a különleges templom Szenderffy Ferenc plébános kezdeményezésére 1978 és 1982 között épült, a római katolikus és a görögkatolikus hívek összefogásával. A templom épülete ősi magyar sátorforma, szimbolizálva ezzel az égbolt és a föld találkozását. A templom a hagyományos katolikus templomok térszervezésével felhagyva centrális teret alkot, ahol a félgömb kupola középpontjában helyezkedik el az oltár. A tér belső elrendezésénél az aranymetszés szabályait alkalmazták. A templom Halásztelek központi részén helyezkedik el.

A tervpályázati kiírásra négyen jelentkeztek. A feladat nagyon különleges volt. Mindent a Bátki-kocsma alapterületének megfelelő 150 négyzetméteres, családi háznai alapterületben kellett megoldani, és nem lehetett a templom mellett külön épületben plébániát és hittantermet tervezni.

A legideálisabb megoldást Csete György találta meg: amely tulajdonképpen egy formájában a magyar sátrat, a jurtát idéző rézlemezfedésű félgömb. Ő egy kör alakú, 150 négyzetméteres pincében helyezte el a közösségi teret, illetve a hittantermet. Fölöttük úgy húzódik meg a plébánia egy körsánccal félig takarva, hogy a templom látványa zavartalan maradjon. A legfelső szint maga a félgömb alakú templom, amelynek az átmérőjét így 2,5 méterrel megnövelhette, és az alapterülete több mint 200 négyzetméterre nőtt, az épület pedig gomba alakban kiszélesedett. Az organikus építészetben is egyedülálló körív-gerendás kupolaszerkezet fedi be mindezt.

A tervező az organikus építészek pécsi csoportjához tartozott, majd szabadúszóóvá vált. Épületei a magyar történelemhez kapcsolódnak, templomai rendszerint centrális elrendezésűek, többszintűek, így ez a temploma is, amely az első szakrális építménye volt. Egyetlen állandó munkatársa volt több évtizeden át, Dulánszky Jenő statikus tervező.

Az épület belső szerkezete – mintegy negatív formaként – a gömb formájú szentségházon jelenik meg. A nyíló rózsát szimbolizáló oltár a templom védőszentjének, Árpád-házi Szent Erzsébetnek a legendájára utal. Először egy kivágott fa tönkjéből szerették volna kialakítani, majd a ma is látható megoldást választották: a szomszédos gyár mintaasztalosai készítették el a gömb alakú tabernákulumot.

A templom stílszerűen föntről kapja a fényt. Ahogyan Csete György írta egy helyütt: „FÉNYTENGE-
LY köti össze az Eget és a Földet, a napsugár bearanyozza a teret, melyben így örökké jelenvaló a *karácsonyi üzenet*”.⁶ A hajdani miséző hely egyik művészi alkotása, egy szép tiroli Szent Erzsébet-szobor volt. A jurtatemplomnak is ez lett az ékessége, és ezért választották Szent Erzsébetet a templom védőszentjéül. (A templombéli Mária-szobor pedig Csikai Mária alkotása.)

⁶ Csete György: Ökumené. *Magyar Építőművészet*, 1991. 4. szám. 43.

AZ INTERJÚ

Néhai Holakovszky László helytörténeti kötetében⁷ interjút közölt Szenderffy Ferenc atyával.

– *Negyven éve, 1971-ben kerültem ide lelkésznek a Fejér megyei Pátkáról – meséli a 84 esztendőes Ferenc atya – Igazából hazajöttem, mert Csepelen nőttem fel, jártam iskolába, lettem cserkész, majd fiatal papként öt évig Tökölön voltam káplán.*

– Milyen körülmények fogadták Halászteleken?

– *Kápolnaként a Bátki-kocsmából átalakított vályogépület szolgált a főút és a Kossuth Lajos utca sarkán, egy ideiglenes oltár-tákolmánnyal. A plébánosi lakás a söntésből kialakított szoba-konyha volt. A főúton éppen a kápolna előtt állt meg a busz, a misére is behallatszott, amikor az Ikarusok becsapkodták az ajtajukat. Az elődöm, Dombi Ferenc plébános már tett lépéseket egy új templom megtervezésére, össze is gyűjtött erre tízezer forintot.*

– Abban az időben nem lehetett egyszerű egy templomépítés engedélyeztetése.

– *Nekem öt évig tartott, amíg kijártam. Az egyik hivatal ezt mondta, a másik azt. Amikor végképp meguntam, bejelentetlenül elmentem Miklós Imre egyházügyi államtitkárhoz, becsöngettem hozzá. A titkárát küldte le, aki azt mondta, van maguknak templomuk, csak akkor építhetnek újat, ha az épület életveszélyessé válik. Értettem a szóból. Felmentem a padlásra és kihúztam három-négy ácskapcsot a gerendázatból. Erre az épület megroggyant, a falak megrepedtek. Jelenttem a megyeházán, hogy ilyen állapot állt elő, s mivel a főút járdája a fal mellett halad, nem vállalhatunk felelősséget az életveszélyes helyzetért. Kaptam egy szigorú felszólítást, ezer forint büntetést kilátásba helyezve, hogy azonnal támasszam ki a falakat. Az akkori építésügyi előadó, aki ma is Halászteleken él, készségesen segített megoldani az alapos kitémasztást, ami az egész járdát elfoglalta. Attól kezdve viszont a gyalogosoknak, gyerekeknek csak a kocsiút felé lehetett kikerülni a kápolnát, ami végképp tarthatatlan volt.*

– Miért nem ugyanazon a helyen épült fel az új templom?

– *A Pest megyei párttitkár, Cservenka Ferencné hallani sem akart róla, hogy a főúton legyen. Bunde Todorov Ivánnéval, az új halászteleki tanácselnökkel, aki mindenben segített, egy hónapig jártuk a mellékutcákat, kelettől nyugatig, az alvétől a felvégig, hogy megfelelő nagyságú és elhelyezkedésű telket találjunk. A rendelkezések szerint sem az új telek, sem az új épület nem lehetett egyetlen négyzetméterrel sem nagyobb a réginél. A Bátki-kocsmá telke eredetileg 300 négyszögöles volt, de az alapító elődöm, Csikos Ferenc lelkész előrelátóan vett hozzá még háromszázat. Illetve, azt sem volt olyan egyszerű, mert az egyház nem vásárolhatott területet. Viszont örökölhettük! Így ráíratta két idős apáca nevére, azok pedig végrendelkeztek a javunkra. Így találtunk rá a mai szép Kisgyár utcai telekre, amelyet bolgárok kínáltak eladásra. Akkor az még egy ritkás beépítésű*

⁷ Holakovszky László: *Herminateleptől Halásztelekig. Válogatott helytörténeti írások.* Halásztelek, Halásztelek Város Önkormányzata, 2015. (A beszélgetést 2011. május 15-én Szenderffy Ferenc gyémántmiséje alkalmából rögzítették Halászteleken. Az építő plébános szavai forrásértékűek. Ez volt az utolsó interjú vele, első megjelenése a *Halászteleki Hírmondó* 2011. augusztusi számában volt.)

terület volt – az Erkel utcai oldalon nem is voltak házak –, viszont közel esett a tanácsházához, gyárhoz, orvosi rendelőhöz, óvodához, postához. És pontosan az akkori, négyzet alakú Halásztelek átlóinak a metszéspontjában feküdt. Ha Cservenkáné tudta volna, milyen jót tett velünk...

– **Innentől kezdve tehát zöld útja volt az építkezésnek.**

– Nem éppen. Nekünk még a telek átírására sem volt pénzünk. Azt úgy sikerült megoldani, hogy a bolgárteleket a tanácselnök asszony közbenjárására a megyei tanács vásárolta meg, és mivel az állam az állammal cserélte el a két ingatlant, nem kellett átírást fizetni. Az egyházügyi államtitkárságon ezek után azt megkérdezték: de miből akarjuk felépíteni? Van rá pénzünk? Mert addig nem adják ki az elvi építési engedélyt, amíg azt nem igazoljuk. Gyűjtenünk nem volt szabad. Elfogadni igen. Egy buzgó hívünk, idős halászteleki asszony, akinek Svájcba disszidált a fia, és ő két évente kapott hozzá útlevelet, Zürichben járva elmesélte ezt a történetet a magyar misén az ottani papnak, aki szintén innen disszidált a hetvenes évek elején. Ő rögtön azt kérdezte: hát miért nem írunk az Európai Egyházügyi Katolikus Segélyszervezetnek? Az már sokszor segített az elnyomott keleti egyházaknak. Én ezt eleinte csak amolyan öregasszonyos beszédnek vettem, aztán egy hét múlva mégis írtam egy levelet, mondván, mit veszíthetek. Jött a válasz: továbbküldik a kérésünket a nyugatnémet központba. Izgatott várakozással teltek a napok, majd megjött a határozat Königsteinből: elfogadták a kérést és húszezer dollárt küldenek. Felhívtam az államtitkárságot, egyből meglett az engedély. Beadtuk a terveket, aláírták. A dollárt, amelynek az árfolyama akkor 30 forint volt, nekünk 14 forinttal fizették ki... De indulási tőkének mégiscsak megfelelt.

– **Miért éppen Csete György, a később nemzetközileg is híressé vált építész kapta a tervezési megbízást?**

– Kiírtunk egy pályázatot, négyen indultak rajta. A feladat nagyon különleges volt. Mindent a Bátki-kocsmá

alapterületének megfelelő 150 négyzetméteres, családi háznyi alapterületben kellett megoldani, és nem lehetett a templom mellett külön épületben plébániát és hittantermet tervezni. Én úgy gondoltam, az egyházi hagyományok szerint, hogy első a templom, én meg csak lakok majd valahol. A tököli plébános, Ágh Kálmán figyelmeztetett: először lakni kell a papnak, aztán jöhet a többi. Csete György találta meg a megoldást. Kerek, 150 négyzetméteres pincét tervezett, abban helyezte el a közösségi teret, hittantermet. Fölötte, körsánccal félig takarva – hogy ne zavarja a templom látványát – helyezkedett el a plébánia. A harmadik, legfelső szint lett a félgömb alakú templom, amelynek az átmérőjét két és fél méterrel megnövelte, így az építmény gomba alakban kiszélesedett, és az alapterülete több mint kétszáz négyzetméterre nőtt. Ezt fedte be az organikus építészetben is

2. ábra: „...vagy ezt, vagy semmit” – a gomba alakban kiszélesedő templomépítményt az organikus építészetben is egyedülálló körív-gerendás kupolaszerkezet fedi le

Forrás: az Árpád-házi Szent Erzsébet római katolikus egyházközség *Historia Domusa*, 1953–2023.

egyedülálló körív-gerendás kupolaszerkezettel. Amikor megláttam Csete György makettjét, azt mondtam: vagy ezt, vagy semmit. Csak apróbb változtatásokat kértem. Eredetileg ő el akarta takarni belülről a gerendákat egy gömbhéj alakú lambériázással, én beszéltem rá, hogy lambériát csak a közökbe tegyünk és mutassuk meg a szépséges gerenda-erezetet. Beleegyezett. A két bejárati ajtót is én találtam ki. Akármilyen, tetővel fedett külső bejárati építmény elrontotta volna a kupola látványát. Azt javasoltam, bontsuk meg a gömbhéjat. Csapágyazva, függőleges tengelyen forogjon az ajtó, félig kifelé, félig befelé.

– Már csak meg kellett valósítani... 1978-ban kezdődött az építkezés. Meddig volt elég a pénz?

– Csak az alsó szintre, éppen csak ki tudtunk jönni a föld alól. Lefedtük, leszigeteltük a pincét és egy fillérünk sem maradt. Gondoltam, ha egyszer adtak, hátha még egyszer adnak. De úgy éreztem, a második kéréshez már ki kell mennem Svájcba személyesen. Behívtak a Pest megyei rendőrkapitányságra az Aradi utcába. Elmondták, hogyan kell viselkedni egy magyarnak Svájcban, és majd ha visszajöttem, beszélgetni fogunk. Biztosítva láthatták, hogy visszajövök, mert az apám még élt, levágott fél lábbal és megvakulva, nekem kellett gondoznom, így kaptam pap létemre útlevelet. Svájcban találkoztam az illetékessel, hajlandó volt segíteni, és újra kaptunk húszezer dollárt. Folytathattuk az építkezést.

– Hogyan sikerült vállalkozót találni az addig ismeretlenül nagy, 16 méteres fesztávolságú ragasztott gerenda kupolaszerkezet megépítésére?

– Három-négy neves ács mestert is felkerestem, de el sem tudták képzelni, hogy ez megvalósítható. A földön összeragaszthatnak akármekkora íveket, de ki lesz az, aki ezeket felállítja és összerakja kupolává? Csete György Velencén talált egy faipari gyártóüzemet. Az üzem mérnök azt mondta a rajzokra: uram, mi azért vagyunk itt, hogy a megrendelőket kiszolgáljuk. De nem talál Magyarországon olyan ácsot, aki ezt összerakja. Apostol Tamásnak hívták az illetőt. Mondtam Csetének: eredj vissza hozzá, és mondd meg, fordítsa meg a nevét: Tamás apostol. Hitetlen Tamás. Ő is kételkedő volt, aztán mégis csodálatos palotát épített fel a pártus királynak. Elvállalta.

– Ács viszont még mindig nem akadt.

– Az unokaöcsémhez, Steer Antalhoz is elvittem a rajzokat: segíts, nem találok ácsot. Ő akkor a Csepel Vas- és Fém-művek vasöntészeti osztályvezetője volt, de az eredeti szakmája mintakészítő asztalos, ami nagy precizitást igénylő szakma. Gyermekkorában a nagyapja asztalosműhelyében is sok fogást ellesett. Azt mondta: ha én ezt bárkivel felépíttetem, ő oda nem teszi be a lábát. El sem tudta képzelni, hogy deszkadarabokból összeragasztott ilyen hatalmas ívek megálljanak a saját lábukon. Aztán amikor leszállították az elkészült fatartókat, eljött. Mondtam neki: Anti, csak arra kérlek, csináld meg az ívek találkozási pontjain a bemetszéseket, csapolási helyeket. Ő: rendben, de csak ha az építésmérnök minden áthatásról milliméter pontos rajzot csinál. Csete erre azt mondta: semmi probléma, megrajzolja, sőt kemény kartonból sablonokat készít, minden egyes bemetszéshez, hiszen ahány bemetszés, annyiféle szögben állt. Anti még mindig kételkedett, de olyan pontosan dolgozott, ahogy csak tudott. Aztán amikor kész lett mind a 32 hatalmas ív, azt mondta: segítek összerakni.

– Nagy nap lehetett...

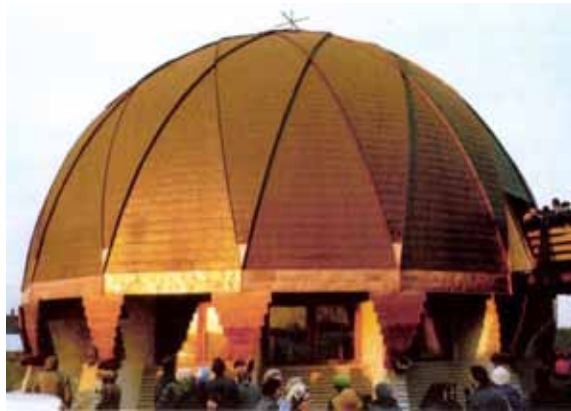
– Nyolc méter magas ácsolatot készítettünk a fatartók összeillesztéséhez, a mérnök milliméter pontosan bejelölte, hová kell betámasztani az íveket. Pünkösdi szombatján jött egy Kato Berger daru, és egyetlen óra alatt felrakta az alsó sort, estére felépült az egész kupolaszerkezet. Utána többen is lelkesen dicsérték, hogy milyen ügyes kezű ács volt, aki ezt összeállította. Mondtam nekik, ezt ács nem is látta...

– Hogyan folytatódott ezután a munka?

– Minden nap én nyitottam és zártam a munkahelyet. Sosem húzódkodtam a fizikai munka elől, itt megtanultam falazni, ácsolni, festeni, szigetelni. Elvállaltam bármit, amit más nem vállalt el. A kupola belsejét 600 négyzetméteren kőzetgyapattal kellett szigetelni, fej felett kellett dolgozni, és közben hullott belőle az „áldás”. Elektromos szórópisztollyal kellett festeni az egészségtelen Xylamon gombaölővel az ablaktalan kupolatetőben, ahol kánikulában 60 fok fölé emelkedett a hőmérséklet. Kezdetben öt percenként le kellett másznom a nyolc méter magasságból. Aztán megszoktam. A segédek, társadalmi munkások azt mondták, bármi mást elvállalnak, csak ezt ne kelljen. Nem lehetett szájmaszkot használni, mert nem kaptam volna levegőt. Kesztyűt sem, mert akkor nem éreztem volna, mivel dolgozom. Talán a hitem és a Jóisten védett meg attól, hogy nem szenvedtem egészségkárosodást. A belső lambériázást és a külső rézlemez-borítást aztán szakemberek végezték.

– Mikor jött el az átadás ünnepe, és kik vettek részt rajta?

– Szent Erzsébet napján, 1982. november 19-én avattuk. Rengetegen voltunk, az oltárdobogóig álltak az emberek. Szakos Gyula püspök szentelte fel a templomot és az oltárt. Neki Szemes Lajos templomatyja adta át ünnepélyesen a terveket, aki hihetetlen erejű és munkabírású segítőnk volt, ezért is említem név szerint, de nagyon hosszú lenne a lista, ha mindenkit fel akarnék sorolni. Az Állami Egyháziügyi Hivataltól egy főelőadó érkezett, ott voltak az egyházkerület papjai, kedves barátaim. Bunde Todorov Ivánné tanácselnök asszony mondott ünnepi beszédet. A televízió nem jött ki, nem volt divat templom-avatásokról tudósítani, csak az Új Ember katolikus hetilapban jelent meg egy tudósítás.⁸

3. ábra: 1982. november 19-én, Szent Erzsébet napján avatták a templomot

Forrás: Csete György. In Dvorszky Hedvig (szerk.): *Architettura organica ungherese / Hungarian Organic Architecture / Magyar organikus építészet*. La Biennale di Venezia, V. Mostra internazionale di architettura. Budapest, Műcsarnok, 1991. 23.

– Mi lett a régi főúti kápolnával?

– Négy nappal az új templom felszentelése előtt tartottam ott az utolsó misét. Ahogy elment a gyülekezet, és bementem a sekrestyébe, nagy robajt hallottam. Visszarohantam, hát a stukatúr-mennyezetnek egy szekrényajtó nagyságú része rászakadt az oltárra. Percekkel azelőtt még ott álltam... Talán a sors akarta úgy, hogy az utolsó pillanatig kitartson. A kápolnát ezután lebontották. Két kis része tovább él az új templomban: egy vörösmárvány darab lett az alapkö és a kápolna udvarán állott nagy akácfából készült az oltáriszents darab lett az alapkö és a kápolna udvarán állott nagy akácfából készült az oltáriszentség-tartó tabernákulum.

⁸ Vö. Galántai Mária: Köszönet és meghívás. *Új Ember*, 1982. november 7. 2.

4. ábra: Az Árpád-házi Szent Erzsébet római katolikus templom Halásztelken

Forrás: a szerző fotója

FELHASZNÁLT IRODALOM

5. ábra: A templom szetelésének 40. évfordulója alkalmából tartott ünnepi szentmise, közepén Spányi Antal megyéspüspök, a mikrofonnál Kispál György plébános, feketében Prodán Gábor görög katolikus esperes

Forrás: Aczél Márk fotója

Az Árpád-házi Szent Erzsébet római katolikus egyházközség *Historia Domusa*, 1953–2023.

Csete György: Rétegelt ragasztott fenyőfa ívekből épített félgömb-kupola. *Magyar Építőipar*, 1984. 5. szám. 298–302.

Csete György: Ökumené. *Magyar Építőművészet*, 1991. 4. szám. 43.

Csete György. In Dvorszky Hedvig (szerk.): *Architettura organica ungherese / Hungarian Organic Architecture / Magyar organikus építészet. La Biennale di Venezia, V. Mostra internazionale di architettura*. Budapest, Műcsarnok, 1991. 20–23.

Galántai Mária: Köszönet és meghívás. *Új Ember*, 1982. november 7. 2.

Holakovszky László: *Herminateleptől Halásztelelig. Válogatott helytörténeti írások*. Halásztelek, Halásztelek Város Önkormányzata, 2015.

Menyhárt László: Leveles ágból... Beszélgetés Csete Györggyel. *Művészet*, 1983. március. 40–45.

A BIRTOK, AZ ÉPÜLET, AZ UDVAR A 20–21. SZÁZADI TÁPIÓ-VIDÉKI TANYAVILÁGBAN

A Tápió-vidék néhány településén már az 1860-as évekre kialakult a tanyaás gazdálkodás. A korábbi jobbágytelkeken szántóföldi földművelő tanyák jöttek létre, majd a felosztott homokos közlegelőket és homoki erdőket szőlővel telepítették be. A vidék délkeleti részein a 20. század közepére jellemzővé vált a tanya gazdálkodás.²

Az alábbi tanulmányban³ a tanya épületével, a hozzá tartozó kerttel, udvarral, a tanyasi ember birtokával foglalkozom. A korábbi korokra vonatkozó, szakirodalomban fellelhető adatokat összevetem az általam készített interjúk adataival, amelyek a 20. század utolsó kétharmadára vonatkoznak. 15 interjút készítettem olyan 50–90 éves emberekkel, akik a Tápió-vidék valamelyik településének külterületén éltek gyermekkorukban, vagy oda házasodtak ifjúkorukban. Majd további 15 interjút olyanokkal, akik napjainkban élnek tanyán a Tápió-vidéken.

A VIZSGÁLATBAN RÉSZTVEVŐK

A vizsgálatban részt vevő interjúalanyok a Tápió-vidék valamely településéhez tartozó külterületen, tanyán éltek gyermekkorukban, oda házasodtak, vagy napjainkban élnek tanyán. Az adatközlők felkutatása a települések Facebook csoportjaiban történt. Minden Tápió-vidéki település Facebook csoportjában megosztottam egy felhívást, miszerint olyan személyeket keresek, akik valaha az adott településen vagy más Tápió-vidéki településen tanyán éltek/élnek. Számítva arra, hogy olyan rétegről is szó lehet, akik nem használnak internetet és/vagy a közösségi média platformjait, kértem a csoport tagjait, ha tudnak ilyen személyről, értesítsenek róla. Továbbá az interjúk során mindig megkérdeztem, hogy ismernek-e olyan személyt, aki számomra releváns adatközlő lehet, így néhány interjúalany továbbiakhoz irányított.

¹ Szarvas Angéla a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának néprajzos doktorandusza. Édesapja és általános iskolai történelemtanára hatására kezdett érdeklődni a helytörténet iránt. A szülőfaluja, Farnos történetéhez kapcsolódó első interjúkat 14 éves korában készítette, családon belül. 2018-tól a helyi értéktárbizottság egyik tagjával készített interjúkat, amelyek feldolgozás alatt vannak. Doktori disszertációjában is a Farnost szintén magában foglaló Tápió-vidékkel foglalkozik.

² Kocsis Gyula: A Tápió-vidék településtörténete a XII. századtól. In: Ikvai Nándor (szerk.): *Tápió mente néprajza*. Studia Comitatus 15. Szentendre, Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, 1985. 121.

³ A dolgozat a szerzőnek A Tápió-vidék tanyavilága a 19. századtól napjainkig című disszertációjának fejezeteként készült.

Az így megtalált adatközlők négy kivétellel a vidék keleti, utóbbiak pedig a középső részéről származnak. Nem meglepő ez az adat, hiszen a vidék nyugati része a kevésbé tanyás területek közé tartozott a földrajzi adottságok, illetve a Budapesthez való közelség következtében.

Az interjúalanyok tanyának definiálták az épületet, amelyben éltek, élnek. Az interjúk során kiderült, hogy itt szó van magányos tanyákról, de tanyaközpontokról, uradalmakról, cselédházakról, szolgálati lakásokról is. Erdei Ferenc a tanya településhez való viszonya szerint három típust vázol fel: nagygazda-, kiscgazda- és farmtanya. A nagygazdatanyán a cselédek éltek, maga a gazda pedig a városi házában lakott a családjával. A kiscgazdatanya esetében a munkaképes, fiatal gazda úgy lakott egész évben kint a tanyán családjával, hogy az ott berendezett háztartása mellett volt egy otthona a városban is, ahová vasárnap és piaci napokon bejárt, illetve öregségére beköltözött. A farmtanya pedig olyan állandó és örökös otthon, kitelepülés, ahol a teljes háztartás a tanyán volt. Az ilyen tanyához már nem tartozott városi vagy falusi ház, amely otthonul szolgált volna.⁴ 1948–1953 között, valamint 1959–1961 között két kollektivizálási hullám zajlott le, amelynek hatására a magántulajdon helyett állami gazdaságok és termelőszövetkezetek művelésébe kerültek a termőföldek. A kollektivizálást követően a tanyasi népesség csökkenni kezd, és a hetvenes évektől már gyakori a romos, elhagyatott tanya.⁵ A fentiek alapján nem meglepő, hogy a 20. század közepén a megkérdezettek egy része már szolgálati lakásban élt. A saját, illetve örökölt tanyával rendelkezők közül volt, aki csak ideiglenesen élt ott, az év azon szakaszaiban, amikor megsűrűsödtek a növénytermesztés és/vagy állattenyésztés körüli feladatok. Napjainkban a saját tulajdonú tanyák a jellemzőek.

A BIRTOK

A vidék tanyásodásának 1840–70 között lezajlott első hullámával a gazdák életmódjában történt változás, a gazdálkodásukban azonban nem. A külterületre tették át központjukat, ott éltek, ám továbbra is az addig alkalmazott módszerekkel főként gabonatermeléssel és állattenyésztéssel foglalkoztak. A korábbi jobbágytelkeken kialakultak a szántóföldi földművelő tanyák. Tápiógyörgyén például jellegzetes az állattenyésztés, Farnoson a nád, a gyékény hasznosítása és a halászat. Az 1870-es évek lelassult tanyásodása ellenére Tápiószelén a törpebirtokosok és egykori zsellérek folyamatosan költöztek ki az 1-2 holdas, homokos talajú szőlőparcellákra. A külterületi lakóházakat azonban nemcsak a tápiószelieiek, hanem a környékbeli településről érkezők, bicskeiek, tápiószentmártoniak, pándiak, ceglédiek, abonyiak, szentmártonkátaiak és jászkisériek is feltöltötték. Elterjedt a monokultúras szőlőművelés, az 1880-as évektől pedig a környező településeken

⁴ Erdei Ferenc: *Magyar tanya*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. [1942] 142–150.

⁵ Bray Ágnes – Kovács Teréz: Alföldi tanyák és tanyapolitikák a múltban és a jelenben. *Acta Sociologica – Pécsi Szociológiai Szemle*, 2021, 7. (1) 11–12.

is megszorodtak a szőlőültetvények, ezzel együtt a külterületen élők száma is.⁶ A 19-20. század fordulóján a vidéken mindössze közel két és félszer több a szántóföld, mint a legelő és a rét, amiből arra következtethetünk, hogy a vizsgált területen meghatározó volt az állattartás.⁷ A külterületi lakosok számát illetően a vidék két részre oszlott: az 1930-as évekig a nyugati településeken a lakosok kevesebb mint 20%-a élt a külterületen, míg a keleti oldalon, a tanyásodott határu településeken jóval magasabb volt ez az arány, Tápiószelén például a 70%-ot is elérte. A legelők és erdők területe csökkent, a szőlőké és szántóké nőtt. A vidék több földrajzi nevében is őrzi a szőlőművelés hagyományát, úgymint *Öregszőlő*, *Harcmezei szőlő*, *Erdőszőlő*. A Tápióvidék minden községére igaz, hogy a birtokosok többsége törpebirtokos volt, akik uradalmi majorokban vagy részes aratóként dolgoztak. A vizsgált területen számos ilyen uradalmi major létezett, amelyeket azonban az 1945-ös földosztások, majd a téesszervezések kora megsemmisített.⁸

A tanyához tartozó birtok nagyságáról az interjúalanyok egy részének nem volt pontos adata, ugyanis gyermekként ez az információ nem foglalkoztatta őket, nem is mondták nekik, vagy azóta elfelejtették. Néhányan azonban tudtak válaszolni a birtok nagyságára irányuló kérdésekre. Az ő beszámolóik alapján a múlt század utolsó kétharmadában a saját szőlőbirtokok 600 négyszögöltől 2 holdig terjedtek, a saját tulajdonú szántók pedig 3–20 hold nagyságúak voltak, ezt egyesek még kiegészítették, vagy akár az egész szántójuk bérelt volt. A legelők és kaszálók több esetben szövetkezeti tulajdonban voltak, és néhány hektárt tettek ki. Ezzel szemben napjainkban a legtöbb esetben saját tulajdonú földbirtokkal rendelkeznek, de néhányan a sajátjukat kiegészítik bérelt földdel is. Előfordul, hogy egyes tanyák sem saját, sem bérelt földdel nem rendelkeznek, vagy mert nem foglalkoznak sem növénytermesztéssel, sem haszonállatokkal, vagy pedig anyagi lehetőségeik miatt csak a hosszú távú terveik közt szerepel földbirtok vásárlása. Néhány esetben bár a tanyához tartozik saját kaszáló vagy szántó, azt bérbe adják, mert ők maguk nem tudják hasznosítani. Az önellátásra törekvő tanyáknál gyakori, hogy tudatosan olyan területet választanak, amely szántóval, legelővel, kisebb fás területtel is rendelkezik, vagy a közeli tervek közt szerepel, hogy vásároljanak erre alkalmas birtokot saját tanyaépületük közelében. A legelő mérete azoknál a háztartásoknál elegendő vagy közel elegendő az állatok ellátására, ahol az elsődleges cél a család ellátása, ahol azonban a patás háziállatokat nagyobb egyedszámban tartják a hús- vagy tejtermékekből származó profit miatt, ott szemes és szálás takarmánnyal is ki kell egészíteni a saját maguk által megtermelt takarmányt. A birtokhoz tartozó fás területek hozadéka csak kevés helyen elegendő a fűtési szezonra, azt ki kell egészíteni megvásárolt tűzifával. A jelentős szőlőtermesztés visszaszorult, a tanyákon legfeljebb néhány szőlőtőke található a kertben. A szőlő szót a nevükben őrző településrészek, mint *Öregszőlő* vagy *Erdőszőlő*, benépesültek.

⁶ Kocsis 1985. 132.

⁷ Ballon Tibor: A külterjes állattartás, a legelő- és rétgazdálkodás összefüggései a Tápió mentén. In Ikvai 1985. 158.

⁸ Kocsis 1985. 136.

A földbirtokok a tanyák szomszédságában vagy ahhoz közel helyezkedtek el, így nem kellett ingázni a lakóhely és a munka helyszíne között. Ritkábban, de előfordultak egyéb körülmények is: 1.) a lakóépület és a földbirtok a kor közlekedési körülményeihez képest távol esett egymástól, így a dolgozó ember a földbirtokon éjszakázott; 2.) az állattartáshoz szükséges téli szállás és legelő a település két pontján helyezkedett el, ezért időszakosan éltek két különböző tanyán; 3.) a család a település belterületén élt, és csak a munkák alkalmával voltak kint a külterületi tanyájukon. Napjainkra azonban ezek az egyébként sem gyakori esetek szinte teljesen eltűntek, a közlekedési eszközök fejlődésével és széles körű elterjedésével ugyanis könnyedén tudnak több kilométeres távolságok között is ingázni. A korábbi időszakokban és napjainkban is jellemző, hogy a család a település belterületén él, a külterületen pedig kisebb-nagyobb földtulajdonnal rendelkezik, mivel azonban ezek a családok nem tanyán élnek, így rájuk nem terjed ki jelen kutatás.

A növénytermesztéssel foglalkozók állattenyésztéssel is foglalkoztak, olyan mértékben, hogy az az éves hús-, tojás- és tej(termék)igényüket részben vagy egészben kielégítette. Azonban azoknak, akik fő profilként pásztorkodással foglalkoztak, növénytermesztésre már nem jutott idejük az állatok mellett, még egy kisebb veteményes kertre sem feltétlenül.

1. ábra: Tanya és a hozzá tartozó birtok drónfelvétélről, Nagykata–Felsőegreskáta, 2023
Forrás: Vígh Gergely Huba felvétele

AZ ÉPÜLET

A 19. században még jellemző volt, hogy az új ház építésének munkálatait a rokonság, a szomszédok végezték. A ház falát néhány nap leforgása alatt elkészítették.⁹ Igaz ez a 20. század elejére is: ha építkezésre került a sor, bár a munkálatok jelentős részét továbbra is a rokonság végezte, de előfordult, hogy egy részéhez (például az ablakok behelyezéséhez) vagy éppen egészéhez mesterembert hívtak. A ház építése közben, ha elértek egy adott falmagasságot, faágat állítottak a sarkokra: *„Vertfal volt, döngölt volt az alja, amikor verték, vakolták, a szalmát nem törték meg, hanem egészben keverték bele a sárba vagy agyagba, a szalmának erős volt a szakítószilárdsága, ásóval faragták meg, 70 centis vert falak voltak. Gerendás volt a mennyezete, széles padlódeszkák voltak fent, saját maguk csinálták a házat, kb. 3 hónap alatt készítették el. Az ablakokat viszont csináltatták mesterekkel. A lóganajt szedték össze, azt agyaggal dolgozták ki, odavágta a nagymamám is a falnak, és volt egy fogós kis fém vagy fa, azzal simította. Mikor elkészült a fal, mind a négy sarkára raktak egy élő faágat. Mikor elkészült a ház, papot hívtak, hogy megáldják.”* (Tápiószentmárton).

A század végéhez közeledve egyre több építkezési feladatot vett át a mesterember. Azok, akik napjainkban élnek tanyán, többnyire megvásárolták az épületet. Ritka az újjépítésű ház, azok is leginkább egy korábbi tanya helyén épülnek, ahol a tanyaépület annyira romos volt, hogy az új tulajdonosok igényei szerint felújítani körülményesebb és költségesebb lett volna, mint lerombolni és újat építeni a helyére. Az új építésű tanyaépületek anyagukban nem, de kinézetükben esetenként hasonlítanak a múlt századi alföldi parasztházakhoz. Napjaink divatja szerint téglát használnak, könnyűszerkezetes házakat építenek, és a ház elosztásában sem törekednek alkalmazkodni a múlt századi szokásokhoz, legfeljebb a színekkel, dísz tárgyakkal, egyes bútorarabokkal idézik az egykori tanyák stílusát. Ezeket az épületeket már szakemberek kivitelezik.

A FAL

A 19. század végi statisztikai felmérések nem különböztetik meg a vertfalú, sárfalú, vályogfalú házakat, az viszont egyértelműen látható, hogy ebben az időszakban a kő- és téglafalú építkezés még igen csekély, nem terjedt el.¹⁰ A házak jelentős részét sárból építették, náddal és rozsszalmával, zsúppal fedték. 1900-hoz képest 1930-ra néhány településen (Szentmártonkátá, Tápiógyörgye, Tápiószecső) már elterjedt a kő- vagy téglalapra épített sárfal.¹¹ A vályogtégla használata a két világháború között jelent meg vidékünkön, majd az 1940-es 1950-es évekre általánossá vált.¹²

⁹ Halász Péter: A Tápió menti fálvak telekhasználata és építkezésének változásai. In Ikvai 1985. 373.

¹⁰ Halász 1985. 369.

¹¹ Novák László: A Tápió vidékének hagyományos építkezése. In Ikvai 1985. 431.

¹² Halász 1985. 375.

A külterületen nagyobb számban található vályogfalú házak a 20. század utolsó két harmadában és napjainkban is. Ennek oka, hogy ritka az új építésű lakóépület. Az utólagos hozzáépítések, bővítések azonban már a modernebb alapanyagok és technikák felhasználásával, a kor divatja szerint zajlottak, ugyanakkor az önellátásra törekvők közt egyre inkább igény látszik arra, hogy otthonaikat saját maguk tartsák karban és esetlegesen ők maguk bővítsék, ha arra szükség van, mindezt akár hagyományos alapanyagokkal.

Dusek László Pánd, Tápióbicske és Tápiószentmárton esetében felmérte, hogy 1945 előtt a három településen a lakóépületek vályogból, sárból és vert földből készültek, szinte minden esetben alapozás nélkül, míg az 1945 után elkészült házak rendszerint már szilárd alapra épültek.¹³ Mára a legtöbb háznak már van alapja.

A 19. század végén és az I. világháború előtt a házak falait fehérre meszelték.¹⁴ A 20. század közepére elterjedt a színes vagy mintás díszítés, valamint előfordult a vakolat karcolásával való díszítés és a kőporos vakolat.¹⁵ A külterületen azonban a 20. század közepén is jellemzően fehér színű volt a lakóépület külseje, ritkább esetben vajszerű vagy piros. A század utolsó harmadában kezdett terjedni a falak színezése, divattá lett a sárgás vagy vöröses szín, de továbbra is kedvelt maradt a fehér is. Előfordult, hogy a falat rücskösre alakították: „*maltert csináltunk, a síkált kefével, gyökérkefével bepacsomagoltuk, és rücskös lett a fal*” (Farnos). A 21. század elején pedig a kőpor is megjelent. Az I világháború előtt még évente legalább háromszor meszelték: karácsonykor, húsvétkor és búcsúkor.¹⁶ Később már csak egy, ritkább esetben két alkalommal.

A külső fal lábazatát már a 19. század végén is színesre festették, ám akkor még Novák László szerint a sötétkék volt jellemző.¹⁷ A megkérdezett adatközlők azonban a 20. századot tekintve szürke lábazatról beszéltek, amihez a színt mészből és fekete porból keverték össze. Napjainkra a szürke főként azoknál az épületeknél maradt meg, amelyeket megvásároltak, de még nem alakítottak át, a többinek a stílusa, színe különböző, általános megállapítást nehéz tenni róla.

A vidéken a 19. század végén a tehetősebbek egyre inkább festett szobát csináltattak.¹⁸ A ház belső felének mintás díszítése az 1950-es évekre általánosan elterjedt.¹⁹ Nagy méretű falfestő-mintákat, úgynevezett *furmákat* használtak a minták előállítására, valamint a *priccölés* technikáját

¹³ Dusek László: Tápiószentmárton, Tápióbicske és Pánd szociográfiai és gazdaságföldrajzi változásai. In Ikvai 1985. 996.

¹⁴ Nagy Varga Vera: Adalékok a népi faldíszítéshez a Tápió vidékéről. In Ikvai 1985. 645

¹⁵ Halász 1985. 375.

¹⁶ Halász 1985. 375.

¹⁷ Novák 1985. 444.

¹⁸ Nagy Varga 1985. 645.

¹⁹ I. Sándor Ildikó: A lakóház tüzelőberendezéseinek változása száz év alatt a Tápió vidékén. In Ikvai 1985. 487.

is alkalmazták, amellyel szórt pettyeket tudtak felvinni a falra.²⁰ A kutatás során azonban a múlt század közepéről csak kevés adatot sikerült találni mintás falra: „A ház színét porból kevertük ki, magunknak festettük ki édesanyámmal. Hengerrel festettünk, és nagy lapokon volt minta, úgy lehetett mintákat csinálni” (Farnos). A legtöbb esetben az egyszínű fehér volt jellemző. A 21. század eleji tanyákon viszont éppen az látszik, hogy főleg az önellátásra törekvők szeretnének fehér, „hagyományos”, „régies” falakat, de színesen-mintásan vásárolták az ingatlant, így arra következtethetünk, hogy a tanyavilágban a kétféle adatközlő csoport közötti időszakban, vagyis a 20. század utolsó szakaszában kaptak színt és/vagy mintát a szobák falai. Napjainkban azoknál a tanyáknál gyakoribb a színes fal vagy tapéta, amelyek nem törekednek önellátásra.

A TETŐ

A 17. századi Egreskátán az építkezés az ágasok leásásával kezdődött. A 19. század végéig földbe ásott ágasfák által tartott szelemenen nyugvó szarufák alkották a fedélszéket. A Tápióvidéken a nyeregtető volt jellemző.²¹ A tetők szerkezetéről azonban a gyermekkorra, ifjúkorra visszaemlékező adatközlők nem tudtak beszámolni, csak a tető fedéséről vannak adataink, így a szerkezet részleteit itt sem tárgyaljuk.

Galgóczy Károly 1870-es évekbeli felmérése szerint a Tápióvidék településein nagyobb arányban nád- és zsúptetők találhatóak. Van olyan település, ahol kétféle tetőtípust is említ, ám akad olyan is, ahol nem tér ki a település jellemző tetőtípusára, így hét település esetében nincs adatunk. Ekkor a cserép még olyannyira nem terjedt el, hogy mindössze Nagykátán jegyzett fel néhány, Káván pedig 2 lakóépületet, amelyet cseréppel fedtek.²²

A cserép a 20. század elején kezdte átvenni az uralmat, 1930-ra még Pándon is, ahol a településeink közül a legkevésbé terjedt el a használata, ám ott is csaknem 30% volt a cseréppel fedett házak aránya.²³ A század közepi külterületen is csaknem mindenhol cseréptető volt jellemző, mint ahogy napjainkban is. Néhol palatető fedti a házat, amelyet cserépre cserélnének, de olyan is előfordul, aki a palát nádra váltaná.

AZ ÉPÜLET RÉSZEI

A cselédházakban, szolgálati lakásokban egy, két, három vagy négy család is élhetett közösen. Az egycsaládos házakban egy konyha mellé egy vagy két szoba tartozott, a kétcsaládos lakásokban

²⁰ Nagy Varga 1985. 645.

²¹ Halász 1985. 378.

²² Galgóczy Károly: *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája III.* Budapest, Weizsmann Testvérek, 1877. 181–210.

²³ Novák 1985. 431.

mindkét családnak jutott egy szoba és egy konyha. A többcsaládos házaknál rendszerint egy család egy szobát kapott, az viszont változó, hogy mindenkinek külön vagy közös használatú konyha jutott-e. A 21. században, ahogy a települések központjában, úgy a külterületen sem jellemző a többgenerációs együttélés, a családok nem zsúfolódnak egy szobába, mégis sokkal tágabb térre van igényük, épületeik több helyiségből áll, és ezeket a helyiségeket ki is használják.

Akik saját házban éltek, leggyakrabban kétszobás épületekben éltek, ahol a konyha közepén helyezkedett el. Ez összecseng Halász Péter korábbi felméréseivel, aki megállapította, hogy a Tápió-vidék paraszti lakóházai, beleértve a vidék tanyáit is, az alföldi szoba + pitvar (konyha) + (kamra vagy szoba) elrendezésű háztípushoz tartoztak.²⁴ Napjainkra az ilyen típusú házak, amelyek lakottak maradtak, átalakultak, bővítették vagy bővíteni tervezik őket. A hosszában elterülő házaknál azt látjuk, hogy oldalra, „L” alakban terjeszkednek.

Egészen a 20. század végéig nem volt jellemző a tanyáknál, hogy fürdőszoba legyen. Ez nem meglepő adat, hiszen a népszámlálási statisztikákban látjuk, hogy még az olyan nagyobb településeken is, mint Nagykáta, az 1980-as évekre sem éri el az 50%-ot azon lakások száma, amelyekben fürdőszoba található.²⁵ A fürdést és a mosdást lavórban vagy kádban melegített vízben oldották meg, rendszerint a konyhában, esetleg nyári időszakban az udvaron, sőt melegebb időben a Tápió patakban fürödve. A 21. század első negyedére azonban már a házak többsége fürdőszobával bővült, ám bár ez sem mondható el minden tanyáról: *„a folyosón volt egy szekrénybe beállítva a fürdőkád, abba fürödtünk minden este, még most is”* (Nagykáta-Felsőegreskáta).

Az 1920-as években kialakult a tisztaszoba kultusza, amely tetőpontját a hatvanas években érte el. A tisztaszoba milyensége hamar presztízzsé vált, egyúttal ez a szoba funkcióját veszítette azáltal, hogy nem használták, sok esetben be sem léptek oda. A hetvenes években kezdték újra lakni ház ezen részét.²⁶ A vizsgált terület tanyavilágában azonban a tisztaszoba kultusza nem volt jellemző, az egyszobás házak nem is tették lehetővé, ahol pedig több szoba volt, ott több család is élt.

A kürtök lepadlásolásával és a sparheltek elterjedésével a főzések nyáron már-már kibírhatatlan meleget okoztak a házban, ezért aki tehetett, nyári konyhát épített, benne kemencével. A nyári konyha különösen ott volt hasznos, ahol jelentős ház körüli gazdálkodás folyt, disznóvágással, befőzéssel vagy takarmányelőkészítéssel.²⁷ A Tápió-vidék tanyavilágában nem gyakran, de előfordultak nyári konyhák mind a cselédházaknál, mind a magánházaknál.

²⁴ Halász 1985. 368.

²⁵ Vö. a KSH adataival: [https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1980_13/?pg=765&layout=s\(765\)](https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1980_13/?pg=765&layout=s(765)).

²⁶ Halász 1985. 404.

²⁷ Halász 1985. 408.

KARBANTARTÁS

A parasztházak rendszeres karbantartást igényeltek: bizonyos időközönként meszelni, mázolni, tapasztani volt szükséges.

A II. világháborúig a Tápió-vidéken a döngölt és tapasztott padló volt elterjedt, a földes padlók pedig rendszeres mázolást igényeltek: a háziasszonyok minden szombaton bemázolták a padlót, majd piros homokkal szórták fel.²⁸ A vizsgált időszakban is jellemző, hogy a tanya szobái közül legalább egyben földes padló volt, melyet rendszeresen mázoltak. Ez a folyamat minden héten egyszer történt, ez viszont nem volt konkrét naphoz kötve. Előfordult az is, hogy heti több alkalommal mázoltak, ha ennek szükségét látták. A mázoláshoz legtöbbször lótrágyát használtak, de volt, aki marhatrágyát alkalmazott. Éppen ezért nagyra becsülték a lóganéjt, ahogy egy adatközlő elmondta: *„amikor végigment az úton egy ló, az asszonyok mentek ki, és szedték össze teknőbe vagy vödörbe”* (Tápiószentmárton) A mázolás végén többször sárgahomokkal szórták fel a padlót. Ritkán, de napjainkban is előfordul még olyan ház, amelynek valamelyik szobája földpadló: *„hát-ránya, hogy kicsit hepehupás, évente kétszer fel kell szedni a szőnyeget, portalanítjuk, lelocsoljuk, és azt durva szárú seprűvel összeseperjük, utána fényes, mint a vizes beton”* (Nagykátá).

Az omladozó, repedt falat bizonyos időközönként újra kellett tapasztani. Ez évente egy alkalommal történt meg, rendszerint tavasszal, húsvétkor. Az asszonyok végezték, mert női feladat volt, de a gyermekek, esetleg a szomszéd is besegített: *„anyám úgy csinálta, hogy csinált egy gödröt, beledobta az agyagot, öntött rá vizet, aztán beletette a töreket, taposta a lábával, egy massa lett, mint a kovász, olyan lett, aztán kézzel fogott egy maréknyit, mint egy hógolyót, tette rá a vályogra. A simítást meg lószarral, ugyanúgy tették agyagba, a lónak a szarát szedték össze, az törmelék volt, pici szemcsés, a simítást már azzal csinálták, hogy sima legyen. Mert nagy volt a törekes, rücskös. Simítódeszkával vagy fával, fa simítóval kicsit bevizezték és simára tudták csinálni. A házunkat, amiben gyerek voltam, anyám tapasztotta. Emlékszem, szegény, gyűrűskútból húzta a vizet, csinált egy gödröt, agyagot hozatni kellett Farnosról a Székesről, hoztak lovas kocsival agyagot, azt anyám beáztatta, meg kapával is verte, átkapálta, utána a gyerekek is belemehettek, és tapostuk. Vittük be neki vödörrel, ő meg tapasztotta”* (Farnos). *„Nagymamámnak a barátnője eljött, és akkor tapasztották, ahol kell. Szerette a bort a néni, azt mindig emlegetik, hogy vitt a mama neki bort, és amikor már fogyott: »Örzsím, üres a kancsúm«. Elfogyott a tapasztás közben. Vagyis a borért cserébe segített”* (Szentmártonkátá). Mára a karbantartási feladatok megritkultak a felhasznált anyagok és a ház szerkezeti változásának következtében, nem szükséges az évi több karbantartási feladat. Főleg az önellátásra törekvőknél látszik igény arra, hogy régi házaik

²⁸ Halász 1985. 386.

karbantartását saját maguk oldják meg, hagyományos módon: „*magunknak csinálunk szinte mindent, kivéve, amihez nagyon nem értünk. Tapasztáshoz az anyagot lebontott vályogházaktól hozzuk, a lótrágyát meg a szomszédtól kapjuk*” (Nagykátá).

A ház faláról szóló alfejezetben már szó esett arról, hogy a Tápió-vidéken, az I. világháború előtt, a házak falát meszelték, mégpedig évente több alkalommal. A század második felében azonban már ritkultak a meszelés időpontjai: már csak a tavaszi, húsvéti alkalom maradt meg, illetve pokoltanyai (Tápiógyörgye) adat szerint húsvét vagy „Szent Anna” (a búcsú ideje). Egy második alkalommal, ősszel már csak kevesek meszelték. Mára pedig a meszelések száma még inkább ritkult, és átalakult festéssé: „*Belül évente kimeszeljük, kívül 10 éve festettünk utoljára, azt most már kéne lassan*” (Tápióbicske).

A karbantartási feladatokat minden esetben maguk a lakók végezték, rendszerint nők, bevonva a gyermekeket is. Manapság vegyes, hogy mesteremberek végzik-e ezeket a munkákat, vagy maguk a lakók. Ahol az utóbbi, ott viszont már nemcsak a nő feladata ez, hanem a nő és férfi közösen dolgozik.

A BEREDEZÉS

Az épület egyik legfontosabb berendezése a kemence volt. A Tápió-vidéken a 19. századtól egészen az I világháború végéig leginkább az alföldi típusú, pitvarból fűthető kemencék terjedtek el.²⁹ Bár elbontásuk lassú folyamat volt, és még a hatvanas években is számos helyen megtalálhatóak a kemencék, mégis, helyüket mindinkább átvette a kályha és a sparhelt.³⁰ A század közepén még a legtöbb helyen állt a kemence, de sok esetben vele párhuzamosan megjelent a sparhelt is. A sparheltet némelyek csak főzéskor használták, míg másoknál át is vette elődje teljes feladatkörét. A század végére a tanyavilágban is egyre inkább elterjed a kályha. Ma pedig a legtöbb tanyán kályhát használnak, noha néhol sparheltet, kandallót, helyenként központi gázfűtést, sőt olyan tanyát is találni, ahol nemcsak nyáron, hanem télen is légkondicionálóval oldják meg a hőszabályozást. A lakóházak berendezése szerény volt, és ez nem is lehetett másképp, amikor a család egy, legfeljebb két szobában zsúfolódott össze.

Korábban, ha mindkét szobát használták, akkor a fiatalok aludtak a kemence körül, a kuckóban a bölcsőből kinőtt gyermek. A századfordulón a padkán aludtak a serdülő lányok, a gyermektelen párok az ágyban, a nők férfiak pedig a tornácon vagy az istállóban. Ha két szoba volt, a kisebbikben

²⁹ Halász 1985. 375.

³⁰ Kocsis Gyula: A Tápió-vidék településtörténete a XII. századtól. In Ikvai Nándor (szerk.): *Tápió mente néprajza*. Studia Comitatus 15. Szentendre, Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, 1985. 121.

lévő, ajtó mögötti ágyat a mindenkori szülő asszony használta vagy a friss házasok. A másik sarokban lévő ágyon az idősebb házaspár vagy az özvegy aludt. A kisebb szobában az 1940-es évekig bölcső is található, a kemence padkáján. Nagyobb családoknál az ágyak mellett a kuckó, a padka, a lóca, a láda is fekvőhelyet nyújtott.³¹ A 20. század közepi Tápió-vidéki tanyavilágra is jellemző, hogy mivel a fűtőalkalmatosság helye rendszerint a konyha volt, ezért éjszaka a szoba ajtaja nyitva állt, egybe volt nyitva a konyhával, hogy az onnan kiáramló hő, átjárja a szobát is: *„nem volt mindenhol fűtés, a kemence fűtött, és kinyitották a szobaajtót, hogy a másik szobában is meleg legyen”* (Tápiószentmárton). A család nagy része egy szobában aludt: *„az egyszobás épületben szülők és gyerekek együtt éltek, két ágy volt összesen”* (Tápióság); *„a nagyszobában a szülők aludtak, velük a kiskorú gyerekek, de 14-15 évesen már kaptam egy szobát, akkor már csak én voltam ott gyerek”* (Farmos); *„Mi öcsémmel egy ágyon aludtunk a szobában, anyámék meg a másikon. Össze volt téve két ágy, mintha franciaágy lett volna.”* (Farmos). A konyhát ugyancsak használták alvóhelyként: *„a bátyám a konyhában aludt egy fa rökamén, mert felnőtt volt”* (Farmos); *„a konyhában is lehetett aludni, volt ott egy sezlony”* (Farmos). Sőt előfordult, hogy az istállóban is aludtak. Nem azért, mert a házban nem fértek volna el, hanem az állattartás körülményei követelték így: *„a tanyán volt egy istálló, annak az egyik felén állt a két ló, másikon két priccszerűség, ott aludtuk, általában egyik szülő meg gyerekek közül az egyikünk aludt kint”* (Tápiógyörgye); vagy mert a kamasz ifjú, amikor sokáig kimaradt, ha az istállóban aludt, nem keltette fel a házban alvókat: *„apám, amikor bálba ment fiatal korában, akkor úgy engedték el a szülei, hogy amikor hazaért, az istállóba’ fekhettek le. A tanyasiak már 3-kor keltek, és nagyapának a szobafalon ki volt vezetve egy kolomp az istállóba, és ha megrántotta a kolompot, akkor apunak az istállóban a priccseről már rögtön kelni kellett”* (Tápiószentmárton).

Az ágyakat szalmazsákkal bélelték. Egy adatközlő a „trozsák” szót is használta: *„a trozsák az volt, amit az ágyba beletettek, egészen nagy, középen volt neki nyílás, amire gombokat raktak, vagy összevarrták, megrakták vastagon szalmával, az ágynak a széle össze volt akasztva, deszkák voltak keresztbe, ebbe tették bele a trozsákok, erre volt a fehér kemény vászonlepedő rápakolva, meg a dunyha, meg a párna”* (Tápiószentmárton).

Mára a zsúfoltság megszűnt, a ház tere kitágult, a házban az éjszakai és a nappali élet elkülönül, mint ahogyan az étkezésnek, főzésnek, mosdásnak is külön helyiségeket alakítottak ki. Gyermekes családoknál megvan a lehetősége, vagy tervben van a kialakítása annak, hogy a szülő és a gyermek külön szobában aludjon. Érdekes, hogy az étel- és ital-ellátásra törekvők, akik az elmúlt néhány évben költöztek tanyára, többnyire vagy még gyermektelenek, vagy már olyan idősök, hogy gyermekeiktől külön élnek. Kevés olyan esetet találtam, amikor a kisgyermekkel együtt váltottak tanyasi életmódra.

³¹ Halász 1985. 401.

A fekvőalkalmatosságokon kívül csak néhány bútort tartottak a házban: „*a szobában két szekrény, két ágy, egy asztal, a konyhába' sparhelt, stelázsi, hokedli, egy asztal*” (Farmos). A két szekrény közül az egyik fiókos, a másik akasztós volt. Hűtő nem volt sehol, az ételeket legfeljebb a kútba leeresztve hűtötték, vagy más tartósítási módszert választottak.

A tanyákban általában néhány szentkép vagy fénykép díszítette a falat, valamint a feszület. „*Nagyon puritán volt a környezet*” (Szentmáronkáta). Csak a 20–21. század fordulóján terjed el, hogy különféle dísz tárgyakkal dekorálták a házat, gyakran a búcsúban vásárolt apró tárgyakkal, a búcsúfiával.

A 20. század közepén és végén a Tápió-vidék tanyavilágában a Bibliát leszámítva a könyvek jelenléte ritka. Ha mégis előfordul egy háztartásban több könyv, az rendszerint imakönyv, ponyvaregény, esetleg verses kötet. Arra is volt példa, hogy aki otthon nem tartott könyveket, átjárt a szomszédba, s ott valaki hangosan felolvasott, olvasódelutánt tartott.

Napjainkban a bútorok, a dísz tárgyak száma is megnőtt. A bútorzat idomult a 21. századi igényekhez: a különféle iratok, elektronikai berendezések, konyhai eszközök, a szükségestől több evőeszköz és étkezészet, a hobbikhoz kötődő tárgyak, a darabszámát tekintve kibővült ruhatár stb. megkövetelik a tárolásra alkalmas bútorok számának növekedését. A könyvespolcok is lényegesen több helyen vannak jelen, csakúgy, mint a különféle dísz tárgyak. Több helyen díszítő elemként vagy akár díszként is funkcionáló használati tárgyként megjelennek a népies tárgyak, mint például a cserépedények, a vajköpülő, a szita, a lóca.

VILÁGÍTÁS, FŰTÉS, VÍZ

A világítást petróleumlámpával oldották meg, esetleg gyertyát gyújtottak. A szegénység miatt rendszerint sötétedés után már igyekeztek aludni, és minél kevesebb petróleumot használni. Ez a spórolás a napi rutinra is visszavezethető: a korai kelés korai fekvést igényelt. A villany a hatvanas években jelent meg a vidék tanyáin, de egyes részekben sokkal tovább váratott magára. Van, ahol még napjainkban sincs központi világítás, ezeken a helyeken napelemet használnak.

Az előző alfejezetben már szó esett arról, hogy milyen tüzelőberendezést használtak a Tápió-vidéken a 19. század végén, a 20. század elején, és milyen a vidék tanyavilágán élő, megkérdezett adatközlők. Arra azonban nem tértem ki, hogy milyen anyagokkal fűtöttek. A 20. század közepére és végére jellemző, hogy a kemencében azt is el tudták tüzelni, ami a gazdálkodás melléktermékeként keletkezett: szalmát, tőzeget, száríziket, gallyakat, szőlővenyigét, napraforgószarat, kukoricacsutkát és -csuhét, száraz dohánykórót vagy éppen a nád tövét ott, ahol a természeti adottságokból következően sok volt a nád (például Farmoson,

Felsőegreskátán).³² A század végén a legtöbben fával tüzeltek, bár előfordult a lignittel, szénnel, német brikettel való fűtés is.

A felmelegedés egyik módja volt, hogy felforrósítottak egy-egy téglát, azt betekerték egy ruhadarabbal, és az ágyba tették, hogy fűtse a testüket: „éjszakára, estére anyu melegített téglát, betakarta jól, és akkor azt tette oda, hogy az jól bemelegítse az ágyunkat” (Szentmártonkátá); „*be voltak pakolva a téglák a sütőbe, jó forrók voltak, azt ruhába becsavarták, betették a trozsákra a dunyha alá, és az felfűtötte az ágyat*” (Tápiószentmárton).

Mára a ház nagy részét befűtik. A különböző melléktermékeket már nem hasznosítják tüzelésre, ott, ahol nincs központi fűtés, leginkább fát használnak.

A Tápió-vidéken jellemzően gémeskutakból merték a vizet.³³ Az adatközlők is gémeskutat használtak. Mindnyájuknak ásott kút volt a portáján, bár ezeket változatosan ítélték meg. Volt, aki elmondta, ebből a vízből nem főztek, csak az állatokat itatták és mostak vele: „*megtanultam biciklizni, mert a faluba jártunk artézi vízért, a gyűrűskútból nem ittunk, csak a jószágoknak adtunk belőle, meg mostunk vele*” (Tápióság). Más azt mondta, jó ízű vize volt az ásott kútjának, még a szomszédok is hozzájuk jártak vízért. Megint más így nyilatkozott: „*nem voltunk ám finnyásak, kihúztuk a kútból a vödör, és benne volt a béka, arrább löktük és ittuk*” (Tápiógyörgye). Többen a falu belterületéről hordták az artézi vizet: „*hozott a tejes kocsis lovaskocsival marmonkannába artézi kútból inni, mindenkinek a neve rá volt írva a kannákra, és amikor bevitte a tejet, hazafele hozta a vizet*” (Farnos). Később többen is fúrtak kutat, de már csak a kilencvenes évek környékén. Napjainkban is a legtöbb helyen fűrt kút vizét használják, csak néhány háztartásba vezették be a vezetékes vizet.

AZ ÉPÜLETBEN ÉLŐK SZÁMA

A lakóházak kihasználtsága igen nagy volt, átlagosan hatan laktak egy egy- vagy kétszobás házban. A többcsaládos cselédházakban rendszerint négyen-öten éltek egy szobában. A saját tulajdonú házak esetében pedig, ha az egynél több szobából állt, akkor valamelyik rokon családja (a nagyszülők vagy a szülők testvérének családja) lakta az egyik szobát. Igencsak ritkának számított, hogy egy kevés főből álló család ne valamelyik rokonsággal osztozott volna a lakóépületen. A 21. század elejére jellemző, hogy csak a szülők és kiskorú gyermekeik élnek együtt, vagy idősebb házaspárok, akiknek gyermekei már elköltöztek. Több generáció együttélése vagy más, nem szülő-gyermek vagy házastárs viszonyban lévő lakótársak csak elvétve fordulnak elő.

³² I. Sándor 1985. 496.

³³ Halász 1985. 413.

AZ UDVAR

AZ UDVAR TARTOZÉKAI

Az udvar számos gazdasági épületet foglalt magában. A 18–19. század fordulóján a nagyobb parasztgazdaságok udvarán négy-hat- vagy akár nyolclábú szénatartó magazin állt, amely a széna, lóhere, lucerna tárolására szolgált, a téli takarmányt védte a csapadéktól. Ez kezdetben oldal nélküli, a II. világháború környékén viszont már vessző, nád vagy deszka oldallal rendelkező építmények. A házhoz kapcsolódva, féltető alatt, fészerben tárolták a polyvát, valamint a nagyobb gazdasági szerszámokat, illetve a tűzrevalót. A kapitalizmus idejében terjedt el a kukoricagóré, amely nagy mennyiségű termény tárolására alkalmas, lábakon álló építmény. Az udvar tartozéka továbbá a gémeskút, a köcsögszáritó fa, a trágyadomb.³⁴ A 19. század végéig a nagyjószágokat nem a lakóháznál, hanem annál távolabb eső területen tartották, úgynevezett tüzelős istállókban, ám a századfordulót követően már a lakóházakkal egy helyen épültek a szénapadlások istállók.³⁵ A vizsgált időszakban a tanyához tartozott ól, istálló, rendszerint több is, hiszen a baromfik mellett általános volt, hogy tartottak sertést és szarvasmarhát is, ha esetleg szarvasmarhát nem, akkor kecskét és/vagy juhot, ritkábban lovat is. Mint láttuk, az istálló esetenként emberi alvóhelyként is szolgálhatott, egyes helyeken alvóalkalmatosságot is helyeztek oda, és ott aludt valamelyik családtag.

Az interjúalanyok visszaemlékezései alapján a górék többféleképpen is elhelyezkedhettek. Volt, akinél a pince fölé építették, volt, hogy valamilyen ól felett töltötte be funkcióját, máshol pedig falábakon állt. A terménynek vagy külön tárolót építettek, vagy pedig a padláson tárolták, míg a zöldségfélét a pincében. Manapság sok helyen a régi ólak, melléképületek leomlottak vagy rossz állapotban vannak, így újakat építenek, modernizálják azokat.

A szerszámokat sufniiban, fészerben, szerszamosban, pajtában is tárolták, volt, amit a tető alá tolak be. A kerékpárokat, esetleg a lovas kocsit, későbbiekben a fűnyírót a fészerben tárolták, mint ahogy a tűzifát is a fészerben vagy ahhoz hasonló, külön a fa tárolására készített alkalmatosságban helyezték el. A nagyobb eszközöknek, gépeknek, mint a cséplőnek, traktornak, szecska- vagy répavágónak a gépszín adott helyet, erre azonban csak az uradalmi majorban látunk példát. Napjainkban a különféle eszközökre, gépekre továbbra is nagy igény van, emellett a járművek tárolására alkalmas garázst vagy felülről fedett színt is egyre több helyen kialakítanak.

Az udvar tartozéka volt az ásott kút. Az állatok folyamatos itatása miatt erre nagy szükség volt, s hogy ne kelljen messzire hordani a több vödörnyi vizet, rögtön a kút mellett helyezték el

³⁴ Ikvai Nándor: A paraszti gazdálkodás és változásai a Tápió vidékén a XVIII–XX. században. In Ikvai 1985. 277.

³⁵ Halász 1985. 412.

a vályúkat. A vályúk különféle anyagból készülhettek: betonból, vasból és fából is. Mára az ásott kutak kiszorultak, az állatok ellátására is már csak kevés helyen található meg.

Az illemhelyet nem a házban alakították ki, az az udvaron kapott helyet, az ólak végében. Ennek ellenére tisztítása fontos feladat volt. Egy adatközlő elmondta, apja rendszeresen ismételte: *„idefigyelj kislányom, nálunk a wc is szoba”* (Tápiógyörgye), majd hófehérre kellett súrolni a mellékhelyiséget. A tanyák egy részénél még napjainkban is van az udvarban „pottyantós”, és ahol van, ott többségében használják is.

Az udvar végében helyezkedett el a trágyadomb, ugyanis az állatok alatt rengeteg trágya keletkezett, amelyet a szántókon felhasználtak, addig viszont az udvaron gyűjtötték egybe. Ez mára kevésbé helyen figyelhető meg, ugyanis nem minden tanyán foglalkoznak olyan állatokkal, amelyek trágyáját hasznosítani tudják.

2. ábra: Tanya és udvar, Tápiószele–Külsőmező, 2020

Forrás: a szerző felvétele

A KERT

A 20. századtól jellemzővé vált a virágoskert. A harmincas évektől, ha a hátsó telek lehetőséget adott rá, akkor gyümölcsöskert, veteményeskert is, vagy ha a hátsó telek nagyobb volt, akkor szántóként is működhetett.³⁶

Szinte minden udvarban láthattunk veteményeskertet, amelyben megtermelték a mindennapi étkezéshez szükséges zöldségeket. Így a veteményeskertekben megjelent a sárgarépa, a fehér-répa, a tök, a káposzta, a kukorica, a bab, a krumpli, a földieper, a borsó, a saláta, a retek, a mák, a sóska, a spenót, a hagyma, a zöldbab, a fokhagyma, a karalábé, a paradicsom, a paprika. A zöldségek mellett gyümölcsfák és bokrok is helyet kaptak a tanyák udvarán, mennyiségük pedig a néhánytól a kb. 50 darabig terjedt. A legtöbbnél alma-, szilva- és diófa volt, de sok helyen körte, meggy, barack és eper is, valamint cseresznye, mogyoró, málna, piszke és vadribizli. A legtöbbben foglalkoztak szőlővel is, de nem mindenki készített belőle bort. A zöldség- és gyümölcs-termesztés napjainkban is fellelhető a tanyák túlnyomó részén, legalább hobbi szinten, de van, ahol az éves zöldség- és gyümölcsfogyasztás jelentős hányadát is biztosítja az otthoni termés, az önellátásra törekvő tanyák pedig kísérleteznek, hogy kertjük és udvaruk kitermelje a család egész éves fogyasztását.

A virágoskert is gyakori látványa volt a tanyáknak. Legelterjedtebb a petúnia, az őszirózsa és a muskátli, de megtalálható volt még a pistikekalap, a tátika, a bazsalikom, a jázminbokor, a kardvirág, a parasztszegfű, a pipacs és a búzavirág is. A petúniát az egyik adatközlő édesapja „szegény ember virágának” (Tápiószentmárton) nevezte. Napjainkban is sok helyen megjelennek a felsorolt növények, amelyeket különféle mediterrán, egzotikus növények is kiegészítenek. Nem minden esetben törek-szenek a virágoskert kialakításra, de a legtöbb helyen „örökségként” maradt az előző tulajdonostól.

KERÍTÉS

A 19. században, a szálláskertek idején a telket általában nem kerítették körbe. Az I. világháború idején trágyával kevert földből vagy sárfalból készítettek garádot, kerítést, ennek tetejére venyigét raktak. Később elterjedt a sövénykerítés, valamint az élősövény-kerítés is. A nyolcvanas években azonban már a műköből, betonvasból, kovácsoltvasból készült kerítések jellemezték a Tápió-vidék utcaképét.³⁷ A 20. század második felében, a legtöbb esetben az udvar el volt kerítve, viszont nem egészében, mint ahogy napjainkban jellem-

³⁶ Ikvai 1985. 277.

³⁷ Halász 1985. 368.

zõ, csak az udvar egyes részei. A teljes elkerítésre ritkábban találunk példát, az pedig még kevésbé jellemző, hogy egyáltalán ne használjanak kerítést. Leggyakrabban a kert, az udvar egy-egy részét kerítették el, az ólakat, a veteményest, a virágoskertet, a trágyarakást. Ennek praktikus okai voltak, a baromfiudvar lakóit távol kellett tartani a veteményestől, a konyhakerttől: *„Hátul volt végig elkerítve, mert az állatok ott hátul voltak, tyúkok, ne menjenek be azért a konyhakertbe. Ilyen szedett-vedett valami, gallyszerűvel”* (Szentmártonkáta). Drótkerítést csak a nyolcvanas évek közepétől használtak, előtte sövényel, fával, gallyakkal, olajfúzzel, napraforgószárral, akáccal kerítették. A kerítés a köcsögfát is helyettesíthette: *„arra akasztották a zsetárt [sajtárt], fejtövdröt, köcsögöket, hogy kiszáradjanak”* (Nagykáta). Manapság a tanyák többsége el van kerítve, drótkerítéssel, vasból vagy fából készült kapukkal, kerítésekkel, ám bár akad olyan tanya, ahol csak az udvar egyes részeit kerítik le, és arra is találunk példát, hogy sövénykerítést használnak az udvaron belüli elkerítésre.

ÖSSZEFOGLALÁS

A felmérés alapján a tanyán élés motivációja két okból fakad a 20. század utolsó két harmadában a Tápió-vidéken. Az adatközlők egy része a megélhetés miatt élt a tanyán, mert ott növénytermesztési vagy állattenyésztési munkával biztosíthatta a megélhetést, míg egy másik része azért élt tanyán, mert ott örökölte a birtokát a szüleitől, vagy oda házasodott be. A 21. század elejére a fő motivációk valamelyest változtak: a) örökölt tanyára csak kevesen érkeznek; b) akik növénytermesztéssel vagy állatokkal foglalkoznak, náluk új szempont is megjelent: az egészséges életmódra való törekvés, amelyet a bolti kínálattól már nem remélnek; c) a nyugalom és az emberektől való távolság is épp oly vonzó; mint a d) természetközelség.

A 20. században egy-egy szobát akár négyen is laktak, így ahol már többen éltek együtt, valaki kiszorult a konyhába. Ellenben a 21. század elejére a ház bővült, egy-egy személy házon belüli élettere sokkal tágabbá lett.

Bár a szakirodalmi adatok szerint a fehérre meszelt házfalak a 19. század végére jellemzőek, a 20. század közepén pedig már a színes, mintás házfalak divatját éljük, a vidék külterületén mégis több a fehérre meszelt házfal, vagyis azt tapasztalhatjuk, hogy a külterületre lassabban ér el a kor divatja. Ugyanez a tendencia látható a ház belső falainak festése esetében is. A színek és minták a 20–21. század fordulóján élhették virágkorukat, napjainkra pedig újra látszik a „régiesre”, „hagymányosra”, „egyszerűre” való törekvés.

A tetőfedés viszont a korrallal halad a tanyavilágban is: a harmincas években már szerte a Tápióvidéken cseréppel fedik a házakat, ami a legtöbb adatközlő lakóépületére is igaz.

Az interjúk tanulsága szerint úgy látszik, hogy a tisztaszoba kultusza kimaradt a külterületi emberek életéből, aminek oka lehet, hogy az egyszobás lakásokban nem tudott kialakulni, ahol pedig több szoba volt, ott rendszerint több család élt együtt.

A külterületi házak berendezése egyszerű, bútorzata kevés, dísz tárgyai is kimerülnek a kegytárakban és családi képekben, a könyvek sem jellemzőek. Napjainkra ez megváltozik, a házakban több bútort, dísz tárgyat, könyvet találni, mint korábban.

A világítást a petróleumlámpa biztosította, a villamosítás a szerencsésebb helyeken is csak a hatvanas évek közepén érkezett meg, de van, ahol egészen a kilencvenes évekig váratott magára, míg napjainkban néhol napelemet használnak. A tanyavilágra is jellemző, hogy a kemence helyét átvette a sparhelt, illetve a kályha, néhány helyen mára a központi fűtés. Az ivóvíz minősége azonban nem fejlődött a falubeli állapotokkal együtt, ezért a tanyasi embernek a faluba kellett mennie ivóvízért. A 20. század végére mindenhol megjelent a fűtő kút, egyes tanyákban mára a központi víz is.

A tanyasi ember életében fontos szerepet játszott – és többnyire játszik a mai napig – mind a növénytermesztés, mind az állattenyésztés, ezekhez pedig gazdasági épületekre van szüksége, amelyek az udvar nagyobb részét foglalják el, mint maga a lakóépület. A termények, a takarmány, a munkaeszközök tárolására is szükség van tárolóhelyiségekre, valamint az állatoknak is ólra, istállóra. Emellett maradt hely a virágoskertnek is.

A múlt században az udvarnak csak egyes részeit kerítették el, s azt rendszerint sövénykerítéssel, gallyakkal, élő növényekkel, manapság gyakoribbak a körbekerített tanyák, ahol az élő növényeket vagy gallyakat felváltja a drót, a vas vagy a megmunkált fa.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ballon Tibor: A külterjes állattartás, a legelő- és rétgazdálkodás összefüggései a Tápió mentén. In Ikvai Nándor (szerk.): *Tápió mente néprajza. Studia Comitatusia 15*. Szentendre, Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, 1985. 157–169.
- Bray Ágnes – Kovács Teréz: Alföldi tanyák és tanyapolitikák a múltban és a jelenben. *Acta Sociologica – Pécsi Szociológiai Szemle*, 2021, 7. (1), 4–38.
- Dusek László: Tápiószentmárton, Tápióbitske és Pánd szociográfiai és gazdaságföldrajzi változásai. In Ikvai Nándor (szerk.): *Tápió mente néprajza. Studia Comitatusia 16*. Szentendre, Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, 1985. 951–1012.
- Erdei Ferenc: *Magyar tanya*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. [1942]
- Galgóczy Károly: *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája III.*, Budapest, Weiszmann Testvérek, 1877.
- Halász Péter: A Tápió menti falvak telekhasználata és építkezésének változásai. In Ikvai Nándor (szerk.): *Tápió mente néprajza. Studia Comitatusia 15*. Szentendre, Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, 1985. 359–416.
- Ikvai Nándor: A paraszti gazdálkodás és változásai a Tápió vidékén a XVIII–XX. században. In Ikvai Nándor (szerk.): *Tápió mente néprajza. Studia Comitatusia 15*. Szentendre, Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, 1985. 171–318.
- I. Sándor Ildikó: A lakóház tüzelőberendezéseinek változása száz év alatt a Tápió vidékén. In Ikvai Nándor (szerk.): *Tápió mente néprajza. Studia Comitatusia 15*. Szentendre, Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, 1985. 449–525.
- Kocsis Gyula: A Tápió-vidék településtörténete a XII. századtól. In Ikvai Nándor (szerk.): *Tápió mente néprajza. Studia Comitatusia 15*. Szentendre, Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, 1985. 67–156.
- Központi Statisztikai Hivatal Népesedésszatisztikai Főosztálya (szerk.) *1980. évi népszámlálás 13. Pest megye adatai*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1981. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1980_13/?pg=765&layout=s.765. (Letöltve: 2023. január 12.)
- Nagy Varga Vera: Adalékok a népi faldiszítéshez a Tápió vidékéről. In Ikvai Nándor (szerk.): *Tápió mente néprajza. Studia Comitatusia 15*. Szentendre, Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, 1985. 637–655.
- Novák László: A Tápió vidékének hagyományos építkezése. In Ikvai Nándor (szerk.): *Tápió mente néprajza. Studia Comitatusia 15*. Szentendre, Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, 1985. 417–448.

MAGLÓDOK – EGY TELEPÜLÉS NEVÉNEK KELETKEZÉSTÖRTÉNETE ÉS ETIMOLÓGIÁJA

MAGLÓD: KI(K) VOLT(AK)?

Helytörténeti konferenciánk ars poeticájaként és a Maglód név nyomába eredve is érdemes Jerney János 19. század derekán született gondolatát felidézni (noha tudományos munkássága legfőbb következtetései nem igazolódtak be). Hiszen létezik-e helytörténész, aki „parduczos ősök” vagy más „divatot” követő eleink nyomdokait híven kutatva ne múltbéli, elfeledett kincseket, drága gyöngyöket kívánna találni? Képzeletünk bármit is tartson kincsnek, gyöngynek... „Sajnosan és vizsgálódásaik nem kis hátrányával érzék a’ nyelvbuvárok irodalmunk azon hiányát, mely honi régiségeinkben, nevezetesen okleveleink-, törvényeink-, krónikáink- ’s egyéb irott emlékeinkben tömérdek számánál elhintve találtató magyar szók eddigelő egy halmazban nem birtokolásából származott; a’minemü szók kéttelenül a’ parduczos ősök fogalmait, eszme- és szójárását híven tükröztvén, méltán eredeti kincsek ’s keleti drága gyöngyök gyanánt tekintendők.

E’ hézagot kívántam betölteni, midőn az árpádiak korszakát a’ XIV-dik század első éveig fölkarolva, a’ hely-, határ-, vidék-, hegy-, völgy-, erdő-, folyó-, család-, személy-, hivatal-, eszköz- ’s egyéb ide vonatkozó, bármirészben magyar szóértelmet tartalmazó neveket és szólásformákat összegyűjtven, szótáralakban körülbelöl mintegy ötezer vezérszóval ellátva közrebocsátom.” Már csak azért is szeretem izlelgetni Jerney sorait, mert szótárában maga is jegyzi Maglódot.²

Kristó Gyula összegzése³ szerint helyneveink a tudománytörténeti folyamat során létrejött kétféle tipológiája közül az első, a földrajzi nevek „önelvű (névélettani)” szempontú, nyelvészeti vizsgálata mivel nem egy másik, történeti tudományág szempontjaira épül, kronológiai jellemzőket nem nyújt.

¹ Varga Zoltán a Magyar Evangélikus Egyház Luther Kiadója Huszár Gál Könyvesboltjának vezetője, korábban a maglódí Szeberényi Lajos Városi Könyvtár és Helytörténeti Gyűjtemény vezetője. E dolgozat túlnyomórészt helytörténeti kötete III./1. fejezetén alapul. Lásd Parduczos őseink nyomában. Maglód korai története / A Névtelen és a névadás. In Varga Zoltán: *Közepén patakotska foly. Maglód története a 19. századig*. Maglód, MagHáz Centrum Nonprofit Kft., 2022. 71–89.

² Jerney János: *Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából*. Pest, szerzői kiadás, 1854. V. A „Maglód: Moglut Bknj 6, 20 nemzn” szócikk „fordítása”: Moglut alakban Béla király névtelen jegyzője (azaz Anonymus) említi a *Gesta Hungarorum* 6. és 20. fejezetében e nemzetségnevet. Uo. 88.

³ Kristó Gyula: *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica LV. Szeged, 1976.

Keletkezésüket, változásukat, ezek okait, formáit és törvényszerűségeit elemezve megkülönböztet természeti, esemény-, illetve műveltségi neveket; utóbbiba tartoznak a személynévi eredetű földrajzi nevek is.

Névlettani munkájában Koncz Sándorné 228 települést három csoportra oszt a névadás „motivációja” alapján (amelyeket most Maglód miatt épp fordított sorrendben ismertetek):

- III. „Bizonytalan és ismeretlen eredetű” nevek (13, 5,7%);
- II. „Nem magyarok adta nevek” (ugyanezen szám és arány: 1 besenyő és 12 szláv);
- I. „Magyarok adta nevek” (202, 88,6%).

Utóbbi differenciáltabb is az előzőeknél: tájra utaló közszó az eredete 34-nek; a templommal vagy a védőszenttel kapcsolatos a névadása 19-nek; a lakosság foglalkozása, illetve nemzetisége-szármozása a motiváció 10-10 esetben; törzsi indíttatású 9-nél; közszóból származik 7; 3-3 „népetimológiai vagy szemantikai adaptáció alapján adott” és névátvitellel keletkezett nevet lajstromoz; illetve a legnagyobb, 107 elemű kategória a személynévi eredetű, amelyet még tovább bont magyar (45), szláv (22), török (9), német (6), tisztázatlan (16) és feltehetőleg személynévi eredetű (9) csoportra. Maglódot pedig nem csupán a magyar személynévi csoportba sorolta, hanem oda, ahol ezen belül (Dömsöd, Iklad, Kosd, Makád, Sződ stb. társaságában) a településnév összetétele: „a nyelvi eszköz személynév + -d képző”.⁴

A másik tipológiának szintén a földrajzi nevek nyelvi felépítése a kiindulópontja (legyen az törzs-, személy- vagy népnévből, illetve összetett, utótaggal létrejövő), de ez a történeti osztályozás az időrendiséget figyelembe vevő névtudomány, a történeti diszciplínák segédtudománya. Nincs éles határvonal közöttük, magam mégis a történeti szempontokat tudom inkább figyelembe venni, amikor a településtörténet és a nyelvészet névtudománya határmezsgyéjén inkább ezekhez találok kapaszkodókat. Maglód szerepel is abban az adattárban, amelyben Kristó munkatársaival e szempontok alapján gyűjtötte össze „mindazon helyneveket, amelyek valamiképp kapcsolatosak a korai magyar történelemben szerepet játszott népek, törzsek és meghatározott személyek nevével.”⁵ Adattárunknak a magyar nemzetségnevekhez kötődő helyneveket feldolgozó

⁴ Koncz Sándorné: *Pest megye helyneveinek névtudományi rendszerezése*. Magyar névtani dolgozatok 66. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, 1987. 24.; 14. Pedig már Szilády Áron a 19. század vége felé is tagadta ezt a gondolatot „A nevekről” című cikkének II., kifejezetten a -d és -di képzőkről szóló részében: „Moglout (1086) Moglou. Ehhez képest a pestmegyei Maglód helység neve sem -d helynévképzővel származott.” Szilády Áron: *A nevekről. Magyar Nyelvőr*, 1873. március 15. 108. (Ezt az értelmezést közölte aztán Virágh Rózsa: *Magyar helységnevek eredete. A magyar helynévkutatás eredményei*. Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt. 1931. 280.) Szilády megértőleg közli: „Azon helyneveink, melyeknek a végén -d képzőt lehet megkülönböztetni, sokszor sok találgatásra adtak okot. Nem csodálkozhatunk ezen, ha elgondoljuk, mily nagy része telik ki ezekből helyneveinknek, s azok között oly nevezetesebb megye- s városnevek, mint pl. Arad, Várad stb. A találgatások s hozzávetések folyamán meglehetősen elterjedt azon vélekedés, hogy az ezen nevekbeli -d képzőben valami helyet jelentő értelem lappang, például Szalmad jelentése a. m. szalma lerakó hely; Bogárd olyan hely, a hol sok a bogár, Borjád talán borjú járás, legelő stb. – Nem tagadom, hogy az e nemű magyarázatok némelyike – ha nem is az épen felhozottak közül – néha megközelíti az igazi értelem; azonban az első kérdés általában minden s így -d képzős helyneveinkre nézve is az (...): hogy nem személynévi ragadt-e a név a helyre?” Uo. 104.

⁵ Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László: *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I–II*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica XLIV. 1973. 3.

része⁶ éppúgy, mint az FNSZ⁷ egybehangzóan közli, hogy Maglód neve pusza személynévből keletkezett magyar névadással.

A „szótári módon sűrített” névadási módot Kiss részletesebben is taglalja az FNSZ Tájékoztatójában: „A (...) helységnév magyar névadással keletkezett mindenféle toldalék nélküli, azaz pusza személynévből. Ez az ősi magyar helynévadási eljárás, amely az Árpád-korban különösen eleven volt, abban állott, hogy valamely település alapítójának, (első) birtokosának vagy nevezetes lakosának a személyneve jelölhette magát a települést is anélkül, hogy képzővel (-i) vagy összetételi utótaggal (-falva, -háza, -soka, -szállása stb.) kellett volna kiegészülnie. A pusza személynévből alakult helynevek típusa a magyarság szomszédságában lakó népeknél jóformán ismeretlen, de megvan a törököknél, s valószínű, hogy nálunk még a nomád vagy félnomád életmódnak az emléke. A helynévadás módjának magyar volta szempontjából teljesen közömbös az, mi a nyelvi eredete annak a személynévnek, amelyet a névadó viselt.”⁸

Abban is egybecseng e két alaplmi állítása, hogy ennek a személynévből metonimikus folyamattal (névadással) keletkező településnévnek az eredeti személynév-formája a *Moglout* volt, amelyet Anonymus említ először.

Első olvasatra logikátlannak tetszhet, mégsem az első előfordulással érdemes kezdeni a maglódí névadást. Az előbb idézett két munka abban ugyanis különbözik, hogy a szótárban a „második”, szintén *Moglout* formájú előfordulás forrásaként megadott oklevél datálása 1180 körüli, míg ugyanez Kristóéknál 1086 – ezek tehát korábbi dátumok, mint Anonymus művének keletkezése. Igaz azonban, hogy ez a *Moglout* nem „az” a *Moglout*, hanem a helységnév előzményeül szolgáló személynév egy másik viselője.

Az FNSZ nem is foglalkozik az oklevél hitelességével, Kristóék viszont egyértelműen hamisnak nyilvánítják azt. Erről, a Bakonybéli összeírás néven ismert oklevélről szóló tanulmányában írja Pelczéder Katalin: „A 11–12. századi oklevelek nagy része nem eredeti formájában maradt fenn, hanem későbbi átíratban, betoldásokkal ellátva (meghamisítva) vagy kivonatban.”⁹ Részletesen bemutatja a jól elkülöníthető négy egységből álló dokumentum különböző részeinek hitelességéről, keletkezési idejéről szóló vitát, amelyből arra következtethetünk, hogy míg Kristóék az utólagosan részekkel kiegészített (interpolált) oklevél első részének nem vitatott keletkezési dátumát adták meg, addig az FNSZ a *Moglout* nevet magában foglaló rész általa elfogadott valószínű keletkezését.

⁶ Kristó–Makk–Szegfű 1974. 30.

⁷ Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó [1978, 395.], 1988, II./64. és ennek nyomán például Koncz 1987, 14.

⁸ Kiss 1988. I./8.

⁹ Pelczéder Katalin: A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. *Helynévtörténeti Tanulmányok*, 2015. 11. szám. 55–68.

Bár a megbízható adatok alapköveire csak az eredeti vagy hiteles oklevelek alapján építhető fel a történelem palotája, Pelczéder egyetértőleg idézi Szőke Melindát, akinek a véleménye a maglódi név keletkezéstörténete szempontjából számunkra is mérvadó lehet: „Amennyiben a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek névanyagára forrásként kívánunk alapozni, fontos figyelembe vennünk az iratok elsődleges keletkezési céljait, illetve keletkezési körülményeit is. Számolnunk kell tehát egyrészt azzal, hogy a hamis és az interpolált oklevelek is minden bizonnyal a hitelesség látszatát kívánták kelteni, ennek megfelelően a lejegyzőik az oklevél szövegét a hamisított kor nyelvi arculatához igyekeztek igazítani. Másrészt azonban az oklevélírók nem tudták maradéktalanul függetleníteni magukat saját koruk nyelvi jellegzetességeitől sem, ebből kifolyólag pedig ezek az iratok – bizonyos keretek között – a hamisítás korának nyelvi vizsgálatára is lehetőséget nyújtanak. Ha tehát az átrások és a hamisítások, interpolálások alkalmával az iratokra rárakódott kronológiai rétegeket lefejtjük egymásról, és azokat elkülönítve kezeljük, e módszerrel a valamilyen tekintetben bizonytalan státuszú okleveleket, így az interpolált okleveleket is a nyelvészeti kutatások »hiteles« forrásaiként vehetjük az adott korszakokra vonatkozóan figyelembe.”¹⁰

A bakonybéli oklevél egyike annak a háromnak, amely László király idejéből származik:¹¹ az I. István által Szent Móríc tiszteletére alapított bencés kolostor egyházi birtok- és vagyonösszeírása számba veszi a tulajdonába került birtokok és jövedelmek, kiváltságok mellett a cselédek szolgálatait. A birtokon lakókat meg is nevezi, pontos szolgálataikkal együtt.¹² Ebből annyi számunkra azért valószínű, hogy mivel a 11. század vége (1086) és esetleg a 13. század közepe táján az Északi-Bakony közepén fekvő béli monostor összeírásban megnevezett *Moglout* az apátságához tartozó 49 lovasszolga egyike, aki Bakonykoppányban (Cupan) lakott, így alapos okkal feltételezhetjük, hogy ő valóban nem lehetett Maglód alapítója, (első) birtokosa vagy nevezetes lakosa. Azt azonban kétségtelenül ugyancsak hitelesen példázza, hogy ez a férfinév a megjelölt korszakban már létezett.

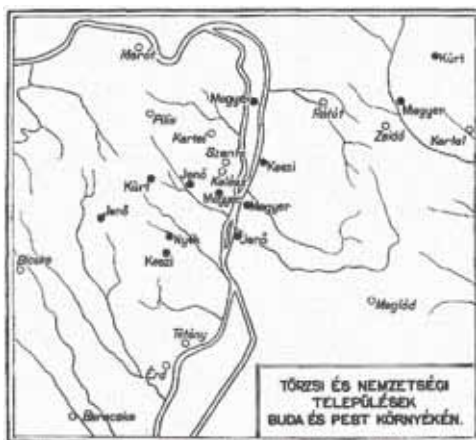
Merre is induljunk abban a korban, amelyben az írásbeliség még nem segít? Belitzky János gondolatai nyomán talán már nem a sötétben tapogatózunk: „Az adatnyújtó koraközépkori oklevelek hiánya ellenére is topográfiailag leginkább az érdekel bennünket, hogy területünkön [azaz a mai főváros területén – V. Z.] és közvetlen környékén a magyar honfoglalás után milyen törzsek és nemzetségek szálltak meg. Erre nézve igen értékes adatokat szolgáltatnak a részben már eltűnt és a részben még ma is élő helynevek. Ezirányban használható adatgyűjtésünket ugyanis az teszi lehetővé, hogy a magyarság igen gyakran törzs-, személy- és nemzetségnevekkel jelölte szállásait és így ezek a nevek

¹⁰ Lásd Pelczéder 2015. 56.

¹¹ Györfly György: *Árpád-kori oklevelek 1001–1196*. Chartae antiquissimae Hungariae. Budapest, Balassi Kiadó, 1997. 6.

¹² Az oklevelet az apátság többi korabeli oklevelének kontextusában bemutatja, latinul is közli Sörös Pongrácz: *A Bakonybéli Apátság története I. Az önállóság kora 1023–1548*. In Erdélyi László (szerk.): *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története VIII*. Budapest, Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend, 1903. (*Moglout*-ot, akit a névmutató is Maglodként azonosít be, említik az 53. oldalon, illetve a 267–272. oldalon egészében közölt oklevél szövegében megtalálható a 269. oldalon: a lap aljától számított 7. sor 3. szava.) Dreska Gábor fordításában közli Györfly 1997. 112–117. (Latinul: i. m.: 26–30., *Moglout* a /46/ sorban.)

oklevelek hiányában is birtoktulajdont bizonyító erővel bírnak, hiszen eredeti rendeltetésük is ez volt egy írásos emlékeket nem produkáló korban.” Majd később konkretizál is: „vidékünkön a következő nemzetségnevet rejtő helyneveket találjuk: Buda-Kaláz, Szenté vagy Szemcse, (Pomáz határában a Luppa-major helyén), Nagy-Tétény, Érd, távolabb a budai oldalon Baracska, Bicske, Pilis-Marót, továbbá a pesti oldalon Kartal, Rátót és Maglód.”¹³

1. ábra: Törzsi és nemzetségi települések a kora középkorban a mai Budapest környékén.

Forrás: Belitzky 1938. 66.

a Névtelennek, hogy hívták a 9–10. századi őseiket, hol voltak az általuk megszállt földek, nemzetségi birtokaik, földváraik. Bár „mindenestől kitalált az a történet”, amibe történeti forrás híján Anonymus a honfoglalás harcait beágyazta, és jócskán szerepeltet eközben saját „regényalakokat” is, számunkra, a ‘Maglód’ név szempontjából az fontos, hogy tehát valós nemesi nevek és birtok-megjelölések köré épült az ó-magyar fikció (ahogy a kitalált nevek is).

Az Előbeszédből és 57 fejezetből álló geszta Szccítia című 1. fejezete a „szittyia föld” leírása, ahonnan a magyarok „kijöttek”. A 2. fejezet (Miért mondják azt, hogy hungárusok?) röviden közli, mi az etimológiája, névmagyarázata a szittyia földről kiköltözött nép nevének, mármint annak, ahogy őket mások nevezik. A 3–5. fejezet Álmosról és vezérré választásáról szól (Álmos, az első vezér; Álmos vezér; Álmos vezér megválasztása). Az Esküjük című 6. fejezet pedig a saját vérükkel Álmosra

A ‘Maglód’ nemzetség nevének legkorábbi előfordulása kétségtelenül Anonymus munkájához fűződik,¹⁴ Vizsgáljuk meg most részletesebben is Maglód szempontjából *A magyarok viselt dolgait!*

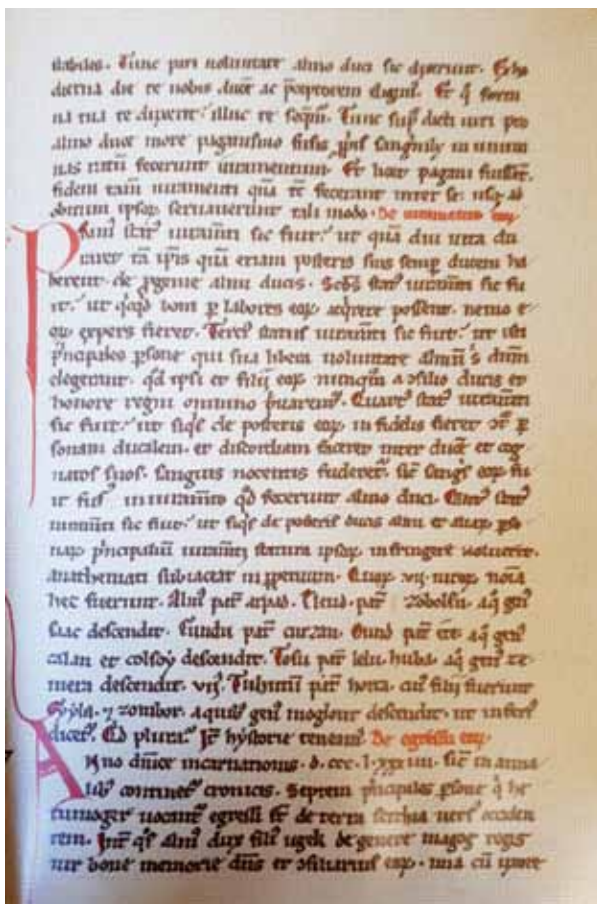
Az 1200 körül írt „sajátos történeti” alkotás,¹⁵ az egyetlen másolatban fennmaradt, 24 hátyalpból álló regényes geszta „a maga egészében elsősorban irodalomtörténeti vizsgálódás tárgya”, és az idézett Bakonybéli összeírás viszonylatában sem hiteles történeti forrás. A magyar királyok és nemesek leszármazási rendjét ugyanis családi hagyományaik alapján örököltette meg: a királyi udvar és a kancellária körüli főurak, főpapok elmondták

¹³ Belitzky János: Adatok Budapest koraközépkori helyrajzához. In Némethy Károly – Budó Jusztin (szerk.): *Tanulmányok Budapest Multjából VI.* Budapest Székesfőváros Várostarténeti Monografiái 10. Budapest, Budapest Székesfőváros, 1938. 65., 67.

¹⁴ Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Bibliotheca Historica. Fordította, jegyzetekkel ellátta: Pais Dezső; bevezető, térkép: Györfly György. Budapest, Magyar Helikon, 1977. Érdemes azonban a pontosság kedvéért ehhez Szegfű Lászlót is idézni: „a Maglód genus családfáját a 6. c.-ban a 41. oldal 15–16. sorában, a 20. c.-ban a 61. oldal 12–13. sorában, illetve a 27. c.-ban a 68. oldal 6. sorától a 69. oldal 3. soráig írja le P. mester”. Szegfű László: Megjegyzések Thonuzoba történetéhez. *Századok*, 1982. 5. szám. 1077.

¹⁵ Györfly Pais Dezső fordításához írt előszó-tanulmányában említi a „Béla király jegyzőjének” személye körüli vitákat, illetve azt, hogy a honfoglalásról és megtelepedés koráról szóló *Gesta Hungarorum* kívül maradt a magyar krónikacsaldon. Anonymus 1977. 7–23. (Idézetek uo.: 13., 14., 15. Az Anonymusról és művéről szóló könyvtárny irodalomból természetesen csak maglódí szempontból van most mód csipegetni.)

és „ivadékára” felesküdő, vezérválasztó „hét fejedelmi személy” öt szakaszból (mondatból) álló fogadalmát „idézi fel”, majd felsorolja őket a 6. mondatban: „Ennek a hét férfiúnak a neve volt: Álmos, Árpád apja; Előd, Szabolcs apja, kitől a Csák-nemzetség származik; Kend, Korcán apja; Ond, Ete apja, akitől a Kalán- és Kölcse-nemzetség származik; Tas, Lél apja; Huba, akitől a Szemere-nemzetség származik; a hetedik Tétény, Horka apja, s Horkának a fiai voltak Gyula és Zombor, akiktől a Maglód-nemzetség származik, amint alább majd szó lesz róla.”¹⁶ A ’Maglód’ nevet tehát Anonymus a legelső, legősibb (bár csak részben hitelesíthető) nevek, a „hétmagyar” közvetlen leszármazottai között említi a *Gesta Hungarorum* elején.

2. ábra: A *Gesta Hungarorum* 6. fejezete
Forrás: Anonymus 1977. [31.]

Jászay Pál ennek megfelelően írja (Podhradczky József-re hivatkozva.): „Hét nagy *nem*-ből, vagy *had*-ból és *száznyolcz* apróbb nemzetségből állott a nemzet” – és föl is sorolja valamennyit, az 57. helyen a Maglódot.¹⁷

Pais Dezső lexikonszerű végjegyzeteivel jelent meg az a *Gesta Hungarorum*-kiadás, amelyből eddig is merítettem. A ’Gyula’ címszó utolsó mondata így szól: „Tétény, Gyula, Horka: ezen a családfán mindegyik név méltóságjelölő szó!” A méltóságjelölő szavak pedig a törökségnél vagy a besenyőknél gyakran jelennek meg törzs-, illetve személynévként. A ’Maglód’ címszót viszont egészében is érdemes idézni itt: „Maglót vagy Maglód nem ritka személynév. A mag szó továbbképzése és jelentése am. »termékeny«. Tehát ősi személyneveinknek abba a csoportjába tartozik, amelyiknél a fajfenntartással összefüggő tulajdonság a névadás alapja.”¹⁸

¹⁶ A geszta 6. fejezete nyolc mondatból áll: az ötmondatos esküből, a hatodikban felsorolt névsorból és két, fejezetzáró, tartalmilag „érdektelen” záró, illetve átkötő mondatból („De elég! Haladjunk a történelem útján!”) Nem ritka a műben ez a rövidség: hasonlóan kis terjedelmű vagy még rövidebb például a 2. fejezet (5 mondat), a 3. és a 4. fejezet (7-7 mondat), és a 7. fejezet is hatmondatos.

¹⁷ Vö. Jászay Pál: *A magyar nemzet napjai a legrégibb időtől az arany bulláig*. Pest, Kiadta Toldy Ferenc, 1855. 179. (Kiemelések az eredeti szövegben.)

¹⁸ Anonymus 1977. 149.

Hogyan is értsük ezt a „nem ritka” kitételt? Anonymus korában „nem ritka”? Vagy a honfoglaláskor/megtelepedéskor, amely időszakról a geszta szól? Esetleg Pais későbbi korra vonatkozó megfigyelése, amit a fentebb általunk is idézett oklevelek támasztanak alá? A válasz egy jóval korábbi írásában keresendő: „A 6. és 20. fejezetben Gyula és Zsombor ivadékaul említett »genus Moglout« az ó-magyarban¹⁹ nem ritka Moglout vagy Moglout: Maglód személynevet viseli, amely a magyar mag szóval mint 'termékeny' értelmű továbbképzés tartozik össze. A nemzetségről kapta a nevét a pestmegyei Maglód helység.”²⁰ Ez a konklúzió pedig teljesen egybevág a Bakonybéli összeírásban olvasható *Moglout* névről levont következtetéssel. Podhradczky József is hasonló szellemben fogalmaz: „Maglód nemzetségről oklevelet ugyan még senki sem közlött; de létezik Pest megyében Maglód helység Péczel és Gyömröd között, találatik személy névképen is Mog, Mogoud, Mogod, Mogiod, Mogoud szó-járási különbségekkel a Várad Regestrumban 42. 71. 87. §. 1217-dik évről Maglou 1138-ki oklevélben; de 1265-ki oklevélben is...”²¹

Térjünk vissza a *Gesta Hungarorum* 6. fejezetének ígéretesen hangzó hivatkozására! Azt írja a névtelen nótárius: „amint alább majd szó lesz róla”, mármint a Maglód-nemzetség származásáról. Ígérete azonban bevádatlan marad. Miután a 7. fejezet (Kiköltözésük) az őshaza elhagyását és elhagyóit taglalja, majd a következők az oroszországi átvonulást (Oroszország; Béke a vezér és az oroszok között; A kunok hét vezére; Lodomér és Halics városa) és a bejövetelet (Miképpen jöttek be Pannóniába?; Hung vára; Árpád vezér; Komárom vára; Tarcál hegye; Szerencse; Borsod; A bihari vezér). A viszonylag hosszabb, 27 mondatos 20. fejezetben (Miképpen mentek Bihar ellen?) Árpád vezér küldöttei követelik Mén-Maróttól Attila király jussán a Szamostól a nyíri határig és a meszesi kapuig terjedő területet. Ő megtagadja ezt, így Árpád vezér és nemesei hadat küldenek ellene: „Aztán megállapodtak abban, hogy menjen Lél apja Tas, Előd fia Szabolcs, akitől a Csák-nemzetség származik, továbbá Tétény, apja Horkának és nagyapja Gyulának meg Zombornak, akiktől a Maglód-nemzetség származik.” (16. mondat.)

Nem gondolhatjuk, hogy erre a felsorolásra, amely tartalmilag semmit nem tesz hozzá a 6. fejezetben megismert leszármazási vonalhoz, csak részben megismétli azt, vonatkoztatnunk kellene az „alább majd szó lesz róla” hivatkozást. Pedig a hátralévő 21–57. fejezetben többé már nem kerül elő Maglód neve, noha Tétényé, Horkaé, Gyuláé és Zomboré igen.²²

¹⁹ Az államalapítástól, azaz az ezredfordulótól kb. 1350-ig terjedő magyar nyelvtörténeti időszak.

²⁰ Pais Dezső: Jegyzetek Anonymushoz. *Magyar Nyelv*, 1935. 7–8. szám. 271. Az Anjou-kori okmánytára (1301–1359) és más okmánytárakra, kiadatlan oklevelekre épített adatbázisa alapján Slíz Marian ezt találta: „A legmegterheltebb magyar eredetű nevek száma is újabb adatokkal gazdagodott, így jelenlegi gyakorisági listájuk a következő: Farkas (36); Mag (15); Bors (13)”. Slíz Mariann: *Személynévtörténeti vizsgálatok a középkori Magyarországról*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2017. 21.

²¹ Podhradczky József: *Béla király jegyzőjének idejekora és hitelessége*. Buda, 1861. 145.

²² Igaz, a leszármazási vonal mentén egyre ritkábban, ebből a szempontból még „logikus” is Maglód eltűnése. Tétény vitézségéről szól a 22. (A Nyír), a 23. (Tas, Szabolcs és Tétény diadala), a 24. (Az erdőntúli föld), a 25. (Tétény okossága), a 26. (Hogyan mentek Gyalú ellen? és a 27. (Gyalú halála) fejezet, ami még előkerül a 30.-ban is (Salán vezér). Horka neve ott áll Tétényé mellett a 22., a 24. és a 27. fejezetben. Gyula viszont már csak Erdély kapcsán fordul elő (24. és 27. fejezet), míg Zombor csupán a 27.-ben.

Valójában pedig nemhogy elmarad a későbbi kifejtés, hanem a két felsorolás még ellent is mond egymásnak, amennyiben a nemzetséget egyszer csak Erdélyben találjuk. Azt már Karácsonyi János megjegyzi 1901-ben, hogy: „Mindez [Tétény erdélyi tevékenysége – V. Z.] azonban vagy egészen mesebeszéd, vagy teljesen bizonytalan. Csak annyi való belőle, hogy a Névtelen jegyző tudomása szerint Erdélyben a meszesi kapun túl, Almás, Esküllő és Kapus környékén, oly nemzetség birtokos, melynek Gyula és Zombor nevű tagjai voltak. Ezekkel egy törzsökből hajtott ki azon Maglód nevű főúr, ki a Névtelen jegyző korában élt és a kinek nevét a pestmegyei *Maglód* község tartotta fenn.”²³

Az oksági viszonyok Kristó Gyula magyarázata szerint válhatnak előttünk világossá.²⁴ „Megtudjuk tehát a névtelen jegyzőtől, hogy a Gyula-Zombor nemzetség másik neve *Maglód* nemzetség volt. *Maglód* helynév lényegében csak egyetlenegy volt (és van ma is) az egész Kárpát-medencében, ma Budapest közelében attól keletre. Ez a *Maglód* a középkori Pest megyében, a váci egyházmegyében feküdt. Topográfiai szempontok kifejezetten erősítik tehát a Gyula-Zombor és a *Maglód* nemzetség azonosítását. Az a mozzanat, hogy a 6. gestafejezetben Anonymus Gyulától és Zombortól a *Maglód* nemzetséget eredeztette, bizonyosága annak, hogy ekkor még a Pest és Nógrád megyében (a váci egyházmegye területén) birtokos Gyula-Zombor (más néven *Maglód*) nemzetségre gondolt. Tétényt talán azért keverte a dologba bele, mert a Gyula-Zomborok váci egyházmegyei birtokaitól nem messze, mindenesetre már a Duna másik (veszprémi egyházmegyéhez tartozó) partján állott Tétény falu, innen nevezhette magát a középkorban ismert Tétény nemzetség, amelynek azonban Pest megyében is volt birtoka (Sóskút). Bármiként is álljon a Tétények és a Gyula-Zomborok egymáshoz való viszonya, a mi számunkra az a döntő: a 6. fejezetben a névtelen jegyző által említett leszármazás (Tétény →Horka →Gyula és Zombor) Pest környéki nemzetségek vélt vagy valós őseire vonatkozik, ám semmi köze nincs Erdélyhez és az erdélyi gyulákhoz. Amikor Anonymus gestája írásának közepén mégis úgy döntött, hogy ír az erdélyi honfoglalásról, egyszerűen az erdélyi gyulák elődeiül sajtájtította ki Tétényt, Horkát, Gyulát és Zombort, vagyis mindazokat, akiket a 6. fejezetben a *Maglód* genus eleiként emlegetett. Miért tette ezt Anonymus?

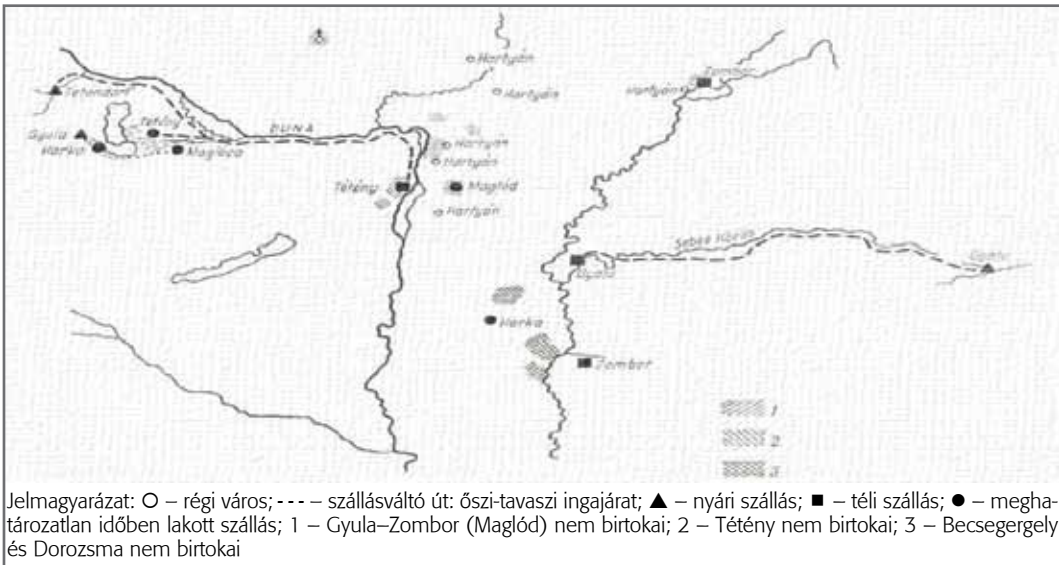
Három oka (még pontosabban: egy oka és két ürügye) volt erre. A döntő mozzanatnak, a valóságos oknak kétségkívül az számít: Anonymusnak nem volt semmi hitelt érdemlő információja az erdélyi gyulákról a 10. század végét megelőző időkből. (...) Kapóra jött neki, a nevek bővületében élő középkori gestáirónak az, amit a 6. fejezetben még más kötődéssel leírt. Hirtelen elhatározással megtette az ott még a *Maglód* (vagyis a Gyula-Zombor) nemzetség eleiként szerepeltetett Tétényt, Horkát, Gyulát és Zombort az erdélyi gyulák őseivé. (Mivel így megfosztotta a *Maglód* nemzetséget

²³ Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig II.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1901. 111.

²⁴ Kristó tanulmánya azonban valójában Erdélyről szól, így az ő szemszövege természetesen nem a *Maglód* nemzetségre fókuszál, hanem az erdélyi Tétény–Horka–Gyula-Zombor vonal logikáját és előfordulását cáfolja.

hagyomány szerinti eleitől, ez lehet a magyarázata annak, hogy Anonymus – ígéretével szemben – már nem tért vissza gestájában a *Maglód* genusra.) Vagyis a névtelen jegyző az erdélyi gyulák nemzedékrendje épületének megkonstruálásához idegen építőanyagot használt fel. Két ürügy azonban Anonymus számára hihetővé tette, hogy jól köti össze a szálakat. Egyfelől a Gyula-Zombor nem elnevezésének első tagja, a Gyula hangalak szempontjából megfelelt az az erdélyi Gyula nevének. Másfelől a genus második tagja, a Zombor ugyancsak hangalak szempontjából igen közel állt az Észak-Erdélyben őshonos Zsombor nemzetség nevéhez.²⁵

A részletes folyamatmagyarázat után Györffy György összefoglalása már könnyen érthető: „Anonymus szerint a hetedik vezér volt Tétény (Tuhutum), akinek fia, Harka (Horca) nemzete Gyulát (Geula) és Zombort (Zumbur); »panóniai« fejezeteiben tőlük származtatja a *Maglód* (Moglout) nemzetséget,²⁶ erdélyi fejezeteiben pedig az erdélyi Gyula és Zsombor családját, akiknek lakhelyét Doboka megye táján jelöli meg. E történetben Anonymus két úri nemzetség hagyományait kapcsolta össze részben családi kapcsolat, részben hasonló nevek alapján, az északalföldi *Maglód* (utóbb Gyula–Zombor) és az erdélyi Zsombor nemzetségét.”²⁷ Ha mégsem volna könnyen érthető, Benkő Loránd pedig így foglalja még „összebb” az összefoglalást: „a Tétény (Töyötöm) nemzetség Pest megyében, Maglód vidékén birtokló ága utólag, éppen Anonymus hatására is elnevezhette magát *Gyulazombor* néven”.²⁸

3. ábra: A honfoglaló magyarság települési rendje

Forrás: Györffy 1970. 231.

²⁵ Kristó Gyula: A 10. századi Erdély politikai történetéhez. *Századok*, 1988. 1–2. szám. 18–19.

²⁶ Herényi (bár ugyancsak Györffyre hivatkozva) egészen konkrétan azt közli: „A Maglód nemzetség a Tétény nemzetségéből vált ki a 10. század végén.” Herényi István: A magyar törzsszövetség törzsei és törzsfői. *Századok*, 1982. 1. szám. 67.

²⁷ Györffy György: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archaeologiai Értesítő*, 97. 1970. 230.

Mondandónk szempontjából Györffy térképének a Horkától kezdődő fejtegetései az igazán érdekesek: „Anonymus szerint [Tétény] fia volt *Horca*. Az ő neve *Harka* helyneveinkben maradt fenn, és feltehető, hogy *Hartyán* helynevünk, melynek régi alakja *Harkian*, e név továbbképzése lehet egy idegen nyelvi -ian képzővel (pl. *As-ian*). Ezek ugyanis következetesen ott fordulnak elő, ahol a Gyula–Zsombor-nem birtokai fekszenek.

Harka eredetibb szállásvidékén, a Fertő tó mellett délnyugatra, az Ikva patak völgyében találjuk *Harka* (1245: *Harka*) falut; az Ikva forrásvidékén fekvő Lépesfalva – Lepusbach régi neve *Gyula* (1265: *Gyula*) volt, s látszólag igazolja az anonymusi hagyományt, mely szerint tőlük származik Maglód (Moglout), hogy e névből levezethető a Hanság melletti *Maglóca* (1220: *Magluca*) falu neve a szláv -ica képzővel.

Tétény vezér Kurszán partvonalát Szabolcs uralma alatt nyerhette el, majd utódai megjelentek mind a dunántúli oldalon (Tétény-nem), mind a pesti partvidéken, Maglód falu (1461: *Maglod*) vonalában, ahol az utódok a XIII. században – alighanem Anonymus hatására – Gyulazombor nemzetségnek nevezték magukat. E nemzetség bírta Sződöt, Gödöt, Dunakeszit és a Zemplén megyei Zombort. Birtoklásukkal összefügg, hogy Sződ mellett *Váchartyán*-t (1227: *Harkyan*), Dunakeszi mellett *Hartyán* (1325: *Harkyan*), másnéven Sikátor pusztát, Maglódtól délre *Hartyánt* (1368: *Harkyan*), a Zemplén megyei Zombor alatt pedig a régen *Hartyán*-nak nevezett *Harkányt* (1405: *Harkyan*~*Harchyan*) találjuk.²⁹

Bár Karácsonyi megjegyzése Tétény erdélyi kapcsolódásaira – „vagy egészen mesebeszéd, vagy teljesen bizonytalan” – Anonymus számos más történetére és alakjára is igaz, különösen a magyarok ellenségeit teremtette meg élénk képzelőerővel, de Maglód, illetve a Maglód nemzetség létét sem más 19. századi akadémikusok (Jászay, Podhradczky), sem a 20. századi professzorok (Pais, Györffy, illetve az általuk hivatkozott irodalom) nem kérdőjelezte meg. Az *Erdély története* szerzői pedig csendben áthidalják a Névtelen következetlenségét Maglóddal kapcsolatban, amikor az „Anonymus az erdélyi magyar honfoglalásról” című fejezetben még úgy fogalmaznak, hogy

²⁸ Benkő Loránd: Adalékok Anonymus Bodrog-torkolat vidéki neveihez. *Névtani Értesítő*, 1999. 21. szám. 20. A Tétény (Töyötöm/Tuhutum) – Maglód szálat szövi „tovább” az irodalom. Mikszáth írja Kapivárról: „Ez volt a sárosmegyei Moglód, amely magas szirt csúcsán állt s amelyet a honfoglaláskor már itt találtak a magyarok. Tuhutum fia Moglout tette rá a kezét s vagy négyszáz évig bírta a Moglód nemzetség.” Mikszáth Kálmán: *Elbeszélések 14. 1889–1891. Magyarország lovagvárai regékben*. Budapest, Akadémiai Kiadó, [1926] 1975. 79. Dienes Adorján feldolgozta, ki is bővítette (kiszínezte?) Kapivár történetének mikszáthi összefoglalását. Lásd Dienes Adorján: *Regélő romok*. II. bővített kiadás. Rozsnyó, Sajtó-vidék Könyvkiadóvállalat, 1940. 211. A regének vagy legalábbis a névazonosságnak/névhasonlóságnak történeti alapját egy 1346. október 21-én Budán kelt oklevél alapozhatta meg: „Pál comes országbíró privilegiális oklevélében érvénytelennek nyilvánított minden olyan oklevelet, amiket Rycolph fia: Henric, a király egykori hűtlenének utódai Vjfalva birtokról bírnak, ugyanis Henric nyilvános hűtlenségbe esett, mivel egykor Moglod [!] királyi várba bezárta magát, azt [!] Károly király joga sérelmére elfoglalva tartotta, s mikor azt a király megostromolta, a vár alatt levő számos hívét a várba bezárkóztattak megölték.” A regesztát pedig az *Anjou-kori oklevéltár* XXX. kötete Sáros vármegyei oklevéltára hivatkozva közli: Carolus Wagner: *Diplomatarium comitatus Sarosiensis. Posenii-Cassoviae*, 1780. 53–54. Az *Anjou-kori oklevéltár* névmutatója szerint pedig: „Kapi (Moglód), vár, ma Kapušany, Sz. (Sáros m.)”

²⁹ Györffy 1970, 230–232. (Kiemelések az eredeti szövegben.)

Anonymus „Téténnyel foglaltatja el Erdélyt, s a Maglód nemzetségről több szót nem ejt. Ilyen nevű nemzetségről oklevelekből nem tudunk, de a váci egyházmegyében élt a középkorban a Gyula-Zombor kettős nevű nemzetség...”, később pedig, a „Honfoglaló magyar törzs Erdélyben” című fejezetben kijelentik: „A Tétényt ősenek valló Maglód (vagy Gyula-Zombor) nemzetség azonban – mint már említettük – a váci egyházmegyében élt...”³⁰

Tóth Valéria pedig mindnyájuknál „szigorúbb”: „P mester³¹ (...) nemcsak honfoglaló vezéreket kreált helynévi ismeretei alapján honfoglalástörténete hitelesítésének céljából, hanem nemzet-ségneveket is: Baracska, Maglód nemzetségekről például nem tudunk, ezek minden bizonnyal az ő találmányai.”³²

1. táblázat: A honfoglalók és leszármazottaik megnevezésének különbségei Anonymusnál és a krónikákban

	Anonymus	Krónika
1.	Ügyek → Álmos → Árpád → Árpád-ház	Ügyek → Előd → Álmos → Árpád → Árpád-ház
2.	Előd → Szabolcs → Csák nemzetség	Szabolcs → Csák nemzetség
3.	Kündü → Kurszán	Gyula → László fia Gyula
4.	Ond → Ete → Kalán és Kölcse nemzetség	Künd → Kűsid
5.	Tas → Lél	Lél → Szovárd nemzetség
6.	Huba → Szemere nemzetség	Vérbulcsú
7.	Tétény → Horka → Gyula és Zombor → Maglód nemzetség	Örs → az ő nemzetsége

Forrás: Kristó Gyula: Kik és hányan voltak a honfoglaló magyar vezérek? A magyar őstörténet és a krónikaírók. *História*, 1999. 4. szám. 7.

Anonymus személynévtára a krónikaírókéval sem esik egybe, utóbbiakban a Maglód név nem fordul elő. A történelmi homály, illetve vita egyelőre nem oszlik: nincs még bizonyosság a Maglód nemzetség eredetéről.

MAGLÓD: MIT JELENT?

Miután Maglód (a Maglódok) nevének eredetével kapcsolatos adatokat megismertük, és első előfordulásait is áttekintettük, térjünk vissza részletesebben a szó jelentéskörére! A Kristó-féle adattár az eddigi elmondottakat erősíti meg: „A név (finnugor eredetű) *mag* szavunk származéka.”³³

³⁰ Makkai László – Mócsy András (szerk.): *Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. 54., 59. Vagyis itt is „egyszer csak” azonossá válik az eltűnt Maglód nemzetség az ismert Gyula-Zombor nemzetséggel.

³¹ Anonymus, műve elején így „nevezi meg” magát: „Mesternek mondott P, a néhai jó emlékü, dicsőséges Bélának, Magyarország királyának jegyzője...” Azaz feltételezhetően P-vel kezdődött a neve. Anonymus 1977. 77

³² Tóth Valéria: *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 41. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017. 118.

³³ Kristó–Makk–Szegfű 1974, 30.

A Maglód településnévnek a jelenleg többségében elfogadott etimológiáját közlő FNESZ a jelentés mélyebb tartalmába is betekintést enged, amikor kijelenti, hogy „az alapjául szolgáló személynév a magyar mag ‘sperma’ főnév származéka, és tulajdonképpen jelentése ‘termékeny’.”³⁴

A néveredet felfejtése során érdemes még elmerülni Pais Dezsőnek egy 1921–1922-ben közzölt cikke alapján az ó-magyar korból kiinduló nyelvészet mint „alkalmazott művelődéstörténet” vonatkozó megállapításaiban. Pais névrendszerünk kialakulását két fő- és két-két nem túl szigorúan elhatárolható alszakaszra bontja.³⁵ A társadalmi és gazdasági közösség által meghatározott I. szakaszba *a*) a honfoglalás és a kalandozások korának névadása, majd *b*) a kereszténység és királyság megalapításától III. Béla koráig a nyugati társadalmi-gazdasági formák behatolása a jellemző. A II. szakaszban *c*) előbb a család kiválásának és a birtok széttagolódásának lehetünk tanúi: a központi hatalom II. Endre korában meggyengül, és az Árpád-ház kihalását társadalmi züllés követi, majd *d*) a családi és birtoklási viszonyok elhatárolódnak és állandósulnak a rendi társadalomban az Anjouk uralomra jutásától kezdve a Mátyásig terjedő korban. A honfoglalást és a kalandozásokat követő korszak (*a*) névanyagát tehát a 11. század elejétől a 13. század elejéig tartó időszakban élőknek az oklevelekben és a krónikákban olvasható nevei (*b*) követik. Utóbbiak közé a „kezdetleges”, illetve „a rendszeres munka nyomán felsarjadzó művelődés tárgyköreiből merített” nevek tartoznak. E két további alcsoportba azonban annyi újabb résztípust sorol, egyeseiket még további egységekre bontva, ami témánk szempontjából már természetlenül túlrészletező. Elég tehát itt annyit mondani, hogy a (*b*) fejlődési fok első csoportjába, a „kezdetleges” nevek közé is 11 altípust sorol, amelyek közül az elsőnek a testi tulajdonságok szolgálnak alapul. Ide sorolhatók *i*) „a testalkatra és a szervezet általános milyenségére vonatkozó kifejezések”; *ii*) „az egyes testrészekről vett nevek”; *iii*) „a haj- és bőrszínről vett nevek”; *iv*) „az egyes testrészekben jelentkező fogyatkozásokról vett nevek”; *v*) „a fajfenntartással, különösen pedig a nőnél az anyasággal kapcsolatos tulajdonságokról vett nevek” és *vi*) „az életkorra utaló nevek”.

A figyelmes olvasó magától is az *v*) részcsoporthoz irányítja figyelmét, ahol Pais még további négy fogalomkört különít el: a szoptatással, a szüléssel és a meddőséggel kapcsolatos nevek mellett megkülönbözteti a termékenységre vonatkozó neveket, amelyekre példák „az 1095-től kezdve sűrűn jelentkező *Mog*, *Mogdi*, *Mogd*, *Magudi*, *Mogud* férfi- és nőnevek, azaz mag és ennek *-di*, *-d* képzős származékai, valamint 1211: *Moglou* azaz a ‘szaporító’ értelmű *magló* és 1095: *Moglout* az előbbi *-t* *cv* *-d* képzővel (1211: *Mogd* és *Moglou*)”.³⁶

³⁴ Kiss [1978, 395.], 1988, II./64.

³⁵ Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana I. *Magyar Nyelv*, 1921. 7–8. szám. 158.

³⁶ Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana II. *Magyar Nyelv*, 1922. 1–3. szám. 29. (Ezúttal érdemes figyelmen kívül hagyni azon évszámokat, amelyeket Pais már idézett más műveiből és a korábbi okleveles említéseinkből most nem tudunk megmagyarázni (1095 és 1211), illetve tudomásul venni, hogy itt a *mag* szó mellé kerül a később tárgyalandó – cáfolandó – *magló* értelmezés, illetve a „mi” Maglódunk összefüggésében már cáfolt *-d* képzős eredet.)

Láttuk, Belitzky 1938-ban már emlegette Maglód nevét, amikor Budapest koraközépkori helyrajzához gyűjtött adatokat. Majd negyven esztendővel később az Anonymus személye körüli vita kapcsán részletesebben is foglalkozott a nemzetség/település/névadás témájával., Miközben a titokzatos P. mestert, Béla király jegyzőjét II. Péter egri püspökkel azonosítja tanulmányában, szoros összefüggést lát a püspök kortársa, Mag nádor és a Maglód nemzetség között. Szerinte a legfőbb udvari tisztséget III. Béla, illetve utódja, Imre király alatt 1188–1199 között betöltő Mag is Tétény-leszármazott lehetett, így a püspök-jegyző közvetlenül a nádortól értesült az általa feljegyzett ismeretekről: „Nagyeszű, de saját érdekeit a legnagyobb mértékben szem előtt tartó ember lehetett. Éppen olyan, mint amilyenek a honfoglaló Tétény vezért ábrázolta P. mester. Tétény ugyanis, »amilyen fortélyos ember volt, áhítozni kezdett« az erdőntúli föld után, hogy azt – »ha lehetséges«, akkor Árpád fejedelem belegyezésével – »megszerzi magának és utódainak«, ami meg is történt. Ivadéka Erdélyt egész István király idejéig birtokolták. Ekkor azonban az ifjabbik Gyula, Zombor fia, nem volt hajlandó fiaival, Bolyával és Bonyhával együtt megkeresztelkedni, amiért a király elfogatta és Magyarországra hurcoltatta őket. Tőlük származik a *Maglód* nemzetség (...).

Ez a nemzetségnév – aminek megfelelőjét a Pest megyei *Maglód* község neve őrzi – azon ősi személyneveink közé tartozik, amelyeknél a fajfenntartással összefüggő tulajdonság a névadás alapja, és így a *mag* szó és a *Mag* személynév továbbképzése és jelentése 'termékeny'. Vagyis eljutottunk Mag nádor nevéhez, akit a kortárs P. mester feltétlenül ismert, és aki 1192-ben Jób esztergomi érsekkel és *Péter egri püspökkel* együtt vett részt a magyar–lengyel béketárgyaláson.³⁷ Mindez azt is érthetővé tenné, miért Anonymus gesztája az egyetlen középkori forrás, amely a Maglód nemzetség nevét rögzíti, és részletesen közli a Tétény-leszármazottak nevét is.

Miközben tehát az ugyan jól látható, hogy a legnevesebb nyelvészek és történészek között végül világos egyetértés alakult ki Maglód néveredetének és jelentésének kérdésében, az oda vezető utat még tünde fényel világította meg a Kristóék által is felemlegetett jelenség: „A nyelvészet ismert megállapítása, hogy azonos hangalakú helynevek különböző eredetű és hangalakú szavakból is eredhetnek, vagyis egyetlen helynévnek több érvényes, reális etimológiája is van (illetve lehet).”³⁸ Ezért érdemes idézni, hogy maga Kiss Lajos sem azt véste „kőbe” az FNESZ szócikkével, hogy az egyes településneveket „így vagy úgy *kell* etimologizálnunk, hanem azt, hogy így vagy úgy *lehet*”.³⁹ Ha tehát most felidézünk korábbi névmagyarázatokot is, azzal korántsem az FNESZ-ben kikristályosodott jelentést cáfoljuk, viszont általuk is megértjük, miért gondolhattak mást, gondolkodhattak másként tudósok és maglódiak egyaránt.

³⁷ Belitzky János: Feltételezések Anonymus és a Gesta Hungarorum egri és Eger-egyházmegyei vonatkozásairól. In Bakó Ferenc (szerk.): *Az Egri Múzeum Évkönyve* XV. Eger, k. n., 42. (Szövegközi kiemelések az eredetiben. Az idézethez tartozó lábjegyzeteket azonban itt mellőzöm, a tanulmány Maglódra, illetve Mag nádorra vonatkozó, ott mintegy 3,5 oldalnyi részét történelmi és nyelvtörténeti összefüggéseinek fontosságára is tekintettel lásd Varga 2022. 251–255.)

³⁸ Kristó–Makk–Szegegy 1973, 5.

³⁹ Kiss Lajos: Hatvanhét szómagyarázat. *Nyelvtudományi Értekezések*, 1970, 71. szám. 20.

Potocska János, a falu bírása például az alábbi nyilatkozatot tette 1864. február 8-án: „Hajdan a’ falut »Magló«-nak nevezték, mely onnan eredt, hogy hajdan az egész határ rengeteg tölgyfa erdőségből állott, ’s abban gazdag maktermésűknél fogva nagy számú sertés csapatok makkozattak, mely magló sertések után neveződött fenti néven Maglónak; későbbi időkben azonban megszaporodott egy d-vel ’s nevezetik mostanságik Maglódnak.”⁴⁰ Ebben az értelemben tehát a „magló sertés”, azaz, a ’makkozottatott’ a névadás alapja, ami -d képzővel egészült volna ki.

4. ábra: Maglód „helytelen etimológiából származó névcímer”-e (1728–1759)

Forrás: Horváth 1982. 305.

A sertéseknél maradvány, mégis némileg más jelentéstartalmat tulajdonít az alapszónak Bátky Zsigmond nyelvész, amikor a Somogy megyei Ikló község névadásához keresve analógiát, Somlóval és Maglóddal példálózik: „magló = anyadisznó, ebből Maglód és talán Maglóca”.⁴¹

Ma már idegenek, furcsák ezek a kifejezések, ám nyelvészetileg feldolgozott, országosan elterjedt szókincset vizsgálunk. Üssük fel a Szinyeyi-féle tájszótárt! „MAGLÓ: szaporítás végett tartott disznó (Soprony m. Répce mell. Nyr. II.560; Veszprém m. Olaszfalu Nyr. XVII.47.; Tokaj Nyr. XXIV.96.)” És: „magló-disznó: ~ (Palócság Nyr. XXII.77; Hegyalja Kassa J. Szókönyv III.309.).

Vagy: MAGLÓD-IK: magfajul tenyészik (disznó) (Deésakna Nyr. I.382.). Ugyanígy: „MAGLÓDÓ: magfajul tenyésző. Maglódo sertés (Deésakna Nyr. I.382.).” Végül: „MAGLÓDTAT: magfajul tenyészt (disznót) (Deésakna Nyr. I.382.).”⁴²

Érdekes „fejlemény”, amikor ezen a gondolatsoron tovább lépve egyszer csak Anonymust köthetjük össze Maglódon keresztül az immár totemisztikus disznó-témakörrel – beleszőpennünk

⁴⁰ Bogrnár András – Horváth Lajos: *Pest-Pilis-Solt vármegye és a kiegészítések Pesty Frigyes kéziratosa helynévtárából*. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Pesty Frigyes gyűjteményének 33. kötetéből. Pest Megyei Téka 6. Szentendre, Pest megyei Művelődési Központ és Könyvtár, 1984., 223. Pesty Frigyes történész, akadémikus a Magyar Tudományos Akadémia és a Helytartótanács támogatásával 1864 februárjában hét „kérdőpontból” álló felhívást bocsátott ki egy országos, egységes szempontok alapján tervezett helynévtár összeállítása céljából. Bár akkor kéziratban maradt a 28 356 főlőből álló adattár, az 1970-es évektől néhány megyében és történelmileg egységes régióban kiadták a vonatkozó részeit, így a Pest megyeit is (Pest-Pilis-Solt vármegyeként, kiegészítésekkel és utólagos jegyzetekkel). Az idézett rész a „3dik kérdő pontra” adott teljes válasz. S hogy Potocska bíró régi helyi névfejtő hagyományt közöl az akadémikussal, azt érzékletesen illusztrálja az általunk ismert két legrégebbi pecsét, amelyeket 1728–1759, illetve 1760–1776 között használtak. Részlet az az első leírásából: „A vonal gyűrűbe foglalt körirat által határolt kerek mezőben jobbról felhőből balra kinyúló kar három leveles szárú makkot tart...” (Kiemelés tőlem – V. Z.) A pecsétet leíró és tipizáló történész azonban – éppen az FNESE-re hivatkozva – azt is hozzáfűzi ehhez, hogy „Maglód pecsétjein a makk (...) helytelen etimológiából származó névcímer”. Horváth Lajos: *Pest megye városi, községi és megyei pecsétjei 1381–1876*. Pest Megyei Levéltári Füzetek 4. Budapest, 1982. 141.; 37.

⁴¹ Bátky Zsigmond: *Helynévtárlázások 2. Föld és ember*, 1922. 3–4. szám. 240.

⁴² Szinyeyi József (szerk.): *Magyar tájszótár*. I. A–Ny. Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása, 1893–1896. I./1382–1383. (A zárójelben a források találhatóak, például az Nyr. a *Magyar Nyelvtár*, míg a ~ szimbólum feloldása: az előző szóval „ugyanazon jelentés”).

István király trónutódlásának véres küzdelmeibe... Márpedig két tudós személyeskedéstől sem mentes vitájában épp ez történt. Szegfű László eredetileg Janus Pannonius egy epigrammáját elemzi,⁴³ amelyben a költő III. Frigyesről „követeli vissza” a magyar koronát, és azzal érvel, hogy az a király nációjára még sosem hozott szerencsét, példaként említi Szent Imre esetét. A herceg egy vadászat során lelte halálát: 1031-ben egy vadkan sebezte meg végzetesen. Szegfű hangsúlyozottan interpretációs kísérlete szerint azonban ezt nem feltétlenül szó szerint kellene értenünk, amennyiben Imre ellen valójában Thonuzoba⁴⁴ követett volna el merényletet. Mivel a besenyő név magyar fordítása szerinte ‘vaddisznó-apa’, a későbbi forrásba a merényelő latinra fordított neve került bele ‘vadkan’-ként (*aper*). Az indítékra, úgy véli, a magyarázat „két problematikus nemzetség”-ben a Maglód és a Tatum nemzetségben rejlik. Előbbi, mint láttuk, csak Anonymusnál fordul elő, a 13. századi emlékekben nincs nyoma, utóbbit a krónikák Vazul felesége kapcsán, de nem részletezve emlegetik.

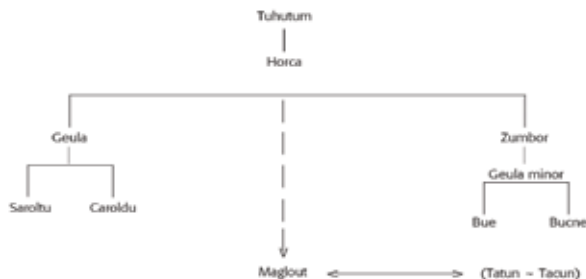
Anonymus is kedvelte az etimologizálást, így Szegfű a Maglód-szófejtéstől indulva (ahol is a ‘maglik, magzik’ ige származékként, folyamatos melléknévi igenévi képzővel ellátott alakja ‘tenyészszüldő’-t jelent), a ‘magló’ tükörfordításának mondja a Tuhutum és Tacu, de a szláv Horca nevet is. A többszörös etimologizálás végeredménye: „A XIII. század legkülönösebb nemzetségével van dolgunk [mármint a Tatum nemzetséggel – V. Z.]. Anonymus fiktív őst kreál számukra Tuhutum személyében, honfoglaló voltukat, szkíta eredetüket kívánja bizonyítani, a krónikák pedig védelmükre kelnek, mondván, hogy nem Vazul ágyassága révén jutottak nemességhez, sőt Kézai még azt is hozzáteszi, hogy enélkül is nemesek, mert Szkítiából erednek. Ha pedig a *genus Tatum* és a *genus Maglout* azonos, talán fény derülhet arra is, hogy miért keveredett Thonuzoba konfliktusba a királyi családdal.”⁴⁵ Szegfű elméletében az Árpád-dinasztia Vazul-ágának eredetmondája Anonymus révén István korából visszavetül a honfoglalás előtti korba. Míg ugyanis Kézainál Álmos anyja Eneth, Anonymusnál Emese. Az Emese név jelentése pedig Szegfűnél ‘disznó-anya’, ‘vaddisznó-anya’. Amennyiben továbbá a Thonuzoba totemisztikus név, mégpedig a Maglód-Tatum nemzetség totemje a nevéből következően a (vad)disznó volt, a totemisztikus burok valójában áltotemeteket fed: Vazult és feleségét, Thonuzoba nemzetségű lányát, Emesét.

⁴³ Szegfű László: A Thonuzoba-monda. Interpretációs kísérlet Janus Pannonius két sorához. In Benkő László – Hegedűs András – Megyeri János (szerk.): *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Első rész.* Szeged, Szegedi Tanárképző Főiskola, 1974. 275–284. (Eredetileg az MTA Mediaevisztikai Munkabizottsága felolvasó ülésén hangzott el Szegfű előadása Thonuzoba históriájáról „Emese álma” címmel 1970. november 26-án. Ennek némileg módosított, rövidített változata az idézett „interpretációs kísérlet”. A szakmainak indult, ám részben ideológiáivá, részben elfogulttá váló vita áttekintéséhez lásd: Szegfű 1982, 1060. 3. lábjegyzet.)

⁴⁴ Thonuzobát épp a vitapartner mutatja be szépen: „Thonuzoba alakja úgy él a magyar történelmi köztudatban, mint az ősi pogány hit mártírjé, aki nem volt hajlandó fölvenni a kereszténységet, és ezért halállal kellett lakolnia. Neve legendássá vált, rá vonatkozó forrásértékű adat azonban mindössze egy áll rendelkezésünkre: Anonymus *Gesta Hungarorum*ának befejező része, ami – valljuk be – legalább annyira homályos, mint a gestának az Anonymus-kutatást hovatovább teljesen kisajátító bevezető fejezete.” Bollók János: A Thonuzoba-legenda történelmi hitele. *Századok*, 1979. 1. szám. 97.

⁴⁵ Szegfű 1974, 279–280. (Kiemelés az eredeti szövegben.)

⁴⁶ Azért kell Bollóktól közölni a Szegfű által feltételezett családfát, mert utóbbi nem ábrázolta, „csak” kifejtette a Maglout-Tatum relációt.

5. ábra: A Maglód és a Tatum nemzetség feltételezett kapcsolata⁴⁶

Forrás: Bollók 1979. 100.

Bollók János sorra igyekszik cáfolni a Thonuzoba-, a Horca- és a Tuhutum-etimológiát is, de bennünket most már csak két Maglód-vonatkozás érdekel. Egyrészt szerinte „a Tuhutum és a Maglód között sem tételezhető fel semmiféle kapcsolat: a Tuhutum nem lehet a Maglód tükörfordítása. A ‘Tuhutum’ vonatkozásában sokkal elfogadhatóbbnak tűnik

Pais Dezső etimológiája, mely szerint ez a név a (...) ‘vezér fejedelem’ török szónak az ugyancsak török ‘-im’ suffixummal [képzővel] ellátott származéka, és emlékéit a Tét elnevezésű helynevek őrzik.” Másrészt pedig bár a „Maglód nemzetségnév valóban a ‘mag’ szóra vezethető vissza, ebből származik, többszörös továbbképzéssel, de nominális verbunkképzővel ellátott származéka a ‘maglik’, vagyis ‘terem’ ige, ennek az igének folyamatos melléknévi igeneve a ‘magló’, és nem hagyhatjuk figyelmen kívül az ez esetben valamivel való ellátottságot jelölő ‘-d’ képzőt sem; a ‘Maglód’ jelentése tehát: ‘termékeny’. Eltekintve azonban a ‘-d’ képzőtől, a ‘magló’ szó ‘süldő, tenyészállat’ jelentésben forrásainkban legkorábban csak 1520-ban fordul elő, az ezt megelőző időből ilyen jelentése nem ismeretes.”⁴⁷

A csörtével nem ért véget a vita, sőt hevesebbé, élesebbé, személyesen is támadóbbá vált. Szegfű a *Századok* hasábjain szerteágazóan válaszolt, és Maglóddal is még behatóbban foglalkozott.⁴⁸ Szerinte ugyanis a „genus Moglout” a legalkalmasabb a P. mester által kidolgozott szimbólumrendszer vizsgálatára. Mivel a nemzetséget a 12–13. századi nemzetségek sorában nem találták, ezért lehetett „mesebeszédnek” vagy szerzői önkénynek tulajdonította említését. – „Ebből kiindulva aztán nem is kísérleteztek a Maglód-nem esetleges felkutatásával.”⁴⁹ Szegfű viszont ezúttal részletesebben és a nyelvészetbe mélyebbre merülve ismétli el, hogyan lehet az egyes nyelvészek által a finnugor eredetű *mag* szóból származtatott *magló* szónak „egy tuhutum alakot mutató anonymusi fordítása”.⁵⁰ De Szegfű duplán kísérel bizonyítani, mert a finnugor eredet mellett sorolja, hogy mások a szláv *mogyla* (nála: ‘földhányás, halom, domb, tumulus’) kiindulópontot követik: „Mint fent láttuk a *moglout* szónak is lehet felhalmozódás, domborodás, domb, halom a szlávból való megfejtése, amelyet a *-d* kicsinyítő képző enyhíthet. Ennek szinonimája lehet a szlávban a *gorka, horca*.” Így a legalább négy (latin, magyar, szláv, török) nyelvből gazdálkodó Anonymus nemcsak interpretálja az említett helyneveket, hanem meg is fejtette, és alkotó módon fel is használta tudását, amikor előállította a Tuhutum-Horca, azaz Tuhutum-Maglód-Horca vonalat.⁵¹

⁴⁷ Bollók 1979. 103.

⁴⁸ Szegfű 1982. 1060–1078.

⁴⁹ Szegfű 1982. 1066.

⁵⁰ Szegfű 1982. 1067.

⁵¹ Szegfű 1982. 1068.

Térjünk ki röviden a *magló* szó Szegfű szerint speciális jelentésére, tehát a 'disznó' és (bármelyik ivarban lévő) 'tenyészszüldő' terminusokra! Úgy véli, a *magló* 'disznó'-t jelentő értelme úgy alakulhatott ki, mint a *süldő* szavunké. Már a mag szóból keletkezett személynevek is igencsak gyakoriak a 12–14. században, közöttük a 'disznó' értelműek is, ahogy például a tihanyi apátság 1211. évi összeírásában is a szolgák között találjuk az alábbi neveket: Moglou, Emse, Emus, Moncha, Guebe [göbe = anyadisznó], amelyek Szegfű szerint máig a sertésenyésztés szakszavai. Márpedig ezzel összefüggésben nem fogadja el Bollók érvét, hogy ti. 1520-tól fordulna elő a *magló* 'szüldő, tenyészállat' jelentéstartammal, csak mert akkor találjuk meg oklevélben. Bár a magyar írásbeliség kibontakozása valóban a 16. századdal kezdődik, ám ha az oklevelekből „rekonstruálnánk” a magyar sertésenyésztést, az ugyancsak a 16–17. században kezdődhetett volna el. Pedig már a korai szolganevek jelentős része is beszélő név, köznévi jelentéstartammal. „Azt pedig kizártnak kell tartanunk, hogy eleink olyan közneveket adományoztak volna személynévként, amelyeknek jelentéstartalmát nem ismerték. Módszertanilag Pais Dezső alapozta meg a személynév-csoportok kutatását. Szerinte »amikor az együtt előforduló két vagy több személynév a közöttük felismerhető – (...) jelentéstani vagy tárgyi – vonatkozásmozzanatnál fogva egymást világítja meg«, indokolt az egy családba sorolásuk. Így tehát a tihanyi összeírásban szereplő, a disznóenyésztésből származó nevekkal illetett szolgák között említett Moglou-ról is feltételezhetjük, hogy már nevének jelentése 'tenyészszüldő, disznó'. Szolganeveinkből pedig a *magló* már 1086-tól, a *hízó*, *göbe*, *emse* 1211-től, a *koca* 1367-től stb. adatolható. Ám e nevek előfordulása az írásos dokumentumokban még korántsem jelentheti azt, hogy korábban eleink ne ismerték volna e fogalmakat. Köztudott ugyanis, hogy a magyarországi latin nyelvű írásbeliség is csak a 12–13. század fordulójától válik jelentősebbé. Ennek előtte a szóbeliség dominált.”⁵²

A kimerítő vita után csak a teljesség kedvéért említtem, hogy már Bártfai Szabó László is kitért a *maglódi* etimológiára regesztagyűjteménye névmutatójába ágyazva. Történészként azonban nem foglalt állást a kérdésben amikor két magyarázatot nevesítve a fenti, Bátky-féle értelmezésre való hivatkozása előtt közli: „Nevét Szilády és Karácsonyi *Maglont* személynévvel hozzák kapcsolatba”.⁵³ Láttuk azonban, hogy eddig ez a névátváltozat nem fordult elő az általa megadott szerzőknél sem, így esetleg az *u/n* betűcsere sajtóhibájára gondolhat a mai olvasó, hiszen akkor előáll a már jól ismert *Maglout/Moglout* személynév... (Kristóék pedig a *Maglód* címszón belül közlik, hogy

⁵² Szegfű 1982. 1069. Bollók szintén részletes viszontválasza (közvetlenül Szegfű cikkét követve a folyóiratban) azonban a *Maglód*-etimológiához, szorosabb témánkhoz már nem tesz hozzá újabb adalékokat.

⁵³ Bártfai Szabó László: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1559-ig*. Budapest, szerzői kiadás, 1938. 611.

⁵⁴ Kristó–Makk–Szegfű 1974, 30.

⁵⁵ Jerney 1854. 87. Ő *Moglov* formájú, 1138. évi első okleveles említéssel, illetve eredetileg a Váradi Regestrum 1217. évi jegyzőkönyvében – 105. § – előforduló *Moglou* személynévre vezet vissza. (A Váradi Regestrum, 'jegyzőkönyv' a nagyváradi székesegyházban, illetve a káptalan előtt lefolytatott 389 jogeset leírása. Anyos olvasókanonok és társai 1208–1235 között latinul írták meg, de a feljegyzett 700 hely- és kb. 2500 személynév révén a magyar nyelvtörténet fontos forrása.)

a Magló helyneveket nem foglalták adattárba, igaz, a többes szám ellenére egyet neveznek meg, Alsófehér vármegyében.⁵⁴ Magló település egyébként a Jerney-szótárban is található.⁵⁵)

A néveredetet kutatva már kétszer is belebotlottunk a jelenlegi Győr-Moson-Sopron megyei, Csornától északra található Maglócába, mindkétszer Maglód névvel összefüggésben láttatva. Györffy határozott levezetése mellett azonban Bátky Zsigmond bizonytalanságát egy „talán” képviseli. Ha Bátky úgy volt bizonytalan, hogy „talán” egy töről fakad Maglód és Maglóca neve, akkor a Kristó-adattár szerzői „fordítva” bizonytalanok: *talán nem*. Nincs ugyanis külön Maglóca címszavuk, hanem a Maglódén belül közlik: „A Maglóc (...) és a Maglóca helynevek (...) feltehetően, a Magla helynév (...) bizonyosan nem tartoznak ide.”

Az FNSZ Maglóca címszava szerint viszont a helységnév szláv eredetű, és „etimológiailag összetartozik a magyar *máglya* főnév szláv előzményével”. Itt érdemes tehát kitérnünk⁵⁶ a *Magyar Nyelv* könyvismertetésére a Jagelló Egyetem Magyar Filológiai Tanszéke által megjelentetett és Jevgenyij Helimcskij emlékének szentelt kötetéről, amelyben számos szláv–magyar vonatkozás olvasható. Éspedig a Helimcskij-hagyaték „előrevivő ötletei” között első helyen említi a szemlélő nyelvész, hogy „így például *Maglód* nevének közkeletű magyarzatánál – pusztá személynévből, ahol a személynév a *mag* ‘sperma’ köznév ‘termékeny’ jelentésű származéka lenne – perspektivikusabbnak tűnik egy szláv *mogylovьсь* alakból való eredeztetése annál is inkább, mivel a személynév legrégebben dokumentált alakjaiban (Moglout, XII. sz.) a szóvégi *-t* nyugodtan lehet egy szláv *-c* szubsztitúciója. A név így egy töről fakadna *Maglóca* névvel, amelyet Kiss Lajos is a szlávól magyaráz (< *mogylica*, Helimcskij hangtani megfontolásokból egy *mogylovica* szláv kiinduló alakot feltételez), s így mindkettő összefüggne a magyar *máglya* szláv *mogyla* előzményével; a magyar *máglya* hangalakjával kapcsolatban Helimcskij megjegyzi, hogy annak régi magyar alakja *maglya* lehetett, s nemcsak mai jelentése, hanem esetleg mai kiejtése is a nyelvújításnak köszönhető.”⁵⁷

Maglód néveredetének egyszerű, mégis mennyi izgalmat rejtő alapszava tehát végső soron megállapodni látszik a ‘termékeny’ jelentésű *mag/sperma* főnévnél, miközben a *makkozottatott* vagy *anya-*, illetve *süldődísznő*, sőt *vadkan* kifejezésektől kezdve íveltek a magyarzatok a *halom* és *domb*, esetleg a *máglya* szóig.⁵⁸

⁵⁶ Kiss 1988, II./64.

⁵⁷ Zoltán András: *Studia Etymologica Cracoviensia* 14 (2009). *Magyar Nyelv*, 2011. 1. szám. 105. Helimcskij eredetileg a magyar nyelv szláv jövevényszavainak történeti-etimológiai szótárát akarta megírni, amihez az 1980-as évek elején látott hozzá, de 2007-ben bekövetkezett halála megakadályozta tervét.

⁵⁸ A pusztán a hasonló hangzásra alapozott romantikus „népi” nyelvészkedés érdekes példája az autodidakta helytörténész Bakonyi János okfejtése: „Egyes történészek Maglód nevét a »mag«-gal hozzák összefüggésbe. Azonban a név második szótagját nem említik. Mint tudjuk, őseink híres lovasok voltak, ezért nem volna lehetetlen, ha a név második szótagját, a »lód« szótagot a »ló«-val hozták volna összefüggésbe, illetve kapcsolták volna össze valami okkal. Úgy, mint: »lód« = 'lovad.' Bakonyi János: *Maglód község története I.* Maglód, kézirat, 1994. 21–22. (Ezt a gondolatmenetet – Bakonyitól függetlenül – vitte végig tréfás névadásával a 2000-es évek második évtizedében tevékenykedő evangélikus ifjúsági zenekar, a YourCoreHorse.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Bibliotheca Historica. Fordította, jegyzetekkel ellátta: Pais Dezső; bevezető, térkép: Györfly György. Budapest, Magyar Helikon, 1977.
- Bakonyi János: *Maglód község története I–IV*. Maglód, kézirat, 1994–1999.
- Bártfai Szabó László: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1559-ig*. Budapest, szerzői kiadás, 1938.
- Bátky Zsigmond: Helynévtárolások 2. *Föld és ember*, 1922. 3–4. szám. 235–242.
- Belitzky János: Adatok Budapest koraközépkori helyrajzához. In Némethy Károly – Budó Jusztin (szerk.): *Tanulmányok Budapest Multjából VI*. Budapest Székesfőváros Városetörténeti Monografiái 10. Budapest, Budapest Székesfőváros, 1938. 62–102.
- Belitzky János: Feltételezések Anonymus és a Gesta Hungarorum egeri és Eger-egyházmegyei vonatkozásairól. In Bakó Ferenc (szerk.): *Az Egri Múzeum Évkönyve XV*. Eger, k. n., 1977.
- Benkő Loránd: Adalékok Anonymus Bodrog-torkolat vidéki neveihez. *Névtani Értesítő*, 1999. 21. szám. 19–24.
- Bognár András – Horváth Lajos: *Pest-Pilis-Solt vármegye és a kiegészítések Pesty Frigyes kéziratosa helynévtárából*. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Pesty Frigyes gyűjteményének 33. kötetéből. Pest Megyei Téka 6. Szentendre, Pest megyei Művelődési Központ és Könyvtár, 1984.
- Bollók János: A Thonuzoba-legenda történelmi hitele. *Századok*, 1979. 1. szám. 97–107.
- Györfly György: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archaeologiai Értesítő*, 97. 1970. 191–242.
- Györfly György: *Árpád-kori oklevelek 1001–1196*. Chartae antiquissimae Hungariae. Budapest, Balassi Kiadó, 1997.
- Herényi István: A magyar törzsszövetség törzsei és törzsfői. *Századok*, 1982. 1. szám. 62–92.
- Horváth Lajos: *Pest megye városi, községi és megyei pecsétjei 1381–1876*. Pest Megyei Levéltári Füzetek 4. Budapest, 1982.
- Jászay Pál: *A magyar nemzet napjai a legrégebb időtől az arany bulláig*. Pest, Kiadta Toldy Ferenc, 1855.
- Jerney János: *Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából*. Pest, szerzői kiadás, 1854.
- Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig II*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1901.
- Kiss Lajos: Hatvanhét szómagyarázat. *Nyelvtudományi Értekezések*, 1970, 71. szám.
- Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- Koncz Sándorné: *Pest megye helyneveinek névtudományi rendszerezése*. Magyar névtani dolgozatok 66. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névutató Munkaközössége, 1987.
- Kristó Gyula: *Szemponok korai helyneveinek történeti tipológiájához*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica LV. Szeged, 1976. Online: http://acta.bibl.u-szeged.hu/37087/1/historica_055.pdf.
- Kristó Gyula: A 10. századi Erdély politikai történetéhez. *Századok*, 1988. 1–2. szám. 3–35.
- Kristó Gyula: Kik és hányan voltak a honfoglaló magyar vezérek? A magyar őstörténet és a krónikáiról. *História*, 1999. 4. szám. 7–9.
- Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László: *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I–II*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica XLIV., XLVIII. Szeged. 1973–1974.
- Makkai László – Mócsy András (szerk.): *Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.
- Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana I–II. *Magyar Nyelv*, 1921. 7–8. szám. 158–163., 1922. 1–3. szám. 26–34., 1922. 4–6. szám. 93–100.
- Pais Dezső: Jegyzetek Anonymushoz. *Magyar Nyelv*, 1935. 7–8. szám. 265–271.
- Pelczéder Katalin: A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. *Helynévtörténeti Tanulmányok*, 2015. 11. szám. 55–68.
- Podhradczky József: *Béla király jegyzőjének idejekora és hitelessége*. Buda, 1861.
- Slíz Mariann: *Személynévtörténeti vizsgálatok a középkori Magyarországról*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2017.
- Sörös Pongrácz: *A Bakonybéli Apátság története I. Az önállóság kora 1023–1548*. In Erdélyi László (szerk.): *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története VIII*. Budapest, Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend, 1903.
- Szegfű László: A Tonuzoba-monda. Interpretációs kísérlet Janus Pannonius két sorához. In Benkő László – Hegedűs András – Megeyeri János (szerk.): *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Első rész*. Szeged, Szegedi Tanárképző Főiskola, 1974. 275–284.
- Szegfű László: Megjegyzések Thonuzoba históriájához. *Századok*, 1982. 5. szám. 1060–1078.
- Szilády Áron: A nevekről. *Magyar Nyelvőr*, 1873. március 15. 104–110.

Szinnyei József (szerk.): *Magyar tájszótár. I. A–Ny*. Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása, 1893–1896.

Tóth Valéria: *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 41. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017.

Varga Zoltán: *Közepén patakotska foly. Maglód története a 19. századig*. Maglód, MagHáz Centrum Nonprofit Kft. 2022.

Virágh Rózsa: *Magyar helységnevek eredete. A magyar helynévkutatás eredményei*. Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt. 1931.

Wagner, Carolus: *Diplomatarium comitatus Sarosiensis*. Posonii-Cassovia, 1780.

Zoltán András: *Studia Etymologica Cracoviensia* 14 (2009). *Magyar Nyelv*, 2011. 1. szám. 104–107.

TARTALOM

Bevezető	3
Balogh Dávid: A fóti lakodalmi szokások kutatása	5
Balogh Gábor: Mende és településrészei – A helynevek eredete és jelentései	20
Becz Viktória Ildikó: Csendes füstölgés a „szivarról”	37
– A lakihegyi rádióállomás és környéke a két világháború közötti közvélekedésben	
Czentár László: A pátyi református templom építésének története	56
Csóka Géza: Monorierdő templomos helyei	67
Fogarasy Attila: Moór Anna, a „varázs leány” 250 éves	84
G. Furulyás Katalin: Nagykovácsi könyvtárügyének 120 éve	100
Grosz Kornél Ágostonné: Akikre büszkék vagyunk Domonyban	114
Hock Bertalan: Dunabogdány utcaneveinek kialakulása a 19. század végén	125
Kiss Gábor: Árnyak a pusztán – Halmy József és családja	139
Koczó József: Az örökkévalóság háza Vámosmikolán –	158
A zsidó temető sorsa az ezredfordulón és vázlatos sírkatasztere	
Komáromi-Raisz Borbála: SzentENDRE és Szent ANDRÁS	181
Kürti György: „Trianon” hatása a Czeglédi Magyar Királyi Állami Kossuth Főgimnáziumban	189
Lehoczki Zsuzsanna: Az 1838-as jeges árvíz hatása Érd városszerkezetének átalakulására	211
Liebhardt András: Adalékok a dunabogdányi németek kitelepítéséhez (1945–1948)	222
Miss Nándor: Szigetszentmiklós megformálója, a Csepel Autógyár	240
Mlecsenkov László: Szükségképolnától az állandó templomig –	253
Az Árpád-házi Szent Erzsébet római katolikus templom története Halásztelken	
Szarvas Angéla: A birtok, az épület, az udvar a 20–21. századi Tápió-vidéki tanyavilágban	265
Varga Zoltán: Maglódok – Egy település nevének keletkezéstörténete és etimológiája	284

